

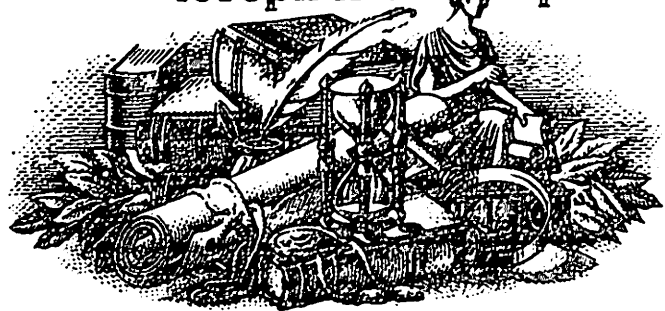
Бібліотека
історичної прози

Адріан КАЩЕНКО

ЗРУЙНОВАНЕ
ГНІЗДО

„ДНІПРО”

Бібліотека
історичної прози

Заснована в 1988 році

Адріан КАЩЕНКО

ЗРУЙНОВАНЕ
ГНІЗДО

Історичні повісті та оповідання

КИЇВ
Видавництво
художньої літератури
«ДНІПРО»
1991

ББК 84Ук7
К31

Кашенко Адриан Феофанович (1858—1921) —
надзвичайно популярний на початку ХХ ст.
автор повістей та оповідань
на теми запорозького козацтва,
його життя і подвигів, побуту і звичаїв.
Не претендуючи на глибокі історичні розвідки,
грунтуючись на конкретних фактах і подіях,
його твори приваблюють щирістю,
ліризмом, болем,
сприяють пробудженню почуття національної гідності,
як писав видатний поет України
В. Сосюра у романі-сповіді «Третя Рота».
До видання ввійшли повісті та оповідання
«Славні побратими», «Над Кодацьким порогом»,
«Під Корсунем», «З Дніпра на Дунай»,
«Борці за правду», «Зруйноване гніздо» та ін.

Редакційна колегія:

Дончик В. Г., Дяченко Ю. П., Загребельний П. А.,
Іваничук Р. І., Мушкетик Ю. М. (голова), Сергійчук Т. І.,
Смолій В. А., Шахова К. О.

Упорядник,
автор післямови та приміток

В. Г. Беляєв

К $\frac{4702640101-050}{M205(04)-91}$ 50.91

ISBN 5-308-01069-2

© Упорядкування, післямова,
примітки.
В. Г. Беляєв, 1991.
© Художнє оформлення.
Ю. Г. Новіков, 1991.

ПІД КОРСУНЕМ

Історична повість

Багато подій з минулих часів життя України бачив Корсунь. Невелике те місто тепер, невелике воно було й за часів козаччини, а проте багато важило у житті України через те, що стояло в осередку козачих земель, і до того — на битому шляху з Запорозької Січі та Чигрина на Білу Церкву, а далі на Київ, Львів та Варшаву.

Через той битий шлях Корсунь зазнавав багато лиха, бо як тільки татари набігали на Київщину або Білу Русь, то вже вони не минали Корсуня, у пізніші ж часи, коли почалася боротьба України з Польщею, Корсунь не один раз переходив з рук до рук. Скільки-то разів Корсунь було руйновано й випалювано до останньої хати, так того ніхто й не злічив би, а все ж таки після всякого руйнування люде, що переховувалися під час руїни по лісах та байраках, знову збиралися до своїх зруйнованих осель і відбудовували їх удруге, бо дуже вони любили свою рідну, крутоберегу Рось та свої кучеряві садки й зелені левади, що широкополім килимом слалися до Росі в захисному куті річки.

За тих часів, що про них піде наше оповідання, себто за часів великого руху українського народу під приводом Богдана Хмельницького, у Корсуні було не менше як сот три хат та дві невеликі церкви; на високому ж клині, що Рось обмивала з трьох боків, стояв невеликий замок, збудований власником Корсуня Вишневецьким.

Край міста, недалеко від Росі, стояла причілкою до вулиці хата реєстрового козака Цимбалюка. Та хата була велика, під новим солом'яним дахом, з чотирма обведеними суриком вікнами у двір, широкою, навкруг хати, призьбою. Усередині хата була поділена на дві половини. У праву руку од сіней було дві світлиці, де містився Цимбалюк з жінкою й дочкою, просто проти сіней була пекарня, а в ліву руку од сіней була одна невелика світлиця. Ту світлицю Цимбалюк прибудував до хати торік, маючи надію, що його єдина дочка Прися, що саме стала на виданні, житиме у рідному куточку й після одружіння.

Данило Цимбалюк козакував з молодих літ. Першим походом, що у ньому Данило брав участь, був славний похід гетьмана Сагайдачного на турецький город в Криму, Кафу, року 1616-го. У тому поході він добув досвід, як рубати воро-

гів, лазити на ворожі мури та башти й визволяти земляків з бусурманської неволі. На другий рік він руйнував, з тим-таки Сагайдачним, турецький Трапезонд та палив околиці Царгорода. Після того він одбув кілька походів на Москву, а року 1621-го рубався з турками під Хотинном, де Сагайдачний, зрятувавши польське військо од загибелі, на віки прославив козаків — синів України.

Звикнувши за часів Сагайдачного мати поляків за братів, Цимбалюк і за пізніших часів був тієї думки, що треба жити з поляками у згоді і що всі, які чиняться на Україні козакам та селянам кривди, є випадкові, чиняться панамі без волі й відома короля і колись минуться. Через такі свої міркування під час повстання Тараса Трясила він не тільки не пристав до запорожців та повстанців, а, навпаки, ремствував на козацьку молодь за те, що та єднається з запорожцями і, дратуючи тим польське панство, накликає на Україну нові утиски.

Під ті часи ворожнеча поміж козаками реєстровими, себто такими, що мали од польського сейму права на волю та власність, і позареєстровими, себто запорожцями, виключеними з реєстрів, була велика, і Цимбалюк, оберігаючи свої права, був таким щирим прихильником поляків, що коли коронний польський гетьман Конецпольський під час війни з гетьманом Сулимою надумав добути того зрадою, то він був одним з перших козаків, що згодилися йти у табір Сулими і, вдавши з себе товаришів та однодумців, захопили гетьмана зрадою й привели до Конецпольського на катування й страту.

Проте за останні роки погляди й міркування козака дуже одмінилися. Він побачив, що вільний за його юнацьких часів український народ польські пани що далі все дужче, за згодою короля, підвертають під себе, не вважаючи на те, що українські селяне до того часу або зовсім не брали участі у повстаннях козаків, або участь їх була малопомітна. Коли таким чином Цимбалюкові впала з очей полуда, він зрозумів, що утиски на селян — то не кара за повстання, а робляться з тим, щоб повернути всіх українців у невольників. Коли ж після того почалися утиски й на православну віру і одна церква у Корсуні була примусом повернута на уніатську, а друга була віддана в аренду жидові, Цимбалюк зрозумів, що поляки напосілися на Україну, щоб примусити всіх українців стати поляками; коли ж врешті за останні роки поляки, не вважаючи на спокій України й бездоганну вірність реєстрових козаків, одібрали у них право обирати свою старшину вільними голосами та приставили

до них свого старшого й своїх полковників з польської шляхти, старий козак засумував, що козаччині приходить край, і покинув служити, записавши до козацького реєстру замість себе свого єдиного сина Василя.

Доживаючи тепер свій вік у Корсуні, Данило дуже сумував і каявся у помилках свого молодого життя; найбільше ж його мучило сумління за тим, що він зрадою згубив славного козацького ватажка й гетьмана запорозького Сулиму.

Під ті часи у Корсуні з'явився козак Микита Галаган, що десять років пропадав з Корсуня невідомо де.

Микита Галаган був козак, як тоді говорили, «з діда й з прадіда», а що від часів гетьмана Сагайдачного всі козаки мали обов'язок давати своїм синам освіту, то й Микитин батько дав своєму синові освіту у бурсі Київського братства. Ця освіта, що провадилася тоді під керуванням самого митрополита Петра Могили, вийшла на велике лихо самому Микиті й на велику користь та втіху України, бо коли року 1637-го гетьман запорозьких козаків Павлюк підняв на Україні проти польського панування повстання, Микита не звернув уваги на те, що більшість реєстрових козаків, забезпечених ґрунтами й волею, лишилася на польському боці, а перейшов до запорожців, бо ті обстоювали за права всього українського люду, поневоленого поляками, і за православну віру, утиснуту католицтвом та уніатством.

Після того, як це повстання скінчилося перемогою поляків, Микиту Галагана за участь у ньому було виписано з реєстру козаків, а разом з тим він позбувся й усіх козацьких прав: у нього було одібрано батьківщину разом з хатою й худобою, а його самого записано у підданці, себто у хлопи панів Вишневецьких.

Галаган не скорився тій карі: він покинув рідний Корсунь і втік на Запорожжя, маючи думку повернути собі свої козацькі права збройною рукою. З тією метою через рік він разом з запорожцями та козаками «виписчиками» знову ходив на поляків, під приводом Остриниці та Гуні, але й ця війна скінчилася нещасливо, і Микита разом з запорожцями мусив тікати на Січ за пороги.

Та й на цьому не скорився завзятий Галаган: через два роки з запорозьким ватажком Півторакожухом знову ходив він на Україну піднімати повстання; коли ж і це повстання не довело ні до чого, то не знаючи, до чого прикласти своє завзяття, Микита пристав до отамана Максима Гулака, що за гроші взявся допомагати турецькому султанові проти персів, і ходив з ним за Кубань і далі через Кавказ аж

у перську землю. У тому поході Галаганові поталанило: він добув багато золота і, повернувшись з ним до Січі, почав шукати собі свої козацькі права.

Почувши, що Богдан Хмельницький, який був у гетьмана Остриниці за військового писаря і добре знав Галагана, тепер був чигиринським сотником, Микита подався до нього і, розказавши про свої пригоди й бідування, просив поради. Хмельницький був дуже прихильний до всяких прохань. Через одного свого приятеля-шляхтича чигиринський сотник полистувався с Яремою Вишневецьким, і той за п'ять тисяч золотих згодився забути про всі провини Галагана і, виписавши його з своїх підданців, приписав до корсунських міщан; про те ж, щоб повернути Галаганові козачі права й маєтки, Вишневецький і слухати не хотів, та те було і не в його владі. Таким чином, року 1647-го, після десяти років змагання за свої права, Галаган повернувся нарешті до Корсуня вільним, маючи до того деякі гроші, і хоч був приписаний до міщан, але на те не вважав, а носив при боці шаблю і звав себе козаком.

Через недовгий час після повороту до Корсуня, проходжуючись понад Россю, Микита зустрівся з Прісею Цимбалюківною, саме коли вона підходила до річки з відрами. Завзята постать загартованого у походах та бойовищах козака, його довгі чорні вуси та пекучі очі зразу вразили молоду дівчину. Вона засоромилась і, почувачи на собі пильний погляд козака, мов не своїми ногами увійшла у річку, не своїми руками набрала у відра води, хапаючись, почепила їх на коромисло і, піднявши на плечі, хутко побігла берегом, підвертаючи до стежки, що простувала до батькової левади.

Микиті теж зразу впала в око ніжна, гнучка постать дівчини, бо краси тієї постаті не мали сили заховати від його очей ні біла мережана сорочка, ні коротенька різнокольорова плахта, що так щільно обгортала її стрункий стан.

Поки Прісія набирала воду, Микита стояв на березі, стежачи очима за всіма рухами дівчини; коли ж вона вийшла з води, козакові схотілося глянути на неї зблизька, і він, перепинивши Прісі дорогу та піднявши трохи шапку, промовив:

— Дозволь, дівчино, напитись води!..

Прісія спалахнула рум'янцем і, підставляючи козакові передне відро, теж йому вклонилася; коли ж козак нахилився пити, стиха проказала:

— Доброго здоров'я, пивши...

Микита, нахилившись над відром, не стільки пив, скільки очі попасає на Прісі, і добре тепер розглядив, що у дівчини великі, карі, з довгими віями очі, а над очима рясні та вузьенькі, мов шнурочки, чорні брови. У волосся дівчини було встромлено кілька хрещатих барвінків та червоний мак, що найвлучніше припадає до її чорнявого волосся й смуглявого обличчя.

Зустрівшись очима з поглядом козака, Пріся ще дужче засоромилася і, щоб не зустрітись поглядами вдруге, одвела очі набік, дожидаючи з хвилюванням, поки він напіється.

— Та й солодка ж у тебе, дівчино, вода, — сказав Микита, відхиляючись нарешті од відра.

Його голос був любий Прісі, і їй зразу чогось стало весело.

— Яка в Росі — така і в мене! — сміючись, одповіла дівчина і, кинувши на козака ще один погляд, побігла стежкою до левади.

От з того й почалося... Пріся щовечора ходила до Росі по воду, а Микита саме тоді й проходжувався понад Россю. Козак та дівчина скоро розбалакалися, розпиталися і врешті одно в одно закохалися.

Микита не ховався з своїм коханням і, як тільки зрозумів, що кохає, пішов до Цимбалюкової хати.

Старий козак зустрів його привітно, але дивився на нього здивовано, пригадуючи, де саме його бачив.

— Щось, козаче, — сказав він, — мені твої очі дуже по знаку. Чи не бачив я тебе коли?

Галаган зразу пригадав, де бачив Цимбалюка, і почув себе дуже ніяково. У нього навіть промайнула в голові думка, чи варто й починати про Прісію розмову, бо він боявся, що, як тільки її батьки довідаються, хто він, то, певно, піднесуть йому гарбуза. Проте молодий козак не хотів ховатися.

— Не гнівайтесь на мене, дядьку, за те, що давно минулося... Ви пам'ятаєте, як під Голтвою Потоцький з польським військом насадив на Острияницю з запорожцями?

Цимбалюк здивовано підняв свої рясні сиві брови.

— Так оце ти, — сказав він напівсуворо, напівжартливо. — Ти той самий, що влучив мені шаблею по плечах? Та ще тепер, вражий сину, і до хати моєї прийшов?

— А що ж я мав чинити, коли ви билися поруч з ляхами, ворогами нашими? — сміло дивлячись старому в очі, одповів Галаган. — Пробачте, дядьку... бо коли б воно й зараз так трапилося...

— То що б було? Доказуй!..

— То й тепер було б вам од мене те саме, що й ляхам!

— Ах, ти ж, ланець! — вже зовсім жартовливо говорив старий козак, і вся його висока могутня постать затрусилася од сміху. — До моєї хати прийшов та ще на мене й нахваляється! Ні, козаче, — додав він далі вже без сміху, — тепер того вже не може бути... Тепер я зрозумів свій гріх, що на своїх воював... А ти, козаче, митець битись. Бачив я, як ти рубався: бодай би не коштувати — досі на негоду плече ние. Ну, кажи ж, хто ти сам еси?

— Та ви ж, певно, пам'ятаєте Петра Галагана, лейстровика?

— Ну ще б пак! То ж мій приятель був... пером йому земля!

— А я його син, Микита!

— Дивись! Та я тебе ще малим знав! Ну, давай почоломаємося!

Козаки тричі поцілувалися.

— Де ж ти був увесь час? — розпитував далі Цимбалюк.

— У бурсі я був, у Києві, аж сім років, а тоді зразу почалися війни з ляхами...

— Ганно! — гукнув Цимбалюк.

З другої світлиці вийшла літня, чепурна, худенька жінка у чорній запасці, з парчевим очіпком на голові. Жінка й Микита земно уклонилися одно одному.

— Це, Ганно, покійного кума Петра син, Микита. Поклопочися ж про що треба, щоб нам чимсь привітати гостя!

Ганна вже чула від Прісі про Микиту і з її оповідань зрозуміла, що козак дівчині до вподоби. Проте чоловікові вона не говорила про Микитине залицяння, бо боялася, щоб той не заборонив Прісі ходити до річки. Побачивши тепер Микиту у хаті, Ганна дуже зраділа, що здійснюється Прісине бажання.

— І коли воно те сталося? — промовила Ганна, дивлячись на козака. — Чи давно ти, сину, бігав з хлопцями повз нашу хату без штанців, а тепер, дивись, який бравий став та показний.

Хитаючи головою жінка пішла до пекарні і, зустрівшись в сінях з дочкою, наказала їй принести з льоху меду та тернівки.

Пока Ганна й Пріся клопоталися, щоб чемно привітати гостя, козаки розбалакалися, і оповідання Микити про його пригоди й десятирічне поневіряння без захисту та про бідвання у степах, про безвіддя й безхліб'я глибоко зворушили

душу старого козака, бо й він у свій час чимало зазнав того лиха. Наприкінці Микита розказав, як то тяжко було йому повертатись до рідного міста, не здійснивши своїх бажань, — не переможцем, повернувши свої козацькі права, а з поклонами, випрошуючи панської ласки.

— І на Січі так, — додав він, — всі неначе занепали духом після двадцяти років тяжкої боротьби з ляхами. Проте я думаю, що це так тільки до якогось часу. Полум'я вщухло, але багаття жевриться... І як тільки подихне вітер — знайдеться певна, досвідчена в військових справах людина, що подасть гасло встати знову за свої стародавні, стоптані ворогом, права, та й знову прокинуться всі і підуть битись ще завзятіше, ніж досі.

Під ту хвилину у світлицю увійшла рум'яна з хвилювання, мов маків цвіт, Пріся і, вклонившись гостеві, почала застеляти стіл чистим настільником.

— Оце — моя дочка Пріся, — сказав Цимбалюк, — єдина вона в мене, а проте, не вихваляючись, скажу — поштива й слухняна дитина.

Засоромлена Пріся вибігла з хати, а Микита скористувався з нагоди і признався Цимбалюкові, що вже знає Прісію і навіть закохався у неї, просив згоди, щоб прислати до неї старостів.

Старому козакові Микита зразу припав до серця через свою ширість; до того ж він був стародавнього козацького роду, добре відомого Цимбалюкові. Правда, він тепер позбувся маєтності, але це то й було Цимбалюкові до мислі, бо він завжди бажав мати такого зятя, щоб пішов до нього в прийми, а не завіз би його укохану дитину Бог знає куди. Що ж до Прісиної матері, то вона бажала тільки того, чого хотіла доня та на що була воля чоловіка. Таким чином, за півгодини Микита дістав згоду Прісиних батьків, щоб прислати старостів.

Поки про все те перебалакали, на столі вже стояв срібний баклажок з горілкою та кухоль з медом, а навколо виглядали з полумисків ковбаси, сало, пряжені печериці, печена курка та гарячі вареники.

— Ну, гостю дорогий, — сказав Цимбалюк, вставши з лави, — тепер просимо з нами хліба-солі з'їсти... та дай, Боже, щоб і довіку нам усім до одного столу сидати та разом святий хліб уживати.

З тим він повернувся до образів, голосно проказав «Отче наш», і, поклонившись так, що правою рукою дістав до долівки, сів до столу, посадивши гостя поруч себе.

З того дня почалося, як казала Пріся, її щастячко. Микита, як годилося по звичаю, прислав до неї старостів з хлібом, а після того приходив щодня. Данилові він допомагав біля коней та волів, а з Ганною порався на городі: підсапував капусту, копав бараболу та й багато ще де в чому помагав. Після десяти років степового бурлацького життя праця біля хазяйства здавалася Микиті любимим відпочинком, і він сам щодня вишукував, чи нема чого зробити у хазяйстві. Цимбалюк був дуже задоволений з свого майбутнього зятя, що ж до Ганни, то нема чого й казати: вона щодня вихвалялася сусідкам, якого її дочці Бог дає доброго, гречного та упадливого до роботи молодого.

Нема чого й говорити, що Микита найчастіше знаходив у чому допомагати Прісі. Піде, було, вона до Росі займати до двору качок та гусей, а Микита, де й візьметься, — виріже, було, довжелезну лозину або очеретину та й полохає птичину з річки; побіжить Пріся до льоху, а Микита вже й там допомагає їй глечики з молоком становити, а сам жартує з дівчиною та цілує її. Увечері ж, було, як почне смеркатись, ідуть закохані на леваду, що поруч із Цимбалюковим садом простяглася аж до Росі. Зелена була та левада, мов килим, та ще й рясно квітками укрита, — як гляне на неї Пріся, то так любо здається їй на леваді, мов у раю.

Край левади над Россю під вербами часто збиралися хлопці та дівчата співати пісень; от і Пріся з Микитою пристануть, було, до гурту, теж співають. Пріся, щаслива та жвава, над усіх красувалася, а подруги так і липли до неї та, обнімаючи й пустуючи, все про щось нишком розпитували.

Вже й розійдуться, було, дівчата й хлопці, а молодятм все нема охоти йти до хати: підуть, було, у садочок, сядуть під гіллястою яблунею та й говорять не наговоряться. Зірки з високого неба дивляться на них — усміхаються, місяць крізь віти яблунь цілує їх своїм срібним промінням, а соловейко виспіває про кохання. Та Микиті й Прісі і не треба того співу: вони обнімуться, пригорнуться одно до одного та й самі співають про кохання, бо й саме життя їхне було піснею кохання.

Оттак воно велося до Покрови, а тоді й до церкви пішла Пріся та, на рушник ставши, взяла з Микитою чесний шлюб. Після шлюбу зараз і весілля справили. Не то щоби дуже бучне те весілля було, бо через те, що реєстрові козаки під той час стояли у Черкасах, на весіллі не дуже багато гостей

було, ну а все-таки погуляли добре, та й музики були троїсті, так що до півночі всі танцювали і навіть старий Данило згадав молоді літа та, скинувши геть чумарку, почав садити гопака.

Після весілля оселилася Пріся зо своїм молодим у малій світлиці, яку ще зарані вона прибрала й причепурила для свого гніздечка.

Гарно та любо було у тому гніздечку; стіни та стеля були білі мов сніг, по стінах та над вікнами красувалися мережані та гаптовані сріблом рушники; близько дверей був прироблений до стіни великий мисник з срібним і іншим показним посудом, що батьки дали їй у посаг; у кутку престо проти дверей був божничок з двома великими й кількома меншими образами, теж скрашений найпоказнішими рушниками; на образах пучечок васильків лежав, а над образами, під стелею, паперовий голубок на волосині літав, розгорнувши білі крильця. Під образами, простягшись до причілкового вікна, стояв стіл, застелений добрим настільником, а попід стінами скрізь стояли широкі лави, позакривані різнокольоровими килимами. У другому од образів кутку стояло ліжко за гарною постелею й подушками, що його Данило ще торік купив для дочки в одного шляхтича у Каневі; у ногах же ліжка стояла велика розмальована скриня, повна всякого добра. Все у світлиці було різнокольорове, привабливе й веселе, і тільки розвішана по стінах Микитина зброя виявляла, що у цьому гніздечку жила не сама молода жінка, а ще й козак, її чоловік.

Пріся була без міри щаслива, що дістала собі подружжя до любові, та ще такого красуня, що другого такого у всьому Корсуні не було. Ще й з того раділа, що не знатиме свекрухи й не покине свого улюбленого садочка й левади. Микита ж радів на свою молоденьку, моторну й ласкаву дружину і спочивав душею після довголітнього тяжкого поневіряння й небезпеки. Батько й мати Прісині теж були дуже щасливі щастям дитини і дуже часто гостювали в її захисній світлиці.

У такому щасливому житті минула вся зима й почалася весна.

У місяці березолі до Цимбалюків прибув з Черкас з війська син їхній Василь, реєстровий козак. Василь був ще зовсім молодий хлопець, дев'ятнадцяти років. Чорнявий, з ледве помітним початком вусів і ніжними рум'яними щоками, він більше скидався на дівчину, ніж на козака.

Побачивши свого пестунчика, Ганна так і прикипіла до нього: цілувала, й милувала, і в очі зазірала... Та й останні всі зраділи Василеві і після привітання разом зібралися до великої світлиці Цимбалюків. Проте радість побачення скоро минулася, бо звістки, що їх привіз Василь, дуже всіх схвилювали.

Молодий козак розказав, що старший реєстрових козаків Барабаш оповістив по війську, неначе з Чигрина втік на Запорозьку Січ сотник Хмельницький, маючи на мислі знову підняти запорожців та поспільство до повстання. Так щоб не дати Хмельницькому ввійти в Україну, а зразу накрити його мокрим рядном, як тільки він вийде з-за порогів, коронний гетьман Потоцький наказує Барабашеві плісти з реєстровими козаками з Черкас Дніпром на човнах і ввіймати Хмельницького, де буде зручніше.

— Та оце, — сказав Василь наприкінці, — мене одпущено тільки на два тижні, щоб зібратись до походу, коли ж крига на Дніпрі перейде, то й ми рушимо у похід.

На оповідання Василя першою обізвалася його мати:

— Що ж ото вас ганятимуть за всяким, хто втече на Запорозжя? Туди щодня тікають всякі люде — і козаки, й сотники... Хто посвариться з паном, то й тікає туди, — так хіба за всіма ганятись?

— Ба ні, стара! — озвався Цимбалюк. — Хмельницький не абихто. Якщо він справді повстане на ляхів, то наробить чимало клопоту. Я його добре знаю, — ходив з ним і на Москву, і на Царгород. Хміль — завзятий козарлюга. Ти що, Микито, скажеш?

— Скажу: хвала Господеві, що направив Хмельницького на таке діло, бо неможливо далі нам так жити, коли скоро весь український люд повернуть на польське бидло. Вже й тепер запрягають людей у панські ридвани замість коней! Хміль — розумна голова. Він як візьметься, то наварить ляхам доброго пива... Уп'ються так, що й заллються!

Слухаючи, що говорив чоловік, Пріся зблідла мов крейда. Проживши з Микитою півроку, вона вже добре розпізнала його і передчувала, що як тільки справді почнеться повстання на ляхів, то Микита покине її і піде знову битись з ними, як бився десять років до того.

— Невже справді буде війна, Василю? — спитала вона брата тремтячим голосом.

— Та ти, Прісю, не вважай на те, що говорить твій чоловік! — одповів брат. — Ми зловимо Хмельницького, як курку, та на тому й край буде.

— Підожди, хлопче, не хапайсь...— суворо здвинувши бровами, сказав старий Цимбалюк.— Попереду треба обмірковувати, чи годиться нам ловити та видавати ляхам свого товариша, що завжди обстоював козацькі права і навіть до самого короля з тим доходив?

Василь глянув на батька здивовано, бо змалку він звик чути од нього прокльони на повстанців. Він не знав, що в останні роки старий козак одмінив свої погляди. Не знав через те, що Цимбалюк боявся виявити свої нові міркування і найдужче ховався з ними од сина, опасаючись, щоб той через свої молоді літа та необережність якось не вскочив у біду. Василь жив ще давнішими думками свого батька, і його останні слова були для молодого козака цілком несподіваними.

— Ви, тату, давніше не так ставились до тих, хто піднімав шаблю на короля! — сказав він.

— Було колись, минулося. Колись поляки і нам, українцям, давали жити, а тепер вони завзялися, щоб нас не було, а були самі ляхи й католики. От скажи, сину, багато у вас по полках старшини з козаків?

— По два сотники та по одному осавулові на полк — тільки й усього! Останні ж усі з польської шляхти.

— Тож-то бо й є! А хто їх вибирав за старших, отих католиків?

— Та вам же, тату, відомо, що вже кілька років нам не дозволяють вибирати старшину вільними голосами. Це всім дуже прикро. Всі на це нарікають, а не знаємо, що діяти.

— Таким чином, — сказав Микита, — тепер козак нехай уже облишить думку вибитись у полковники або хоч і в сотники?

— Ні, хто скатоличиться, так того зараз наставляють хорунжим, а далі й сотником.

— Чи не пекельні ж ото заходи ляхів! — скрикнув Цимбалюк, ударивши кулаком по столі.— Чи не правду ж я кажу, що вони мають на думці знищити козацтво?

— А я бачив це ще десять років до цього! — сказав Галаган.— На мій погляд, так лейстровики тепер уже не козаки... І ти, Василю, вже не козак, а польський драгун, та й годі!

Ганна слухала й сама собі не вірила, що таке чує од чоловіка.

«Нехай би вже говорив так зять, — думала вона, — він ще молодий та до того відомий зайдиголова, а то ж ні, Данило перший почав таку розмову».

Стара жінка довго не наважувалася устрияти в розмову козаків, але страх за сина, що й досі уявлявся їй малою дитиною, переміг її покірливість до чоловіка, і вона сказала:

— Чи то я глуха вже стала та недочуваю, чи дурна та не так розумію те, що люде говорять, а тільки здається мені, що батько підбурює рідного сина до бунту. Чи не схотілося тобі, Даниле, під старість літ позбутись батьківщини, як позбувся Микита, та піти з торбою?

— Мовчи, стара! — гостро озвався Цимбалюк.— Твоє діло біля пічки! Вечерю от скоріше споряджай!

— Ні, не мовчатиму! — рішуче одповіла Ганна.— У всьому тобі скоряюсь, а сина не дам спантеличити. Побійся Бога!.. Воно ж ще молоде та нерозумне — чи довго ж йому скочити катові до рук!

— Годі-бо, годі! — сказав старий козак уже м'якше.— До ката ще далеко. Тьху! Нагадала... бодай тому не діждати й бачити мого сина! На те людині розум даний. Не бентеж себе по-дурному, а неси краще нам горілки доброї та меду солодкого, щоб було чим сина привітати!

Ганна покірливо пішла до пекарні, а Пріся принесла настільник, застелила стіл и почала подавати з мисника посуд; проте обидві жінки уважно прислухалися до всякого слова чоловіків.

Василь Цимбалюк був зовсім ще молодий хлопець з незміцнілою душею, і через те справді, як сказала мати, його дуже нетрудно було нахилити і в той, і в інший бік. Почувши тепер, що батько вже не на боці поляків, він теж був радий одступитися, бо хоч він досі й не був свідомий, а все ж таки йому чомусь боліло серце з того, що козацька старшина розмовляла по-польському не тільки проміж себе, а навіть зверталася по-польському до козаків.

— Що ж тепер мені робити? — сказав він, вагаючись.— Неможливо не йти в похід — скарають!

— Не йти неможливо, — сказав батько, — а не ловити Хміля цілком можливо. Нехай ляхи самі ловлять, коли він їм потрібний.

Через кілька хвилин увесь стіл був застановлений полумисками з усякою стравою, і всі сіли до столу. Після скількох чарок горілки розмова повернула у другий бік, і всі потроху стали веселіші.

Під час вечері, смерком, у дворі почав на когось кидатися собака Цимбалюків, Боско. На гавкання Боска вийшла Пріся і, побачивши, що то прийшов кобзар, увела його у хату.

Кобзар був не старий і кремезної постаті, але неголена скільки тижнів борода робила його підстаркуватим. Нап'ята кобзареві на плечі драна свита розпиналася на обидва боки, виявляючи з одного боку торбу, а з другого — бандуру.

Просунувшись у двері боком, кобзар зняв шапку і вклонився.

— Панові господареві, і пані господині, і всім, у господі сущим, нехай Бог допомагає на все добре...

— Щастя, Боже, й тобі, старче! — озвався Цимбалюк і, вставши з-за столу, хотів допомогти гостеві розвантажитись.

— Не турбуйтеся, господарю, — спинив його кобзар. — Я все зроблю сам, бо я не сліпий.

Всі глянули на гостя здивовано, бо видющих кобзарів рідко доводилось бачити, а він повагом скинув свиту, одчепив бандуру й торбу і, склавши все на лаві, несподівано кинувся до Микити:

— Гай, гай, козаче!.. Не пізнаєш?

Микита схопився з лави.

— Свят, свят!.. Та це Трохим Швайка! — скрикнув він, пізнавши свого давнього товариша, що з ним мало не десять років ходив походами й бився поруч. — Нащо ж то ти убрався та бороду запустив?

— Давай перше почоломкаємося, а далі все розкажу! — сказав Швайка, простягнувши до Микити свої довгі дебелі руки. — Заховався тут, мов тхір у норі, та гадаєш уже, що й не знайдемо? Ні, козаче, ми в Січі все чуємо і все знаємо, що діється на Україні. Чули навіть і те, що тебе лисий дідько примостив до бабського боку.

Почувши останні слова, Пріся й Ганна почали дивитись на гостя вороже. Данило ж перебив розмову приятелів, сказавши Микиті, що раніше годиться погостувати гостя, а тоді вже розпитувати. Він посадив Швайку поруч себе і налив йому добру чарку горілки, а коли гість випив, зразу ж налив і другу.

— Ти просто з Січі, Трохиме? — спитав Галаган, коли гість трохи заїв питво.

— А чи правда тому, — спитав Цимбалюк, — що Хмельницький піднімає запорожців проти ляхів?

— Чув, чув і я про це!.. — одповів Швайка, поглядаючи на Цимбалюка непевним поглядом. — А запевно не знаю...

Галаган зрозумів, що Швайка, знаючи Цимбалюка за прихильника поляків, таїться од його і не хоче говорити про заміри Хмельницького.

— Не бійся, Трохиме! — сказав він. — У нашій хаті стіни не чують, а люде не говорять чого не треба. Мій тесть вже зневірився на ляхах і тепер пристає до нашого табору. Я добре бачу, що тебе послано на Україну од Хмельницького. Говори все сміливо — я тобі за тестя запорукою.

— Го! — радо скрикнув Швайка. — Якщо старий Цимбалюк наш, треба вихилити за його здоров'я добру чарку!

Данило знову налив гостеві поставець, і той, випивши, почоломкався з ним.

— Бувай здоров, старий товаришу! Ну, а тепер, — сказав він далі, — вип'ємо всі разом за гетьмана України Зінька-Богдана Хмельницького!

— Вже обрали його за гетьмана?

— Хіба була військова рада?

— Була в Січі велика військова рада. Мало не всі сидні з зимовників походилися, всі лугарі з Великого Лугу човнами поз'їздилися і січове товариство з лиманів та з Дикого Поля позбиралося. На січовому майдані козаки не вмістилися — от скільки було товариства. І всі, як почули, що говорив батько Хміль, одностайно й одногосно ухвалили обрати його за гетьмана України і йти з ним визволяти нашу неньку з тяжкого лядського ярма, з гострих пазурів ненажерливого звіра і ворога нашого.

— А що ж говорив Хмельницький на раді? — спитали слухачі.

— Говорив те, що ви й самі добре знаєте: що ляхи знищили козацькі права, а вільний люд український повернули у бидло; що запродали жидам православні церкви та завели на Україні унію! Ну, та тепер тому прийшов уже край: за чотири тижні приїде на Україну наш гетьман з великою силою запорожців та з татарською ордою і вигубить усіх наших гнобителів! Біля Хмельницького згуртувалися всі наші завязі лицарі: Нечай, Бурлай, Богун, Перебийніс, Джеджалій, Ганжа, Морозенко... Всі, всі скупчилися біля нього і присягнули заступати його, як доведеться, своїми грудьми...

— Слава Господеві! — сказав Галаган. — Може, хоч на цей раз ми побачимо рідну країну вільною і витягнемо з багна стоптану ляхами козацьку честь.

— А чи не буде воно так, — озвалася Ганна, — як було за гетьманів Павлюка та Острияниці?..

— Мовчи, стара! — перебив Цимбалюк. — Не годиться жінці у розмову козацьку встрявати!

Гість ухопився за слова Ганни.

— А щоб не було так, панове товариство, як сталося за Павлюка та Остряниці, так треба всім вам наготові бути і людей до повстання підмовляти. Всі повинні узброїться і приєднатись до Хмеля. Надходить суд Божий між нами й ляхами, і великий гріх та довічна ганьба буде не тільки тим, що лишаться на боці ворогів та проливатимуть кров братів своїх, а навіть і тим, хто сидітиме у запічку під той час, коли брати їхні життя своє за рідний край отдаватимуть! Не знатиме той спокути на цім світі, а на тім дістане собі найтяжчих пекельних мук!

Гість деякий час помовчав, а зворушені його промовою слухачі не сміли порушити тишу і сиділи мовчки всяк зі своїми думками.

— Я йшов до тебе, Микито! — звернувся далі Швайка до Галагана. — Виряджаючи мене на Україну зі звісткою про волю, гетьман наказав зайти до тебе у Корсунь і переказати, що знає тебе за щирого сина України і сподівається, що ти допоможеш йому в його справі, як він допоміг тобі викупитись на волю.

— Спасибі гетьманові, що не забув про мене! — одповів Галаган. — Якщо ти, Трохиме, побачиш Хмеля раніше за мене, то перекажи, щоб був певний: Галаган не пошкодує життя за волю й щастя рідної країни!

Підвечерявши трохи, Швайка встав з ослону і почав прощатись, кажучи, що має на думці стати до світу у Стебліві.

Цимбалюк укинув подорожньому в торбу харчів і разом з Галаганом проводив його за воріття.

Після звісток Василевих та оповідань запорожця всі у хаті Цимбалюка стали замислені й небалакучі.

Засмучена мати послала Василеві на лаві товстий килим, поклала у голову подушку і благословила лягати спати.

Пріся й Микита, поцілувавши батька й матір у руку, пішли до своєї світлиці, і через який час усе в хаті потишилось так, що здавалося, наче всі поснули. Проте справді ніхто не спав: Цимбалюк передбачав, що надходить рішуча хвилина, коли йому доведеться або свідомо стати зрадником рідній країні, або перейти на бік повстанців і при нещасті позбутися свого ґрунту, майна і навіть притулку. Ганна накликала на голови бунтарів всякі нещастя за те, що через них усі не матимуть спокою, а її коханого сина чекає навіть

небезпека війни; Василь обмірковував, чи не можна як-небудь ухилитись од походу, щоб не бити на своїх братів; що ж до Микити, то його охопило давно відоме йому почуття обов'язку боротися за волю рідного краю, і він мучився тепер думкою, чи чесно він вчинив, що одружився.

— Ти не підеш у військо, мій любий? — почув він серед нічної тиші таємне питання любої йому дружини. — Ти не покинеш мене?

Микита почав голубити свою молоду дружину, але вагався з одмовою.

— Кажи ж, говори, мій любий, що не покинеш ти мене... Бо як покинеш, то ніколи вже не побачиш: умру я тут з нудьги за тобою або, гадаючи, що тебе немає вже на світі, і собі смерть заподію!

— Слухай, любко моя! — почав Микита, міцно стискаючи свою дружину в обіймах. — Десять років я блукав по степах та байраках, десять літ ліжком моїм була сира земля та твердий камінь, десять літ я, мов дикий звір, ночуючи по дібровах та байраках, придивлявся та прислухався, чи не йде ворог, щоб мене вбити або взяти на катування... Коли б ти відала, як то мені любо тепер, після того життя, спочивати душею й тілом біля тебе, моя ясна рибонько, цілуючи твої рожеві губоньки та твої карі оченята...

— І цілуй, і одпочивай... — перебила Пріся, — не треба ні про що більше й думати...

— А яка ж тоді, моя горлице, буде доля нашої неньки України, якщо всі ми, козаки, будемо спочивати біля жінок? Адже вона все гіршає. Не один же я десять років муку приймав, — всі стогнуть: і козаки, й міщане, й посполиті. Не можу тобі, кохана моя дружинонько, неправду говорити: якщо підніме Хміль знову повстання, то не всидю я в хаті — піду у військо.

— Оце ж ти мені ножа встромив у серце! — заплакала Пріся. — Ти ж воював уже десять років, а чого досягнув? Що здобув для України?

— Те у руках Господніх... а як рідний край покличе, я піду... бо коли б я не пішов, то моє сумління виссало б мені серце, я зневажав би сам себе, а може б, і смерть собі заподівав! Миже, Прісю, скільки тижнів, і ти сама побачиш, що все відміниться і мені неможливо буде не йти. А проте годі тобі зарані серденько своє краяти — ще, може, ніякої війни й не буде, а ти он як себе розхвилювала — тремтиш уся... Заспокойся.

Через два тижні Василя споряджали до Черкас. Поход козаків мав одбутись човнами, і через те молодий козак лишив свого коня дома; Данило ж, щоб одвезти сина, споряджав воза.

Засмучена розлукою з сином, Ганна всю ніч напередодні, як Василеві виїхати, пекла коржі, книші, пироги та паляниці, сьогодні ж зранку почала накладати все те на воза, щоб синові у поході надовго вистачило харчів. До того, що було, витягла з комори й з льоху цілий бурдюк сала, добру купу ковбас, з півсотні сушених карасів, десяток гусячих полотків та ще багато всяких витребеньок, що їх усіх і не перелічити. До снідання на возі було накладено всього, що тільки може надумати мати, проводжаючи єдиного сина у далекий похід.

Сам Василь оглядав свою зброю, мастив її, де було треба, салом та тер попелом, щоб дужче блищала; Микита допомагав і Василеві, й тестеві. Прися ж бігала разом з матір'ю з хати до воза, виносячи харчі та умошуючи їх поміж сином. Тут же, поміж людей, плутався збентежений метушнею кудлатий Боско, намагаючись угадати, хто саме їхатиме у дорогу, щоб знати, чи йому бігти за возом, чи лишатися стерегти хати.

Після снідання Цимбалюк запряг у віз волів і покликав усіх у хату.

— Сідайте всі по лавах, — сказав він, коли всі зібралися, — щоб отак у дорозі й у поході все добре сідало біля нашого Василя.

Коли всі трохи посиділи, батько й мати поблагословили сина, і всі знову вийшли у двір до воза, а той був уже так навантажений харчами, що подорожнім майже ніде було сісти, і вони ледве примостилися біля люшень.

Цимбалюк перехрестився.

— Гей, круторогі!

Добрі воли напнулися, і віз, хитаючись, мов човен, покотився з двору. Поруч воза йшов Микита, проводжаючи подорожніх до Росії, а Ганна, стоячи у воротях з заплаканими очима, посилала синові без ліку хрестів й благословення.

Ледве Цимбалюк з сином переїхали Рось, а Микита, покликавши од воза Боска, не дійшов ще й до своєї хати, як з Богуславського шляху почулися музики, а вулицею вже метушилися діти, вибігаючи на шлях. Микита пішов на

той бік, відкіля вчувалися музики, і побачив, що до Корсуня наближається велике польське військо.

Попереду війська, слідом за музиками, їхав бравий вояка, відомий уже Галаганові з попередніх війн, польний гетьман Калиновський. Дебелий та кремезний, закований у блискучий панцир, з золотим шоломом на голові, гетьман мав величний і завзятий вигляд.

Слідом за гетьманом ішло кілька повків гусарів. Вони були у залізних, з золотими розводами панцирах, мали на головах залізні шоломи з золотими на версі птицями, а у руках держали довгі списи з червоними держалками й жовтими на версі списів прапорцями. Тільки проминули Микиту гусари, як пішли повз нього улани у кільчастих панцирах та чудних кривобоких шоломах. З уланами йшло три полки драгунів, а далі потяглася піхота: перше — німці, а далі — польські жовніри. Галаган не рушився з місця, дожидаючи, поки перейде все військо, щоб знати, з якою силою доведеться змагаться Хмельницькому.

За піхотою везли більше як тридцять гармат, за гарматами їхав у великому ридвані старий коронний гетьман Микола Потоцький, а позад його ридвана гарцювали кіньми вершники з королівського почту, красуючись нап'яними на груди замість панцирів тигрячими шкурами та вбраними в пір'я блискучими на головах шоломами.

За військом, скільки оком глянь, простягся укритий курявою військовий обоз з харчами, знаряддями, а найбільше — з добром панів та з челяддю.

Обдивившись на польське військо, Микита зажурився: велика сила була у Потоцького — такої сили не збирали поляки ще ні при одному козацькому повстанні.

Все те польське військо перейшло Корсунь і спинилося біля замку. Туди ж пішов і Микита. Він знав, що драгунські повки набирали поляки з українців, і, побачивши, що драгуни вже позлазили з коней, увійшов усередину їхнього натовпу, щоб пошукати кого-небудь знайомого та дещо вивідати. Походивши небагато, він справді наглядів свого товариша Дороша Білика, що, як і він, за участь у повстанні позбувся своїх прав і був силоміць відданий своїм паном за непокірливість у драгуни.

Товариші привіталися і розповіли один одному про свої пригоди, а далі Микита спитав:

— Куди ж це, Дороше, ви йдете?

— Хіба ми своєю волею йдемо? — одповів колишній козак похмуро. — Ідемо туди, куди нас женуть, як отару.

Кажуть, ніби на Низ, запорожців карати за те, що дали притулок Хмельницькому.

— Невже ж ви будете бити на своїх?

Драгун оглядівся, чи немає поблизу когось з шляхти, і, нахилившись до Микити, сказав пошепки:

— Чортового батька примусять вони мене бити на своїх. Нехай тільки дійдемо до Дикого Поля, то я так чкурну, що мене й вітер не вловить... Та й не один я!

Микита не мав часу довго балакати з товаришем, бо знав, що Пріся й мати без нього неспокійні, і, попросивши Дороша, щоб той як-небудь подав йому звістку про дальші події у війську, попрощався з ним.

Наблизившись до своєї хати, козак побачив, що до їхнього двору під їжджає ціла хоругва польських уланів, і чув, як хорунжий, одрізавши десять вершників, наказував їм розташуватись у дворі й у хаті на мешкання.

Почувши про таку напасть, жінки сплеснули руками; Микита ж, заступивши двері хати, почав доводити хорунжому, що це двір козака, по закону ж козаки вільні від перемешкання по їхніх хатах польського війська.

Хорунжий зразу розпалився, вилаяв Микиту хлопом та зрадником королеві і звелів пустити його у хату.

Не маючи сили змагатися з озброєним військом і сподіваючись, що польське військо перестоїть у Корсуні недовго, Микита змовчав і відступився од дверей.

Хорунжий Квіцінський був ще молодий шляхтич, а проте вже розбещений розпустою та ласощами життя. Невисокий з себе, русявий, з ледве помітними вусами, він скидався б навіть на хлопця, коли б у погляді його очей не відбивалися всі десять смертних гріхів. Походженням з Великої Польщі, він мав Україну за завойовану Польщею землю, на всіх же українців, однаково — чи на посполитих, чи на козаків, дивився, як на хлопів польської шляхти.

— Тож-бо!.. — сказав з погрозою шляхтич, проходячи повз Микиту у хату. — Гляди, щоб не нагодували тебе канчуками!

Галаган мовчки стиснув кулаки і пішов слідом.

Здивавши у хаті жінок, шляхтич зразу уп'явся очима у Прісю.

— Яка красуня!.. Слово гонору, я ніколи не бачив поміж хлопками такої вроди!

Кажучи це, він наблизивсь до Прісі і хотів взяти її за підборіддя, але Пріся одхопилася, а Микита хутко заступив її, вхопивши хорунжого за руку.

— Не руште, пане! Це моя жінка!

— Ах, ти, нахабний хлоп! — скрикнув Квіцінський, одскочивши. — Ти насмів підняти руку на шляхтича? За це тебе треба провчити канчуками. Гей, улани!

Микита зрозумів, що хорунжий звелить його катувати, і, рішивши краще вмерти, ніж зазнати ганьби, метнувся до дверей своєї світлиці, щоб ухопити шаблю.

Зрозумівши, що буде лихо, жінки зарепетували. Пріся з галасом кинулася до чоловіка, а Ганна простягла руки до шляхтича:

— Вельможний пане, пробачте! Ми ж не хлопи, ми козацького роду з діда й з прадіда. Ми не звикли, щоб з нами так поводитися!

— Козацького роду, так не хлопи? — гримав шляхтич. — Не навчилися ще, як поводитись з панамі, так я вас навчу! Гей, улани!

У сіни увійшли скільки уланів.

— На стайню цього хлопа!.. — показав хорунжий на Микиту. — Та всипте йому півсотні канчуків!

Але Микита устиг уже озброїтись і став у дверях своєї світлиці, гнівний та рішучий.

— Ще той не народився, хто б мене бив канчуками! — скрикнув він, вихопивши шаблю з піхви. — Смерть тому, хто ступить на поріг!

— Милостивий пане!.. — кланяючись шляхтичеві, просила тим часом Пріся. — Пробачте моему чоловікові. На те ж він і чоловік мені, щоб обороняти честь мою і бути моїм єдиним владарем. Щиро прошю вас, пане, пробачте й не гнівайтесь.

Шляхтич подивився у розпалені очі козака і зрозумів, що той справді живий до рук не дасться: робити з першого дня у Корсуні бешкет йому було незручно. Хвилину він вагався, і всі стояли у напруженні, а врешті перевів очі од Микити до Прісі.

— Ну, красуню! Нехай буде по твоєму проханню. На цей раз подарую твоєму чоловікові, а вдруге нехай він свій гонор захова, бо буде кепсько!

Далі хорунжий наказав дати помешкання на десять уланів і похвалився згодом прийти подивитись, чи гарно їм буде.

Микита і Ганна лишилися дуже збентежені й засмучені, не знаючи, що чинити; Пріся ж, радіючи, що минулося лихо, почала умовляти чоловіка і матір, що неабияке горе, якщо військові люде поживуть у них деякий час.

— Що ж маємо робити, мамо...— говорила вона.—
Перебудемо всі у малій світлиці, а уланам віддамо ваші
дві горниці.

Ганна охала й бідалася, що таке сталося без чоловіка,
а проте врешті мусила скоритися й почала переносити свою
й чоловікову постелю до дочки.

Після того дня у хаті Цимбалюка життя повелось невеселе
й пригнічене. У дворі, по хаті ходили чужі люде й хазяй-
нували, як хто хотів. З першого дня у Ганни почали зникати
всякі харчі, далі не ставало птичини, а нарешті черга дійшла
й до свиней. Ганна плакала й сварилася з уланами, але це
було ні до чого, бо вони лаяли її і робили ще гірше.

Микита пішов був поскаржитись уланському полковнико-
ві, але з того трохи не сталося нового лиха: полковник дору-
чив Квіцінському розібрати Микитину скаргу, і той, при-
йшовши до хати Цимбалюків, знову почав жартувати та
залицятися до Прісі, а Микита знову хапався за шаблю, так
що Прісі вдруге довелося благодіяти шляхтича, щоб пробачив
її чоловікові.

Через кілька день після того Пріся, як і щодня, пішла
ввечері з відрами до Росі по воду.

З того часу, як до Корсуня прийшли поляки, сумно стало
над Россю. Не маячили вже тут під вербами чорні шапки
парубків, не червоніли стьожки та плахти дівчат, не бринів
веселий сміх, не лунали понад річкою лагідні пісні... За-
мість того, мов тіні, ходили тут засмучені жінки та потайно,
ховаючись од гусарів та жовнірів поза кущами, прибігали
дівчата з відрами. Замість пісень, тепер тут вчувався плач
та жалі. З усякої хати жінки й дівчата приносили сюди свої
кривди, образу й ганьбу, що їх зазнали од поляків: по-
хатах поляки гуляють та пиячать, б'ють та нівечать хазяй-
ське збіжжя й посуд, грабують добро, ріжуть худобу. Та
нехай би вже це, а то почалося таке, що не можна ні дів-
чині, ні молодиці з хати вийти — хватають жовніри та й
тягнуть гвалтом до замку, де польська шляхта бенкети
справляє...

Сьогодні Пріся почула ще таке, що її аж пропасниця
почала бити: у Кривинюка згвалтовано жінку, а коли
чоловік почав її обороняти, так гусари забили його на
смерть.

Наслухавшись про такі новини та полякавшись разом з
жінками, Пріся помітила, що вже добре смеркло, і, захо-
пивши відра на коромисла, поспішаючись, пішла до своєї
левади.

Хутко проминула вона верби, що мов вартові стояли
над кручею, перебігла всю леваду і наблизилася вже до
кущів бузини, що росла понад межею садка, коли з-за тих
кущів виникла постать Квіцінського й перепинила їй
шлях.

— Я давно чекаю тебе, красуню! — сказав шляхтич.—
Так ти мені в око впала, що просто спокою не маю. При-
чарувала ти мене своїми очима.

Скористувавшись з того, що Пріся держала руками коро-
мисло, він обняв її і хотів поцілувати, але молодиця од-
хилилась, розплескавши воду.

— Не жартуйте, пане, бо ви знаєте — у мене чоловік є...

Шляхтич спалахнув:

— Як не будеш до мене ласкавою та не будеш мене
любити, то заб'ю на смерть твого нахабного хлопа-чоловіка!
Ліпше йди до мене волею...— додав він, захопивши Прісю
за руку.— Бо все одно, як заб'ю твого чоловіка, ти не
минеш моїх рук...

— Ох, мені лихо! — злякано скрикнула молодиця і
хотіла тікати, але шляхтич уже міцно обхопив її рукою.

Коромисло з відрами впало у Прісі з плеч, а вода
розлилася по землі.

— Пане, пустіть! Бійтеся Бога! — казала вона, змагаю-
чись.

— Чого ти пручаєшся, нерозумна? Невже тобі твій
брудний хлоп любіший за родовитого шляхтича?

Він розпалювався і все міцніше тулив Прісю до себе.

— Пустіть, бо кричатиму!

— Не пустю! Ти мені подобалася і мусиш бути моєю! —
говорив шляхтич, намагаючись затулити Прісю за кущі.

Пріся змагалася і почала гукати Микиту, але його не було,
і через хвилину боротьби вона почула, що шляхтич дужчий
за неї і що за скільки хвилин вона знесилиться.

Нарешті на репетування Прісі од хати почулося тупотіння.
То біг не Микита, бо він саме ходив у степ по коні,— від
хати бігло четверо уланів.

Наляканий тупотінням, шляхтич випустив Прісю з рук,
розглядивши ж, що то були улани, знову хотів ухопити її,
але було вже пізно: покинувши відра там, де вони впали,
Пріся, як сполохана куріпка, кинулася за кущі і побігла
через сад до хати.

— Чого вас нечистий приніс сюди? — накинувся хорун-
жий на здивованих уланів.— Не сміть мені сюди вибігати,
хоч би що тут почули! Гетьте к бісу!

Обурений, мов звір, що стеряв здобич, шляхтич пішов вулицею. По жилах його напружено буяла кров, а серце гулко колотилося. Гнучке тіло молодиці, що тільки оце тріпотіло в його обіймах, збудило у ньому звірячу похоть до неї, і він завзявся, щоб хоч як, а досягти своєї мети.

IV

Вирвавшись з обіймів шляхтича, Пріся, не добігши ще до хати, почала думати, чи сказати Микиті про те, що сталося, чи не говорити. Сказати страшно: Микита такий запальний, — він уб'є пана і тоді загине сам на шибениці, а проте, й не сказати було неможливо, бо мати, зустрівши її біля хати, побачила, що вона така збентежена, і зараз почала питати, де відра. Пріся не мала сили таїтись і з плачем почала розказувати матері все, жахливо озиралась і тремтячи всім тілом, бо їй здавалося, що шляхтич женеться за нею.

Тут саме приїхав із степу Микита, і Ганна розказала йому, що було. Микита заскреготів зубами, стиснув рукою шаблю:

— Уб'ю, як собаку!

— Боронь тебе, Боже, любий, — ридуючи, сказала Пріся. — Ти ж занастаєш себе і нас усіх!

Микита суворо одхилив Прісю од себе і, поставивши коней, пішов у хату. Він хоч і знав, що Пріся не винна у тому, що божевільний панок чіпляється до неї, а проте, у серці козака виникло якесь вороже до неї почуття.

«Бач, як причаровує своїми очима... чарівниця!»

Смутний і обурений, він довго мовчки ходив по світлиці. — Голубчику, Микито, — говорила Пріся, трохи заспокоївшись, — ти неначе на мене гніваєшся... Чи винна ж я?

— Не дивилась би на нього — не було б того!

— Я б тепер радніша, щоб на мене бридко було й глянути, бо тоді б і пан до мене не чіплявся!

Пріся почала так гірко плакати, що Микиту взяв жаль і він почав її заспокоювати, сказавши, що тепер сам проводжатиме її на річку.

Другого дня надвечір, коли Пріся лагодилася йти по воду, Микита справді надів свій козацький черес, запхнув за нього пістоль, почепив шаблю і пішов разом з жінкою.

Вони йшли через садок, де ще недавно так любо женихалися, ховаючись увечері од білого проміння місяця під захистом кучерявої яблуні.

— Не забудь, Микито, як любо було? — соромливо глянувши на чоловіка, спитала Пріся і повела очима у бік яблуні.

Микита стиснув їй руку. Він добре пам'ятав усі щасливі хвилини свого першого і єдиного кохання. Чи вернуться ж вони знову, ті хвилини? Чи настане ж знову спокій?

Взявшись за руки, молоді перейшли сад, вийшли на леваду і, проминувши верби, почали сходити вниз, до річки. От і воно, те місце, де Микита вперше попросив у Прісі напитись води і вона причарувала його своїм поглядом. Але яка одміна: там, де срібним дзвоном бринів понад річкою дівочий сміх та співи, тепер стояла зловісна тиша, що перебивалася тільки плачем та зітханням покривджених та ображених жінок.

Пріся мовчки набрала води, а Микита підсобив їй підняти відра на плечі, і обоє пішли назад. Скоро вони проминули верби і наблизились до кущів, аж тут назустріч їм вийшов Квідінський.

Микита спалахнув.

— Чого це пан тут тиняється по чужій леваді? Чи не підстерігає він тут чужої жінки, як учора?

У ті часи на шляхтичів у Польщі не було ніякого суду. Навіть саме життя хлопів було у владі шляхти, на українських же молодиць та дівчат шляхтичі звикли дивитись, як на свою власність. Через те змагання Микити за честь своєї дружини здавалося Квідінському нечуваним нахабством і обурювало його.

— Геть з дороги, нахабний хлопе! — скрикнув він. — Як смієш ти, пся крив, ставати мені на перепоні?

Він підступив ближче до Прісі.

— Бачу, ляше, — одповів Микита, заступаючи жінку і виймаючи з піхви шаблю, — бачу, що або тобі, або мені не жити на світі. Ставай до чесного бою!

— З ким? З тобою? — глузливо скрикнув хорунжий. — Шляхтичеві не личить рубатися з хлопом! Хлопська смерть не на поединку, а на палі, і ти зараз покуштуєш, як сидіти на ній. Гей, гайдуки!

З-за кущів вибігло двоє дужих поляків, що були гайдуками біля хорунжого. Він навмисне привів їх з собою, щоб силою захопити сьогодні Прісю до себе.

Та не встигли ті гайдуки підбігти до Галагана, як шляхтич уже впав на землю, простроплений у серце шаблею козака.

Жахливий скрик вирвався з грудей Прісі. Вона зрозуміла, що загинуло її життя, бо загине тепер Микита. Скрикнули

й гайдуки і, вихопивши з піхов шаблі, почали наступати на Микиту.

Три шаблі, перехрещуючись і б'ючись одна об одну, жалісно бряжчали, розкидаючи у темряві блискучі іскри з своєї загартованої криці.

— Прісю! — гукнув Микита. — Тікай до хати, поки я їх здержу!

Але у Прісі буяла по жилах козака кров. Вона не покинула чоловіка у пригоді, а скинувши з коромисла відра, вдарила ним одного з гайдуків по руках і вибила у нього шаблю. У ту ж саму мить Микита зачепив другого гайдука своєю шаблею по щоці, і той з прокльонами одскочив од нього і, скривавлений, почав тікати. Слідом по ньому побіг і другий, покинувши свою, вибиту Прісею з рук, шаблю.

Все сталося в одну мить. Прісин чоловік був зрятований од смерті, але молода жінка розуміла, що та смерть стояла зараз за плечима її чоловіка, бо через кілька хвилин сюди мали набігти цілі натовпи поляків і Микита буде вбитий. Ті ж думки блискавкою бігли в голові самого Микити.

— Прощай, голубко, — сказав він, притуливши до себе дружину. — Я втечу і переховаюся у Крутому байраці. А потім... потім сподівайся мене разом з Хмельницьким!

Пріся хотіла щось говорити, обхопила чоловіка за шию та так і зомліла.

— Схаменися, Прісю, бо обоє загинемо, — умовляв Микита дружину. — Не вдавай серця у розпуку. Бог допоможе нам знову з'єднатися.

Побачивши, що Пріся не розплющує очей, він почав трусити її, щоб довести до притомності.

Тим часом з вулиці почулися голоси: поранений гайдук підняв цілу хоругву уланів, і вони бігли до левади. Небезпека зростала щомить.

Хапаючись, Микита поніс Прісю на руках до кущів бузини, що росли зараз за межею сада. Тут нарешті вона розплющила очі й прочунала.

— Прощай, мила! Тікай до матері... та не жур себе, а сподівайся мене разом з воєю! — ще раз попрощався з дружиною Микита.

Пріся почула любий голос і зрозуміла, що чоловікові треба скоріше рятуватись. Вона поцілувала його востаннє, кинулася у сад і зникла за кущами. Зник за кущами й козак.

Поки гайдуки разом з уланами розшукували у темряві тіло хорунжого та шаблю товариша, Микита садками та

городами, перелазячи через тини та перестрибуючи рівчаки, прямував до того місця на Росі, де був брід, і, перебігши там за річку, зник у темряві гаю. Проте він був певний, що поляки будуть його доганяти і найпильніше розшукувати, і, через те, не спиняючись, пішов гаєм понад Россю, щоб до світу дійти до Крутого байраку.

Околиці свого рідного міста Микита знав, як свою долю, і через те, не вважаючи на темряву, він ішов хутко, обминаючи розкидані понад Россю хутори. Одійшовши півмилі од Корсуня у бік Стебліва, козак наблизився до Росі, де знав брід, і там знов перейшов на корсунський бік річки. Тут, на півмилі од берега, лісу не було, і Микита, щоб не виявити себе, пішов балкою, обережно прислухуючись і ховаючись попід кручами.

Скільки разів козакові вчувалося тупотіння коней, і тоді він припадав ухом до землі і прислухався. Один раз тупотіння коней почулося зовсім виразно і що далі ближчало. Микита опинився у небезпеці, але, на щастя, недалеко від нього над кручею був терник, і козак вліз у саму середину кущів, не вважаючи на те, що гострі шпички терника рвали на ньому не тільки одягу, а навіть саме тіло.

Тупотіння коней вже зовсім наблизилось і завмерло біля терника. Вершники спинилися, і Микита почув розмову трьох поляків.

— Де ж його поночі знайдеш? — говорив один з вершників. — Може, він отут і сидить у тернику, а як його дістанеш?

— Тільки одягу подереш задарма, а його, може, тут і немає... — сказав другий голос.

— Це треба розуму не мати, щоб поночі навмання лазити по терниках! — додав третій.

— Ми не хорти, щоб чути носом, де він.

Вершники рушили коней і поїхали далі.

Почекавши, поки не чути стало тупотіння коней, Микита виліз з терника і пішов далі.

Ніч була тепла — весняна. З неба безліччю ясних очей дивилися на козака веселі зірки, а назустріч йому повівав вітерець, обгортаючи його нічною вогкістю й пахощами весни.

Все це нагадало козакові його десятирічне життя по степах, і він почував себе під вільним небом неначе у рідній хаті. Жваво йшов він, розбиваючи вітер своїми дужими грудями, і тільки неспокій за Прісю не давав йому змоги бути цілком щасливим: те ж, що він знову повинен був жити диким звірем, і на крихту не страхало його.

Через годину після півночі Микита увійшов у ліс. Біленькі рясні берези неначе одбивали од себе світло і допомагали козакові вишукувати стежки: проте що далі козак ішов лісом, то трудніше ставало йти, бо ліс перерізували крутобокі балки й рівчаки, що плуталися й перехрещувалися між себе, збігаючи до Крутого байраку. Хоч як добре знав Микита Крутий байрак, а проте, і він заплутався б у гущавині і не потрапив би до нього, коли б не почало розвиднюватись.

— Стій! — несподівано почув Микита поперед себе голосний покрик і побачив, що крізь кущ наведені на нього дві рушниці.

З несподіванки козак вхопився був за пістоля, але враз спустив руку:

— Якого дідька полохаєте людей? — сказав він весело, розглядивши за кущем смушеві шапки та українські чумарки.

— Та це ти, Микито? — почувися здивовані голоси, і з-за куща вийшло двоє молодих стеблівських парубків, добре відомих Галаганові, бо Стеблів був од Корсуня не більше, як за милю, і мало не всі корсунці знали стеблівців, а стеблівці — корсунців.

— Чи по волі, чи по неволі?

— Добрі молодці все по волі ходять!

Приятелі почоломкалися, почали розпитуватись. Галаган розказав про свою пригоду, що через неї мусив шукати притулку у Крутому байраці; стеблівські ж парубки розповіли, що вони тільки вартові, а що у байраці вже згуртувалася добра ватага з стеблівців і навіть богуславців, таких самих, як і Микита, що через поляків мусили тікати до лісу.

— От тебе тільки нам і бракувало! — радіючи, що здибалися з Микитою, говорили стеблівці. — Ти над усіх козаків козак — будеш нам за отамана!

З тим усі троє козаків пішли униз байраку, до табору повстанців.

V

На другий день після того, як загинув од руки Галагана польський хорунжий, коронний гетьман Потоцький справляв у Корсунському замку бенкет. Це був незвичайний бенкет польської шляхти, які відбувалися мало не щодня

з приводу прибуття до війська всякого нового пана; сьогодні старий гетьман справляв бенкет всій шляхті з приводу того, що завтра з сином Потоцького Стефаном значна частина польського війська мала виступити з Корсуня на південь шукати Хмельницького.

У великій світлиці замку за кількома довгими столами сиділи, oprіч коронного гетьмана та сина його Стефана, ще польний гетьман Калиновський, полковники та вельможні пани: Одживольський, Синявський, Бігановський, Чарнецький, Сапіга, Друцький, комісар Шемберг і багато більшої й меншої шляхти. Всі вони були одягнені у коштовні різноколірові саетові кунтуші, гаптовані золотом та сріблом, і пишались всякими окрасами з золота й самоцвітів.

Багато вже за столами було випито доброго вина й старого меду, багато вигукувалося вже «віватів» і за короля, й за славу Речі Посполитої, й за польське хоробре військо, й за панство, й паній та панянок. Тепер усі були вже напідпитку і бенкет доходив до краю.

Старий Потоцький хотів уже одпочити й блимав очима, але йому здалося, що, попереду ніж попрощатись, він повинен ще навчити свого сина, як керувати військовими справами, і він голосно звернувся до нього:

— Сину мій! Завтра ти поведеш хоробре польське військо на війну.

— Яка війна, тату?! — зразу перебив батька Стефан Потоцький. — Багато честі хлопам, щоб з ними воювати! Слово гонору, я й шаблі з піхви не витягну на цю наволоч, а розжену бунтарів канчуками; Хмельницького ж приведу до тебе на аркані!

— Так, так, любий сину! Ти говориш, як і годиться шляхтичеві; а проте знай, що українське повстання — це гідра: одрубаєш їй голову, а натомість виростає дві! Будь же обережним і слухайся вельможного пана комісара — він людина досвідчена у військових справах і буде давати тобі раду. Я ж з свого боку не шкодую дати тобі найліпше військо.

— Не треба, батьку, мені багато війська! — скрикнув у запалі молодий Потоцький. — Що менше буде у мене війська, то більше буде мені слави!

— Віват пану Стефанові! Віват завзятому лицареві! — загукали пани по всіх столах, піднімаючи свої келихи з вином.

Старому гетьманові було дуже любо, що син його так говорить і що його так щиро всі вітають. Він зовсім

розм'як від вина і з сльозами на очах простяг свій келих до сина.

— Віват, мій любий синку! Я завжди говорив, що ти в мене вдався!

Батько й син поцілувалися.

— Веди ж завтра своє військо, синку! Перейди ліси й степи та зруйнуй Запорозьку Січ і винищи до ноги хардизів, що порушують наш спокій; привідця ж їхнього — Хмельницького — приведи сюди на заслужене катування й страту.

З цим старий Потоцький допив свій келих і хотів підвестись, але ноги його вже не слухали, він знову важко сів.

Побачивши те, до Потоцького підбіг Калиновський і, всміхаючись, взяв його під руку, щоб підвести:

— Пану Миколі час до ліжка!

Потоцький дуже не любив Калиновського і, взявши його слова за образу, знервовано вирвав свою руку:

— Прошу пана доглядати себе та своєї пані, а не мене!

Калиновський враз спалахнув і вхопився за шаблю:

— Як сміє пан зачіпати мою дружину?!

Обидва гетьмани — коронний та польний — сварилися по кілька разів на день, і до цього всі вже звикли. Почувши тепер їхню сварку, до Калиновського підбігли Одживольський та Бігановський і одтягли його набік, умовляючи пробачити старому, який до того ж напідпитку; Шемберг же та Сапіга підвели тим часом старого Потоцького під руки і повели до його покоїв.

Заспокоєний Калиновський і всі останні пани посідали знову до столів і взялися кінчати свій бенкет.

— Гей, хлопці! — гукнув молодий Потоцький. — Тягніть з льохів все, що там маєте!

Прислужники забігали, і по столах знову забряжчали кухлі, а пани знову вітали пана Стефана, подаючи йому тим часом всяких порад.

— Віват, пане Стефане! Щасливий еси: тебе чекає все-світня слава!

— Найпильніше треба, щоб винищити всіх запорожців, бо, поки вони існують, не буде нам спокійного життя на Україні!

— А хлопам українським треба дати такої карі, щоб вони вже й не згадували про волю!

— Не бійтеся, панове! — голосно одповів Стефан Потоцький. — Мене не треба вчити, як карати хлопів: гостра паля — то їм найліпша наука.

— І скизму всю треба винищити! — почувся голоси. Нехай сяє єдина свята католицька віра.

З усіх боків Потоцькому гукали, які ще можна вигадати утиски на козаків і посполитих українців.

З усього зібрання поляків знайшовся тільки один, що йому речі панів про карі й утиски на українців були не до мислі. То був комісар Шемберг. Він незадоволено похитав головою й сказав:

— Нерозумно дратувати українців, коли стоїмо серед України. Треба поводитись з ними по правді й з ласкою! Ці слова викликали у панів цілу бурю протестів.

— Як з ласкою! — гукали вони. — От до чого доводить ласка: вже вчора хлоп убив шляхтича! Чи чувано це? Ні, хлопів тільки карами можна залякати й держати у служняності.

— За що ж вбито хорунжого? — спитав зацікавлений Потоцький.

— За те, що він залицявся до молодиці! Його вбив хлоп, чоловік тієї молодиці!

— Яке нахабство! — почувся вигук здивування. — Йому зробили честь; родовитий шляхтич звернув увагу на його брудну жінку!..

— Маю надію, що хлоп уже сидить на палі?! — спитав Потоцький.

— На жаль, ще! — обізвався пан Друцький, полковник того повку уланів, що у ньому був хорунжим Квіцинський. — Хлоп зразу ж утік! Проте мої улани якнайпильніше його шукають, і я маю певну надію, що не багато мине, як ми його четвертуємо або посадимо перед замковою брамою на палю на острах усьому Корсуневі. — Потоцький засміявся.

— А цікаво б бачити ту молодицю, — чи варто ж було через неї загинути?

— Нема про що говорити, пане Стефане! — знову озвався Друцький. — Чи розумно ж помирати за хлопку, коли ми можемо мати їх цілі десятки — досить звеліти гайдукам привести.

Довго ще бенкетували пани, поки дехто заснув, схилившись до столу, а дехто, шукаючи постелі, зсунувся під стіл і там розпластався, як рак; ті ж, що були дужчі, порозходилися по своїх покоях, що були тут-таки, у замку. Молодий Потоцький був міцніший за багатьох і пересидів мало не всіх, але нарешті підвівся й він, щоб іти до своєї світлиці. Коли він минав двері, до нього наблизився молодий білявий панок Блясь.

Блясь був з дрібної шляхти і пив та їв з ласки заможних панів. Він завжди придивлявся й прислухавсь до бажань вельможних магнатів і прислужувався їм, щоб запобігти ласки. До Потоцького він наблизився, принижено вклоняючись, і промовив до нього стиха:

— Вельможний пан хотів побачити ту молодицю, що через неї вбито хорунжого Квіцінського. Чи не привести її до покоїв пана?

У голові Потоцького парував хміль, і вигадка Бляса йому подобалася.

— Цікаво... цікаво... Справді, приведи — подивлюся, що воно за диво, — одповів він і пішов далі.

Під той час у хаті Цимбалюків уже давно було погашено світло. Гусари десь добре нагостювалися і поснули рано. Ганна, збентежена вчорашнім випадком і неспокійна не тільки за Микиту, але й за Данила, бо йому вже час було вернутися з Черкас, плакала сьогодні весь день і не спала довго, але після півночі й її зморив сон; не спала ще тільки одна Пріся. Думки її линули туди, куди пішов її любий чоловік. У непокої вона уявляла собі, що Микиту вже вхопили поляки і десь завдають йому муки... Через хвилину їй ввижалося, що він, голодний і холодний, мов дикий звір, ховається попід кущами, прислухаючись до всякого згуку, навіть до шелесту листя... І молода жінка сама прислухалася до найменших згуків, не маючи сили заснути.

І от її вухо вловило біля хати гомін скількох голосів, а через хвилину зчинився грукіт до неї у вікно. У Прісі заколотилося серце, бо вона передчувала недобре. Навпаки, Ганна, що не чула голосів, а почула тільки стукотіння, скочила радісно, сподіваючись, що то вернувся Данило, і хотіла відчинити двері.

— Не відчиняйте, мамо! — озвалася Пріся... — Я боюся!

Голоси почулися вже у снігах, бо з двору у сніни двері тепер не замикалися через те, що там часто ходили гусари.

— Одчиняй! — голосно гукнули в снігах, і хтось почав сіпати двері.

— Чого вам треба серед ночі? — спитала вже злякано Ганна. — Я не відчиню!..

— Не відчиниш — самі відчинемо! — гукали за дверима і почали бити і рвати двері.

Перелякані жінки ледве вспіли обгорнутись одежею, як легенька заціпка у дверях була зламана і у хату ввійшов панок Блясь, держачи в руці запалений ліхтар, а позад нього стояло четверо гайдуків.

— Беріть оцю! — показав він на Прісю.

Не вспіла молода жінка й скрикнути, як четверо гайдуків вхопили її і скрутили їй назад руки.

— В'яжіть їй zarazом рота, щоб вулицею не репетувала, — наказував Блясь.

— Не мучте мою дитину! — скрикнула Ганна. — Пустіть!

Але зразу ж вона впала непритомна від важкого кулака одного з гайдуків.

Прісю витягли з хати і понесли вулицею. Куди несли її, вона не знала, бо бідній молодиці нап'яли на голову якогось лантуха, так що вона нічого не бачила. Через який час вона почула, що її несуть по східцях угору. То були сходи на ту башту замкову, де жив Стефан Потоцький.

Приволікши Прісю до покоїв Потоцького, Блясь сказав гайдукам розмотати молодиці голову, розв'язати рота і лишитись на сходах, а сам потяг молодицю у горниці.

Через хвилину Пріся з жахом побачила себе у гарно вбраному і освітленому покої, в якому на канапі сидів не відомий їй пан.

— Оце, ясновельможний пане, — сказав Блясь, — та молодиця, що її чоловік убив хорунжого Квіцінського.

Осовілими очима Потоцький пильно придивлявся до Прісі, і хоч вона була нечепурно вбрана й розкудлана у боротьбі з гайдуками, проте її великі карі очі й чорні брови скрашували все те і примушували бачити тільки їх, а не одежу. Потоцький упевнився, що у нього перед очима певна красуня.

— Ти не лякайся, молодичце... — почав Потоцький п'яним голосом. — Хоч тебе й слід скарати на смерть за вчинок твого чоловіка, та я того не вчиню.

Він моргнув Блясеві, і той вийшов, зачинивши за собою двері; сам же Потоцький, трохи хитаючись, наблизився до Прісі і, взявши її за руку, все дивився у її широко розплющені очі.

Рука молодиці тремтіла, як і весь її стан, і те тремтіння зразу збудило у поляка п'яну похоть.

— А ти справді непогана, молодичко... — сказав він, сміючись. — Правда, вмирати через тебе нерозумно, але пожартувати з тобою одну нічку непогано. Ходім зо мною.

Він обхопив її за стан і повів до дверей другого покою, що були зап'яті килимом.

Тільки тепер Пріся зрозуміла, на що її взято й принесено сюди. Вона зразу зрозуміла й те, що вона тут

беззахисна і ніщо не може врятувати її. Одчай обхопив серце молодої жінки, і вона впала навколішки.

— Пане хороший! — почала вона благати Потоцького. — Не робіть мені ганьби! Я козачка з роду і чесна жінка своєму чоловікові!

Молодий поляк не звернув уваги на її благання. Він вхопив Прісію в обійми і поволік за килим.

— Ти мені вподобалася, і не буде тобі ніякої ганьби з того, що вельможний шляхтич з тобою ласкаво пожартує.

Тоді у Прісиному серці заклекотала козака кров і вона зважилася ліпше вмерти, а не датися у наругу. Вона почала змагатися; коли ж почувла, що сили вже не вистачає, вона уп'ялася зубами у шию своєму насильникові. Скрикнувши, той випустив Прісію з своїх обіймів, але вона, розпалена боротьбою, не розуміла вже, що робить, і, зваливши Потоцького на поміст, почала крутити йому руки й душити за горло.

Можливо, що у нестямі Прісія й задавила б поляка, коли б на крик його не вбігли гайдуки й не вирвали знесиленого пана з рук розлютованої козачки.

Ледве зводячи дух, Потоцький сказав вкинути Прісію у льох і переказати на другий день полковнику Друцькому, щоб за смерть од її чоловіка шляхтича Квіцінського Прісію було покарано найлютішою смертю.

Прісію вхопили гайдуки, поволокли по східні аж під замок у льох і, вкинувши туди, зачинили за нею важкі двері. У льоху було темно, і нещасна жінка не зважувалася рушитись з місця, щоб не впасти кудись ще глибше. Останнє, що вона почувла, був брязкіт залізного засову дверей, і після того у льосі стало тихо, як у могилі.

Жах обхопив душу молодиці, і вона жалкувала, чому Потоцький не звелів вбити її відразу.

Невесело минула ця ніч і Потоцькому; ранком же він виїхав до свого війська блідий і похмурий. Його не розважали навіть голосні музики, що грали перед його військом, і ті вівати, що лунали йому услід, аж поки перейшов він з військом на другий бік Росі.

VI

Діставши ранком од молодого Потоцького за Галаганову молодицю замість подяки лайку і довідавшись од гайдуків, яку прикру ніч зробила Прісія вельможному гетьманському

синові, Блясь зараз же побіг до полковника Друцького переказати про волю Потоцького, щоб нахабну козачку скарата на смерть.

— То правда, — сказав Друцький, — не покарати молодицю не можна, бо через неї вбито шляхтича. Коли б вона не підбурила свого чоловіка, а була б до хорунжого ласкава потай од нього, то цього б не сталося. Її треба зняти голову. Приведи її до мене.

Полковник Друцький був хоч старший за Стефана Потоцького, але ще дужий тілом. Разом з тим він був великий ласун до жіночої вроди і у своїх маєтках не минав ні одної вродливої дівчини або жінки з своїх підданців. Почувши, що Галаганова молодиця одхилила залицання не тільки Квіцінського, а навіть самого Потоцького, він дуже зацікавився її побачити і більше для того й звелів привести Прісію до себе.

Вкинута у льох, Прісія довго стояла, мов скаменіла, на одному місці, поки нарешті втома її подужала, і вона сіла, а далі і впала на долівку. Чи спала вона, чи ні, вона того не почувла, бо думки не покидали її всю ніч. Скільки часу вона була у льосі, вона теж не розуміла, бо у мертвій тиші й пітьмі не можна було знати часу. Змучена душею й тілом, вона нарешті почувла, що до льоху йдуть люде, і хоч знала, що ті люде її вороги, що вони поведуть її на страту, а все ж таки зраділа, зачувши людей, бо лежати у домовині живому далеко гірше, ніж мертвому.

У дверях забряжчав засов, з сердитим скрипінням одчинилися двері, і Прісія побачила сіру пляму далекого бажаного світу.

— Виходь, проклята хлопко! — гукнув Прісі Блясь і вдарив молодицю ногою. — Через тебе, ледащицю, на мене розгнівався гетьманський син. От стривай: зітнуть тобі голову, щоб не брикалася!

Прісія покірливо пішла за поляками і, гадаючи, що її ведуть на страту, прощалась у думках з життям і з любим її чоловіком.

«Недовго я з тобою, Микито, кохалася, — говорила вона своїм серцем, — та багато щастячка зазнала. Дай же, Боже, тобі, мій любий, за твою ласку, щоб тебе ворожа шабля й куля не брала, щоб сталося те, про що ти все життя мріяв і про що дбав: щоб перемогли козаки ляхів, ворогів наших, і щоб діждав ти волі на Україні... Дай, Боже, щоб гарна дівчина тебе кохала — поберися з нею і будь щасливий, а за мою душу милостиню подавай».

Так благословляла свого чоловіка молода козачка, йдучи, як вона гадала, на страту. Вона була спокійна серцем, упевняючи себе, що всякій людині призначена од Бога своя доля, і тільки рясні сльози, що нечутно лилися з Прісних очей, виявляли тугу її серця за передчасно увірваним молодим життям.

У замковому дворі було чимало окремих будинків. Ті будинки були призначені на те, щоб під час наскоків татарів по них був безпечний притулок мешканцям з міста й з околиць. В одному з таких будинків жив тепер полковник Друцький з своєю челяддю. Туди до нього й привели Прісю.

Глянувши на молоду козачку, полковник був вражений красою її великих карих очей і зараз уявив собі, що коли б цю молодичку, що була заплакана, стомлена і забруджена, обмити й причепурити, то з нею веселіше було б марнувати у нудному Корсуні дні й ночі.

— Через тебе, молодиче, вбито шляхтича, і ти повинна вмерти нашибениці! — сказав поважно полковник, сподіваючись, що Пріся зараз впаде навколюшки і цілуватиме йому ноги, благаючи милосердя, а він її помилує і тим поверне до себе її серце.

Але Пріся стояла нерухомо, мовби й не чула або не розуміла того, що їй кажуть.

— Що ж ти мовчиш? Може, не розумієш по-польському? — здивовано спитав полковник.

— Коли я повинна вмерти, — нарешті одповіла Пріся, — то нехай ведуть мене скоріше на страту.

Такої відповіді полковник не сподівався. Та одмова знищувала його заходи, і, розсердившись, він справді хотів був наказати, щоб Прісю вели у ривчак окопів і там відтіяли їй голову, але, глянувши у великі блискучі очі її, що так скрашали ніжне, мов намальоване, обличчя молодичі, він зважив, що було б зовсім нерозумно занести таку красу, не скориставшись з неї. Проте виявляти свої думки перед Блясем та гайдуками не годиться, і він почав говорити зовсім не те, що мав на думці:

— Ну, коли ти така запекла, що страта тебе не лякає, то виходить, що то тобі не кара. Одведи, пане Блясю, цю молодичку у комору, що біля моєї пекарні, нехай посидить у коморі, а я тим часом надумаю, яку їй кару призначити.

Тепер Пріся справді впала навколюшки з риданням:

— Благаю вас, вельможний пане, не мучте мене, а звеліть скоріше відтіяти голову!

— Ні, ми те ще обміркуємо... — одповів полковник. — Ведіть її.

Прісю підняли з долу, провели через скілька кімнат і замкнули у коморі.

За сльозами спочатку Пріся нічого не бачила й ні на що не дивилася, далі ж помітила, що через невелике віконце у комору йшло світло і освітлювало лантухи з борошном і всякі інші харчі, що там переховувалися.

У коморі було далеко ліпше, ніж у льосі, а проте, Прісю ще гірше взяв одчай з того, що вона мусить там сидіти, коли думками вона вже полинула на той світ.

Через який час старий гайдук приніс їй обідати, але Пріся не схотіла їсти і, спершись на лантухи з пшоном, нерухомо сиділа у кутку.

Так минув увесь день; увечері ж Друцький повернувся напідпитку з бенкету і звелів привести Прісю до себе.

Старий гайдук, що вже багато років прислужував полковникові, розумів уже, на що пан кличе молодичку, і раніше, ніж привести Прісю, примусив її причепуритись.

Коли Прісю привели до Друцького, він сидів на широкій лаві, спираючись на подушку, підкладену за спину. Махнувши рукою гайдукові, щоб вийшов, він звелів Прісі підійти до себе.

— От що, молодиче, дуже ти вродлива, і жаль мене бере, коли подумаю, щоб тебе віддати катам. Чи на те ж на світі жіноча краса? Покохай мене, так я тебе, замість того, щоб скарати, любкою своєю зроблю. Панею вберу тебе і на Волинь з собою повезу.

Пріся низько вклонилася:

— Спасибі, вельможний пане, за вашу ласку. Тільки не вільна я вас покохати, бо кохаю свого чоловіка, а двох одразу серце не кохає...

— Нащо мені те знати, чи кохаєш ти свого чоловіка, чи ні? Хоч ти його у серці й кохай, а до мене будь ласкавою.

— Не можу я сього, пане, бо шлюб чесний я з ним узяла і присягу дала бути вірною йому дружиною...

— Та ти про те забудь! — почав уже хвилюватись полковник. — З ним тобі вже не кохатись. Ти або будеш моєю, або підеш до рук ката!

— То віддавайте до ката, — рішуче одповіла Пріся, — а чоловікові не зраджу.

Друцький вже чув про пригоду з Потоцьким і поведився з упертою молодичею обережно, проте речі Прісі дуже його

дивували, бо, на думку полковника, такого завзяття можна було сподіватися тільки од паній. Вгамувавши себе, він почав ласкавіше:

— Нерозумно говориш ти, молодице! Чому тобі не пожити ще? Ти така молода й хороша. Ти ще зазнаєш зо мною втіхи. Може, ти не ймеш віри, що я тебе покохав?..— Він притяг Прісю за руку й посадив поруч себе.— От тобі слово гонору, що я покохав тебе і дуже мені тебе жаль.

Пріся повірила тому, що серце польського пана добре, і впала з плачем до його ніг.

— Паночку, голубчику, ріднесенький! Пустить мене до батька й до матусі! Бог вам віддячить за вашу добрість!..

Ці слова знову розсердили полковника:

— Ото вже дурниці верзеш ти, молодице! Хіба ти мала дитина, щоб тобі жити з батьком та з матір'ю? Батька й матері тобі вже ніколи не бачити так само, як і свого чоловіка. Я буду тобі й за батька, й за матір, і за чоловіка!

Він підвів молодичку з долу, посадив біля себе і обхопив рукою за стан. Знесилена тією надією, що на хвилину промайнула і знову заступилася тяжким одчаєм, Пріся пручалася і тільки колотилася від ридання в обіймах полковника. Це подало сластунові надію. Кров жвавніше забуяла по його напружених жилах, і він міцніше стиснув молоду жінку у своїх обіймах. Але вона враз схаменулася і вислизнула з його рук. Очі її знову зайнялися вогнем завзяття, а постать відбивала рішучість обороняти свою честь, як звір обороняє своє життя.

— Не руште, пане, бо буде й вам те, що було Потоцькому! — крикнула Пріся.

— А що ж саме? — питав Друцький, скочивши з лави і намагаючись знову вхопити Прісю.

— Кусатись буду! — скрикнула молодичка, і по погляді її полковник зрозумів, що вона здійснить свою похвальбу...

Страшенно розлютований, він сів на лаву. Здобич, що здавалося, була вже у руках, вирвалася.

— Ну, побачим же, хто кого переможе! — скрикнув полковник і вдарив у долоні.

Увійшов гайдук.

— Всип їй півсотні різок, а як буде й завтра така вперта, то битиму канчуками.

Пріся впала навколюшки.

— Благаю вас, пане, звеліть мене вбити!

— Смерть од тебе не втече! А поки що буде не по-твоєму, а по-моєму! — гукнув Друцький.

— Ох, ти, дурна та перозумна! — говорив гайдук, ведучи Прісю до комори.— Її таке щастя: сам пан полковник звернув на неї увагу, а вона, бач, недоторку з себе вдає. І мені через тебе клопіт: от бити тебе треба, а що мені з того за втіха?

Він замкнув Прісю у коморі і через деякий час прийшов туди з в'язкою лози. Пріся не змагалася, і гайдукові не довелося її зв'язувати... Вона мовчки, зціпивши зуби, витримала катування.

Проте вона не витримала цієї великої образи, і після катування їй впало на думку самій заповідати собі смерть. Ця думка недовго панувала у душі Прісі,— вона зріклася її, страхаючись Божої кари. Молода жінка навіть перехрестилася, маючи саму думку про самогубство за гріх.

За тих часів православні священники були добре освічені, дістаючи виховання у Київській академії, вважаючи ж на утиски з боку поляків, вони ближче горнулися до своєї парафії, едналися з простим людом і навчали його на добре життя. Пріся пам'ятала навчання панотця, що хто прийме муку на землі та помре за правду, той добуде собі світле й радісне життя після смерті біля престолу Божого. І вона не хотіла, втративши щастя на землі, втратити його й на тім світі.

Далі у голові молоді козачки пробігла думка, щоб заповідати собі каліцтво. Вона знала, що коли б стала бридка на виду, то до неї не чіплялися б польські пани і або випустили б її з неволі, або вже стяли б голову одразу. Через те Пріся спинилася була на цій думці і навіть почала вигадувати, як би стати огидливою: чи розрізати собі надвоє губу, чи ніс укоротити, чи виколоти око. Тут їй згадалося, що панотець повчав: «Якщо через око ти до гріха йдеш, то видери собі око». Вона стала певна, що виколоти собі око не тільки не було б гріхом, а навпаки, було б угодним Богові ділом, бо на очі її все й задивляються пани.

Молода жінка стала на тому, щоб виколоти собі око, але разом з цією думкою її оповила тяжка нудьга.

«Стати огидною на виду,— думала вона,— це ж гірше, ніж вмерти... А що, як мене не замордують, випустять...»

Що ж тоді без ока? Тоді ж я буду немилу й Микиті...»

Страх бути огидною любому чоловікові спинив молоду жінку, і вона на який час зріклася свого заміру.

Два дні не водили Прісю до поків, на третій же день привели знову.

— Ну, молодиче...— сказав Друцький, сидючи, як і той раз, на подушках.— Надумала? Сідай сюди до мене.

Пріся стояла, мов скаменіла. Друцький устав, наблизивсь і взяв її за плече.

— Годі тобі мордуватись та муки собі по-дурному завдавати... Прихились до мене.

Пріся одхилилася од його рук.

— Звеліть, пане, вести мене на страту!

— А, ти знову своє!..— одскочив од неї полковник.—

Ще тебе не навчили!

Він ударив у долоні, і, як той раз, у покій увійшов гайдук.

— Всип їй знову півсотні, та дошкульніше, бо не навчається, як панів шанувати.

Знову Прісю катували, і так пішло мало не щодня... Прісю водили до покоїв Друцького і зараз же виводили на катування, бо вона рішуче відхиляла його залицяння.

Так минуло більше трьох днів, важких і довгих для Прісі, як три віки. Вона змарніла на виду, захляла й по-жовкла, а великі темні очі її глибоко пірнули під брови; тільки вогонь, що завжди світився у тих очах, не погасав, а світив ще яснішим промінням. Коли б польський пан вперше побачив Прісю у такому стані, він не поквапився б на неї; тепер же він уже завзявся перемогти уперту молодицю і бути її володарем хоч на один день, а тоді, поглумившись над нею, прогнати її геть з свого двору.

Нарешті Друцький надумав, що вся Прісіна впертість — через надію злучитися з чоловіком, і, щоб знищити цю надію, він рішив обдурити її тим, що Микиту вже піймано й замордовано на смерть, а щоб більше упевнити її у тому, підмовив і гайдука ствердити його вигадку.

З такою метою Друцький одного вечора знову прикликав до себе Прісю.

— Що, молодиче, знову ні?

— І довіку ні!

— Ну, скажи, задля кого ж ти себе бережеш? Кому ж ти вірна, коли твого харциза-чоловіка вже мої гусари впіймали і сьогодні вранці його четвертовано?

Крик одчаю вибився з груди Прісі, і вона з риданням впала навколяшки.

Друцький дав їй трохи прийти до тямки і тоді почав знову:

— Отже ж, обміркуй тепер, чи варто тобі бути такою впертою?

Пріся довго не мала сили говорити, але врешті опанувала собою:

— Як Бог судив моєму чоловікові вмерти, то й мені нема нащо жити. Найбільше моє бажання — скоріше з ним з'єднатися на тім світі, а вмру я вірною йому. Завдайте мені скоріше смерть.

— За твою впертість не зроблю того!..— з серцем сказав Друцький і знову велів гайдукові катувати нещасну жінку.

VII

Минув уже місяць, як Стефан Потоцький пішов з частиною польського війська ловити Хмельницького, а звісток від нього досі не було. У Корсунь до Потоцького доходили тільки вісті про те, що на Лівобічній Україні неспокійно, що по маєтках польських панів раз у раз виникають розрухи, але такі розрухи за останніх двадцять років були явищем звичайним і нікого не турбували, бо польське військо хутко їх приборкувало.

Військо коронного гетьмана щодалі збільшувалося, бо з Волині й з Поділля підходили пани з своїми надвірними хоругвами, і у Корсуні мало не щодня справлялися бенкети з приводу зустрічі нових товаришів по зброї. От і сьогодні у замку був великий бенкет, бо прибув родовитий пан і великий багатир, власник міста Корця на Волині, Корецький, і привів з собою більше як півтори тисячі кінного війська, а слідом за вельможею прибув великий його обоз з харчами, винами і всяким панським добром та коштовним срібним посудом.

У Корсуні Корецький хотів показати всім панам, що багатішого за нього магната немає у всій Речі Посполитій, і з цією метою, розташувавшись трохи після походу, справив всій шляхті такий бучний бенкет, що такого справді ще ніхто не бачив.

У найбільшій світлиці замку стояло шість великих столів, застелених сріблом гаптованими настільниками і обставлених срібним посудом, а навколо тих столів було повно панів. За середнім столом разом з господарем сиділи найпочесніші гості: коронний та польний гетьмани і всі полковники.

Сіли до столів у південь, тепер же сонце хилилося вже на захід, але господар ще не пускав гостей вставати. Кухарі все приносили нові та нові страви, а гайдуки все наливали по келихах інші вина й інші меди. Скільки тут за півдня було випито вина та меду, того вже ніхто б не підлічив. Сам

господар Корецький, як і всі гості, був уже добре напідпитку і почав уже трохи забувати обережність та чемність.

— Не розумію,— говорив він,— нащо король примусив мене сюди йти. Адже ніякого ворога тут немає! Я гадаю так, що, одпочивши, мені можна буде й додому вертатись.

Почувши те, Калиновський засміявся:

— Чи не за панією вже пан занудьгувавсь, що так поспішає додому? Нехай пан не тужить: тут, на Україні, чимало є прехороших дівчат та молодичь.

На жарт Корецький одповів жартом:

— О, я знаю, що пан польний гетьман дуже упадливий до хлопак, але я не поганю себе з схизматичками!

— Ну, то ми викличемо панові з Києва шляхтянку!

— Годі, пане гетьмане, жартувати,— одповів Корецький.— Я кажу, що рушити таке військо, як я рушив, чогось коштує. На що ж примушувати нас на такі втрати без пуття? Адже запевно пан Стефан уже розігнав усіх харцизів-лугарів та запорожців і Січ Запорозьку зруйнував. Та воно і не дивно: хіба проти такої наволочі збирати таке славне та велике військо, яке тут зібралося? На бунтарів досить було послати дві хоругви з канчуками.

— А пан бився вже коли-небудь з козаками? — з посміхом спитав Калиновський.

— Ні, мені не доводилося соромити з таким ворогом своє лицарство! А хіба з ними треба битись? Їх треба бити... от і все!

— Це й видно,— сказав Калиновський,— що панові не доводилося битись з козаками, а мені так доводилося, і через те я неспокійний, що од пана Стефана досі немає жодної звістки.

Останні слова Калиновського почув коронний гетьман Потоцький, і вони здалися йому образою для його сина.

— Даремне пан польний гетьман,— сказав він,— турбується про чужі справи. Мій син знає, що робить. Він, певно, не тільки зруйнував Січ, але хоче викоринити всі кубла запорозькі по островах Дніпрових та по Дикому Полю.

Під ту добу до світлиці увійшов Блясь, що був на варті біля брами. Блідий і схвильований, він несміливо наблизився до Потоцького і, коли той звернув на нього увагу, проказав:

— Прошу ясновельможного пана пробачити: прибув жовнір з війська вельможного пана Стефана...

— Простий жовнір? — здивовано підвів рясні брови Потоцький. А де ж лист до мене від пана Стефана?

— Він не має листа, ясновельможний!

— Не має? — гнівно скрикнув Потоцький.— Так то якесь ледащо, а не посланець. Нехай подожде.

— А що жовнір каже? — спитав Калиновський.

Блясь вагався, що сказати, і який час стояв засмучений.

— Він таке верзе, що я боюся й переказувати.

— Що? Що таке? — почулося з усіх боків.

— Ясновельможний гетьмане! — звернувся Блясь знову до Потоцького.— Дозволь привести жовніра перед твої очі. Мені він, певно, розказав брехливі звістки, тобі ж не посміє сказати неправду...

Поміж панами пішов гомін.

— Що таке сталося? Які такі вісті, що їх неможливо переказувати? Утік Хмельницький? Не знайшли його?

— Покликать! — звелів Потоцький.

Через хвилину хорунжий привів і поставив перед очі гетьмана вбратого по-українському парубка. Він був вкритий курявою, а з драних його чобіт виглядали змуляні у кров пальці.

— Який же це жовнір? — здивовано й з посміхом питали пани.

Парубок впав навколішки і поцілував край одяжі Потоцького.

— Ясновельможний гетьмане! Не звели мене катувати за лихі вісті, що почувеш,— я не винен, що мушу таке говорити...

— Скоріше, собаче бидло! — гримнув Потоцький і хотів вдарити парубка передом чобота, але спинився.

— Я жовнір з полку пана Сапіги... — казав, запинаючись, наляканий жовнір.— Я зрятувався тільки через те, що передяся в одягу вбитого козака!

— А, так ти втік з бойовища?! На шибеницю лайдака! — знову гримнув старий гетьман.

Жовнір поклонився в ноги:

— Нехай мене пан Бог покарає, коли я брешу. Я бився під час всього бойовища, але реєстрові козаки нам зрадили, драгуни теж перейшли на бік Хмельницького... Татари й козаки оточили нас під Жовтими Водами, мов сарана... Ми три дні билася, але не стало сили...

Потоцький і дехто з панів посхоплювалися з стільців і, сперши дух, прислухалися до всякого слова жовніра.

— Де ж військо? Де мій син? — приголомшений звістками, грізно питав Потоцький.

— Військо все загинуло, а вельможний син твій впав поранений і або вмер, або дістався в бранці...

— А щоб тобі язик одсох за твої вісті,— скрикнув Потоцький і, вдаривши себе рукою по чолі, важко сів у крісло.

Пани зблідли на виду. Хміль одлетів од усіх, і по столах пішло таємне жахливе шепотіння. Скільки хвилини ніхто не знав з чого почати. Нарешті Корецький перший перебив мовчанку, звернувся до Потоцького:

— Нащо пан гетьман слухає цього хлопа, коли він, очевидячки, або божевільний, або стобреха. Побачивши козаків, він утік, як останній страхополох, і, щоб виправдати себе, наплів тут такого, що й купи не держиться.

— Що всі схизматики нам зрадили, це цілком можливе,— обізвався Калиновський.— Вони всі пеклом на нас дихають!

— А хоч би й так! — перебив Корецький.— Так у пана ж Стефана, ви казали, десять тисяч війська польського, а де ж воно? У нього десять гармат, а де ж вони?

— Гармати відразу у нас козаки одібрали, а військо все посічене й побрато у бранці,— озвався жовнір.

— Цить, проклятий пугачу! — гукнув Потоцький і вдарив-таки жовніра чоботом.— Невже мій син у бранцях? О Пречиста Діво, неville те може бути?..

— Та ні, пане Миколо! — знову доводив Корецький Потоцькому.— Сам обміркуй: у пана Стефана, oprіч драгунів, дві тисячі вершників та стільки ж коней, а у всіх шляхтичів коні добрі... І от з тих тисяч ніхто не зрятувався верхи на коні, а цей жовнір утік пішки... Ні, чи можливо ж йняти йому віри? Чи й жовнір ще він? Може, він козак, і його підслав Хмельницький, щоб збентежити наше військо. Його треба пильно допитати.

— Розв'язати йому язика! — гукнув Потоцький, неначе зрадивши, що є над ким показати свою владу.

Жовнір підняв руку вгору:

— Бог свідок, що правду кажу!..

Йому не дали скінчити і, повівши з світлиці, повели на катування.

Промова Корецького всіх підбадьорила. Всім хотілося, щоб те, що говорив жовнір, було неправдою, і пани тепер упевняли один одного і самих себе, що підісланий хлоп все наплів, щоб збаламутити поляків.

— Чи можливо ж, щоб якісь розбещені хлопви вигубили десять тисяч польського війська?

— Польського війська, що всьому світові відоме як найсмівливіше?

Навколо столів знову почувся сміх та брязкіт кухлів. Тепер пани вже сміялися з свого переляку, всяк намагався вдати з себе байдужого й веселого, упевнюючи інших, що він і на крихту не поняв віри хлопві.

Несподівано веселий настрої увірвав Калиновський.

— Чи брехав цей втікач,— сказав він Потоцькому,— чи правду сказав, а нам час рушити на південь, слідом за переднім військом. Не квочки ж ми, щоб висиджувати тут яйця!

Ці слова польного гетьмана не до смаку були панам, і з усіх боків почувся незадоволені вигуки:

— Куди йти? По що нам іти? Ніякого ворога немає, а ми будемо волочитись по степах та мордовати людей і коней?

Калиновський почав доводити, що неможливо стояти у Корсуні, погубивши зв'язок з переднім військом, а що треба йти вперед, поки той зв'язок поновиться.

Ці суперечки не подобалися коронному гетьманові, і він гостро перебив Калиновського:

— Не місце, пане польний гетьмане, тут, на бенкеті, радитись про військові справи. Через годину призначаю нараду у своїх покоях і прошу всіх полковників туди.

На тому й скінчився бенкет пана Корецького.

Через день у Корсуні лишилася тільки невелика залога, все ж польське військо під приводом гетьманів, як обстоював Калиновський, пішло за Рось, на південь.

Тільки недалеко йому довелося ходити, бо під Смілою, на перевозі через Тясмин, польський під'їзд побачив все козацьке військо і переляканий прибіг з тією звісткою до гетьманів.

Тепер вже не було сумніву, що передне польське військо під приводом Стефана Потоцького з рештою загинуло. Як грім, вразила всіх звістка, що Хмельницький так близько і з такою великою силою, яка спромоглася вигубити чимале військо гетьманового сина. Потоцький почав тужити по синові і у запалі хотів був іти далі, щоб напасти на Хмельницького і помститися за сина, але між панам збилася ціла буча. Всі були налякані звісткою, і ніхто не хотів іти вперед. Навіть той самий Корецький, що напередодні похвалявся розігнати козаків канчуками, тепер вигукував зовсім інші промови:

— Куди же нам іти? — звертався він до Потоцького.— Іти, щоб ускочити Хмельницькому до рук, як необачно вскочив пан Стефан? Нам треба самим вибрати місце, здатне до бою, і на ньому стати. Нехай Хмельницький іде

до нас, тоді ми йому покажемо, яка у нас з хлопами розправа!

— Та й ставати нам не тут, — озвався полковник Лігановський, — нам треба одійти ближче до городів.

— Сором, панове! — не вдержавшись, почав гукати Калиновський. — Від кого ви хочете тікати? Від бунтівників-хлопів? То буде їм найкраще свято! Вони хоробрі, коли од їх тікають; коли ж на них ударити сміливо, гарно узброєним і вимуштрованим військом, як наше, вони не встоять. Згадайте ж, панове, вашу славу і сміливо вдаримо на ворога!

— З ким пан гетьман хоче вдарити на козаків? — перебив Корецький. — Адже у нас половина війська схизматиків: вони перекинуться до ворогів наших, як було й під Жовтими Водами.

— Неможливо тут битися! Неможливо! — почали пани гукати цілим натовпом. — Назад!

Потоцький, приголомшений горем і своєю старістю, вагався, на чому стати, коли ж почув вигуки цілого натовпу панів, щоб відходити ближче до Польщі, то неначе зрадив, що є спромога захватись за бажання більшості шляхти, і звелів повертати військо назад.

VIII

Почувши од полковника Друцького про смерть свого чоловіка, Прися трохи не збожеволіла з одчаю та жалю і вже не вагалася більше над питанням, чи робити собі каліцтво, чи ні, бо коли раніше вона не хотіла бути огидливою, щоб не втратити кохання свого Микити, то тепер, після його смерті, її врода стала їй немила й непотрібна.

Лишившись у коморі на самоті, Прися почала шукати, чим би виколоти собі око. Довго нічого такого вона не знаходила. Все, що переховувалося у коморі, було м'яке і не годилося для того. Тільки на другий день випадково вона побачила встромлену в один з лантухів циганську голку. Певно, хтось латав лантух і лишив голку на тому місці, де шив.

Боляче закололо Прісі у серці, коли вона побачила голку, бо та голка мала бути смертю її вроди. Молода жінка сіла, держачи голку в руці, не розуміючи сама, на що їй треба сісти, коли однаково можна виколоти око й стоячи. Вона замислилась і полинула згадками у минуле. Їй пригадалося, як малим ще дівчатком вона заглядала у шаплик

з водою, а з шаплика на неї дивилися веселі, блискучі карі оченята. Як уже дівчиною, набираючи щодня воду з Росі, вона вбачала у річці ті самі блискучі й веселі, але вже більші й виразніші очі... І от тепер прийшов час, щоб те, у чому відбивалася вся її душа, знищити, вбити, а лишити на то місце огидну, чорну, скривавлену пляму.

Прися затрусилася всім тілом.

«Ні, не вб'ю живу душу...» — рішила вона і несподівано для самої себе хутко, поспішаючись, почала різати голкою собі чоло й щоки.

Кров залила Прісі все обличчя й побігла на одіжку, а з одіжки на підлогу. Біль доходив їй до серця, але вона не стогнала, — у цьому проклятому замку її привчили вже до мук.

Коли ранком другого дня до комори навідався гайдук, він, глянувши на Прісію, жажнувся, передчуваючи собі кару від пана за недогляд.

— Скажена собака! — скрикнув він. — Що ти наробила? Ти схотіла, щоб пан мені голову зняв?

Прися сиділа замбтана хусткою, мов скам'яніла, і не відповідала.

Минув з того дня день, і два, і тиждень, а молоду жінку не кликали до пана, і вона, не відаючи про те, що польське військо вийшло з Корсуня, не розуміла, через що так сталося і чи радіти їй з того, чи сумувати?

Приголомшена нещастям, Ганна Цимбалюкова скільки день після того, як Прісію забрали до замку, бігала шукати свою дочку, але у замок її не пускали вартові; пани ж, яких їй доводилося здибати біля замку, на її запитання про дочку тільки сміялися та глузували з її горя.

— Не бійся, стара, — казали вони, — якщо твоя дочка вродлива, то буде жива. Ми, шляхтичі, шануємо жіночу вроду!

Ті глумливі речі гострим залізом увіходили у серце старої. Побожна зроду, вона, не вважаючи на те, тепер радо задушила б усякого поляка власними руками. Нещасна передчувала, що дочка її терпить муку й наругу, і з нудьгою в серці ходила зранку й до пізньої ночі побіля замкової брами.

На третій день польським панам, що ходили повз брами, надокучило її голосіння, і один з них почав гримати на вартових:

— Доки вона тут ходитиме? Ви бачите, що вона нікому спокою не дає, чого ж чекаєте? Попарте її добре батогами, щоб одчепилася!

Вартовим не треба було довго наказувати, вони вхопили нещасну під руки, затагли в окоп біля замку і там скривавили їй спину батогами.

Ганна була козацького роду і ніколи за своє життя не знала бійки, через це ганебне знущання трохи не зробило її божевільною. Не почувавши себе від образи й горя, вона ледве дійшла до своєї хати і впала на ліжко непритомна.

Тепер треба вернутися до старого Цимбалюка. Привізши сина до Черкас, він застав, що реєстрові козаки з Барабашем та Ілляшем вже зовсім облагодиялися до походу. Опріч реєстрових козаків, у Черкасах стояло ще скільки тисяч польського війська, і, на лихо Цимбалюка, те військо саме дістало наказ виходити з Корсуня і приєднатися до війська гетьманового сина Стефана. Через те, що ніякого обозу у поляків не було, полковник їхній почав збирати всі вози, коней і волів черкасців. Жовніри, нагледівши у Цимбалюка воза, забрали той віз разом з волами до свого обозу; на змагання ж козака не звернули ніякої уваги.

Обурений Цимбалюк пішов скаржитись полковникові, і той, на втіху йому, хотів дати квиток, по якому козак, невідомо коли й від кого, мав дістати за свої воли воза й гроші; але Цимбалюк, знаючи вже, що по таких квитках грошей ніколи неможливо було виправити, зрікся його взяти. Ще дужче обурений, вийшов він од полковника і, попрощавшись з сином, узяв у руку свій батіг та й пішов до Корсуня пішки. Через це й сталося, що він так довго був у дорозі і повернувся вже після того, як Прісю взято було до замку.

Увійшовши у Корсунь, Цимбалюк здивувався, бо по дворах і вулицях він тільки й бачив польських жовнірів, уланів та драгунів, козаків же та міщан не траплялося зовсім. Стривожений козак поспішав до свого двору, не передчуваючи ще, яке горе тут його чекало.

Як тільки увійшов він у свій двір, йому зразу стисло серце: двір увесь був запаскуджений, і серед нього стояли чужі коні; одчинивши ж двері своєї хати, Цимбалюк просто скаменів: у його світлицях лежали й сиділи з люльками в зубах улани. Підлога у світлицях була забруджена, неначе у свинарні, мисники й шафи понівечені, стільці поламані.

Ледве здержуючи у собі обурення, Цимбалюк спитав:

— Де ж мої жінка і діти?

— Жінка там! — показав один улан на двері у малу світлицю. — Ну, а дітей там навряд чи одшукаєш.

Передчуваючи лихо, Данило одчинив двері у доччину світлицю і побачив Ганну на ліжку. Вона тепер була вже при пам'яті, але третій день лежала хвора. Побачивши чоловіка, вона скрикнула, хотіла підвестись, але не мала сили і залилася сльозами.

— Ганно, Ганно!.. — питав Цимбалюк, припавши до жінки. — Що тобі?

Вуста й руки хворої були розпалені, як на вогні, а проте сама вона трусилася у пропасниці.

— Слава тобі, Господи, ти живий, — надсилу проказала хвора. — Думала, помер уже, або ляхи вбили!

— А Пріся ж де? Микита де? — питав Цимбалюк з нудьгою у серці, бо розумів, що коли б вони були тут, то не лежала б мати у хаті безпорадною.

Хвора не мала сили відповідати і попросила пити, бо лежала, не пивши, вже два дні. Випивши води, вона розказала про все, що сталося після виїзду чоловіка з Корсуня, і про знущання, яке вчинили над нею поляки.

Данило слухав жінку, не перепиняючи, і заспокоював її, коли вона дуже хвилювалася. Він здавався спокійним, і тільки зморшки все дужче напружувалися на його високому чолі та тихий стогін, що вибивався з його грудей, виявляли, яку муку приймав старий козак, слухаючи оповідання своєї жінки.

Коли Ганна доказала до останнього дня і знесилена заплющила очі, Цимбалюк наблизивсь до покуття, перехрестився на образи і голосно проказав:

— Прости мене, милосердний Боже, що я сорок років служив ворогам нашим, ляхам, бився за них з рідними братами, низовими козаками, і допомагав ворогам гнітити люд наш посполитий, український! Нехай не буду я козаком, не побачу більше рідної дитини... нехай не прийме мене земля і викине з домовини на поталу звіру, коли я пошкодую своє життя, щоб помститися на ляхах за всі їхні кривди!

Заспокоївши Ганну на тому, що дійде до самого коронного гетьмана і таки одшукає Прісю, він пішов покликати бабунячку.

Заглянувши по дорозі до декого з приятелів, Цимбалюк довідався, що увесь Корсунь був набитий польським військом і що нікого з української молоді по хатах немає, бо всі парубки повтікали у ліс, а далі почали тікати й дівчата, яким пощастило уникнути польських рук; а багато дівчат та молодичь терпить ганьбу й знущання від польської шляхти у замку.

Привівши до Ганни знахарку, Цимбалюк зразу ж пішов до замку і потрапив туди саме під той час, коли з-під Жовтих Вод прибіг жовнір-недобиток і біля брами розповів цілому натовпові драгунів та жовнірів про загибель польського війська Стефана Потоцького.

Натовп, дивуючись, слухав те оповідання, не знаючи ще, чи вірити тому, що говорив утікач, чи не вірити.

Прилучившись до натовпу, Данило пильно прислухався до розмови.

— Так реєстрові козаки, кажеш, перейшли на бік Хмельницького? — спитав він оповідача, дослухавши його оповідання.

— Кажу ж, що перейшли... І навіть шляхтич, полковник Кричовський, передався ворогам.

— І драгуни, кажеш, передалися? — спитав один з драгунів.

— І драгуни передалися. Всі як єсть схизматики прилучилися до козаків, покинувши нас, поляків, самих... Ну там і сила була. З козаками ж ще й татари!..

У цю добу з-під брами вийшов Блясь, що був тут біля варти, і, почувши про втікача, зараз повів його до коронного гетьмана. Разом з ними хотів увійти під браму й Цимбалюк, але хорунжий рішуче спинив його.

— Куди, козак? Гей, вартові, назад його!

— Мені до коронного гетьмана... — обіззався Цимбалюк.

— Про що? Яка справа?

— Дочку шукаю. Гусари у замок узяли.

— Геть к бісам! — скрикнув шляхтич. — Буде гетьман шукати твою дочку! Не бійся, як стане непотрібна, так випустять!

— Нема чого глузувати, пане хорунжий! — сказав Цимбалюк суворо. — Я козак, відомий ясновельможному гетьманові... Мені пильно треба до нього.

— Назад, кажу! Гетьман тепер на бенкеті! Ніколи йому з тобою балакати.

— Ні, я мушу його бачити! — завзявся Данило.

— Гей, вартові! — гукнув Блясь. — Викиньте його за браму та надавайте добре, щоб не сперечався!

Вартові вхопили Цимбалюка, але, поважаючи його старість, не били, а тільки одвели геть од брами. Обурений і сумний, вернувся Цимбалюк до хати та й там застав нерадість: знахарка сказала, що хвороба сталася Ганні через ляхівське катування, а чи видужає вона, чи ні, то вже як Бог дасть. Виходячи, вона похвалилася зварити й принести

якогось зілля, щоб напувати хвору, та з тим і пішла.

Сумно минула ніч. Хвора у сні кидалася, марила й голосно верзла щось без пам'яті. Данило щоразу вставав до неї, не маючи змоги заснути. Аж ранком хвора неначе заснула спокійніше, проте, Данило вже не міг спати і, вбравшись, пішов знову до замку з надією досягнути так до коронного гетьмана.

Біля замку він застав метушню. Під брамою щоразу сновигали шляхтичі, виїздили вершники, і всі кудись поспішалися, а через кілька хвилин по всьому Корсуні засурмили у сурми, щоб військо лаштувалося до походу.

На всі прохання Цимбалюка пустити його до замку вартові одмовляли, що заборонено; шляхтичі ж, почувши вчора од утікача про зраду реєстрових козаків під Жовтими Водами, поглядали на нього непевними очима.

Скоро до замку почало збиратися польське військо, і Цимбалюка прогнали геть з майдану.

«Доведеться шаблею добувати дочку! — думав старий козак, ідучи до своєї хати. — Тільки як це зробити? Єдиний шлях — іти до Хмельницького і привести його сюди, але на кого покинути Ганну?»

Ганна своєю хворобою зв'язала Данилові руки і тепер, коли він весь горів помстою, мусив упевнитись, що нічого не владен зробити.

Польське військо виходило з Корсуня, і Цимбалюк мав надію, що хоч тепер випустять Прісю з замку. Справді, чимало покривджених та осоромлених дівчат через кілька годин було випущено, але Пріся не вернулася.

Цимбалюк і після виїзду Потоцького щодня ходив до замкової брами, але всі його домагання були даремні: у замок його не пускали.

Ганні щодня гіршало. Вона вже не хотіла їсти і дуже рідко коли приходила до пам'яті. Лишати її в хаті саму, навіть на недовгий час, було неможливо, і Данило, сумуючи, сидів коло своєї дружини.

Так минуло скільки день. А тим часом несподівано Потоцький знову вернувся до Корсуня і зразу ж поїхав з Калиновським оглядати місцевість по околицях Корсуня.

Недалеко од міста, у бік Стеблїва, а від Росі на північ, простяглися височенькі гори, і на тих горах ще з давніших часів були покопані шанці. Місцевість ця здалася гетьманові дуже придатною до бою, бо праве крило польського війська було б тут захищено Россю, а середина й ліве крило шанцями.

Тікати ближче до Польщі, як радили Потоцькому Корецький та Бігановський, було вже неможливо, бо під їзди подавали вісті, що Хмельницький догонить польське військо і може набігти на нього під час походу всім на загибель. Через те гетьмани зважали за краще стати на горах, поновити давні шанці, покопати ще нові і спинити тут Хмельницького озброєною рукою.

IX

Коли гетьмани верталися з оглядів шанців, поміж ними виникла суперечка. Потоцький був тієї думки, що Корсунь та Стеблів треба поламати, бо вони лишаються поза шанцями і ними можуть скористатися вороги; а Калиновський доводив, що це буде не на користь полякам, бо тоді вони не матимуть звідки добувати собі харчі.

Гетьмани сперечалися довго й гостро про те, що зробити з Корсунем та Стеблівом, про те ж, що станеться з тими польськими підданцями, що живуть по тих містах, жаден з них і не подумав.

Суперечка гетьманів скінчилася на тому, що Потоцький привселюдно сказав:

— Не діло польного гетьмана керувати військом, а діло — виконувати накази коронного гетьмана; я ж наказую, щоб звечора повки виходили з міста на становисько за шанці; Корсунь же та Стеблів щоб цієї ночі були попалені. Замок Корсунський спалимо завтра ранком.

Таким чином доля Корсуня й Стебліва була вирішена. Калиновському нічого не лишалося, як виконати наказ Потоцького. Він так і вчинив, але, турбуючись про харчування війська, передаючи полковникам наказ коронного гетьмана, додав від себе подбати про те, щоб жовніри та драгуни, раніше ніж запалювати хати та повітки, збирали всі харчі й усяку худобу та перетягали все за шанці.

Полковник Друцький, повернувшись увечері до замку, почав складати своє добро, бо завтра доводилось вивозити все геть у поле, до військового становиська. Упоравшись з цим і повечерявши добре з венгерським вином та старим медом, він згадав про Прісю. Заходила остання ніч, що молодиця була тут, біля нього... Завтра ранком її доводилося або віддати катам, або випустити на волю, а й те і друге, як зважив Друцький, залежало від того, чи згодиться вона сьогодні бути, нарешті, до нього ласкавою чи ні.

Маючи надію, що, потуживши за чоловіком шість день, молодиця вже звикла до думки, що вона вдова, і сьогодні буде прихильніша, старий полковник сів, як звичайно любив сидіти після смачної вечері на подушках, простягнувши ноги на стілець, і звелів привести до себе Прісю.

Страхаючись панського гніву, гайдук не наважився сказати полковникові, що без нього молодиця собі заподіяла, через скільки хвилин привів її в світлицю. Пріся була зап'ята мало не з очима чорною хусткою і спинилась оддалік од пана.

— Давно ми з тобою, молодице, не бачилися, — сказав Друцький. — Чи не надумала ти чогось нового?

— Надумала, пане полковнику! — відповіла Пріся і скинула геть з голови хустку.

Друцький як опечений схопився на ноги. Перед ним стояло якесь страховисько з покарбованим, опухлим і рясно вкритим червоними струпами обличчям. Ніщо у цій почварі не нагадувало красуні козачки, і тільки чорні як ніч очі з пекучим докором дивилися на нього з сумних руїн колишньої краси.

— Як це тобі сталося? — з жахом скрикнув полковник.

— Це я навмисне зробила, пане, щоб уже вас до мене не вабило.

Друцький не мав сили дивитись на Прісю: її погляди били його, мов батоги катів. У душі його заворушилося сумління, — молода жінка знищила свою вроду через нього, а що ж може бути дорожчого жінці за її вроду?

— Запнись! — сказав він і, хвилюючись, почав ходити по горниці. Йому стало соромно самого себе. Скільки хвилин обоє мовчали, нарешті він спинився й сказав:

— За твою вірність чоловікові, молодице, я дарую тобі життя і волю. Чоловік твій, певно, живий. А що ніби його четвертовано, я сказав тобі неправдиво.

Ці слова поляка знову перевернули змучену Прісину душу. З одного боку, надія на те, що Микита живий, освітила її промінням радості, а з другого — страх стати йому на очі такою огидливою розривав її душу надвоє, і бідна жінка в одчай впала навколяшки.

— Пане, пане!.. Що ж ви зо мною зробили?! Буду ж я тепер нелюба моєму чоловікові! Коли б була знала, що він живий, була б краще я терпіла ваше катування до загину, а не зробила б собі каліцтва.

— Тепер і мені тебе шкода, молодице! — сказав Друцький. — Чи гадав же я, що знайду у хлопки таку душу й таку волю?

Він плеснув у долоні. Увійшов гайдук.

— Одведи молодицю за браму!..

— А як велите, вельможний пане...— спитав гайдук.— Чи повісити її, чи голову стягти?

— Ось я тобі самому,— скрикнув полковник у запалі,— звелю голову стягти за те, що не доглянув молодицю! Щоб і волос з голови її не впав, бо таких жінок небагато є на світі. Одведи її за браму і пусти йти додому.

Пріся пішла за гайдуком і вийшла на двір замку на свіже повітря, що його так давно вона не почувала. Ніч була хмарна, і Прісю вразило, що на заході хмари були червоні.

«А, мабуть, пожежа у Стебліві»,— подумала Пріся і, поспішаючись, вийшла за браму.

З майдану вона побачила, що й над Россю у Корсуні вибухнуло полум'я, і крізь віти тополів можна було розглядіти, що зайнялися хати.

Пріся прискорила ходу. На майдані вона побачила багато польського війська, вулицями ж була страшенна метушня. З боку Росі сунули купами піші й конні поляки, гонячи поперед себе товар і всяку живність. Жовніри гнали вози, навантажені всяким скарбом. У повітрі стояв несамопитий галас: репетували люде, ревла худоба, герготала перелякана серед ночі птиця, скрипіли вози, вили собаки... І не встигла Пріся схаменутись, як Корсунь зайнявся з усіх боків.

Злякана, думаючи, що набігли татари, молодиця хвилину вагалася, куди бігти, але пригадавши, що мати, мабуть, сама у хаті, вона кинулася вулицею додому.

Пріся бігла, обминаючи вози й ватаги жовнірів, не чуючи під собою землі. Один вершник, мабуть, у жарт, вдарив її нагаєм, але вона не спинилася і бігла далі, обережніше обминаючи вершників. Тільки коли з однієї хати виліз чоловік і, скривавлений, упав їй під ноги, скрикнувши: «Зарізали ляхи»,— Пріся зрозуміла, що грабунок чинили не татари, а поляки.

До хати Цимбалюків од замку було далеченько, і поки Пріся добігла до неї, вулицею займалися одна по одній хати, повітки, клуні й скирти сіна та соломи. Небо стало червоне, як жар. Від величезного полум'я схопився вихор: розносив обхоплену полум'ям солому по всьому Корсуні. Дихати ставало важко, бо повітря розпікалося. Жах обхопив Прісю: їй здавалося, що настав Страшний Суд Божий.

У нестямі вона добігла до рідної хати саме тоді, коли та займалася. Ще на її очах ті самі улани, що жили у них, розпалювали клоччя й кидали на стріху.

— Що ви робите? Чи ви ж люде? — скрикнула Пріся і, не спиняючись, кинулася до своєї світлиці. Там було темно, і тільки при сьйві пожежі, що світила у вікно, вона побачила батька, що стояв біля матері і намагався підняти її з ліжка.

— Матінко! Тату! — скрикнула Пріся й припала на ліжко до матері.

Данило пізнав голос своєї дочки і перехрестився з подякою до Бога, що повернув йому улюблену дитину.

— Устань, доню! — сказав він.— Та допоможи мені вивести матір з хати. Вона без пам'яті і, мабуть, довго не проживе. Швидше, Прісю... швидше, бо стріха вже горить.

— За що ж вони нас, тату? За що?..— з риданням питала Пріся.

— Це не вони, дочко! Це Бог їхніми руками карає козацький Корсунь за те, що ми, реєстрові козаки, забули нееньку Україну та вірно служили польському королеві.

Батько й дочка поклали непритомну матір на рядно і понесли з хати. У дворі вже не було нікого, і полум'я вільно шугало там по повітрю від хати до повіток, а від повіток до клуні. На велику силу, обпалені гарячим повітрям, старий козак з дочкою донесли матір до садочка і там поклали під тією самою яблунею, що під нею колись Пріся з Микитою слухали соловейка.

X

Минув уже цілий місяць з того часу, як Микита Галаган пішов до Крутого байраку. Застав він там чоловік з п'ятдесят утікачів, далі ж щодня людей там ставало більше. Всі тікали від утисків поляків і ховалися у байрак під захист озброєних товаришів. Спершу прибували до байраку самі парубки, далі ж почали рятуватися там і дівчата, і жінки з чоловіками та дітьми.

З утікачів склався цілий загін сот у три козаків, і треба було кому-небудь давати порядок і кермувати тим загonom. Зібравшись на раду, козаки одностайно обрали за отамана Микиту Галагана, знаючи, що він багато воювався з ляхами і мав у військових справах чималий досвід.

Микита перше за все звелів козакам побудувати на все жіноцтво та дітей курені, а сам покликав до себе свого колишнього товариша Петра Зануду, що теж брав уже участь у повстаннях і бував на Запорожжі.

Козак Зануда на вигляд скидався на чумака. Нічого войовничого або завзятого не було, а сірі нерухливі очі робили його на вигляд людиною плохою, навіть забитою. Такий-то козак і потрібний був Галаганові.

— Іди, братику, до свого Стебліва, — сказав Галаган Зануді, — добудь собі кобзу та й рушай од села на південь, назустріч Хмельницькому. Підмовляй людей, щоб уставали на ляхів, та справляй їх сюди, до нас, а сам принеси мені певні звістки про Запорозьке Військо та Хмеля.

— Як іти, то йти! — спокійно одповів Зануда і, віддавши товаришам свою зброю, помандрував на Стеблів.

Опріч Зануди, Галаган вирядив ще з десяток козаків по околицях Корсуня: у Богуслав, Нетребку, Лисянку, Охматів, Ставище і навіть у Канів, щоб підмовляти людей озброюватись та зібратись до Крутого байраку.

Щодня у байраці людей більшало, і Микита, скориставшись з того, почав перекопувати шлях, що йшов із Корсуня на Богуслав повз березовий ліс та Крутий байрак. Окрім рівчаків, копали ще ями та закидали їх зверху гілками, як на дикого звіра, щоб ляхам ніяк не можна було проходити цим шляхом. Тільки козаки, що жили у байраці, знали, якими стежками можна було дійти до Корсуня, Стебліва і Богуслава.

Сам Микита теж іноді виходив з байраку на розвідки, вистежуючи, де й як стоїть польське військо. Двічі поночі приходив він навіть до своєї хати і, ховаючись у темряві саду, виглядав, чи вийде Пріся, але вона під той час приймала муку у замку, і Микита вертався від хати до байраку ні з чим.

Через чотири тижні до Крутого байраку вернувся Зануда. Він цілий місяць не голив собі бороди і тепер справді скидався на старця-кобзаря. Козаки щільним колом оточили його.

— Ну, кажи ж, які вісті!

— Вісті такі, що хоч би й довіку!

— Слава Господеві! — почувлося в натовпі. — Починай же все спочатку.

— Як вийшов із Січі Хмельницький з запорожцями, так зразу ж до нього почали збиратись люде з України, та ще кримський хан прислав йому чотири тисячі орди на потугу. А тут почув Хмель, що плывуть до нього Дніпром реєстрові козаки з Барабашем, а суходелом суне Стефан Потоцький з коронним військом. Що йому робити? Подумав і пішов з військом на Потоцького та й перестрів його на Жовтих Водах.

— А з реєстровими ж як? — спитав Галаган.

— А до реєстрових він вирядив Джеджалика Хвилона та Ганжу, так ті й підмовили лейстровиків стати на бік Хмельницького.

— А недоляшок же Барабаш як?

— З Барабашем недовго розмовляли: Джеджалик простромив його списом та й укинув у Дніпро!

Натовп радісно загомонів:

— Молодець Хвилон! Катюзі по заслугі!

— Ну, далі, далі кажи!

— Так от, як приєднав Хмельницький до себе лейстровиків, так і вдарив на Потоцького. Драгуни польські трохи побилися та й собі передалися до наших... Тоді як ударили всі гуртом на ляхів та як почали їх рубати, а далі оточили їх у Княжих Байраках з усіх боків та й вигубили всіх до останнього.

— Слава! Гаразд! — почали гукати козаки. — То їм за наші кривди!

— Тепер Хмельницький вже здобув Чигирин і прямує битим шляхом сюди, на Корсунь, щоб ударити на коронного гетьмана.

— Добре буде! — сказав Галаган. — А ми вдаримо на ляхів ззаду. Глядіть, панове: тепер пильно треба стежити за польським військом. Наблизився час, щоб нам або покласти свої голови, або витягти на волю всю Україну. Хто не охочий віддати своє життя за волю України, той нехай іде геть з нашого табору.

Щоночі після того чатівники Галаганові доходили аж до Корсуня, і як тільки поляки почали робити позад Корсуня й понад Россю шанці, Галаган зараз же про те довідався і зрозумів, що Хмельницький наступає, а поляки не наважуються на нього напасти і окопуються, щоб оборонятись.

Побачивши того ж вечора, що над Стеблівом, а далі й над Корсунем небо почервоніло од пожежі, Галаган догадався, що ляхи покинули обидва міста й палять їх, щоб не доставлялися Хмельницькому. Він поділив своїх козаків на дві ватаги і послав одну з Занудою до Стебліва, а другу повів сам до Корсуня з тим, щоб рятувати серед пожежі своїх людей та одбивати у поляків награване добро.

Свою ватагу Галаган повів тим самим шляхом, що ним тікав із Корсуня, себто через березовий ліс та балкою до Росі. На своєму шляху козаки перестріли валку поляків, що бігли верхи з Стебліва на Корсунь; але тепер був уже не такий час, як тоді, коли Микита ховався од поляків по

терниках... Тепер козаки не ховалися, а привітали поляків з мушкетів, і ті, не сподіваючись тут ворогів, кинулися урозтіч, лишивши на землі біля балки кілька трупів та поранених.

Що далі бігли козаки, то все більше червоніло над ними небо. Корсунь майже весь уже зайнявся і горів, як свічка.

От нарешті добіг Галаган до Росі, щоб перебрести на той бік. Осяяна червоним полум'ям, вихляста річка скидалася тепер на вогненного змія, що мов у корчах покрутився по долині. Не звертаючи уваги на той дивний, невиданий краєвид, перебрели червону Рось і побігли берегом. Далі ж Галаган поділив їх на десятки і пустив всякий десяток окремо, наказавши добувати собі коней та збиратись, якщо можливо буде, на майдані, а ні — так біля броду. Сам з десятима товаришами він побіг до хати свого тестя.

Перебігши леваду, Микита вскочив у садок, побіг стежкою і несподівано натрапив просто на Прісю, що, стоячи навколушка, схилилася до непритомної своєї матері.

— Микито! — несамовито скрикнула, скочивши на ноги, Пріся, пізнавши при сяйві пожежі чоловіка.

— Прісю!
Микита простяг руки, щоб обняти любу дружину, але у цю мить полум'я відбилося своїм червоним сяйвом на її обличчі, і він жахливо одступив од жінки назад.

Мов ножем він прошив тим рухом серце своєї Прісі, і вона з одчаю заламала свої руки.

— Нащо ж я, нещасна, лишилася жити на світі? Краще б кинутись мені у полум'я пожежі, ніж дождати, що милий мене віддурався!..

Тільки тепер Микита опам'ятався і зрозумів, що з Прісею сталося якесь нещастя. Він кинувся до неї і намагався заспокоїти:

— Прісю, Прісю! Що тобі сталося?

Вона припала до нього з риданням і почала розповідати про все, що було без нього.

— Бідна моя, бідна! — сказав він, коли Пріся скінчила. — А проте не вдавай серця в тугу — ще твій видочок вигоїться. А що з матінкою?

— Тихше, сину! — сказав Цимбалюк. — Мати помирає!..

— Боронь, Боже, від такого лиха!

— Годі гаятися, отамане! — озвалися козаки. — Чуєш, люде репетують.

— Зараз, зараз! Простіть тату, що мушу покинути вас.

— Ти кидаєш нас під таку добу? — з докором скрикнула Пріся.

— Ніколи тепер балакати, серденько! — одповів Микита. — Чуєш, там братів наших мордують! Вам же тут безпечно. Треба бігти туди на поміч!

Він махнув товаришам, і всі побігли по вулиці.

Хати у Корсуні стояли далеко одна од одної, чергуючись з садками, городами, та левадами, тому-то хоч майже всі вже хати горіли, а ходити й їздити вулицями було безпечно. Там жовніри гнали ще волів та коней і тягли вози, як раніше. Всі вони були зовсім безпечні, знаючи, що вороги були од Корсуня далеко.

Побачивши двох уланів, що гнали десяток коней, козаки кинулися їм назустріч, убили обох з мушкетів і, забравши коней, зразу стали всі вершниками.

— Рубаймо ж тепер, панове, всіх ляхів, кого здибаємо, а наших рятуймо! — гукнув Галаган.

Козаки побігли вулицею, рубаючи шаблями жовнірів і повертаючи назад вози і все те, що вони награвували. Войни забігали навіть у двори, де вчувався галас, і, застукавши там поляків за грабунком, рубали їх на смерть.

Скоро Галаган збігся ще з кількома десятками своїх товаришів, що всі вже поробилися вершниками, і, приєднавши їх до себе, подався на інші вулиці, що були далі од Росі. Тими вулицями виходило з Корсуня останнє польське військо. Постріли, що вчувалися туди з нижньої вулиці, не звертали на себе нічиєї уваги, бо всі покладали надумці, що то жовніри стріляють тих корсунців, що змагаються.

Дві години бігав Галаган з товаришами по Корсуню і хоч не мав сили загасити пожежі, а проте, одбив і повернув назад скільки сот возів з добром людським, забрав скільки сот коней, багато товару та іншого добра.

Через дві години Микита виїхав на майдан і побачив перед замковою брамою польську залого. Догадавшись, що привідці польського війська, а може, й скарбниця, ночують у замку, він хутко зник із своєю ватагою під захист садків на берег Росі і почав міркувати, як би налякати панство та скористатися з гармидеру.

— Панове товариство! — звернувся він до товаришів. — У замку пани сплять або бенкетують, дивлячись, як горить наш Корсунь, та кепкують з нашого безголов'я. Невже так і дамо ми їм глузувати? Давайте підпалимо їм замок, як вони підпалили наші хати.

— Добре кажеш, Микито! Не дамо кепкувати з себе! — одповіли козаки.

— Хоч налякаємо панів та подивимося, як вони тікатимуть!

Понад берегом Росі Микита підвів свою ватагу ближче до замку і, одшукавши у недогорілій хаті клоччя, намастив його олією, притрусив трохи порохом з ладунки і сам-один пішов до замку попід кручами Росі. Наблизившись до нього, він ящіркою поплазував до шанців, що чорніли навкруг замку, і видрався на окопи, до дерев'яної засіки. Далі, ховаючись попід тією засікою і дійшовши до місця, де засіка сходилася з надвірним дерев'яним замковим будинком, козак запалив клоччя і засунув його у щілину між засікою та будинком, а сам швидко спустився у шанці і зник у ровах.

Козакам довелося довгенько ждати, поки вогонь розжевірився, але через який час будинок і засіка зайнялися і полум'я вихопилося так, що його помітили вартові зсередини замкового двору.

Побачивши, що один з замкових будинків уже горить, Галаган повів своїх вершників ближче до майдану.

Корсунський замок не був мурований, як по деяких містах Західної України; він був майже весь, разом з стінами й баштами, вироблений з дуба та іншого дерева, як у більшості міст Східної України. Тому-то, коли зайнявся один будинок, вартові зрозуміли, що небезпека загрожує всьому замкові.

У дворі зчинилася метушня. Спершу вартові намагалися спинити пожежу, але у замку не було досить води, носити ж її відрами з річки було дуже далеко, а вогонь розбігався хутко. Зайнявся саме той будинок, де жив полковник Друцький. Коли його збудили, по горницях було вже повно диму, і полковник з переляку вибіг у двір неодягнений і бігав там на посміх вартовим в одній сорочці, аж поки гайдуки винесли йому у двір одягу.

Скоро полум'я обхопило весь будинок і, піднявшись до неба височенним стовбуром, погрожувало головному палацові, де жив коронний гетьман.

Невчасно збуджений Потоцький, сердитий, вийшов на ганок, побачивши ж, що замок горить, він страшенно розлютувався.

— Хто допустив підпалити замок серед ночі? — гукав він на весь двір. — Я ж звелів підпалити його тільки завтра?

Винуватця шукали, але такого не було; вогонь же тим часом робив своє діло і розбігався в усі боки. Доводилося всім польським привідцям покинути ліжка та скоріше тікати за браму.

Гайдуки й жовніри почали виносити панське добро на майдан. Полковники послали вершників, щоб привести з стану скільки хоругов війська назад, і через півгодини Потоцький та Калиновський виїхали з замку під охороною хоругви уланів.

Козаки дивилися на всю метушню, що зчинилася на майдані, ховаючись під тінню верб та осокорів, і глузували поміж себе з переляканих панів:

— Гляньте, гляньте, як пани самі витягають з замку своє добро!

— Еге, як своє, бач, то й не важке!

— Мов пацюки, всі повилазили!

Так тяглося майже до світу. Панське добро складали на вози й вантажили на коней та вивозили геть з міста. Війська польського біля замку щодалі меншало. Нарешті, коли його лишилося чоловіка сто, Галаган виїхав перед свою ватагу:

— Що ж, панове товариство, нехай хоч оте добро, що ще лишилося на майдані, буде наше!

— Та вже ж не дождати нам, поки ляхи, зрештою, все заберуть! — озвалися козаки.

— Так гайда, рушаймо!

Галаган розгорнув ватагу лавою, щоб здавалася більшою, і кинувся попереду всіх на ляхів.

Побачивши, що до замку біжать козаки з голими шаблями, поляки, що ніяк не сподівалися нападу, не зрозуміли зразу, що з того буде, але тут хтось у весь голос гукнув:

— Хмельницький!

Цей вигук, мов грім, приголомшив поляків, і всі вони кинулися тікати хто куди. Декому пощастило-таки втекти або заховатись, більшість же козаки порубали.

На землі лежала чимала купа лантухів з срібним польським посудом, і вся вона досталася козакам.

На сході сонця тим часом почало біліти. По руїнах хат полум'я поприсідало до землі, а по деяких вже ледве жевріло. Побіля руїн вили собаки, тинялися недобитки, побиваючись над своїми зруйнованими гніздами та розшукуючи батьки дітей, а діти батьків. Та не всім пощастило дошукатися... багато корсунців цієї ночі посиротіло, багато й сліз пролилося побіля руїн, та не згасили вони великої пожежі.

Галаган одвів свою ватагу за Рось, у гай, а сам вернувся з кількома товаришами до свого садочка. Там Пріся з старим батьком стояли навколюшках над похололим уже тілом старої Ганни.

Микита перехрестився і поцілував у мертвої руку.

— Чи не тут матінку й поховаємо? — спитав він тестя.

— Невже ж зараз і ховати? — заплакала Пріся.

— Лишатися тут довго неможливо, — доводив Микита. —

Ранком ляхи, певно, пришлють сюди на розвідки.

Данило пішов у двір, приніс дві лопати. Козаки хутко почали копати яму, і, поки зійшло сонце, вона була готова. Попрошавшись з покійною, її загорнули у рядно, що на ньому винесли з хати, і спустили у яму. Скільки дощок з баркану зробили над тілом покрівлю і на дошки почали кидати землю.

Перехрестив Цимбалюк свіжу домовину своєї вірної дружини, глянув востаннє на руїни своєї оселі і повернувся їти до Росі.

Пріся, загортаючись хусткою, пішла за батьком. Слідом пішов і Микита з товаришами.

Вони дійшли левадою до Росі, перейшли її бродом і оглянулися з того боку.

На тому місці, де вчора стояв Корсунь, тепер лишилися тільки тополі та кучеряві садки, а з-поміж садків подекуди виглядали чорні, осмалені димарі та курився сивий дим. Тільки замок ще не встиг догоріти, і в йому, як у великому комині, клекотіло й хвилювалося полум'я.

Пріся знову не вдержала сліз. Вона у Корсуні народилася на світ, у Корсуні прожила дитячі роки, дівувала, кохалася... Тепер же все те минулося: любе гніздечко спалене, ненька вмерла, врода її загинула, — милий розлюбив... Що Микита її вже не любить, Пріся уявила собі з того, що він не голубить її, не цілує, як колись, і навіть не хоче тепер на неї дивитись.

«Я скалічила себе, — міркувала Пріся, — заради нього, щоб не зрадити йому навіть мертвому... І що ж він? Чи пожалів він мене? Чи подякував? Чи приголубив... поплакав зо мною? Сказав хоч слово про те, що любитиме? Ні, він сказав тільки «бідна»... Так це кажуть і собаці, коли вона скалічиться. Ні, він не любить тепер мене через те, що на мене брідко глянути».

Чи вгадав Микита серцем, що діється у душі жінки, чи так уже припало, а тільки почувши Прісине ридання, він обняв її і, пригорнувши, сказав:

— Годі, серденько, побиватись! Все минеться.

Пріся припала йому на груди і почала заспокоюватись.

— Куди ж тепер подінемось? — спитала вона, витираючи сльози. — Куди підемо?

— На південь! Назустріч Хмельницькому! — одногласно одповіли батько й чоловік.

XI

Недалеко від шляху з Корсуня на Смілу було невелике місто Мліїв, а у Млієві жила сестра покійної Ганни, хрещена Прісина мати, вдова Бровариха.

Згадавши про неї, Данило намовив зятя йти на Мліїв, щоб лишити там Прісію на весь час, поки буде війна. Микита згодився, повернув ліворуч, і в обідню пору вони прибули до Млієва.

Довго баритись не було часу, і, перебувши в місті, поки відпочили коні, та потуживши разом з Броварихою за Ганною, Данило й Микита попрощалися з Прісею і разом з козаками рушили далі на південь.

Надвечір серед степу вони натрапили на козацьких чатівників, а далі, біля невеликої річки, побачили й козацький табір. Понавколо табору стояли у два ряди вози з козацького обозу, усередині ж того великого кола паслася сила козацьких коней та волів. Посеред табору було нап'ято не більше десятка великих білих наметів для гетьмана та військової старшини, що ж до козаків, то, вважаючи на теплу весняну годину, вони лагодилися ночувати під возами та біля військових кабиць.

Розпитавши козаків, який з наметів гетьманський, Цимбалюк і Галаган пішли просто до нього.

Саме під ту добу Хмельницький радився з полковниками, як напасти на Потоцького, і сидів у наметі біля столу разом з Богуном, Нечаєм, Перебийносом, Джеджалієм та Виговським.

За останній рік, що Галаган не бачив Хмельницького, той дуже посивів, і високе його чоло перерізалось поміж бровами глибокими зморшками. Знать було, що тяжкі пригоди, що їх довелося перетерпіти Хмельницькому за останній рік, а саме: смерть меншого сина, замордованого паном Чаплинським, і втрата любої жінки, захопленої тим же паном, лишили у душі гетьмана глибокі, залиті кров'ю сліди. Проте постать гетьмана скрашалася тепер вогнем завзяття і рішучості, що світилися в його очах; перемога ж над поляками під Жовтими Водами відбилася на тій постаті величністю.

Підручні гетьмана: Максим Перебийніс з великим кривим, закарлюченим донизу носом, повновидий рум'яний красунь Іван Богун, велетень Данило Нечай та худорлявий і високий, мов дзвіниця, Хвилон Джеджалій, теж були добре відомі Галаганові, бо всі вони вже не вперше ходили воювати поляків і не раз билися поруч із ним.

Козаки вклонилися.

— Здоров був, батьку гетьмане! — сказав Цимбалюк. — Чи пізнаєш нас?

Хмельницький пізнав обох козаків і, знаючи, що вони корсунці, зрадів тому, що може довідатись од них про польське військо і заміри Потоцького.

— Пам'ятаю тебе, Данило, — одповів він, — хоч давно не бачив. Постарів ти, здоров будь. Ми не один похід з тобою одбували. Галагана ж я не дуже давно й бачив, так зразу впізнав. Що доброго принесли ви мені, панове товариші?

— Я привів тобі, пане гетьмане, сотню козаків, — одповів Галаган. — Та ще у Крутому байраці сотня тебе жде!

— А я, батьку, — сказав Цимбалюк, — привів тобі самого себе. Не вважай на те, що я старий, а як буде потрібний тобі такий козак, щоб віддав своє життя за неньку Україну, то згадай, що я тут, у твоєму таборі!

— Спасибі вам обом, панове товариші! — одповів Хмельницький. — Твоя потуга, Галагане, дуже мені потрібна, та й твоя, Данило, поміч буде не остання, бо коли ти, що сорок років був лядським прибічником, тепер, як мені вже й переказував запорожець Швайка, стаєш за волю рідного краю, то від тебе я мушу сподіватися чогось більшого, ніж те, щоб підставити свої груди під лядську куля. Тепер сідайте, друзі мої, до столу та розкажіть, що у вас діється у Корсуні. Де у вас ляхи стоять та скільки їх?

— Корсунь наш рідний спалено! — одповів Цимбалюк.

— Як то? — здивувався Хмельницький. — Невже Потоцький тікає далі?

— Став поміж Корсунем та Стеблівом, — сказав Галаган. — Там є стародавні шанці за Россю. Доводилося тобі бачити їх, пане гетьмане?

— Знаю шанці за Россю, знаю!

— Так за тими шанцями поляки й отаборилися і зараз ще риють там, мов кроти, і понад Россю, і по горі за Корсунем. Я сам, власними очима вчора оглядав їх окопи.

— Це не дуже втішна звістка... — сказав Хмельницький. — Становисько поляків там буде таке міцне, що ми об

ті шанці можемо й лоба собі розбити. А війська скільки у Потоцького?

— Війська, мабуть, тисяч із двадцять буде та десятків зо три гармат.

— Погано! — сказав Хмельницький і, мов у задумі, почав розгляджувати свої довгі вуси. — Це більш, як у мене, матері його ковінька!

— А що нам рахувати ляхів? — озвався Нечай, вип'явши на гетьмана свої великі очі. — Рубати їх треба, скільки єсть, усіх, та й годі!

— Рубати то рубати, та тільки й вони ж шаблі мають. А гармат у них більше, ніж у нас.

— А драгунів у Потоцького багато? — спитав Богун.

— Драгунів тисяч зо три.

— Треба підмовити, щоб переходили до нас, бо вони ж усі нашої віри.

— Коли б то, — сказав Хмельницький. — Тоді б моє військо порівнялося з польським.

— Та хто б же те зробив? Тут треба такого чоловіка, щоб його поляки мали за свого прихильника. Щоб він мав можливість вільно ходити по польському стану й поміж драгунами. Коли б хто це зробив, так то була б справді велика послуга нашій справі.

Цимбалюкові зразу впало на душу, що він може це зробити, бо польські привідці знають його скільки десятків літ за вірного слугу Польщі; це була б найкраща нагода йому помститися на поляках за всі кривди і спокутувати свій гріх перед рідним краєм, що він чинив, допомагаючи полякам.

— Я, гетьмане, зроблю це! — сказав старий козак. — Мене поляки мають за свого прихильника. Важко мені на серці. Сумління гадюкою ссе мою душу... Так, може, хоч цією послугою рідній країні полегшу я свою муку.

Хмельницький встав і обняв Данила:

— Спасибі, товаришу, тобі! Не стільки від мене спасибі, як від України. Мені що? Накозакувався вже досить. Чи сьогодні померти, чи завтра, — хіба не однаково? І всякому з нас. А от рідного краю шкода та люду нашого, що його налігали ляхи й запрягли у важке ярмо, та ще й душу українську винищують з його. Я такий радий твоєї згоді, неначе знайшов уже три тисячі добре узброєних козаків, бо коли ти, старий чоловік, дав обіцянку привести драгунів до мене, так я певний, що так воно вже й буде. — Хмельницький знову сів до столу. — Ну, панове, тепер порадимось, як нам вдарити на ляхів.

— А як зробив на Жовтих Водах,— сказав Нечай,— так і тут зроби. Хвилон нехай іде горою та б'є на ліве крило. Максим нехай заходе ззаду, а ми з Іваном перейдемо Рось бродами та й вдаримо просто на шанці.

— Твоя рада, Даниле, була б добра,— не згодився гетьман,— коли б нас було удвічі більше за ляхів; коли ж нас не більше, а вони до того ж мають більше гармат і озброєні краще за нас, не кажучи вже про поспільство та голоко-рясно посипали б зелений степ перед шанцями козацьким трупом. Хвилона відкинули б ляхи до Канева, а Перебийніс із своїм полком ускачив би у бранці...

— Що ти верзеш, Зіньку?! — скупив Перебийніс і вдарив кулаком по столі.— Ще той і не народився, хто б мене у бранці взяв!

— Ну годі, годі, не сердься! — заспокоював Хмельницький.— Може б, і не ввіймали тебе ляхи, а все-таки воно недобре вийшло б. Добувати шанці з невеликою силою небезпечно. Ну нехай, скажем, що наші завзяті козаки й брали б шанці, але скільки б ми вигубили товариства? Я так не хочу. Товариство мені потрібне не на одне бойовище. Ще нам з ляхами битися та й битися! Я не складу рук, поки не зажену їх аж за Вислу! Нехай сидять у своїй Варшаві, а на Україну забудуть і шляхи!

— Бачу вже, Зіньку,— сказав Джеджалій,— що ти щось надумав, бо почав крутити язиком хитро та мудро... Кажи відразу, що надумав?

— Треба так зробити, щоб Потоцький покинув шанці.— От така ловись! — скрикнув Нечай.— Такий, бач, він дурний, що візьме та й покине тобі шанці, щоб ти його легше побив?!
— Треба його виманити з шанців. Треба налякати, що за нами слідом ціла орда татарська йде! Я Потоцького добре знаю: лютий він — то правда, а хоробрий так тільки похвальбою, сам же, як єсть, легкодухий; як його налякати, то він покине шанці і почне тікати далі, от тоді ми й забере-мо його голими руками, як забрали його сина Стефана.

— Це було б дуже добре,— сказав Богун,— але як те зроби-ти?

— Треба шукати якогось козака, щоб за волю України не побоявся б прийняти всяку муку, а може, й саму смерть...— сказав гетьман.

— Нема чого далеко й шукати,— спокійно сказав Галаган,— я за волю рідного краю охоче прийму і муку, і смерть!

— Хвала тобі, Господи! — сказав Хмельницький.— Коли на перший поклик обзиваються такі діти України, то не вмере вона, ненька наша, а виб'ється на волю!

— Тепер я знаю, що мені треба робити! — сказав Галаган.— Я налякаю Потоцького, а коли поляки почнуть відходити, намовлю їх іти манівцями повз Крутий байрак,— там у мене вже покопані рівчаки й ями, і козаки стоять у засаді.

— А ти ж знаєш, Микито,— сказав, вражений рішучістю свого зятя, Цимбалюк,— що будуть ляхи тебе вивіряти і будуть тобі всякі муки завдавати? Ще ж ти молодий — на світі не нажився, та й жінка в тебе молода...

— Не бійся, тату! Не вперше мені на смерть іти. Десять років мені смерть щодня в очі зазірала! Не страхався я смерті, коли за свої власні козацькі права з поляками бився, а коли стану за права й волю всієї України, то вже нема чого й казати, що душа моя не схибне.

— А Пріся ж, дочка моя, а твоя дружина? Що буде з нею, як ні я, ні ти не вернемося від ляхів?

— Не вона перша, не вона й остання лишиться на Україні удовою й сиротою, хоч і шкода мені зріктися того щастя, що зазнав я з нею, а коли рідна країна того вимагає, то нехай буде Божа воля. Прісю не покинуть добрі люде!

Після недовгої ради з полковниками Хмельницький рішив, щоб Галаган сієї ж ночі провів Перебийніса з його полком до Крутого байраку, а завтра щоб удав з себе поглядача і дався ляхам до рук. Що ж до Цимбалюка, так той мав, не ховаючись, іти до Корсуня і звідтіля — у польськї шанці.

Одшукавши між реєстровими козаками свого сина, Цимбалюк недовго одпочивав біля нього, а потужив разом з ним за матір'ю та вдосвіта другого дня вийшов з козацького стану і попрямував просто до коронного гетьмана. Коли Цимбалюк увійшов у польський стан, був час снідати, проте у поляків було вже не так, як у Корсунському замку: вони вже не бенкетували, і, коли Цимбалюк сказав, що він по військовій справі, його зразу допустили до гетьманського намету, хоч і в супроводі хорунжого.

Звертаючись до Потоцького, Данило чемно вклонився:

— Чи пам'ятаєш мене, ясновельможний пане гетьмане?
— Пам'ятаю,— одповів Потоцький.— Ти добре бився під час бунту Острияці. Здається, ти й Сулиму допома-гав захопити...

— Ну от, тепер я спокійний, коли ясновельможний мене признав. А то тепер такий час, що й мене, вірного слугу його милості короля, за бунтаря мають. Вартові твоєї милості зброю в мене одібрали...

— Бо й реєстрові козаки зрадники! — гримнув Потоцький. — Зрадили ж ви під Кам'яним Затонем, а під Жовтими Водами навіть билися проти нас, забувши присягу його милості королеві. Вас всіх треба на шибеницю.

— От те вже мені дивно, ясновельможний гетьмане! Якщо всіх нас, реєстровиків, чи був хто під Жовтими Водами, чи не був, вести на шибеницю, так воно вийшло б, що й таким вірним королевським слугам, як я, не було б куди подітись, хіба тільки втікати до Хмельницького. А як мені до нього тікати, коли мене за те, що я гетьмана Сулиму злапав та до Конецьпольського привів, на Січі позаочі на смерть засудили? Сам здоров знаєш, ясновельможний, що я весь свій вік, ще з часів Сагайдачного, був вірним слугою його милості короля...

Потоцький заспокоївся:

— То правда: ти не такий, як ті харцизи, що зрадили. Чого ж ти тепер хочеш?

— Щоб ти звелів вернути мені зброю, дав би мені коня і дозволив піти на тих харцизів-бунтарів, що йдуть з Хмельницьким поруч з твоїм військом, хоч би й з драгунами. Може, мені пощастить і Хмельницького так само злапати, як залапали ми колись з Конецьпольським Сулиму.

— Добре! — одповів Потоцький. — Звелю все так зробити, як просиш. Зробиш добре, то й тобі добре буде.

Цимбалюка пустили вільно ходити й послали до драгунського полковника, а той, маючи наказ од Потоцького, звелів дати козакові коня. Таким чином, Цимбалюк увійшов у гурт драгунів і зараз же почав свою таємну роботу.

XII

Для своєї справи козак знайшов дуже вдячний ґрунт, бо драгуни вже знали про те, що їх товариші під Жовтими Водами передалися на бік козаків, і ця звістка дуже хвилювала синів України, що з примусу служили полякам, а разом з тим збудила їх сумління і вкинула в їх душі бажання волі. Їм не ставало тільки привідця, що навчив би їх, як і коли найбезпечніш для себе передатися на бік козаків, і от тепер такий привідець знайшовся.

На другий день після побачіння з Цимбалюком та Галаганом Хмельницький з усім військом наблизивсь до Росі. На очах його чорніли пожарища стародавніх козацьких міст Корсуня й Стебліва, а над Корсунським замком ще й досі курився сивий дим. За Россю, на горі, видно було білі намети польського табору; поперед наметів великим півколом насипані були чорні шанці, а по них ворушилися люде, викидаючи з ровів землю та підвищуючи окопи.

Як Хмельницький і гадав, становисько поляків було міцне. І от, щоб упевнити Потоцького у тому, що казатиме Галаган, козацький гетьман звелів всім комонним запорожцям гарцювати за горою та якнайлучче збивати куряву, щоб поляки думали, неначе до козаків підходять все нові й нові повки. Тугай-бея, перекопського мурзу, що з чотирма тисячами татарів йшов на поляків разом з козаками, гетьман намовив кружляти з своєю ордою недалеко польських шанців на очах поляків, щоб ті думали, ніби татарів багато.

Микита Галаган, одвівши вночі Перебийноса у Крутий байрак і показавши йому всі пороблені засіки та покопані рівчаки й ями, пішов до Росі. Там, як уже зійшло сонце, він привернув до улюбленої їм левади Цимбалюків, щоб ще раз глянути на той берег, де вперше побачив Прісю. Недовге було його щастя... І тепер у голові козака вставало питання: чи гаразд він зробив, побравшись з Прісею? Чи годилося йому з його козацькою вдачею, що, як вітер, віється по полю, зав'язувати світ молодій дівчині. Проте Микита не знайшов за собою великої провини, бо, сватаючи Прісю, він мав щиру думку одпочити й звити собі гніздечко з вірною дружиною, і коли б не збилася нова боротьба за волю України, то, може, він і справді сидів би тепер біля своєї дружини.

Попрощавшись очима з Россю, Микита заглянув у садок до яблуні, під котрою тепер була свіжа могила, перехрестився там і пішов поміж руїнами Корсуня на гору, до польських шанців. Він знав, що йде на муку й смерть, а проте, ніякого вагання в його серці не було: він рішив, що так воно повинно бути, що він має вмерти, щоб своєю смертю добути братам перемогу над ворогом і тією перемогою допомогти Україні вибитись на волю.

Коли стало вже видно шанці, Галаган впав на землю і почав плазувати далі рівчаками, навмисне час від часу підводячись, щоб поляки його побачили і взяли за підглядача. Через скільки хвилин він таки й дочекався свого: з-за окопів вибігло четверо вершників й оточили його, погрожуючи пістолями й шаблями.

— А, пся віра, піймався! — гукали вони. — Тепер ми дізнаємося правди про військо Хмельницького!

Поляки зіскочили з коней, одібрали у Галагана зброю, скрутили йому за спину руки, привели до окопів і передали там хорунжому Блясеві, а той повів козака до коронного гетьмана.

Потоцький з Калиновським і всіма полковниками стояли цілим натовпом на могилі і дивилися за Рось, де на горі виднілося передне козацьке військо.

— Пане Януше! — звернувся Потоцький до драгунського полковника. — Ведіть ваших драгунів назустріч козацьким підїздам до Росі і не пускайте харцизів на цей бік.

Полковник брязнув острогами, зійшов з могили і, сівши на коня, поїхав до свого полку.

Саме тут до могили наблизився Блясь з Галаганом та вартовими. Потоцький, побачивши, що ведуть козака-бранця, зразу розпалився:

— А, псякрев... проклятий схизматик! На палю його!

— Нащо зразу на палю? — обізався Калиновський. — Тоді ми від нього не почуємо, може б, він нам щось цікаве розказав.

— Кажі, хто ти такий! — гукнув Потоцький.

— Він підлазив до шанців, мабуть, щоб обдивитись, де у нас гармати! — почав вихвалитись Блясь, неначе сам захопив козака. — Він добре ховався по рівчаках, але дарма, од мого ока ніхто не сховається й під землею! Це підглядач з козацького табору.

— Звідкіля ти? — знову грізно гукнув Потоцький. — Та гляди мені, не крути хвостом, бо спечу на вогні живого!

Галаган знав звичаї тодішніх часів, знав, що, що б він не казав, а вже йому мордування не минути, — поляки поймуть віри тільки тому, що він говоритиме під час катування. Коли б же він зразу сказав те, що надумав сказати, і те саме говорив би й на катуванні, то йому не будуть вірити і довше катуватимуть. Зважаючи на це, він рішив вдати з себе легкодуху людину і не зразу говорити свою вигадку.

— Я козак з війська Хмельницького...

— Ага! Тебе, голубчику, нам і треба! Скільки у Хмельницького війська?

— Не знаю напевне... тисяч з десять козаків та чотири тисячі татарів.

Калиновський з докором глянув на Потоцького:

— Я ж казав, що ми даремно попалили й покинули Корсунь та Стеблів! Злякалися війська, що менше нашого, а тепер будемо бідувати без харчів!

— Пан польний гетьман дуже ймовірний, — сказав згорда Потоцький. — Українські хлопці говорять правду тільки під вогнем. Вогню сюди! — голосно гукнув він. — Печить залізо, щоб розв'язати цьому хлопцеві язика!

— Я правду кажу, — озався козак.

— Побачимо зараз, яку ти правду сказав! Роздягніть його!

Галагана повели до гармати, скинули з нього всю одягу, зняли навіть чоботи і, зв'язавши знову руки за спину, прив'язали до колеса.

Потоцький з усіма полковниками зійшов з могили і теж наблизився до гармат, щоб самому почути те, що говоритиме козацький підглядач.

Кат розпік довгу штабу заліза і розклав навколо вогню всякі знаряддя мордування: сковороду, щоб, розпікши її, становити на неї бранця босими ногами, клещі, щоб ними виривирити з живого тіла шматки м'яса, ножі, щоб ними виривувати з шкури людини ремні, і багато ще всякого іншого проклятого знаряддя, що занесли до Польщі єзуїти аж з Іспанії!

Нудьгою здавило козакові серце, і він почав благодати Бога, щоб дав йому силу духу витримати мордування.

Тим часом за Россю на горі знялася курява, а Тугай-бей з татарами підїхав так близько до польських шанців, що Потоцький звелів палити на них з гармат.

— Вже залізо готове, — озався кат. — Можна починати.

Потоцький не дав відповіді, бо до нього чимдуж біг верхи полковник драгунів. Він був блідий і збентежений.

— Пане гетьмане, зрада! Як тільки розпустив я драгунів понад Россю, вони перебрели на той бік і передалися до козаків!

— Прокляття! — скрикнув Потоцький несамовито. — Розстріляти звелю за недогляд! Вони запевне зарані змовлялися!

Всі понавколо захвилювалися. Звістка не віщувала полякам нічого доброго.

— Мене розстріляти?! — у запалі скрикнув полковник. — Що пан коронний гетьман каже? Той самий козак підмовив драгунів, що його пан гетьман сам мені прислав ранком. Я власноручно вспів його захопити!

¹ Іспанії (приміт. у поряд.).

Саме тут чотири шляхтичі підводили до Потоцького зв'язаного Цимбалюка. У боротьбі з старого козака було збито шапку, і сиве волосся його чуба вільно звисало до чола. Вся постать козака відбивала завзяттям. Очі дивилися на поляків сміливо й з погордою, і взагалі Цимбалюк скидався не на бранця, а на переможця, бо душа його святкувала перемогу й помсту.

— Ти, старий пес, зрадив? — кинувся до нього Потоцький. — Ти підмовив драгунів на зраду?

— Я підмовив, я! — гостро одповів козак. — Я спинив синів України, щоб не били своїх братів, а били вас, ворогів наших пекельних. Годі вам, ляхам, нашою кров'ю собі міць набувати. За Самійла Кішки та за Сагайдачного ми, козаки, вірно королям польським служили, а діждали за те неволі та унії! Так не діждете ж ви того надалі!

Мов опечений, забувши свою старість, підскаочив Потоцький до Цимбалюка і вдарив його по щоці:

— Ось тобі, проклятий хлопе!

— Не трудно зв'язаного бити... — промовив старий козак. — Ще легше, ніж лежачого!.. Це саме по-лядському!

— Відрубати старому псові голову! — затупотівши ногами, гукнув Потоцький. — Та швидше, бо я зарубаю його своєю рукою.

Цимбалюка повели в обоз. Там з'явився з великою сокирою кат і, дивлячись на козака хижими очима, звелів Цимбалюкові покласти шию на обід колеса одного з возів. Старий козак перехрестився, поглянув востаннє на світ Божий, і, не вагаючись, поклав голову, щоб катові було зручніше її одрубати. Свою справу він тепер скінчив — гріх спокутавав і помирав спокійно.

Через хвилину біля воза лежало тільки тіло козака без голови; голову ж кат настромив на довгу палю і поніс аж наперед окопів, щоб козаки бачили, як покарано їх товариша.

Порішивши з Цимбалюком, Потоцький знову взявся за Галагана.

— Ти, певно, товариш старого пса?

— Ні, я з козаків Хмельницького, а він ваш прихильник, лейстровик!

— Заліза сюди! — гукнув Потоцький. — Кажу, скільки у Хмельницького війська.

— Я ж уже сказав...

Потоцький махнув катові рукою:

— Ану. розв'яжи йому язика!

Кат приклав до спини Микити розпечену як жар залізу штабу. Почулося шкварчання, і на спині козака схопилося синеньке полум'я, а у повітрі пішов дух печеного м'яса.

Галаган прикусив собі язика, щоб, боронь, Боже, не почув вороги, як козак стогне, і стояв, мов прикипів до землі, тільки плечі його іноді здригалися, неначе від лоскоту.

— Розмалюй, розмалюй йому спину... — гукав Потоцький, роздратований терпінням козака. — Добре малюй, щоб пригадав, скільки у Хмельницького війська!

Зваживши, що вже час почати свої вигадки, Галаган обізвався, щоб спинили ката, бо він має щось сказати.

— Ану, годі... — сказав Калиновський. — Час послухати!

— Розв'яжіть! — гукнув Потоцький.

Кат одійшов до Галагана, поклав залізо знову на жар і розв'язав катованому руки. Коли Микита поворушив руками і ті рухи відбилися на спеченій спині, з грудей козака несподівано для нього самого вибився важкий, пригнічений стогін, хоч він і зразу задавив його у собі.

— Бачу, що як не скажу правди, — почав Галаган, — то спечете ви мене живого. Нема куди дітись, доводиться признаватись. У Хмельницького багато війська, та він з ним таїтья, бо хоче оточити вас з усіх боків і боїтья, щоб ви, налякавшись, не пішли звідсіля геть далі, назад...

— Скільки ж, скільки саме війська, говори! — перебив Потоцький.

— Самих запорожців біля Хмельницького десять тисяч, реєстрових, що були з Барабашем, шість тисяч, драгунів, ваших тисяч зо дві, а лугарів, поспільства та всякої голоти, втікачів з України — без ліку, бо вони щодня, щогодини прибувають до нього із-за Дніпра і з сьогочної України.

Потоцький і всі, що були навколо, зблідли на виду і жакливо поглядали один на одного.

— Ну що? — з докором звернувся Потоцький до Калиновського. — Не правду я казав?

— Та ще ж і татари з Хмельницьким! — скрикнув тремтячим голосом Корецький.

— Татарів з Хмельницьким поки що тільки дві орди, — провадив Галаган свої вигадки далі. — Чув я, що у сей час їх не то сорок вісім, не то п'ятдесят тисяч, а от трохи позаду йде сам кримський хан з великою ордою у двісті тисяч коней.

Всі польські полковники й воеводи з сумом похилили голови і мовчки дивилися на Потоцького; той же й сам схивнувся духом і над силу ховався з тим.

— Це ж божевілля! — перший за всіх скрикнув Корецький. — Де ж нам змагатися з такою силою?

— Це неможливо! Неможливо! — почали гукати всі полковники. — У Хмельницького тепер уже мало не сто тисяч війська. І нащо було тут спинятися? Треба було зразу, якнайскоріше виходити до городів!

— Не вірте цьому виглядачеві! — озвався Калиновський. — Він навмисне лякає нас. Не може бути у Хмельницького такої сили війська!

Тут полковники почали говорити всі разом, перебиваючи один одного:

— Що ж тут неймовірного? Україна — то стоголова гідра...

— Як не вірити, коли козак під вогнем те говорить? — Нас заберуть всіх у бран. Нас віддадуть татарам у неволю, як віддали всю шляхту з війська пана Стефана.

— Боже мій! Боже мій! — неначе у розпачі говорив тим часом Галаган, радіючи у душі, що його вигадка зробила таке вражіння на поляків. — Тепер же я зрадив Хмельницького!.. Не віддайте ж мене, ясновельможний гетьмане, йому, бо він скарає мене на смерть.

Нарешті Потоцький спинив суперечку панів і сказав:

— Я вірю, що військо Хмельницького велике, бо з невеликим військом не спромігся б він вигубити військо мого сина так, що зрятувався тільки один жовнір. Я казав, що нам треба було виходити до городів. Це пан польний гетьман намовив мене стати тут. Йому й дякуйте, що ми прогаяли день. Коли б учора не спинилися, були б досі у Богуславі.

— Та про що тут і сперечатись! — скрикнув Корецький. — Гляньте он на куряву, що стоїть за горою з самого ранку: хіба не видно, що там підходить й купчиться страшна сила війська?

— Тікають тільки легкодухі! — гостро сказав Калиновський. — Треба зразу, не вагаючись, вдарити всім військом на Хмельницького, поки він того не сподівається. Або погромим його, або покладемо голови!

— Одно — класти голови та класти голови! — гукнув Корецький. — Що у нас — по сотні голів у кожного, що ми будемо так їх розкидати? Адже по одній всього!

— Вмерти я зумію, — поважно сказав Потоцький. — Так не в тому ж послуга батьківщині, щоб умерти. Не славу ми собі придбаємо, якщо погубимо військо, а ганьбу й прокльони батьківщини. Річ Посполита до самої Варшави лишиться тоді беззаступна. Я повинен зберегти військо.

Полковники й шляхта задоволено слухали коронного гетьмана, бо блиснула їм надія unikнути бойовища і одійти до міцних городів, де знов можна буде бенкетувати.

Потоцький тим часом обернувся до Галагана:

— Ти, я бачу, не простий козак, а досвідчений у справах Хмельницького. Так от я тобі що скажу: я подарую тобі життя, якщо ти по правді розкажеш, що думає Хмельницький. Як він думає на нас бити?

— Та вже мені тепер до Хмельницького не вертатися, — одповів Галаган, — так я все розкажу. Поки ви отут стоїте, полковники козацькі Хвилон, тобто Джеджалій та Перебийніс, обходять ваші шанці зі сходу. Завтра вони вийдуть на Межириччя, щоб перетяти вам шлях до Києва.

— Лукавий проклятий хлоп! — скрикнув Потоцький, маючи на думці Хмельницького.

Побачивши, що справа йде на добре, Галаган почав вигадувати далі:

— Оце Тугай-бей з татарами гарцює понад окопами... то він навмисне вас дратує, щоб стояли ви й не рушилися звідсіля. А як днів зо два так простоїте, то Джеджалій з Перебийносом вдарять вас іззаду, і тоді вже нікому не буде порятунку, бо Хмельницький обгорне вас з усіх боків. Він навіть похваляється: з Жовтих Вод, каже, утік один жовнір, а з-під Корсуня не втече й жоден поляк!

— Не діжде того проклятий пес! — скрикнув Потоцький. — Я не дитина, щоб дався йому до рук!

— Нам якнайшвидше треба рушати звідсіля, — сказав Корецький, — бо з усякою хвилиною ворог більше заходить нам за спину. Не слід гаяти навіть хвилини!

— Прошу пана не хапатись! — гостро спинив Корецького Потоцький. — Ми підемо звідсіля, але не на очах ворога; Хмельницький не повинен знати, що ми хочемо рушати з шанців. Прошу слухати мого наказу, панове! До вечора палити на ворога з гармат, а увечері пан полковник Бігановський має улаштувати обоз до походу. За ніч вивезти гармати з шанців на битий шлях, і, як світ, обоз і гармати рушати шляхом на Богуслав, пан Корецький зі своїми хоругвами має захищати обоз з півночі, гусари й улани — з півдня, жовніри — спереду й ззаду. Всі чули мій наказ, панове?

— Чули наказ, що має всіх нас згубити! — гостро сказав Калиновський. — Ворогові тільки й треба, щоб ми покинули шанці!

— Пане польний гетьмане! — скрикнув Потоцький. — Ви підбурюєте полковників до неслухняності! Я доведу про це на сеймі!

Галаган, забувши свої пекельні муки і нестерпимий біль у спині, радів, що мета його досягнена. Лишалось ще тільки одвернути Потоцького од битого шляху, де польське військо все-таки мало можливість оборонитися, і направити його йти манівцями понад Крутим байраком.

— Ясновельможний гетьмане! — обізвався Галаган, — як підете ви битим шляхом, то буде лихо, і не уникнути нам рук Хмельницького, а мені тепер його руки страшніші, ніж ваші; як тільки вийде ваше військо на битий шлях та рівний степ, так набіжить на вас вся орда татарська у п'ятдесят тисяч коней, і витолочить, і змете все, мов вихор степовий. Бій на рівному степу — то татарам свято! Хмельницький того й чекає, щоб ви пішли степом... На той випадок він і лишив усю орду тут, а козаків послав у обход.

— А яку ж ти даєш раду?
— Єсть до Богуслава інший шлях — манівцями. Він увесь час іде лісом, і татарам ні стріляти, ні нападати незручно, їхні стріли будуть плутатись поміж гілками, козаків же з Хмельницьким лишилось обмаль. Тим шляхом ми зовсім непомітно й безпечно дійдемо до Богуслава.

— Козак говорить до діла! — обізвався Корецький. — Коли татарів така сила, так ліпше нам іти лісом, ніж степом.

— Не вірю я цьому підглядачеві! — сказав Потоцькому Калиновський. — За що він мусить бути нам приятним? Чи не за те, що пан гетьман спік йому спину так, що днів через два він і дуба дасть? Він ворог нам, а не порадник!

— Але він говорить до діла! — одповів Потоцький. — Нехай він устроїть руку у вогонь на доказ того, що говорить по ширості!

Потоцькому не шкода було чужої руки.
— Що ж, нехай! — згодився він. — Вивіримо його ще раз! Поклади руку на вогонь!

Галаган зблід як крейда, але вагався недовго. Яке вагання? Воля рідного краю дорожче за руку одного козака. Він рішучо наблизивсь до вогню і встромив у нього ліву руку. Червоне полум'я облизувало живе тіло своїми язиками, козак же стояв, мов чарівник, нерухомо... Навіть найменший стогін не вибився з його уст, немов вогонь тільки лоскотав його. Скоро по повітрю знову пішов дух печеного м'яса, а рука козака почорніла й гулко почала репатись.

— Годі! — гукнув нарешті Потоцький. — Нема чого даремно мордувати людину. Підійди сюди! — звернувся він до Галагана.

Микита витяг руку з вогню і підступив до гетьмана, але сили його покинули, світ в очах замутився, і він впав на землю непритомний.

— Одлійте водою! — гукнув Потоцький.

Жовніри принесли води й поливали Галаганові на голову доти, поки він не прочуняв; тоді його підвели і, піддержуючи, повели до коронного гетьмана.

— Ти добре знаєш лісовий шлях на Богуслав? — питав той.

— Знаю добре, бо я тут зріс.

— Завтра світом ти вестимеш нас тим шляхом. А тепер, — звернувся Потоцький до хорунжого, — одведіть його до лікаря: нехай погоїть йому, щоб він був живий.

Весь цей день козаки й татари дратували поляків, наближаючись до окопів, а поляки вибігали, щоб одганяти їх, і були задоволені, що козаки зараз же тікали до Росії.

Впала на землю ніч і оповила обидва війська своєю темрявою. І на північному, і на південному боці Росії було тихо, проте, обидва війська не спали. Поляки всю ніч лаштували обоз та гармати до походу, а Хмельницький, діставши від Перебийноса звістку, що дозори козацькі чують у польському таборі скрипіння колес і метушню, догадався, що поляки, налякані Галаганом, збираються тікати, розводив свої повки так, щоб ранком вдарити на них з усіх боків.

XIII

Як тільки почало світати, Галаган з замотаною і прив'язаною до боку рукою повів передні oddіли польського війська до березового лісу. Уступивши у ліс, польське військо зразу почало розтягатись, бо дорога була вузька, у війську ж було майже з тисячу возів та панських ридванів. Проте полякам здавалося, що все йшло на добре: ворог ніде не виявлявся і з боку Росії не наступав на задніх.

Через дві години, коли сонце вже добре світило крізь віти берез, Галаган дійшов до того місця, що з нього шлях пішов понад Крутим байраком; задне ж польське військо тільки тепер виходило з окопів і купчилося біля лісу.

У той час до Росі почали спускатися з гори козацькі полки Нечая та Богуна. Виблискуючи гострими списами і коливаючись, мов спіле жито на вітрі, запорожці двома живими річками збігли до Росі, вихопилися добрими кіньми на поле і, розгорнувшись широкими лавами, побігли на поляків. Жах обхопив заднє польське військо, що не встигло ще зайти у ліс, і у ньому почалася метушня. Поляки палили в козаків з мушкетів і, поспішаючись захватись у лісі, давили один одного.

— Скоріше, скоріше! — гукали вони на тих, що тяглися вузькою лісовою стежкою, але тим перепиняв рух обоз і вони плуталися поміж деревами, шматуючи собі одержу і розгублюючи зброю.

Щодалі у задньому польському війську гармидер більшав, і тільки Калиновський, що прибіг на постріли, дав військові деякий лад. До того ж Нечай та Богун спинили своїх козаків, щоб не лізли на мушкети, бо рішучий натиск на поляків Хмельницький звелів їм робити тільки після того, як з боку Крутого байраку вони почують вибухи гармат Перебийноса.

Тим часом Джеджалій зо своїм повком, проминувши Корсунь, почав обходити польське військо з правого боку. Хмельницький з гарматами йшов позаду, Морозенко та Чорнота з голотою заходили з лівого боку.

У той час Галаган дійшов до засіки, що він сам нарубав зо своїми козаками скілька днів перед тим. Переднє військо спинилося, вози понаїздили один на одного, бо задні поспішалися. Зчинилася тіснота й шарварок. З півгодини прогаляли, поки розтягли засіку й засипали ривчак, а тим часом Джеджалій наскочив на поляків з правого боку, а Морозенко з білоштанниками-лугарями уже виявився з лівого, і всі козацькі повки, не наседаючи дуже на поляків, шохвилини міцніше оточали їх з усіх боків.

Одбиваючись од козацьких наскоків, польське військо пішло далі понад самим байраком, що звався Крутим. Той байрак і справді був дуже крутобокий, углуб же був такий, що за кущами й деревами дна його не видно було.

Так ішли поляки ще з півгодини, поки дійшли до другої засіки. Знов почали розтягати дерева, але погоничі під наскоками козаків не хотіли вже дожидати, поки засіку розберуть та поладодять шлях, і почали її обминати. З того вийшло полякам велике лихо, бо обабіч засіки були покопані ривчаки й ями. Вози перекидалися, коні билися

й падали у ями, погоничі з переляку почали розбігатися, і у всьому обозі зчинився великий гармидер.

На галас прибіг Калиновський і, побачивши, що робиться, присікався до Галагана:

— Куди ти завів нас, зраднику?

— Я не відав про це! Засіки, певно, зроблено останньої ночі!

— От тобі моє слово! — погрожуючи шаблею, гукнув йому Калиновський. — Якщо ти не виведеш війська на вільний шлях, я власною рукою одрубав тобі голову! Доглядайте його, як свого ока! — гукнув він хорунжому, що був при Галаганові. — Як не доглянете, то буде вам тяжка кара.

Нарешті й цю засіку порозкидали, поладодили шлях, і військо посунулося далі, покидавши по ривчаках та ямах скілька десятків возів.

Тепер шлях пішов вниз, спускаючись у самий байрак. Правий бік шляху був вищий за лівий, і хури обозу сунулися ліворуч, саме туди, де вздовж шляху виявився глибокий ривчак.

«Це вже Перебийніс викопав ривчак, — подумав Галаган, — бо я такого великого ривчак не спромігся б викопати. Та й ловко ж вигадав, вража його мати, загатять цей ривчак ляхи своїми возами!..»

Микита знав, що на дні байраку знов буде ривчак і засіка і що там саме й перестріне поляків Перебийніс. Він знав, що й йому там буде смерть од шаблі Калиновського, а проте, не мав думки тікати, бо розумів, що рука його вже не вигоїться ніколи, життя ж каліки його не приваблювало. Навпаки, щоб позбутися болю у спині й у руці, Микита радий був умерти скоріше. Він передбачав, що польське військо через скілька годин буде побите й знищене або забране в полон, почував, що виконав свій обов'язок перед рідним краєм і до того помстився за одібрані од нього козацькі права, і мав вмерти з polegшеною душею, лишаючи землякам краще життя, ніж було до того часу.

Тим часом шлях щодалі ставав крутіший. Хурщики не спромоглися вдержувати розпалених галасом та пострілами коней, і ті побігли згори у байрак на переднє військо. З гуркотом котилися вози униз і серед вигуків людей та гармидеру падали в ривчак, що був на дні байраку.

— Стійте, стійте! — гукали польські полковники до погоничів, та вже ніяка сила не могла б спинити тепер вози.

Багато погоничів, рятуючи своє життя, позскакували з возів, а коні й воли бігли туди, куди штовхали їх вози: хто уперед, а хто й уліворуч, падаючи разом у широкі рови.

Скоро ривчак на дні байраку був повний побитими кіннями та поламаними возами, та вже й над ними зростала купа потрошених унівець возів. Те саме робилося й у тому рові, що простягся впродовж байраку, ззаду ж набігали знов хури і натовпи, налякані козацькими наскоками. Скрізь по обозі стояв нечуваний галас та гармидер, а передне польське військо, рятуючись од возів, що прожогом перли униз байраку, мусило розбігатися в усі боки.

У ту хвилину несподівано для поляків з другого боку байраку на них вдарили гармати, і назустріч передньому розрізненому військові густими натовпами, мов сарана, висипали козаки Перебийноса.

Микита любовався на чудовий козацький наскок і радів, побачивши, як вжахнулися того наскоку поляки. Тільки недовго довелося йому радіти: раптом почув він поклик Калиновського:

— Докупи всі! Полковник Бігановський, упорядкуйте передне військо! — В цю мить він побачив Галагана і направив свого коня до нього. — Смерть зрадників!

З тим вигуком Калиновський підскакнув до Галагана і вдарив його по голові своєю важкою шаблею.

Від того удару в голові Микити зашуміло, світ потьмарився йому в очах, і він упав під деревом, як скошений будяк.

— От тобі, проклятий пес! — скрикнув Калиновський і погнав знову до обозу.

— Стійте! стійте! — гукав він до обозних. — Держіть коней, якщо не хочете, щоб я порубав всіх вас власноручно!

Та було вже пізно. Зачувши гармати Перебийноса, на задне польське військо вдарили повки Нечая й Богуна, з боків надавили зо своїми козаками Джеджалій та Морозенко, і польське військо, мов шалене, почало кидатися то у той, то у інший бік. Вози набігали на вози, гармати — на гармати, і все це: люде, коні й вози, перемішане поміж себе, котилося згори у глибокий байрак до рук козаків Перебийноса.

Передчуваючи недобре, Калиновський погнав нагору до Потоцького. Скрізь побіля обозу йшов бій поляків з козаками, і польному гетьманові доводилося часом шаблею прокладати собі дорогу. В одній сутичці хтось навіть

зачепив його шаблею по плечі, і завзятий вояка добіг до коронного гетьмана вже скривавлений.

Потоцький тим часом сидів у великому ридвані, за-п'ятому з усіх боків завісами. Там він уже й поснідав добре, випивши півпляшки венгерського, і був уже як під чаркою.

— Пан коронний гетьман снідає, — сказав Калиновський глумливо, — під той час як військо його гине!

— А панові хто ж не дає снідати? — розсердився Потоцький, побачивши свого ворога. — Де ж там військо гине? Що десь хлопці стріляють з рушниць, так пан польний гетьман уже й налякався?

— Військо гине, кажу я! — суворо відповів Калиновський. — Козаки з усіх боків — спереду б'ють на нас гармати, наш обоз і гармати лежать уже по ривчаках та у байраці догори колесами!.. І все це через те, що пан коронний гетьман звелів покинути шанці та ще й довірився зрадливому хлопцеві, що навмисне завів нас у цю пастку!

Тепер спалахнув Потоцький.

— Якщо військо загине, — скрикнув він, — так не через мене, а через пана польного гетьмана, бо він одраїв мені зарані одійти з Корсуня ближче до польських городів!

— Ні, не через мене, а через те, що пан коронний гетьман страхополох і пішов назад замість того, щоб іти вперед!

Хто його знає, до чого дійшла б та сварка поміж гетьманами, коли б до ридвана не набіг полковник Одживольський, що захищав обоз з лівого боку.

— Панове гетьмане! У війську безладдя! Жовніри розбігаються, а пан Корецький лаштується з своїм повком покинути обоз і бігти до Києва!

Одживольський казав правду. Легкодухий власник багатого Корця зрозумів, що польському військові неможливо тепер зрятувати свого обозу і що єдиний порятунок лишився у тому, щоб пробитися крізь козацьке військо і вийти на битий шлях. Той шлях був з правої руки, і до нього й збирався кинутись полковник Корецький з своїми двома тисячами вершників.

Почувши цю звістку, Калиновський залишив суперечку з Потоцьким і, побігши до Корецького, застав, що той саме гуртовав свій повк.

— Кидайте вози та гармати! — гукав Корецький своїм уланам. — Годі вже морочитися з ними, коли ворог оточив нас з усіх боків! За мною всі! Я виведу вас з цієї проклятої пастки і приведу у Київ.

— Пане полковнику! — підскочив до нього Калиновський. — Вам гетьман наказав захищати обоз з правого боку! Треба слухати наказів!

— Годі вже захищати, — одповів Корецький. — Не вміли дати доброго ладу військові, так нарікайте на себе, а я їду на Київ!

— Пане полковнику, це бунт і зрада! За неслухняність до гетьмана...

— Годі страхати, — перебив Корецький, — я сам тепер буду гетьманом своєму повкові! Гей, панове осаули, ротмістри й хорунжі, повертайте свої хоругви і всі за мною!

Дві тисячі комонників повернули у праву руку і геть покинули обоз. Калиновський лишився сам між лісом і обозом і, щоб хоч як-небудь захистити обоз з цього боку, побіг назад, маючи на думці перевести сюди частину заднього війська, але на незахищений обоз вже бігли козаки Джеджалія і заступили польному гетьманові шлях до свого війська.

Завзятий гетьман не мав уже куди тікати, а проте не хотів віддатись у бранці і, вихопивши шаблю, почав оборонятись. Козаки скоро оточили його колом, і один із них, наступаючи на польського лицаря, зачепив його своєю шаблею по руці. Польному гетьманові довелося б загинути, коли б на ту бійку не набіг Джеджалій, що добре знав Калиновського.

— Не займайте його! — голосно гукнув він козакам. — Беріть його живцем — це польний гетьман!

Козаки повернули свої списи ратищами вперед і звалили ними Калиновського з коня. Маючи вже рани на плечах і на руці, гетьман далі не змагався і віддався у бранці. Тоді Джеджалій доручив сотникові Дорошенкові передати Калиновського Хмельницькому, а сам ускочив зо своїм повком усередину польського обозу і почав рубати тут всіх, хто попадався під шаблю.

Таким чином, польське військо було розірване тепер на дві половини, і поки передню бив Перебийніс, задню давили Нечай та Богун, середину ж продерли і вирубали упень Джеджалій та Морозенко.

Поляки почали кидати зброю і віддаватися на ласку переможців. Гармати Перебийноса замовкли, а козаки почали щільніше сходитись і одбирати у поляків коней та зброю.

Хмельницький, довідавшись од Дорошенка про втечу Корецького, послав полковника Небабу з доброю ватагою запорожців доганяти польського вельможу, сам же поїхав

понад польським обозом, спиняючи бій і заспокоюючи поляків тим, що дарує всім бранцям життя.

Постать українського гетьмана, що їхав на чудовому буланому коні, держучи в руці блискучу булаву, була велична й могутня, так що козаки з гордощами любувались на нього і, підкидаючи угору шапки, вітали його голосними вигуками; поляки ж з повагою схиляли свої засмучені чола перед переможцем.

— Де ж коронний гетьман? — звертався Хмельницький до полковників.

Але ніхто з них під час бойовища Потоцького не бачив і вже згодом знайшли у замкнутому й зап'ятому завісами ридвані, де він куняв після доброго сніданку.

Коли Хмельницький під їхав до гетьманського ридвана, той був оточений цілим натовпом козаків, що піднімали Потоцького на глум.

— Гей, Потоцький, Потоцький! — сміялися вони. — У тебе розум жіночий! Чи не ліпше б було тобі у хаті сидіти та мед-вино пити, аніж заводитись з нами, козаками, воювати!

Приголомшений подіями, Потоцький сидів у ридвані тихо, а проте, як тільки побачив Хмельницького, зараз розпалився і почав на нього гримати, мов на свого хлопа.

Щасливий перемогою, козацький гетьман подарував своєму ворогові ту образу і, одігнавши козаків, звелів повернути гетьманський ридван назад і везти коронного гетьмана до Чигирина, не висаджуючи навіть з ридвана.

До пізньої ночі підраховував того дня гетьман України Богдан Хмельницький свою здобич: було здобуто двадцять гармат, дев'ять тисяч бранців, скільки тисяч коней і біля тисячі возів з добром польських панів. Заклопотаний військовими справами і щасливий своєю перемогою, він тільки увечері згадав про тих, хто так рішуче сприяв тій перемозі: про козаків Цимбалюка й Галагана, і звелів якнайпильніше розпитувати про них поляків і розшукувати поміж трупами й пораненими, що рясно засіяли своїм різнокольоровим вбранням весь ліс понад Крутим байраком.

XIV

Лишившись з примусу у Млієві, Прися й на хвилину не мала сили заспокоїтись. Вона не нарікала на чоловіка й батька за те, що покинули її, бо знала, що вони пішли здобувати волю рідній країні; вона розуміла, що й батько,

й чоловік її повинні були йти до війська Хмельницького, бо до нього йшли всі — і не тільки козаки, а навіть міщане й посполиті люде, але вона чула, як чоловік і батько, ідучи до Млієва, змовлялись помститись на поляках і за матір, і за неї, Прісю, і за всю Україну, і тепер, хвилюючись, не мала сили сидіти спокійно під той час, коли ті, для кого тільки й годиться їй тепер жити, пішли, щоб пролити за рідний край свою кров.

Переночувавши у тітки, Пріся пішла ранком на гору за село і, побачивши звідтіля, що повз Мліїв прямує на Корсунь багато козацького війська, намислила йти слідом за ним. З такою думкою вона повернулась до тітки і почала з нею прощатися.

— Куди, доню? — здивувалася та. — Адже твій батько лишив тебе, щоб жити в мене, поки вони з твоїм чоловіком повернуться!

Пріся припала тітці до плеча й заплакала:

— Не можу, тіточко, я сидіти тут, коли чоловік мій і батько намислили вчинити щось дуже для себе небезпечно. Нема чого мені у вас робити — піду за військом слідом.

— Куди ж, серце, ти підеш, коли вони, може, поженуть ляхів аж на Волинь?

— Ні, я знаю, що ляхи стоять тепер за Корсунем. Певно, там і буде бій сьогодні або завтра.

Бровариха була чесна й правдива вдова. Вона пригадала, як колись її чоловік пішов у поход та й не вернувся і як вона мучилася, що не відала, де лежить його тіло. Плакавши разом з Прісею, вона поблагословила її на дорогу і дала торбу з харчами.

Почепивши ту торбу за плечі та низько вклонившись тітці, Пріся пішла на гору і вийшла на Корсунський шлях. Там ішло військо, повк за повком, витягшись довгою смугою по степу. Повз Прісю проїхали на добрих конях лицарі-запорожці у кармазинових жупанах; за ними провезли гармати, прироблені до колес возів, а за гарматами пішли повстанці: лівобережні, здебільшого у сивих шапках, і правобережні — у чорних та рудих. Зброя у повстанців була різноманітна: у кого мушкет, у кого спис, а у кого просто коса, тільки прив'язана до кісся не так, як звичайно в'яжуть на косовицю, а так, що нею можна колоти ворога, мов списом.

Далі знову наблизилася комонне, гарно вбране у сині чумарки військо, і Пріся ще здалеку пізнала, що то були реєстрові козаки. Вони вийшли у поход з Черкас піші, але тепер були всі комонні, бо чимало захопили польських коней

під Жовтими Водами та й після того назбирали по селах. Придивляючись до реєстрових, Пріся пізнала між ними свого брата Василя.

— Василечку!.. Василю! — нагукала Пріся і помахала братові рукою.

Почувши сестрин голос, козак виїхав з строю набік і наблизився до Прісі, але, не пізнавши, спинився і здивовано почав до неї придивлятися.

— Та я ж Пріся, сестра твоя! — з одчаєм скрикнула молодиця, зрозумівши, чому не пізнає її брат: саме минав шостий день з того, як вона понівечила собі обличчя, і хоч рани тепер уже не так горіли їй, як зразу, зате поверх їх чорніли струпи, і обличчя молодиці здавалося розмальованим вугіллям.

— Сестре, голубко! — скрикнув Василь і, зіскочивши з коня, обняв сестру. — Хоч і чув я від батька про твоє нещастя, а все-таки такого не сподівався!

— Чи не знаєш, братику, в якому війську Микита й батько?

— Ой голубонько! Мабуть, вже тобі не побачити ні батька нашого, ні чоловіка свого!.. Вони пішли на таке діло, що вже, певно, живі не повернуться!

— Але де ж саме вони? Ти скажи мені...

— Не шукай їх, сестро, по війську: вони тепер обое у польському таборі. От що. А чого вони туди пішли, про те не можу тобі повідати, бо то є таємна військова справа самого гетьмана.

З тим Василь поцілував сестру, скочив на коня і почав доганяти свою сотню.

Лишившись біля шляху самотня, Пріся почала обмірковувати, що їй тепер робити і чим стати чоловікові у пригоді. Ще годин з дві повз неї йшло військо й обоз, а вона все сиділа край дороги. Нарешті вона рішила, що піде за військом, бо мала надію, що як почнеться бойовище, то Микита знову повернеться до козацького війська.

Взявши свою торбу на плечі, Пріся пішла слідом за військом до Корсуня. На шляху її догнали скільканадцять татарів і почали до неї чіплятися, а проте, як тільки вона повернулася до них обличчям, татари з сміхом побігли од неї. Хоч молодиця й рада була тому, що татари одчепилися од неї, проте, їй і тяжко було почувати, що така вже вона бридка на виду, що навіть поганці з огидою од неї одскочили.

Пропустивши й татарів уперед себе, Пріся пішла далі і скоро побачила з гори Рось, за Россю — руїни Корсуня,

далі козацьке військо, а ще далі шанці польського війська. Подекуди понад шанцями по повітря слався дим од пострілів з мушкетів і від вибухів товстоголосих гармат.

Поки Пріся дійшла до Росі, сонце почало вже схилитися на захід, і козацьке військо відступало від польських шанців назад. Молодиці треба було десь перебути ніч, і вона пішла у Корсунь до свого садочка. Там було тихо й спокійно. Корсунь тепер не приваблював до себе ні козацького, ні польського війська, бо у ньому неможливо було знайти ні харчів, ні захисту.

Втомлена довгою ходою, Пріся сіла під черешнею біля могилки матері і полинула своїми думками у недавні щасливі часи.

Як недавно було те щастя і що тепер від нього лишилося? Як ще недавно вона була красунею, а яка стала тепер? Мала захисну хату й повні скрині добра, тепер же має тільки торбу, мов старець; мала матір, батька й любого чоловіка, тепер стала самотньою й посиротілою. Все минуло й зникло, мовби вихор його по полі розвіяв. І на чому воно спиниться, те лихо... Серце молоді жінки защеміло... Чи живий Микита, чи, може... Пріся не знала, що пішов Микита у ворожий стан, у саму пашу звіра, — і мучилася догадками, уявляючи собі чоловіка на катуванні.

Надворі почало сутеніти, і молодіці стало моторошно: вона була цілком беззахисна серед руїн, хижого звіра й розпалених війною людей. Тут наче навмисне поміж кущами щось зашаруділо, і Пріся здригнулася, наміряючись тікати... Проте її жах зразу перейшов на радість, бо з куща до неї кинувся їх кудлатий собака Боско. Бідна тварина вже два дні нічого не їла, але не відходила від руїни оселі свого хазяїна і тепер, почувши Прісю здалеку, кинулася до неї, лижучи їй руки й обличчя.

Тепер Прісі стало легше на серці, і вона не почувала себе такою самотньою. Милуючи собаку рукою, Пріся вломила й дала Боскові добрий краєць паляниці, і голодний пес, поглядаючи на хазяїку з подякою, почав хутко їсти хліб.

Тим часом ніч спустилася на землю і заховала молодіцю од людського ока. Пріся перехрестилася, поклала торбу під голову і, стомлена, заснула.

Прокинулася вона світом од співу соловейка, і той спів засмутив душу молодіці.

«Мені тепер не буде свого кубелечка, не почую я співу подружжя й не діждусь своїх діточок, бо чоловік мій якщо й вернеться живий, то не любитиме мене, бридку!»

Через такі думки Пріся зустріла день сльозами. Проте згодом, поплакавши та помолвившись Бргу, вона трохи заспокоїлася і пішла до Росі вмитись, хоч, умиваючись, і не дивилася у воду, щоб не побачити свого каліцтва. Місце, де вона вмивалася, було те саме, що на ньому вона уперше побачила Микиту.

«Як любо було тоді у ті часи, — подумала Пріся. — Як весело й гучно цокотіли й співали дівчата і яка сумна тиша тепер».

У цей час вгорі за Россю почулися рясні постріли з мушкетів. Пріся зрозуміла, що починається бій, і пішла від Росі через леваду та руїни своєї оселі на вулицю, а далі, повернувши у той бік, звідкіля вчувалися постріли, скоро вийшла на степ. Боско йшов поруч неї, і це надавало жінці бадьорості. Глянувши з гори у бік Стебліва, Пріся побачила над Россю обоз козацького війська, від котрого щоразу бігали вершники на гору у ліс, а від лісу до обозу козаків носили на пошах поранених. Через який час вона дійшла до шанців. Там у безладді покидана була всяка зброя й військове знаряддя, але ні вбитих, ні поранених не було. Пріся пішла далі.

Тут Боско, оббігавши понавколо, почув, що вчора по цьому степу ходили його хазяїни, і, махаючи хвостом та нюхаючи землю, побіг уперед; що далі він біг усе швидше, покинувши Прісю далеко позаду, а через скільки хвилин вона почула його жалісне виття.

Те виття колюче відбилосся у серці молодіці, бо віщувало недобре. Не тямлячи себе, Пріся побігла до собаки і ще здалеку побачила, що та виле на тілом людини. Прісі забило дух і похолело у серці.

«Або батько, або Микита!» — подумала вона і, хитаючись з хвилювання, мов п'яна, бігла до тіла.

Труп, що біля нього вив Боско, був без голови, проте Пріся зразу пізнала батькову постать і одіжку. Біля плеч труп була біла велика пляма крові. З жахом в очах Пріся впала навколяшки і припала до батькової руки, але крижаний холод мерця примусив її відкинутись назад, і вона з плачем сіла осторонь батькового тіла, що було покинуте тут серед зеленого поля на поталу звіру і птиці.

Пріся сиділа довго, міркуючи, як би поховати батька, далі ж враз схопилася.

«А другий же як? А може, той лежить десь поранений і стікає кров'ю?»

Не тямлячи себе, вона побігла до лісу, звідкіля вчувалися постріли. Побіг за нею, хоч і не зразу, й Боско.

Біля лісу Пріся побачила чимало козаків, що вишукували поранених і односили їх у той бік, де стояв козацький обоз. Труп біля лісу було рясно. Здебільшого то були поляки у панцирах, що, лежачи серед зеленого поля, по-лискували на сонці; траплялися тут і червоні жупани запорожців, і білі сорочки селян.

Поміж убитими поляками чимало було й поранених, і вони в тяжких муках дожидали своєї останньої хвилини, бо козаки зібрали по полю тільки своїх, поляки ж лишалися безпорадні.

Розшукуючи поміж трупом Микиту, Пріся почула ледве чуткий стогін.

То молодий русявий польський хорунжий, поранений у шию, звертався до неї з благанням.

Пріся нахилилася до скаліченого і пізнала Бляся, того самого, що живосилом узяв її з хати до замку. Тепер у важкому панцирі він не мав сили підвестись і сходяв кров'ю. По всьому знать було, що пораненому небагато лишилося жити, бо на виду він був уже блідий, уста ж посиніли й запеклися смагою.

З одного погляду на нещасного Прісі стисло серце невимовним жалем. Вся лютість її на поляків, гнобителів рідного краю, і на свого насильника зокрема, відлинули кудись далеко, і болючий жаль до молодого життя, що на її очах боролосся з смертю, обхопив серце жінки.

— Води... — простогнав Блясь.

У Прісі не було води, але вона побачила в одного вбитого при боці пляшечку з вином і, принісши її, підвела нещасному голову і притулила ту пляшечку до запечених уст його. Блясь проковтнув трошки вина і, глянувши на Прісію вдячними очима, прошепотів:

— Прости мені...

О, вона давно простила! З першого погляду на його страшну рану вона забула все лихо, що цей панок їй за подіав. Тремтячими руками Пріся підмостила під голову поляка сідло, що валялося поблизу, і довго не наважувалася покинути людину, якій лишилося жити вже недовго; але Боско почав гавкати, пориваючись уперед. і Пріся зрозуміла, що пес знайшов слід Микити.

Покинувши жалем у серці пораненого, Пріся пішла за собакою і скоро увійшла у ліс. Там по дорозі й попід деревами лежали повбивані й поранені люде, а край дороги траплялися перевернуті та поламані вози; добро ж із тих возів було порозкидане по землі.

Боско біг хутко, і Пріся ледве за ним поспішала. На зустріч їм ішли поранені козаки і, дивуючись, що молодиця біжить у бік бойовища, перестерігали її, але Пріся поспішала уперед.

Що далі вона бігла, то постріли вчувалися все голосніше. Часом повз Прісію пробігали залякані коні без верхівців. Ранених щодалі ставало все більше; спереду почали вчуватися вигуки бійців, а десь далеко гуркотіли густими вибухами гармати.

Пріся йшла далі. Всякий постріл кликав її вперед, туди, де вона мала надію знайти свого чоловіка.

— Куди тебе несе, молодице? — озвався до неї один поранений у ногу козак, шкандибаючи назустріч. — Хіба нажилася на світі?

— Чоловіка шукаю!

— Хто ж твій чоловік?

— Микита Галаган.

— Не чув про такого! А краще б ти подождала, поки бій скінчиться.

Саме тут гомін і галас у лісі почали стихати. Постріли вчувалися рідше, а згодом і зовсім зникли.

Пріся пішла далі. Тут уже трупу було так густо, що доводилося переступати через мерців; зелена трава була рясно побризкана й залита кров'ю.

Нарешті Пріся здибала багато козаків, що, позлазивши з коней, оглядали свою поповану зброю, подерту одержу й понівечене тіло. Козаки були ще розпалені бойовищем і важко дихали, але, радіючи з перемоги над ворогом, гукали славу і весело гомоніли.

Боско не спинився й тут, а біг ще далі, то обминаючи щільні лави козацького війська, то продираючись поміж окремими людьми й кінями. Пріся слідувала за ним, не вважаючи на великі натовпи війська, що було навколо. Несподівано для себе вона побачила, що йде вже не між козацьким, а між польським військом і те військо на той час вже не було ворожим, — поляки тихо й мовчки зносили свою зброю у великі купи понад шляхом і віддавали її козакам. Далі Пріся вийшла до польського обозу і довго йшла понад возами. Минула година й друга, а возам все не було краю, і молодиця над силу вже поспішала за Боском, що, нюхаючи слід, біг далі й далі.

Нарешті шлях пішов униз до байраку, і Прісі раз у раз почали траплятися перепони: по обидва боки шляху простяглися рівчаки з перекинутими возами, а самий шлях був

так щільно забитий возами з поламаними колесами, покаліченими волами, й кіньми, і всяким військовим знаряддям, що по ньому не те що проїхати, а навіть пішому продратись було неможливо.

Зазираючи в один великий рівчак, де побиті й понівечені люде, коні, колеса, вози й гармати помішалися в одну купу, Пріся з жахом одскочила від нього і побігла за Боском униз байраку.

XV

Впавши від шаблі Калиновського, Микита Галаган довго лежав непритомний. Біля нього люде бігали, рубалися, кололи один одного списами, стогнали й голосили, а він того не чув і не відав. Скільки довелось йому так пролежати, він того не знав, а тільки новий біль привів його до пам'яті: шалений кінь, загубивши свого власника, шугав по байраку і, перестрибуючи через Микиту, зачепив підковою його ногу.

Розплющивши очі, Микита побачив над собою захисток з рясного листу дуба, а вище, поміж листям, блакитне небо. Якесь радісне почуття обхопило істоту Микити: йому здавалося, що він був мертвий і знов ожив. Понавколо вже не чуть було польської мови, звідусіль вчувалися рідні радісні вигуки козаків.

Микита хотів підвестись, хотів глянути на те, що робиться навколо, але не спромігся, щось давило його до землі... Хотів нагукати товаришів, щоб підняли його, бо він живий, але язик його не слухався і неначе задубів.

Нудьга знову здавила серце Микиті. Невже для того прийшов він до пам'яті, щоб почувати, коли без поради буде помирати?

У ту мить над козаком з'явилася кудлата пика Боска. Зрадивши, що знайшов хазяїна, вірний пес з радісним скавчанням кинувся його лизати, зазираючи у повні жалю очі козака; побачивши ж, що Микита не піднімає руки, щоб його погладити, і лежить нерухомо, Боско завив на весь байрак.

Через хвилину біля чоловіка була й Пріся. Зразу вона подумала, що Микита мертвий, але, придивившись у його розплющені очі, зрозуміла, що чоловік живий, та тільки без пам'яті. З міццю дужого козака вона скинула трупа, що лежав у Микити на ногах, і хотіла підвести чоловікові голову, але кров, що запеклася у нього на голові, злякала молоду жінку.

— Микито, голубчику, ти живий, — говорила вона, — обізвися ж!

Микита бачив свою знівечену дружину, дякував Богові за те, що привів її сюди, а проте озватись не мав сили. Ластівкою підлетіла Пріся до козаків, що одбирали у ляхів зброю:

— Люде добрі, рятуйте мого чоловіка! Допоможіть підвести його та дайте води!

Двоє літніх чоловіків пожаліли Прісію, взяли в одного з бранців пляшку з водою і пішли за молодницею до дерева, де лежав Микита.

— Ого, козаче! — скрикнув один з козаків. — Що ж це ти з покаліченою рукою йшов у бій? Ну й митець!

Огляdivши поранену голову і обережно підтримуючи її, козаки підвели Галагана і подали йому пляшку; проте Микита й тепер не розтуляв рота.

— Розведи, молоднице, йому зуби та повороши пальцями язика! — сказав один з козаків.

Пріся хоч і не зразу, а все-таки розвела чоловікові зуби й витягла наперед язика, козаки ж улили йому в рот трохи води.

Микита довго держав ту воду у роті, але нарешті проковтнув. Йому дали ще трохи води, і після того голос козакові вернувся, і він стиха промовив:

— Спасибі!

Пріся не тямлячи себе від щастя, почала цілувати свого чоловіка.

— Ти житимеш, любий мій, житимеш!

— Гей, молоднице, не хапайся цілувати... — сказав один з козаків. — Дай ти чоловікові опам'ятатись!

— Як мені жити, Прісію, — обізвався Галаган, — коли мені спечено руку й спину та ще й порубано голову? Хоч би я й вижив, так лишився б калікою довіку!

— Не турбуйся, мій любий, я тебе догляну й прогодую!

Під ту хвилину до дерева підійшов Перебийніс і, пізнавши Галагана, почав розпитувати, як він спромігся вбрати в шори Потоцького; довідавшись же, що Микиту попечено й покалічено, звелів зробити ноші і понести пораненого козака у табір до лікаря.

— Слава тобі, козаче! — сказав він, — що не пошкодував життя свого за рідну справу! Будуть вражі ляхи пам'ятати, як Корсунь палити! — Далі, звернувшись до козаків, Перебийніс додав: — Бережіть цього козака, бо прославив він сьогодні не тільки себе, а й нас усіх!

Сонце повернуло вже на вечір, коли Галагана винесли з байраку і понесли понад польськими возами. Біля ношів, поглядаючи щохвилі на замордованого, йшла й Пріся з Боском.

На дорозі ноші спинив сотник Дорошенко, що по наказу гетьмана шукав Галагана й Цимбалюка.

— Кого несете? — спитав він.

— Козака Галагана.

— Його й треба. Живий?

Поранений не обзивався. Схвильований побаченням з Прісею, він знесилився й лежав неначе мертвий.

— Живий ще! — одповіли козаки.

У Прісі защеміло серце.

«Як то «живий ще»? — думала вона. — Так говорять про тих, що зараз мають вмерти. Невже ж Микита помре?»

Вона хотіла навіть сперечатись з козаками, що її чоловік не помре, але тут саме заговорив Дорошенко:

— Несіть же просто до гетьмана. А про лейстровика, старого Цимбалюка, нічого не чули?

— Гомоніли козаки, що біля шанців на палі бачили чиюсь голову... буцім би Цимбалюкову.

— Це мій рідний батько, пане сотнику!.. — сказала Прісія і заридала, пригадавши, як бачила тіло батькове.

Він лежить без голови там, де ночували ляхи. Будь ласка, звеліть викопати яму та поховати тіло мого батька...

— Ходімо разом зо мною до гетьмана. Він сам дасть розпорядок.

Поки дійшли до гетьмана, перестріли Василя, що бігав верхи, шукаючи батька й Микиту. Почувши лихі вісті, він зажурений, пішов разом із сестрою поруч з ношами.

Гетьман був біля возів з добром польських панів. Незчисленні скарби дісталися козакам і грошима, і всяким срібним, і золотим посудом. Хмельницький не звелів вийма-ти з возів добра, а тільки дивився, в якому возі що сховано, щоб знати, куди який одвозити: чи до табору, якщо то харчі, чи до військової скарбниці, якщо то гроші.

Коли Дорошенко сказав йому, що несуть тяжко заморд-ваного й скаліченого Галагана, Хмельницький зараз на-близився до шляху й звелів спустити ноші на землю.

Від того поруху Микита застогнав і розплющив очі.

— Бувай здоров, козаче! — сказав гетьман. — Спасибі тобі велике, що завів ворогів сюди, де їм ніяк було оборо-нятись. Коли б не ти, так довелось б сьогодні скільки тисячам козаків покласти свої голови. А ти допоміг нам не тільки перемогти ворога, але забрати й усе його добро, й гармати, і силу бранців з полковниками й гетьманами.

Гукайте, панове, славу Галаганові!
Всі почали підкидати вгору шапки.

— Слава, слава Галаганові! — залунали вигуки козаків по лісі і відбилися луною аж у Крутому байраці.

У Галагана потекли з очей сльози. Він не бажав собі більшої пошани й більшого щастя...

— Що тобі зробили ляхи? — спитав Хмельницький Галагана.

— Спину спекли, поки допитували. Руку я сам спік на доказ того, що на цьому шляху ляхам буде безпечно; голову ж розрубав мені Калиновський, коли Перебийніс вдарив назустріч ляхам з гармат.

— Дай, Боже, щоб ти одужав, — сказав Хмельницький. — Ну, а щоб не важко було тобі жити з однією рукою, дарую тобі одного воза з незлічимого добра пана Корецького. А це, певно, твоя молодиця? — показав далі гетьман на Прісію. — По очах знать, що красуня була. Хто ж це її понівечив обличчя?

Прісія засоромилася й мовчала. За неї одповів Микита:

— Її захопили ляхи у Корсунський замок... Так оце вона сама собі поробила, щоб одвернути од себе панів і не датися їм на ганьбу.

Гетьман з повагою глянув на Прісію і зняв шапку:

— Низький тобі уклін, молодице! Вперше бачу жінку, що не пошкодувала своєї вроди. Моя... у Суботові не вчинила так.

Хмельницькому защеміла свіжа пораза у серці від вчинку його дружини, що віддалася шляхтичеві Чаплинському, проте, він перемиг себе й сказав:

— Бери ж, молодице, оцього воза разом з кінями та їдь у табір; чоловіка ж твого однесуть туди на ношах. Я накажу лікареві, щоб якнайпильніше походив біля нього.

Прісія вклонилася й сказала:

— Я дочка козака Цимбалюка, що лежить без голови біля польських шанців, а оце, — показала вона на Василя, — мій брат. Звели, вельможний гетьмане, поховати нашого батька, як годиться чесному козакові.

Хмельницький зняв шапку й перехрестився:

— Царство небесне старому Данилові! Він чесно по-служив Україні! Поховаємо його з великою пошаною. Сідай же, молодице, на воза та й їдь туди, де лежить батько. А ти, Дорошенку, перекажи реєстровим, щоб усі іхали ховати свого славного товариша.

Галагана понесли на ношах далі у табір, а Прісія поїхала на возі шляхом до Корсуня. Вона легко знайшла батька; Василь же, оббігавши поле поза окопами, знайшов його голову, що стриміла на списі.

Козаки принесли з табору води, і Пріся оббанила скривавлену голову й шию свого страдника батька і притулила голову до тіла. Тут під'їхали скілька тисяч реєстрових козаків, привізши з польського обозу два коштовних килими; на них поклали тіло свого товариша і, піднявши його високо на руках, понесли по проханню Прісі у Корсунь до оселі небіжчика.

У садочку, під яблунею, поруч з могилкою Ганни, викопали нову могилу. Біля неї корсунський панотець, приятель Цимбалюка, одправив службу, а козаки проспівали «вічну пам'ять» і спустили загорнуте у килими тіло старого козака в яму. Тільки впала на тіло перша грудка землі, як скілька тисяч козацьких рушниць почали палити. То була остання пошана старому товаришеві.

Минуло з того часу п'ять років. Україна все ще боролася з поляками за свою волю. Після Корсунського бойовища були ще славні Пилявці й Зборов і нещасливі Красне й Берестечко, а далі знову славне бойовище під Батогом.

Боротьба козаків з поляками все ще не вщухала, тільки провадилася вона вже далеко від Корсуня, аж понад Бугом, Дністром та Вислою; вся ж Україна, як і козацький Корсунь, вже п'ять років не бачили поляків.

На тому місці, де колись недалеко від Росі стояла хата старого Цимбалюка, тепер красувалася розмальованими причілками нова хата під солом'яним дахом, а на призьбі під тією хатою щовечора, як сонечко сідало вже на спочинок, можна було бачити кремезного, чорновусого, однорукого козака поруч з чепурною, гарної вроди молодницею та з двойком діточок. Тут же, біля ніг хазяїна, лежав і кудлатий вірний товариш його Боско.

Микитині порази у свій час погоїлися, тільки ліву руку, що він спік, рятуючи батьковщину, лікар одрізав йому по самий лікоть. Струп'я на виду Прісі давно посходили, і її врода знову вернулася до неї. Лишився назавжди тільки один рубець на лобі, але той рубець не псував краси молоді жінки, і Микита часто цілував Прісю саме у той рубець, бо він нагадував йому про вірне кохання його любої дружини.

Часто літньої пори у свята до призьби Микитиної хати збиралися старі й молоді недолітки, що тільки й пробували у Корсуні під ті часи зтяжної боротьби з поляками, щоб послухати оповідання Галагана про далекі походи, про чужі землі, що їх бачив козак на своєму віку, про дивовижні гори Кавказу, що підпирають небо, і про славне Корсунське бойовище, що зрятувало Україну від польської неволі.

СЛАВНІ ПОБРАТИМИ

Історичне оповідання

Неспокійно було на Україні. Од села до села переходили звістки про те, що швидко мають прийти запорожці визволити людей від польського панування. Багато парубків, которі були завзятіші, тікали тоді від панів та мандрували на Січ, щоб битися за рідний край разом з запорожцями. По селах та по містах люди напружено прислухалися до всякої звістки, хвилювались і юрбами вибігали назустріч всякому подорожньому.

Вже не вперше з Запорозької Січі прилітали на Україну орли-запорожці на поміч поневоленим братам. Приводив їх Лобода, приводив Тарас Трясило, і Павлюк, і Остриця, і багато інших ватажків, так що от уже піввіку, як мало не щороку повставала на поляків то Правобережна, то Лівобережна Україна. За ті повстання поляки люто помщалися їм на козаках, і на селянах, та, проте, своєю помстою вони тільки дратували наших людей, гартували їхні душі та збільшували у них бажання скинути з себе нестерпуче панське ярмо й вибитись на волю. Надія на перемогу над поляками не вгасала на Україні; вогонь повстання жеврівся під попелом попалених поляками українських сіл, і досить було невеликого вітру з Запорозької Січі, щоб той вогонь знову палахнув полум'ям.

У такі часи одного літнього вечора 1648 року до села Ступанівки, що простяглося своїми зеленими садками понад річкою Бугом, наближалось двоє подорожніх. Ті подорожні були одягнені старцями, а проте, йшли бадьоро, як ходять козаки.

Не успіли ще невідомі наблизитись до першої од краю села хати, де жила стара удова Нечаїха, а вже назустріч їм із села вибігли й старі й малі, бо всім хотілося довідатись, чи не з Запорожжя подорожні, та розпитати, чи не чули вони про їх синів, батьків та чоловіків, що пішли на Січ.

Всі селяне один перед одним закликали невідомих старців до своїх хат, та тільки ті не хотіли йти ні до кого, а сіли на призьбі під хатою Нечаїхи і попросили напитись.

Випивши півгличика сирівцю, що стара жінка винесла їм з хати, старіший з невідомих передав гличика товаришу, а сам звернувся до Нечаїхи:

— Дай, Боже, вам, тітко, за вашу ласку скоріше побачити вашого сина Данила.

Стара Нечаїха аж руками сплеснула, почувши, що подорожні знають її сина. Вона сіла поруч гостя і вчепилася своїми старими руками у його плече, неначе страхаючись, щоб той не втік од неї.

— Ти знаєш його? — почала вона говорити поспішаючись. — Ти бачив мого Данила? Розваж же мене, серденько, скажи про Данила — чи живий він, чи здоровий?

— А як його не знати, твого Данила, — одповів подорожній, — коли його вже вся Україна знає. Два тижні, як твій син вирядив нас сюди. Звелів і тобі вклонитися та переказати, що за тиждень і сам прибуде.

— Дай же тобі, Боже, здоров'я, чоловіче добрий, за твою радісну звістку! — плакала з радощів кволла жінка. — Пошли, Боже, тобі щастя й долю! Я його, мого голубонька, вісім років не бачила, — думала вже, що й на світі немає!..

Тим часом молодший подорожній вдався до селян:

— Що ж, люде добрі, як тут у вас? Чи на себе та на своїх дітей працюєте, чи про панів дбаєте та кривавим потом обливаєтесь?

— Де вже там на себе! — озвалися люди з юрби. — Звичайно, на панів робимо!

— Ну, а церкви у вас вільні? У титаря ключі од церкви чи, може, у жида?

— Та не в кого ж, як не в жида! — обізався похмурий на вигляд чоловік. — От дитину мені хрестити треба, а жид за те, щоб одімкнути церкву, три копи грошей править!.. А де мені взяти?

Чорні брови подорожнього збіглися до купи, заховавши собою глибоку зморшку, що розрізувала його чоло надвоє, очі ж його палахнули лютим вогнем.

— А ти ж йому кланявся? — спитав він селянина.

— Поклонишся, як немає грошей! Бодай вже він не дїждав удруге!

Невідомий схопився з призьби і з обуренням гукнув до натовпу:

— А доки ж ото ви будете ходити у ярмі? Доки будете своєю працею ворогів годувати? Доки будете терпіти наругу над нашою вірою й над церквою Божою? Чому не беретеся до розправи?

Проміж селянами пробіг гомін. Всі злякано озиралися, а один з юрби навіть радив тікати од подорожніх, поки панські прибічники не почули того, що він говорить.

— Зайці ви легкодухі! — грізно гукав до юрби дорожній. — Хіба не чули ви, що вже вилетів з-за порогів орел з орлятами? Не чули того, що вже гетьман наш, Богдан Хмельницький, з запорожцями двічі побив лядське військо і побрав у полон їхніх ватажків? Не чули, що стає вся Україна за волю свою та віру православну?

— А як ти тее знаєш? Од кого чув?
Подорожній скинув сіряк, що був у його згорнутий за плечима, вийняв з сіряка шаблю і, витягши її з піхов, підняв угору, щоб всі бачили.

— Ось від кого знаю! — сказав він здивованому мирові. — Бачите, по шаблі кров запекала? Ми обое з побратимом — січовики і власноручно рубали ворогів у бойовищах. Поміж селянами пішов радісний гомін, а проте, були й такі, що не вірили:

— Оповідай нам, як все було, тоді повіримо тобі.
— То слухайте! — почав козак. — Хмельницький Богдан утік з Чигирини на Січ і змовився там з добрими товаришами — Перебийносом, Нечаєм, Богуном, Небабою, Ганжою й іншими, щоб визволити Україну з-під лядської кормиги і повигонити з нашого краю всіх наших ворогів. От і вийшли ми з Військом Запорозьким з Січі та, добувши Кодака, пішли до Жовтих Вод, назустріч польському війську, що йшло з сином коронного гетьмана Потоцького. А перестрівши там те військо, знищили його до одного чоловіка.

Люде загомоніли неймовірно:
— Це вже ти щось не тее... Де ж пак, щоб до одного чоловіка!

— Не вірите? Ну то розкажу, як було... Наш Хмельницький з біса розумний! Він вирядив Перебийноса з козаками у Княжі Байраки, щоб там, позад польського стану, покопати рівчаки та ями та поробити з дубів засіки, а сам ударив на Потоцького спереду. Поки билися, Богун умовив драгунів, — а ті драгуни всі були з наших земляків, — щоб вони не били на свою віру, а переходили на наш бік, а тут ще й реєстрові козаки, що були з Барабашем, вбили його та теж до нас прилучилися. Тоді Потоцький налякався та й потяг до Княжих Байраків... Аж там — засіки та ями, та ще й Перебийніс з козаками! Загнали ми лядське військо у ями та рівчаки, здавили його з усіх боків та й вигубили до останнього жовніра!

— І Потоцького?
— Потоцького підвели з долу пораненого, так і він

другого дня дійшов... От як ми віддячили ляхам за те, що не хотіли з нами по правді жити!.. Чимало товаришів під той час уславилосся, а найбільше над усіх уславився Нечай Данило. У нього шабля як дві моїх — важка, що я й не підніму її, а він цю косив ворогів, немов траву на покосі... Куди не кинеться своїм конем вороним, скрізь купи ворожого трупу виростали!

— О, наш Данило неабиякий молодець, — радісно гомоніли селяне. — Над нього немає другого козака.

А стара Нечайка згорда дивилася на всіх, немов говорила: «Це я вигодувала такого велетня, що дужчого й сміливішого над нього й на світі немає».

— Ну далі, далі говори! — гукали з юрби.

— А далі те ж саме було й під Корсунем, де стояли з великим військом два польські гетьмани — Потоцький та Калиновський. Усе їх військо ми вигубили, а обох гетьманів у полон забрали та віддали татарам у неволю. З-під Корсуня наш гетьман привів військо в Білу Церкву, а полковників порозсилав на всі боки, щоб підняти людей, а повигонити з України всіх ляхів і жидів та зібрати велике військо. От і пішли: Перебийніс — на Полтавщину, Нечай — на Чернігівщину, Богун — на Поділля, а Нечай — на Брацлавщину.

— Слава тобі, Боже!.. — загомоніло навкруги.

— Тепер незабаром і нас визволять!

— Кого ж це вам ще треба дождити? — знову скрикнув у запалі невідомий. — Війська польського тепер немає аж до Варшави, а отсих кілька десятків жовнірів, що пан ваш держить при собі, невже ж ви самі не подолаєте? Хто хоче бути вільним, той сам собі повинен добувати волю! Нема чого на інших покладатись! Беріть до рук зброю, яка в кого єсть, а в кого нічого нема, той нехай загострить кілок або візьме до рук хоч кийок добрий! От, як смеркне, збирайтеся всі сюди, то я й поведу вас!

— Скажи ж нам, хто ти єсть?

— Запорожець Морозенко, та й годі! Той самий, що засипає ворогам морозу за шкуру!

Оповідання Морозенка та його запальні речі осяяли світлом і зміцнили душі пригноблених людей. Всі схаменилися й зрозуміли, що воля у їх власних руках. У ту ж ніч заблищали ножі й почалась розплата з гнобителями за всю кривду. Не встигли ще проспівати перші півні, як село було вже вільним і славиле запорожців, оборонців волі й козацької слави.

У чистому полі, на широкому роздоллі, ледве помітним шляхом, їхала на добрих конях ватага козаків. Попереду тих козаків у червоних жупанах, сяючи на сонці дорогою зброєю, басували кіньми славні побратими Данило Нечай та Іван Богун.

Ці два запорозькі ватажки мали кожен окрему вроду і вдачу: Нечай був велетень, що його не всякий кінь видержував на собі; Богун же був не дуже великий, але кремезний і такий дужий, що роздратованого бугая спиняв за роги; Нечай був веселий та жартливий гультяй; Богун же трохи суровий і гульні не любив, Нечай нічого не страхався і, воюючи, кидався на ворога осліп; Богун же завжди обмірковував, яким би то чином здолати ворога так, щоб і самому лишитися цілим, і не вигубити товариства...

Запорожці дуже любили Нечая за його широко козацьку вдачу і дуже поважали Богуна за його спритний розум. Ніколи не було кращого побратимства для військової справи, як побратимство Нечая з Богунем, бо Богун давав Нечаєві поради, як перемогти ворогів, а той перемагав.

Обидва козаки давно покинули рідні оселі й пішли на Січ, бо тільки там і була воля, звідтіля тільки й можна було допомагати рідній Україні. Не було ні одного повстання, щоб у йому побратими не брали участі. Вони ходили на поляків, на Крим та на турецькі землі, і в тих походах та війнах Богун не один раз рятував свого шпаркого побратима од смерті.

Така була пора, коли чигиринський сотник Богдан Хмельницький підняв повстання проти поляків.

Хмельницького побратими знали добре. Він для січовиків був свій. Через те, коли Хмельницький прибув до Січі збирати товариство, Нечай та Богун перші приєдналися до нього і під час всієї війни ставали йому у великій послузі.

Тепер, після перемоги над польським військом під Жовтими Водами й під Корсунем, Нечай та Богун пішли піднімати на поляків Брацлавщину, Поділля та Волинь.

Вийшовши з Білої Церкви з кількома десятками запорозького товариства, вони швидко згуртували коло себе великий загін і йшли Київщиною на Поділля, лишаючи позад себе попалені панські будинки та зруйновані замчища.

Попереду побратимів розійшлися в усі боки вірні товариші, як оті Морозенко з Полуяном, і намовляли людей узброю-

ватись та вставати на поляків, так що Нечаєві й Богунові доводилося ставати до бою тільки там, де в панів були цілі хоругви жовнірів, вояків або де пани ховалися по великих та міцних замках.

— Не до вподоби мені, Йване, оця війна по замках! — говорив Нечай, ідучи. — Незручно й шаблею розмахнутись. Нема краще, як було на Жовтих Водах та під Корсунем! Там було де розійтись, а тут і шаблю можна пощербити!

— Не журись, — одповів Богун, — ще не один раз доведеться нам зійтись з ворогами в чистому полі! Шкода мені з тобою, Данило, розлучатися, а проте, час мені повертатися на південь.

— От заїдемо до моєї неньки. Відпочинеш трохи, та й розійдемося, бо справді наш загін дуже побільшав і час його поділити надвоє.

Ластівкою вилинула з хати стара Нечаїха назустріч синові, де поділася й кволість її, й неміч, навіть очі заблищали, як у молоді! Підбігла, впала синові на груди. Син пригорнув матусю, й пішли обоє до хати.

Та недовго довелося матері, що вигодувала сина-орла, любити на його. У козака-орла була й орлова доля. Не встигла Нечаїха привітати дорогих гостей хлібом-сіллю, як у хату ввійшов пристаркуватий чоловік і вклонився Нечаєві.

— Рятуй мою дитину, Данило! — мовив він, привітавшись.

Нечай пізнав дядька Оверка, материного сусіду.

— Це ви, Оверку? Яке ж у вас лихо?

— Чи ти мою дочку, Прісю, пам'ятаєш?

У думці в Нечая встали його дитячі літа і маленька дівчинка, сусідова дочка, що все крутилася біля його, як він ще хлопцем бавився на леваді з товаришами у цурку, у гилку тощо. Згадав, як дівчинка було заплаче, коли він відіпхне її, щоб не лізла під ноги; і як йому зараз же робилося жаль маленької Прісі, і він знову жалував та пестив її.

Далі згадалися Нечаєві ті часи, коли він уже козаком вернувся з походу після нещасливого повстання отамана Павлюка. Пріся була тоді вже дорослою — чорнобривою та карокою красунею. Вона часто співала й весело розмовляла з Данилом. Згадалося й те, як він через рік знову збирався виїздити до Січі і як тоді Пріся несподівано заридала, прощаючись. Хоч у козака була тоді на думці

лише гостра шабля та добрий кінь, а проте, Нечай всі ці вісім років, що він не бачив Прісі, часто згадував її, і жаль йому було тієї товаришки дитячих літ.

Всі ці спогади блискавкою пробігли в голові козака, і він, збентежений, спитав:

— А що ж там сталося з Прісею? Де вона? Певно, давно заміж пішла?..

— Пішла, у Красне, за Мельника, тільки не мала долі, бо через рік і вдовою стала. На лихо її, вона дуже вродлива. На тім тижні пробігав там Ганжа з товариством та й вигнав був ляхів з Красного, але як тільки він пішов далі, вороги наші знову повернулися з військом, багато людей на смерть замучили, а декого, помщаючись, так покалічили, що страшно глянути: кому вуха одрізали, кому носа розікли! Серце в'яне й душа болить... То ось тепер ляхи вхопили Прісію у власній хаті та й забрали в полон, до замку.

— А, сто чортів їм у печінки! — гукнув Нечай і скочив з лави. — Що ж там робиться у замку?

— Що робиться? Бенкетують вражі ляхи щодня. Медвіно кружляють та гуляють! А подолати їх несила нам, бо в замку аж дві хоругви жовнірів.

Нечай поправив на собі зброю і вдався до Богуна:

— Поїдемо, побратиме, у останне зо мною?

— Згода... Поїдемо!

Припала тут старенька Нечаїха до свого сина, мов чайка до чаєнятка:

— Світе мій ясний!.. Дитино люба! Невже знову посиротити мене хочеш?

— Не плачте, мамо, — одповів син, — та поблагословіть у поход іти. Не задля гульні покидаю вас, а щоб рятувати земляків від неволі й знущання!

— Ну, так нехай же тебе Господь-Бог захистить! — І стара мати побожно хрестила тремтячою рукою свого велетня сина.

Через який час до Красного наближалася чимала валка козаків з обома славними ватажками. Сонце тільки що сходило за лісом, і на заході ще червоніла зоря; зірки одна по одній неначе виринали з неба; на річку й байраки спадала мла; села, що розлягалися понад шляхом, були поквітчані зеленими садками й запашними квітками... Тихо та любо було навкруги, неначе в раю... Здавалося, що спокій та щастя панують по всій тій країні... Проте це так тільки здавалося, насправжки ж тут брат на брата гострив ножа, брат братові завдавав тяжких мук!..

Ще за кілька гонів до Красного козаки почули крик і стогін людей. Той стогін і благання рвали їм серце, і, поспішившись на той лемент, козаки побачили три вбиті в землю палі з настромленими на них людьми. То були селяне з Красного, покарані за те, що розказували поміж себе про повстання Хмельницького.

— Кари ворогам! — загукали козаки, знімаючи мучеників з паль і погрожуючи у бік Красного. — Нікому милосердя, коли так!

Всі, вкупі з Нечаєм, поривалися зараз же вдарити на замок, але Богун порадив раніше виманити з замку жовнірів та вибити їх, а тоді вже йти на замок. Нечай пристав до тієї думки, і, коли смерклося, Богун поставив Нечая з двома сотнями козаків у залогу недалеко від замку, а сам з сотнею увійшов у місто, скликав людей на майдан і намовив їх гвалтувати, не боячись ляхів.

У замку тим часом ішов бенкет. До вельможного власника замку позбиралося чимало панів з поруйнованих околиць, бо там уже почалося повстання; господар замку привітав усіх як гостей. У замку було дві хоругви жовнірів, і пани були певні, що хлопи не наслідують змагатися з такою силою; про Хмельницького ж тут знали, що він далеко.

У великій горниці замковій стояли чотири довгі столи, а за ними сиділи пани й пані і, весело розмовляючи, вечеряли.

Вельможний господар щедро частував своїх гостей дорогими винами; після вечері ж мали бути ще танці, музики й інші забавки.

Аж ось серед веселого сміху й розмови у горницю увійшов один хорунжий і пошепки мовив до вельможного господаря:

— У місті неспокійно, ясновельможний пане! Прибуло увечері біля сотні козацької наволочі, підбурюють і наших хлопів до повстання!

Саме в ту мить з майдану стало чути, як вигукували селяне.

— Яке нахабство! — скрикнув господар. — На палі їм схотілося! Вдарте на ту наволоч обома хоругвами одразу, щоб враз загасить повстання. Рубайте всіх, що зібралися на майдані, без жалю та подбайте, щоб козаків якнайбільше живцем перед мої очі поставити, — я їх завтра порозсаджую по палях по всіх околицях!

Вирядивши хорунжого, хазяїн заспокоїв гостей, і вони почали знову гукати йому «віват» та наливати келихи; а жовніри почали виходити з замку й лаштуватись до бою.

Скоро у повітрі пролунав постріл. То Богун стрельнув з пістоля, щоб подати гасло Нечаєві. Сам він почав з козаками відходити з майдану у вулицю, а щоб поляки подумали, ніби він їх злякався, звелів селянам ховатись поза тини.

Жовніри зраділи, що вся юрба тікає, і кинулися за козаками у вулицю, та не вспіли вони втягтися натовпом поміж тини, як Богун гукнув:

— Стійте, пани-брати!.. Всипте тепер ворогам з рушниць kwasолі та зустрівайте списами!

Козаки спинилися, випалили з мушкетів і кинулися на жовнірів хто з чим. Жовніри з несподіванки спинилися, далі ж, розглядивши, що козаків небагато, почали на них нападати. Саме тут позад жовнірів стало чути брязкіт зброї й тупотіння коней, — то вихором летів Нечай з товариством. Ще мить — і важка його шабля почала ходити по головах ворогів.

— За волю, панове-товариші! — гукав Нечай. — За козацьку волю! Не пускайте ляхів до замку! Ні одного не пускайте!

Здавили козаки жовнірів з двох боків, толочили їх кінями, кололи списами, рубали шаблями, і незабаром від тину до тину, через усю вулицю, лягла купа трупу.

Дехто з жовнірів, перескочивши через тини, хотів утікати до замку городами та садками, так селяне перепиняли й тих.

— Ану, тепер до замку! — гукнув Нечай, і подався з козаками до замкової брами.

Жахнулися пани, почувши, що Нечай, мов Божа кара, біжить на їх. Не насміли вони оборонятись і віддалися на ласку козаків. Та не було від козаків їм помилювання за їхню кривду, всіх козаки порубали шаблями. Тільки власника замку Нечай лишив живим і звелів йому показати в замку всі скарби.

— А де ж ти переховуєш живий скарб? — спитав його Нечай після огляду всіх горниць та льохів. — Де красуня Мельничка та молоді наші дівчата?

Пан привів Нечая до одного замкненого покою. Не відаючи нічого про те, що коїлось у місті, у тім покої сиділи, вмиваючись сльозами, замкнені дівчата й молодіці, що на своє лихо породилися на світ вродливими, і з тяжкою журбою дожидали своєї гіркої долі...

Аж ось упали двері від могутнього плеча Нечаєвого, сполохані красуні, розглядивши козаків, радісно сплеснули руками. Пріся враз пізнала Нечая.

— Данило! — скрикнула вона. — Це ти прийшов мене рятувати?! Чи пізнав же ти мене, орле мій! Чи пізнав ту Прісю, що малою бавив?

Не стямившись від щастя, молода удова припала до Нечая. Він приголубив її й заспокоїв, а потім сказав усім дівчатам і молодіцям, що вони вільні. Радісний крик і гомін знявся в покої, всі поспішилися вийти з неволі.

Через півгодини Нечай послав вельможного власника замку яко бранця до гетьмана, а сам сів з козаками бенкетувати за ті самі столи, за якими ще так недавно сиділо пишне панство.

Богун незабаром покинув той бенкет і, поставивши разом з Морозенком варту навкруги міста, ліг спати біля замку, в садку; Нечай же звелів повикочувати з панських льохів усі кухви з горілкою й вином та почав частувати всіх — і козаків, і селян.

— Пийте, пани-брати! — гукав він. — Пийте, гуляйте! Пийте за вашу волю, за щастя неньки України й за славу нашого гетьмана Богдана!

— Нехай живе Україна! — гукали на те козаки. — Забудемо своє лихо! За здоров'я славного Нечая!

Пив Нечай, і гуляв, та товариство частував, а на очах у нього все стояла красуня Пріся... І що більше він пив, то все дужче його до неї вабило.

Незабаром на майдані з'явилися музики, козаки почали танцювати, а Нечай вийшов непомітно з замку і сказав показати йому хату Мельнички Прісі.

Вернувшись додому після визволення з замку, Пріся не спала та все думала, як то тее все сталось, що вона вже удовою побачила милого їй з дитячих літ Данила.

Аж ось застукотів хтось у двері. Пріся метнулася туди і радісно привітала Нечая.

Для дорогого гостя у молодіці знайшовся той добрий, давній мед, що вона так пильно переховувала од польських жовнірів, і, посадивши свого бажаного до столу, вона почала його частувати.

Славний козак та молода удова довго розмовляли любота весело, згадуючи свої молоді літа; далі ж Пріся засмутилася і, схилившись до козака, спитала:

— Чому не взяв мене за себе, як дівчиною була, та помандрував до Січі? Чи я ж тебе не любила? Чи, може, тобі не любя була?

— Чи для мене ж, горличко моя сизокрила, шлюб? — одповів козак. — Чи для мене ж тепла хата та м'яке ліжко?

Не такий я собі вдався: гостра шабля — то моя вірна дружина; темний байрак — то моя хата; зелена травиця — то моя постеля! Невже ліпше було б, коли б я з тобою одружився та й покинув тебе? Отже, й тепер не можу одружитися з тобою, хоч ти мені й до сподоби, — бо в нас тільки що починається війна з ляхами і буде війна затяжна й затята!..

Пріся заплакала, а козак почав її голубити та розважати... і розважав, аж поки вона знову не глянула на нього весело:

— Ну, — сказала Пріся крізь сльози, — хоч не судилося мені бути за тобою, а проте, кохатиму тебе довіку...

Аж три дні гостював Нечай у Прісі Дарма Богун двічі приходив умовляти його, щоб рушати далі, — не схотів Нечай: «Мені, — каже, — тут любо, — чого я піду з цієї привітної хати». Тільки на четвертий день він схаменувся, — убрався як годилося, узброївся і виїхав до козаків на своєму вороному коні.

Полуян та Морозенко зустріли Нечая непривітно. Вони, як і Нечай, були запорожці, а запорожцям заборонено було знатися з жіноцтвом.

— Чи не забув ти, козаче, — звернувся до Данила суворий Полуян, — про те, що на Січі роблять тим, хто стрибає у гречку?

— Добре пам'ятаю! — весело одповів Нечай. — Киями б'ють на смерть — от що! Бийте й ви мене, панове товариство, коли така воля!

— А що ж ти думаєш? — обізвався Морозенко, закручуючи свої довгі чорні вуси. — Думаєш, що як ти Нечай, так задля тебе ми будемо запорозькі звичай ламати? Ні, голубе, те дарма! Так одчухраємо киями, що більше вже й трави не топтатимеш!

Почувши, що гомонять запорожці, селяне й міщане з Красного заступили Нечая й загомоніли разом:

— Не дамо бити Нечая! Він наш земляк й наш оборонець! Немає од нас йому догани за те, що погуляв з удовою, — вони ще змалку любилися!

Після того Морозенко й Полуян розсердилися і, підмовивши кількох товаришів, поїхали на південь збирати собі окремих загін повстанців, а побратими Нечай та Богун, вийшовши разом з Красного, теж скоро розлучилися: Богун пішов піднімати повстання аж понад Дністром, а Нечай пішов понад Бугом.

Два місяці після того Нечай та Богун нарізно билися з поляками. Вони узброювали селян, навчали їх військового строю, добували з ними польські замки та вибивали хоругви польського війська, що були по великих містах. Коли в них під рукою ставало війська більше, ніж було треба, вони поділяли його на два або й три загони, доручаючи кождий загін якомусь доброму товаришеві, досвідченому в військовій справі. До тих загонів знову приставали узброєні люде, бо чутка про повстання розійшлася вже по всій Україні. Нові загони знов поділялися й знову наростали, і так воно йшло, аж поки вся молодь узброїлася й поробилася козаками, а в країні не лишилося нікого з ворогів.

Аж ось прийшов наказ від гетьмана Богдана Хмельницького, щоб усі козацькі ватажки якнайшвидше збиралися до його під Білу Церкву, бо поляки прочуняли вже після Корсунського бойовища і зібрали на козаків нове військо.

І от по слову гетьмана посунули до Білої Церкви цілими річками козацькі загони — з возами, з усяким запасом та зброєю.

Зійшлися під Білою Церквою й побратими Богун та Нечай, прибули туди й Перебийніс з Небабою, а коли зібрався й останній загони, то все велике українське військо під приводом гетьмана Хмельницького посунулося до Пиляви. Там стояло велике польське військо, 60 тисяч вояків, бенкетуючи та вихваляючись своїм завзяттям. Бувши в такому великому числі, польські вояки були певні, що переможуть козаків, а проте, як тільки українське військо з Хмельницьким наблизилось до поляків, а козаки Перебийноса, вивернувши кожухи, ускачили в польський табор та гукнули «Алла, Алла!» — щоб поляки подумали, ніби то набігли татари, польські верховодарі покинули своє військо й повтікали, переодягшись селянами, слідом же за проводарями кинулося врозтіч і все величезне польське військо, покинувши Хмельницькому і гармати, й харчі, і великі скарби.

Пішли звідтіля побратими Нечай та Богун з гетьманом і далі, були під Львовом і Замостям, потім винищували поляків та жидів на Волині, билися під Збарожем та Зборовом. За весь час далеких походів Нечай уславився своєю запеклою вдачею, а Богун розумними порадами.

Під Зборовом Хмельницький так притиснув своїм військом польського короля, що вже йому не було порятунку,

але гетьман не схотів узяти його в полон і згодився на замирення.

Скінчилася слава війна, і здавалося, що Україна стала вільною та незалежною ні від кого, та тільки вийшло по-іншому: по Зборовській умові Хмельницький згодився, щоб не всі люде, хто схоче, були козаками, а щоб козаків було тільки сорок тисяч; щоб на Україну знову повернулися польські пани та щоб Волинь, Галичина й Поділля знову підійшли під польську владу.

Довідавшись про Зборовську умову, козаки почали нарікати на гетьмана, що він зрадив Україну, а найбільше за всіх нарікали на нього Нечай та Богун, — вони нізачо не хотіли пристати на ту умову.

— Хто дав тобі силу звозувати Польщу, як не селяне? — гукав на раді Нечай до Хмельницького. — По чийх кістках дійшов ти до Зборова? Тепер же, взявши силу, ти про поспільство вже й забув?

Не мовчав і Богун:

— Ти послав нас по селах та по містах піднімати людей, обіцяючи всім волю, а де ж вона, та воля, поспільству, коли ти згодився знову пустити на Україну панів? Виходить, що ми, повіривши тобі, дурили своїх братів?!

— Кого ж ти визволяв? — гримав знову Нечай. — Себе чи Україну? Казав, що — Україну, і вона повірила тобі, а взяв волю собі та старшині! Не гетьман ти, а зрадник!

Хмельницький дуже розлютувався на побратимів за образливі речі, а на Нечая намірився був своєю булавою, але, згадавши, що побратими були найвірнішими його помічниками й здобули собі великої слави, він перетерпів ту образу, а побратимів призначив полковниками на польську границю: Нечая — Брацлавським полковником, а Богуну — Вінницьким.

Побратими сіли по своїх городах, упорядкували свої повки, оповістили селян, що всі вільні від панів, дали один одному обіцянку не вважати на Зборовську умову і не пускати на землі своїх повків нікого з панів. Вони й додержували свого слова: коли виперті під час повстання пани почали вертатися з Варшави та з Кам'яного на Україну, простуючи поуз Вінницю або Брацлав, Богун та Нечай завертали їх назад, погрожуючи карою.

Пани жалілися на побратимів королеві, а той писав Хмельницькому, але гетьман не вважав на те, бо й сам уже бачив, що зробив помилку в Зборовській умові.

Бачивши таке становище, польський гетьман Калиновський, що мав теж маєтки на Україні, зібрав чимале військо й рушив на Україну, щоб силою прокласти туди шлях панам.

Про те, що поляки знову йдуть з військом на Україну, раніше за всіх довідався Нечай. Щоб перепинити Калиновського, він зібрав наспіх кілька сотень з свого повку і рушив назустріч полякам під Бар. Шлях з Брацлава на Бар ішов саме поуз Красне, де кілька місяців перед тим Нечай добув замок.

Жваво підходили козаки до Красного. Попереду йшли музики, — грали сопілки та гули бубни, — а далі довгою гадюкою простягалися по шляху козацькі сотні, виблискуючи проти вечерового сонця гострими списами. Попереду всіх, на вороному коні, їхав у червоному жупані, з широкими вильотами, сам Нечай.

Назустріч козакам з Красного вийшли мало не всі мешканці, а між ними, в празниковому вбранні, в намисті та в дукачах, вийшла й красуня Мельничка, Пріся, Нечаєва приятелька.

Як побачила свого милого, — білою рученькою його привітає, карими очима сміється-грає, чорними бровами моргає...

Забув Нечай через неї й про ворогів — обернувся до сотників:

— А що, панове, чи не одпочити нам у Красному?

— Добра річ, пане полковнику! — одповіли сотники. — Далеко ліпше переночувати в місті, ніж у лісі. До того ж уже масниця зайшла, — може, десь з'імо млинців або вареників.

Нечай зліз з коня і вдався до свого найлюбішого сотника Шпака:

— Так ми тут, товаришу, ночуватимем, а ти, Шпаценку, візьми півсотні козаків та їдь далі, до Ворошилівки, і там чатуй, — якщо йтимуть ляхи, то зараз мене сповісти.

Як увійшло козацьке військо в Красне, віддав Нечай коня своєму джурі, Петрикові, дав розпорядок та й пішов до Мельниччиної хати.

Пріся радо приймала його; з'явилися в неї на столі й мед, і вино, й оковита, а до того й млинці, й буханці. Поприходили свояки та сусіди.

Вдарив Данило шапкою об лаву та й почав гуляти. Прогуляв ніч — нічка коротенька, гуляє й день та ще ніч...

На третій день, на пушання, прийшли до полковника два сотники, Кривенко та Степко, та й кажуть:

— А що, пане полковнику, чи не час нам рушати далі?
— А за яким лихом нам поспішати? — одповів Нечай.—
Ще вспіємо посікти ворогів на капусту! Нехай ще по-
бенкетують устанне, та й ми тут, масницею, погуляємо.
Наливай, пані господине! — весело вдався він до Мельни-
чки.— Частуй гостей!

Пріся частувала, гості пили, млинцями заїдали, а на відході мовили:

— Ну, бувай здоров, пане полковнику! Гуляй собі на здоров'ячко, та тільки держи коня в сідлі, а шаблю при боці, бо гляди, коли б ляхи не накрили нас мокрим рядном!..

— От така ловись! — скрикнув Нечай.— Та у нас же в залозі Шпак чатує. Адже він добрий товариш — перестереже!

Минув день... От уже й ніч надворі,— гуляє Нечай, мед-вино поставцем кружляє, а того й не знає, й не відає, що вже ворог його Калиновський з'єднав своє військо з військом Ланцкоронського, обступив з усіх боків Ворошилівку, вбив Шпака і вирізав усіх його козаків до одного, так що вже нема кому подати полковникові про ляхів звістку... Не почуває славний козак Нечай і того, що велике польське військо, мов чорна хмара, обступає Красне, що вже повбивали ляхи й порізали всіх його вартових біля брам і ввійшли вже в місто...

Аж ось чутно якийсь гомін, під вікнами хтось біжить. Ускочили знов у хату сотники Кривенко й Степко разом з Нечаєвим джурою Петриком:

— Що ж ти, Нечаю, п'єш та гуляєш?! Вже ляхи в місті!
Одчинив Нечай кватирку, прислухається... Аж справді — коні тупотять, і бряккіт зброї чути...

— Утікаймо, полковнику! — радять сотники.— Ще є час. Подамось назад, та з'єднаємося з останніми нашими сотнями, та Богунові звістку подамо, щоб допоміг дав, бо ляхів удесятеро більше, ніж нас!

Вдарив сперсердя Нечай по столу перначем:

— Щоб ото козак Нечай утікав?! Щоб я козацьку славу під ноги топтав?.. Не бути тому! Веди, джуро, мого вороного!

Вибіг Нечай з хати, аж ляхи вже вулицею йдуть. Немає часу сідлати коня,— скочив на неосідланого.

Тільки витяг Нечай з піхов шаблю,— знову став веселий, гукає:

— Та й до біса їх, вражих ляхів,— буде на чому шаблю погуляти! Ану, хлопці, дамо ляхам чосу!

Кинувся Нечай ворогам назустріч; махнув з правого плеча,— упав хорунжий, а за ним прапор польський до ніг Нечаєвому коневі.

Кинулися за Нечаєм і сотники, до козаків гукають:
— Гей, братця, допоможим полковникові!

А козаки вже вихрем летять за своїм улюбленим ватажком, ворогів шаблями упень рубають.

Люто бився козацький ватажок Нечай з своїм товариством. Не встояли ляхи проти козацького наскоку і подалися геть з міста за браму.

Нечай з козаками погнався за ворогами. Лихо було тому, кого здоганяли...

Аж ось доганяє Нечая його вірний джура Петрик, котрого ще малого сироту взяв Нечай до себе у навуку. Він нарікав на себе й хвилювався з того, що полковник був на неосідланому коні, і весь час тепер був біля нього.

— Пане полковнику, пожежа у місті! Ляхи з другого боку зайшли і підпалили кілька хат! — гукає Петрик.

Справді, Калиновський скористався великою силою свого війська і послав пана Косаковського з кількома тисячами жовнірів вдарити на козаків ззаду

— Ах, лиха година їх нагнала! — скрикнув Нечай, спинивши коня.

Побачивши, що Красне горить уже у кількох місцях, Нечай зрозумів, що вороги оточили його кругом і що йому несила їх перемогти, проте, щоб розважити козаків, він почав жартувати:

— Ну що ж, діти! Видніше буде рубатися!

Нечай кинувся туди, де була пожежа, та, на лихо, кінь його спотикався й падав на купи трупу. Не маючи під собою сідла й стремен, Нечай якось не всидів і, коли кінь упав навколюшки, перекинувся через коневу голову. Тим часом ті поляки, що втекли були за браму, вже знову почали насідати на козаків, і, коли Нечай підвівся з купи трупу та сідав знов на коня, ворожа куля влучила йому в плече. Побігла з козака гаряча кров, покропляючи такий, як і вона, червоний жупан полковника.

— Чортзна-які кулі в ляхів! — жартує Нечай.— Неначе чміль укусив!

Не вважає Нечай на поразу — вихором літає від пожежі до пожежі, від брами до брами, і скрізь, де тільки збігався він з ворогами, виростали купи ворожого трупу.

Аж ось серед пекельної січі вдруге впав навколюшки Нечаїв кінь, і вдруге звитяжець Нечай перелетів коневі

через голову, та ще й так, що впав прямо до ніг ворогам. Загукали з радощів поляки, а один навіть устиг влучити полковника шаблею по плечах. У ту ж мить Нечай був на ногах і зняв з плеч голову харцизові. Тим часом козаки заступили полковника, і він знову скочив на коня і знову кинувся в бойовище, не помічаючи, як кров точилася з його вже двома цівками.

Так минала хвилина по хвилині, година по годині; скінчилася довга, пекельна ніч, і почався тяжкий день, а бойовище не припинялося. Проте дедалі ляхи все дужче натискали на козаків, переміняючи втомлених своїх жовнів на свіжих, а сила козацька все зменшувалася, бо в козаків підмоги не було.

Щоб не розбивати війська на дрібні купки, Нечай зібрав усі сотні до майдану і тут знову впорядкував їх до бою. Невеликі вже були Нечаєві сотні, і щохвилини танули вони, проте міцні були вони духом, як і їх ватажок.

— Не посоромимо, пани-брати, козацької слави! — гукнув Нечай до козаків. — Раз мати на світ породила, раз і вмерти!

І почалася знову смертельна січа. Кров козацька й лядська, кров братів, що стали найлютішими ворогами, збіглася тепер до купи і червоною річкою бігла поуз замкову браму... Нечай здобув ще три рани. Кров залила йому всю одягу й закривавила коня. Міць покидала його, могутня рука слабшала, і шабля, вірна його дружина, почала здаватися йому важкою... Проте він бився ще, як поранений лев, все лютіше й лютіше...

— Діти мої любі, товариші вірні!.. — гукнув Нечай ще раз. — Стійте за волю до загину!.. Хоч живі не будемо, так слави добудемо!

У цю мить, серед пекельної січі, близько Нечая пролунав постріл, і славний козак почав схилитись головою до шиї свого коня, поливаючи кров'ю його збиту гриву. Ворожа куля влучила полковника під серце... То пан Доброцький, пробираючись під барканами, вистежив таки, коли Нечай наближавсь до тину, і вбив його з мушкета.

Не дали козаки своєму полковникові впасти додолу, підхопили його на руки й понесли до замку.
— Товариші мої вірні! — надсилу стиха казав Нечай. — Уклоніться неньці мої старенькій... Перекажіть, щоб не побивалась, бо на тім світі всі зійдемося... Та й ви, діти мої, не вдавайтесь в тугу... Скільки не живи, а помирати треба, то ліпше вмерти за волю своїх братів, за славу неньки

України, аніж гинути нікчемними хлопами від ганебних канчуків...

З тим вийшла душа з могутнього тіла козацького звитяжця, і козаки принесли в замкові покої тільки ледве тепле тіло його.

Три дні й три ночі билися ще козаки з ляхами біля замку і в самому замку. Наостанку, коли вже не було кому оборонятись, поляки вбігли натовпом у замкові покої.

Саме під ту добу у замковій церкві стояла труна з тілом славного Нечая, і два православні попи правили по йому панахиду серед плачу й ридання жінок та дітей, що збіглися в замок під страшну годину.

Побачивши, що робиться в церкві, розлютовані поляки вихопили з рук у попів хрести, а їх самих почали бити. Даремне попи й всі люде просили панів узяти викуп за Нечаєве тіло золотом та дозволити поховати його з пошаною, як належить славному лицареві.

— Ні, не буде сього! — гукали пани. — Цей проклятий хлоп-схизматик поруйнував наші маетки. Він лютий ворог наш. Порубаємо його тіло на шматки та кинемо псам на сніданок!

Пани з лютістю скинули Нечаєву труну геть набік і, викинувши тіло на підлогу, почали сікти його шаблями на шматочки, коли тут несподівано кинулася до них Пріся Мельничка і, мов божевільна, почала виривати з рук шаблі, гукаючи несамовито:

— Вбийте мене! Вбийте раніше мене!

— Наречена Нечаєва! — сказав хтось, і це зритувало її од смерті.

Польські вояки зв'язали її й послали до Калиновського.

Про тіло ж Нечаєве зважили так:

— Собаки не їстимуть його! Краще повкидати ці шматки в річку!

Так і зробили. Тільки коли складали порубане тіло козакове в мішок, то голова Нечаєва десь зникла, і, хоч як її розшукували, а так і не знайшли...

IV

Того ж дня, як вороги знущалися над тілом славного Нечая, до города Вінниці біг конем молоденький хлопець у польському вбранні. Він сидів охляп на коні і, при-

держуючи однією рукою біля боку торбу, другою скільки духу гнав коня.

Вбігши в місто, він попростував до полковничого будинку. Вартові біля будинку пізнали, що той хлопець був джура полковника Нечая, Петрик, і впустили його просто до Богуну.

— Пане полковнику! — ледве дихаючи, почав Петрик, ставши перед Богуном. — Ти нічого не знаєш, не відаєш: вже ж твого побратима, славного Данила Нечая, на світі немає!.. Його біле тіло вороги порубали на дрібні шматочки і вкинули в річку під лід. Увесь повк Брацлавський загинув у Красному; тільки я врятувався — через те, що переодягся в оце вбрання польське... Я привіз з собою... голову славного полковника!.. — Голос у хлопця затремтів од сліз, у горлі стисло...

— Голову? — спитав Богун, жахнувшись. — Ти ж кажеш, що ляхи порубали і вкинули Нечаєве тіло в річку?..

— Так, пане полковнику! — одказав хлопець. — Та тільки голову я одрятував: я, перебраний, вільно увійшов у замок саме тоді, коли Нечаєва наречена однімала у панів його порубане тіло. Під час колотнечі я непомітно вхопив голову свого названого батька, сховав її під полу, виніс і привіз тобі, щоб хоч голову поховати як годиться...

— Де ж... голова?.. — спитав зрушений Богун.

— Ось!.. — одказав хлопець і витяг з торби голову Нечаєву.

Богун охнув, тяжко вражений:

— Це він! Це побратим мій Данило! — скрикнув вінницький полковник, коли Петрик постановив голову перед його очі. Голова була мерзла, бо саме був місяць лютий і стояли добрі морози.

Подивився Богун на товаришеву голову, перехрестився... та й похилився. Лютий жаль узяв його за серце!

— Чому ж ти, братику мій нещасний, — говорив він немов до себе, — не подав мені звістки про ворогів? Я подав би тобі помочі, і не загинув би ти передчасно... Говори, джуру, все, як сталося це лихо.

Петрик розповідав про все, що бачив і чув. Вислухавши тяжкі вісті, Богун одвіз Нечаєву голову у монастир, що стояв біля Бугу, і наказав ченцям зараз правити по душі славного козака панахиду. Далі він послав по писаря, щоб написати гетьманові про наскок ляхів і просити помочі, а осавулові наказав послати по всіх сотнях звістку, щоб усі збиралися до Вінниці.

Другого дня відбувся почесний похорон Нечаєвий. На цвинтарі біля монастиря викопали яму; з одного боку стало кілька сот козаків з мушкетами, а по другому боці мало не всі мешканці з Вінниці. Коли скінчилася у церкві одправа, Богун і сотники винесли на плечах труну з головою Нечаєвою і почали спускати її в яму. Попи заспівали «вічну пам'ять», а козаки без ліку палили з мушкетів на честь славному лицареві козацькому.

Після того, як яму засипали, Богун голосно сказав:

— Пером тобі земля, побратиме мій Данило! Поклав ти свою голову за волю неньки України і придбав собі й усьому козацтву невмирущу славу! Спи спокійно і будь певний, що товариство козацьке за тебе помститься!

Поховавши побратима, Богун почав готуватись до війни з ляхами. Він знав уже, що в Калиновського й Ланцкоронського війська удесятеро більше, ніж у його, оборонити всю Вінницю своїм повком він не зможе, а тільки вигубить своє військо. Одначе й покинути Вінницю він нізащо не хотів, бо тим способом відчинив би двері Калиновському до руйнування всієї України. Через те Богун зважив лаштувати до бою монастир і засісти там усім повком, поки гетьман подасть помочі.

Монастир стояв на острові річки Бугу, і підійти до його полякам можна було тільки льодом. Перше всього Богун на полякам можна було тільки льодом. Перше всього Богун на думав трохи зменшити польське військо, щоб легше було з ним змагатись. З цією метою він звелів попрорубувати уподовж річки великі ополонки і через ніч, коли ополонки пришерхли од морозу, притрусив їх соломою та снігом.

Через кілька день до Бугу наблизився Ланцкоронський з половиною польського війська, Калиновський же лишився з трохи позаду. Щоб заманути поляків у ополонки, Богун з двома сотнями вийшов Ланцкоронському назустріч за Буг і, наказавши козакам трохи постріляти з мушкетів, кинувся мовбито тікати до монастиря, обережно обминаючи ополонки.

— А, прокляті хлопці!.. — гукав услід козакам Ланцкоронський. — Злякалися? Буде й вам те, що було вашим братам у Красному!

І він з кількома хоругвами найкращого війська кинувся наздоганяти Богуну. Великою лавою бігли польські вояки льодом — простісінько на ополонки!.. Враз затріщав толенький лід під вагою, під людьми та кіньми, і мало не всі польські вояки опинилися разом з кіньми у воді. Багатьох з них підхопила бистрина, і вони враз пішли під

лід; інші ж билися у воді, топили коней своєю вагою і хапалися за кригу, намагаючись вилізти; проте, дуже мало хто врятувався. Тільки ті вояки польські, що не встигли добігти до ополонки, лишилися цілі і, витягши з ополонки свого необачного гетьмана Ланцкоронського, подалися з ним назад до свого війська.

Почувши, що Богун вигубив найкращі хоругви польського війська, Калиновський запалився і приступив до Вінниці всім військом. Зразу він обступив монастир і почав його штурмувати; але козаки дали йому добру одсіч.

Побачивши, що козаки стоять міцно, Калиновський одійшов трохи од монастиря, поробив окопи і почав бити монастир з гармат. Але Богун і сього сподівався та зарані наготовив кілька сот лантухів з піском, щоб гасити ворожі бомби та закидати у пробитих стінах дірки.

Так минув цілий тиждень; Калиновський, побачивши, що козакам діється мало шкоди від його гармат через те, що вони далеко, присунувся з тими гарматами ближче. Тоді Богун, щоб не дати польському війську зруйнувати монастиря, зробив серед ночі з двома сотнями козаків несподіваний на ворогів наскок. Польське військо саме спало, і через те в йому зчинився великий шарварок. Поки Богун на чолі однієї своєї сотні рубався з поляками, друга його сотня попусувала ворожі гармати, а поки поляки прийшли до пам'яті та впорядкувалися до оборони, то вже Богун зібрав своїх козаків і повернувся до монастиря.

Щоб помститись, Калиновський на другу ніч наказав війську несподівано напасти на монастир. Він сподівався, що після вчорашньої перемоги козаки гулятимуть; однак Богун з козаками сам щоночі пильнував на башті. Отож він і побачив, що ляхи нишком обступають монастир. Тоді Богун навмисне звелів вартовим не стріляти і вдавати, неначе вони сплять, а сам тихо підняв увесь повк і поставив козаків поза стінами.

Зрадівши, що козаки сплять і не стріляють, поляки почали приставляти до стін драбини і натовпом підійшли до брами; але тільки що вони полізли по драбинах, як на їх враз полетіло з стін каміння й цілі колоди, і засвітили кулі. Під стінами монастиря зчинився страшений шарварок — і, як морська хвиля відбігає од міцних скель берега, так і ляхи відшахнулися од монастирських стін.

Та й це не минулося польському військові, бо зараз Богун з кількома сотнями вершників вибіг з-під брами, доганяв ворогів і рубав їх.

Прогаївши під Вінницею ще два тижні і бачачи, що Богун нічого не боїться та мало не щоночі робить на передне польське військо наскоки, Калиновський надумав згубити його тим, від чого загинув Нечай, і послав до його посланців, а через тих посланців вихваляв Богунове звитязство і передав у дарунок козакам десять кухов горілки, а самому і передав у дарунок козакам десять кухов горілки, а самому полковникові красуню Мельничку, бо ту Мельничку Калиновський забрав з Красного й возив з собою.

Богун подарунки прийняв і з своєї руки просив передати від його Калиновському сто коней, тих самих, що козаки повитягали з ополонки.

— Вклоніться від мене його ясновельможності, — сказав Богун наприкінці посланцям, нишком сміючись, — та перекажіть, що подаровану горілку мої козаки питимуть тоді, як польського війська вже не буде на Україні.

Посланцям не дуже-то сподобалась така подяка, однак треба було з тим вертатись до свого табору.

Тільки посланці вийшли, як Пріся, що ввесь час стояла біля дверей, зап'ята чорним запиналом, впала до ніг Богунів, ридаючи:

— Зарубай мене, славний козаче, своєю шаблею або звели скарати на шибениці! То ж через мене загинув твій побратим Данило, бо загостювався в мене! Несила мені тепер жити на світі!.. Лихо мені — я кохала його з малих літ!

— Устань, удово! — спокійно сказав Богун. — Якщо ти любила Данила, то Бог тобі й простить. Не ти, а сам Данило згубив себе своєю необачністю. Живи тут у монастирі, поки скінчиться війна, а тим часом обміркуеш, як тобі жити далі. Хоч ти й «подарована» мені, як бранка, та звісно ж — я вертаю тобі волю!

Мельничка вклонилася Богунові й одказала:

— Не буду я думати довго, пане полковнику, як мені жити далі: я піду до старої Нечаїхи; біля неї я росла з дитячих літ, тепер доглядатиму її до самої смерті.

Богун на те сказав:

— І добре ти надумала, чесна вдово! Се твоїй душі буде найліпша спокута; Нечаєву ж матір, вже заради її славного сина, годиться шанувати й доглянути при старості. Іди з Богом!

Щоб віддячити Калиновському за його лукаві подарунки, Богун тієї ж ночі перейшов з трьома сотнями козаків за Буг і вскочив у табір самого Калиновського. Як Божа кара, крутився він по ворожому стану, рубаючи й з правого,

й з лівого плеча та шукаючи самого Калиновського, щоб стятися з ним у почесному герці. Тим часом польські вояки потроху впорядкувалися і, роздивившись, що козаків обмаль, почали оточати їх колом.

Усіявши ворожий табір трупом, Богун гукнув козакам повертати до Бугу. Всі повернули назад, але поміж возами й наметами ворожого табору козаки розпоршились, і незабаром Богун помітив, що лишився сам. Се помітили й поляки і, пізнавши Богуна, кинулися натовпом доганяти його.

Одбиваючись од ляхів шаблею з усіх боків, Богун через хвилину був уже біля берега, коло Бугу, аж тут навперейми йому забіг польський хорунжий Рогальський з десятком жовнірів, і один з них вдарив своїм конем прямо у груди Богуновому коневі, навіть вже підняв над козаком свою шаблю...

Та не такий був Богун, щоб його вбити простому жовнірові! Голова самого жовніра покотилася від Богунової шаблі раніше, ніж шабля ворожа доторкнулася до голови полковника. Проте ця перешкода трохи затримала Богуна, бо Рогальський, падаючи, вдарив його держалном від корогви по голові, а два польські вояки з радісним криком схопили його ззаду за руки, щоб стягти з коня та живцем притягти до Калиновського на муки та на ганебну страту, — і загинув би другий славний козацький ватаг, — та не стерявся Богун, і не схибла його міць: метнув він могутніми плечима, і обидва вороги, як груші з дерева, попадали з коней; сам же полковник, здавивши коня острогами, вихопився з ворожого натовпу й вибіг на лід.

Здавалося, що славний козацький ватаг уже вирятувався, але смерть ще раз махнула своєю косою у його над головою: розпалений січею, Богун забув про свої ополонки, а вони й досі не замерзли, бо вже починалася весна. Згадав він про них тільки тоді, коли кінь його вже завалився. Проте й у цій пригоді не стерявся Богун, а, покинувши стремена, щоб не заважати коневі, почав він плавати біля нього, держачись тільки за гриву.

Радісні гуки та глузування залунали з польського боку, і вороги знов уже бігли до ополонки, щоб захопити Богуна бранцем. Та, на щастя, добрий кінь його, почувши, що на йому немає ваги, враз вихопився на кригу, а разом з ним, держачись за гриву, виліз і полковник. Тим часом Богунові козаки, роздивившись, що між ними немає полковника, вже бігли від монастиря назад і, радо вітаючи свого славного

ватага, підхопили його й помчали з ним до козацького пристановища, до монастиря.

Другого дня, коли до Богуна зібралися сотники, він весело жартував:

— Добре вчора скупали мене ляхи в ополонці! Отже, щоб часом не хвалилися вони та не гадали, що я їх налякався, треба сеї ночі знову дати їм себе взнаки!

І він таки й справді знову показав себе ворогам: знову зробив несподіваний наскок і вигубив скільки сот ворожого війська.

Місяць минав, як Богун був в облозі. За цей місяць чимало вигубив він польського війська і дуже втомив ворогів своїми наскоками. Хоч для Калиновського втрата в війську й не дуже була помітна, бо до його все підходила свіжа поміч — то з-під Кам'янця, то з-під Станіславова і навіть з Варшави, — та все ж таки давнішого войовничого запалу у польському війську не було.

Одначе довідавшись, що до Богуна йде підмога, Калиновський, щоб не покинути Вінниці, не здобувши завзятого полковника, знову кинувся штурмувати монастир; та тільки й сей раз витримали козаки і дали таку одсіч, що навкруг монастиря лишилися купи ворожого трупу.

Ще не скінчилося це бойовище, як з монастирської дзвіниці побачили козаки, що йде до їх поміч. То йшов з своїм повком уманський полковник Глух.

Незабаром Богун почув пальбу з рушниць і козацьке вигукування. Козаки, уманці, увійшли у ту частину Вінниці, що звалася Нове Місто; однак, прилучитися до Богуна вони не мали змоги, бо поміж Новим Містом і монастирем стояв з військом Ланцкоронський; вибити ж Ланцкоронського з відти Глухові було трудно, бо треба було переходити річку, а лід уже завалювався.

Прождавши ще день і не діставши від уманців помочі, Богун вийшов з монастиря і вдарив на ворогів усім своїм повком. Молодецький був той наскок, і вороги не встояли: передні їх хоругви почали тікати шляхом до Бара, Калиновський та Ланцкоронський кинулися слідом, неначеб на те, щоб завернути втікачів, але й самі вже не верталися; військо ж, довідавшись, що проводарі втекли, подалося й собі геть з міста.

Богун захопив усі польські гармати, всі вози з награваним добром і як шуліка полетів за поляками.

— Віддячимо, пани-брати, за славного Нечая! — раду гукали козаки і чимдуж гнали ворогів.

Два дні гнав Богун поляків, лишивши на шляху мертвими більше двох тисяч їхнього війська, і тільки на третій день, коли потомлені козацькі коні не мали вже сили бігти, він повернув до Вінниці.

V

Тихо під'їздив Богун до Вінниці на чолі свого повка, втомленого завзятою, щоденною боротьбою з ворогами. Він знав, що на тому, що сталося, боротьба не скінчиться... Знав, що поляки не зречуться України, бо Україна була дуже дорогою частиною польського королівства і з неї поляки мали багато пожитку. Богун знав, що Україні треба готуватися ще до зтяжної, рішучої боротьби з Польщею... І чоло славного козака оповивали думки про те, чи витримає ту боротьбу Україна... Але тим часом перемога була на козацькому боці.

— Слава Богунові, слава! — гукали уманські козаки, підходячи до Богунового війська.

Все поле перед Вінницею було вкрите козаками й міщанами та селянами. Всі радо вітали полковника, підкидали вгору шапки, палили з рушниць і гукали:

— Слава Богунові, слава довіку!!

У ЗАПАЛІ БОРОТЬБИ

Історична повість

На березі річки Пиляви, недалеко од битого шляху з Києва на Львів, у XVII сторіччі стояв невеликий замок. Справді це був звичайний двоповерховий будинок з високим, вкритим гонтом дахом, з невеликими вікнами й двома ганками. Один з тих ганків звався панським, бо на нього щоранку виходив власник замку, шляхетний пан Януш, робив з цього ганку всякі розпорядки та чинив суд і розправу над хлопами. Той ганок був широкий, з поручнями по краю й з лавами пообабіч сходні. Другий ганок дивився на задній двір і був притулком для замкової челяді.

До причілків замку були притулені невеликі муровані башти з вікнами для рушниць та гармат; навкруг двору четверокутником обходив зроблений з загострених дубових колод баркан, такий заввишки, щоб людина не спромоглася достати руками до його верху, а зсередини двору до того баркану були притулені невисокі хатки для челяді, стайня, комори й повітки для господарства.

Вся будова, за винятком башт, була з деревини і зовсім не придатна була для оборони, бо її легко було враз спалити; башти ж, що лякали селян своїми темними віконцями, теж насправді зовсім не були такими грізними, як здавалися здалеку, бо гармат по їх вікнах не було, ще відколи прадід пана Януша збудував їх. Взагалі Пилявський замок був таким нікчемним, що сусідні польські пани глузливо звали його курником, на велику прикрість гонорливому власнику замку, пану Янушу.

А гордувати пану Янушу було чого. Його шляхетний рід йшов по жіночому коліну від роду славного польського короля Жигмонта-Августа. Дід його ходив походом у глиб Туреччини і добував Варну. Батько пана Януша зажив собі слави під час походу царевича Дмитра на Москву та під час утихомирювання бунту козаків, що піднімали гетьмани Наливайко та Лобода; врешті, він сам всі свої молоді літа пробув у походах: рубався з турками під Хотином, ходив з королевичем Володиславом на Москву і не один раз воював проти козаків під час їхніх повстань.

Пан Януш рано овдовів, і здавалося, що у походах та бойовищах він знаходив собі розвагу од журби по жінці,

бо та журба щоразу обхоплювала його, як тільки він повертався туди, де зазнав молодого щастя.

Останнім його походом, де поруч з ним ходили й двоє його синів, був поход з коронним гетьманом Конецпольським у 1630 році на козацького гетьмана Тараса Трясила під Переяслав. Наприкінці того походу пан Януш заслаб, почував себе вже старим для такого страдного життя і надалі вже у походи не ходив, а, одужавши, повернувся з походу разом з молодою жінкою Зосею, чарівною дитиною, що наглядів він, гостюючи на дорозі у значного шляхтича на Київщині.

Деякий час після того у Пилявському замку було весело і навіть бучно. Пан Януш запрошував до себе шляхтичів з усієї околиці й уряжав бенкети. З Константинова були привезені музики, і двоє дорослих синів власника замку вибивали по його хистких від часу підлогах мазура з своєю молодою мачухою та сусідніми панями й панянками.

Вино під ті часи річкою текло у замок, і пишно вбраті гості під брязкіт острог та дзвін срібних келехів вигукували вівати на честь старого, але показного з себе господаря і молодой, чарівной, як запашна квітка, господині.

Тільки недовго так велося. Через рік молода пані у тяжких муках породила дочку і, вспівши тільки сказати, щоб назвали дитину Галиною, одійшла у царство вічного покою.

Смерть Зосі була тяжким ударом для пана Януша, і певно, що він не пережив би своєї розпуки, коли б невеличка істота — частина його любові, нещасної дружини, — не подавала свого голосу і не шукала своїми губоньками лона матері, що вже задубіло у пазурах смерті.

Треба було дати дитині мамку, і пан Януш звелів зараз же знайти між його хлопами і привести до горниць жінку, щоб мала у лоні досить гарного молока.

Така знайшлася. Це була молода жінка Христина, що не дуже давно породила першу дитину — хлопця. Як цуцень, одірвали од її лона рідну дитину і, кинувши її до рук стоявшого у нестямі батька, виволокли нещасну матір з хати силою і привели до горниць.

Не сміла Христина навіть слізьми полегшити своє горе, бо за перші ж слъози пан Януш звелів вибити її канчуками... І під той час, коли серце молодой матері розривалося розпукою за своєю дитиною, вона повинна була вдавати з себе веселу й щасливу з того, що свою кров і силу, належавшу її синові, вона віддавала панській дитині.

Через кілька тижнів син Христини помер, але вона про те не скоро довідалася, бо його було поховано так, що матір і не знала.

З чоловіком Христині було заборонено бачитись, і взагалі, поки минув Галині рік, сердешну жінку нікуди не випускали з замку, жила ж вона тільки для своєї годованки.

Мов золотом — налив Господь жіноче серце жалем та коханням. Пожаліла Христина сирітку, не вважаючи на те, що через ту сирітку у неї одняли й сина, й чоловіка... Пожаліла безвинне немовлятко і, замість помсти, покохала свою годованку всім серцем, так що через рік уже боялася, коли б не одняли Галю од її лона, а її саму не послали б з замку на село.

Чоловік Христини, не діждавши ще року, десь зник, — люде гомоніли, що подався на Запорожжя, — і молода матір лишилась на світі одинокою з годованкою на руках.

Пан Януш був задоволений з покірливої Христини і лишив її біля дитини за няньку.

Помалу Галина почала ходити, а далі й белькотати, і Христина раділа на свою пестуню, мов на рідну дитину, — носила її вже на повітря і заходила навіть до річки й до лісу.

Через рік і пан Януш трохи прочунав од свого горя і почав розважатись полюванням. Найбільше він уподобав полювати на турів і для того виїздив у ліси з гайдуками та доїзжачими на кілька день. Такі дні були святом для Христини: вона виряжалася тоді з Галиною у двір і пускала її бавитись разом з дітьми челяді, що було найпильніше заборонено у ті дні, коли пан Януш бував у замку; іноді ж вона заходила на село, де жили всі хлопи пана Януша, і з жінками розважала своє, покривджене долею, серце.

Так минали рік по року. Пан Януш завжди був похмурий і суворий. Його висока постать, з гордо піднятим чолом, перерізаним рубцем од турецької шаблі, з насупленими пишними бровами й довгими сивими вусами, наганяла жах на всю замкову челядь, бо під час гніву старий шляхтич був жорстокий і люто катував всякого, хто невлучно що-небудь зробив або сказав.

Галина з трьох років почала боятися свого суворого батька і що далі — боялася дужче. Вона вже знала, що йти на село до дітей було безпечно тільки тоді, коли батько од'їздив на полювання, і нетерпляче сподівалася тих днів. Коли їй було сім років, вона вже всім серцем любила село і ненавиділа замкове життя. Ця зненависть ще дужче збіль-

шилась після того, як одного разу батько, почувши з її уст українське слово, покарав її різками, а Христину звелів вибити канчуками за те, що вивчила дитину хлопській мові.

Від того часу душа дитини неначе розкололася надвоє. Одна, весела, правдива й чиста, жила на селі і у дворі, поміж хлопами й челяддю; друга ж, похмура, залякана, лукава й зрадлива, жила у замку.

Так дожила Галина до десятого року, а тоді на голову її та Христини впало несподіване, тяжке горе: пан Януш, зваживши на те, що дочці вже час дати освіту, одвіз її у Львів і віддав на виховання у монастир кармеліток.

Тяжко сумували розлучені Галина й Христина, та долі своєї не мали сили переробити. Христину, що вже призвичаїлася до бажань пана Януша, він лишив у замку за ключницю, у Галини ж життя пішло зовсім по-іншому. Малу дівчинку скільки разів на день водили до костюлу, вчили читати й писати, тлумачили їй у голову, що римська церква й римська віра є єдина свята, правдива віра, останні ж всі люде, що не визнають римського папу за безгрішного, а найгірше всіх схизматики — українці, од Бога прокляті, і через те до них треба ставитись з огидою й цуратися їх... Говорили навіть, що папа благословляє зводити схизматиків з світу.

Дівчина не уявляла собі, за що ж ті добрі люде, що так працюють для її батька, прокляті. Проклята навіть Христина, що стала їй за рідну матір: І хоч дівчина слухала навчання ксьондзів та черниць і сама голосно говорила те ж саме на запитання вчителів, та тільки серце дитини казало їй, що навчателі говорять неправдиво. Проте за сім років, що Галина пробула у Львові, багато чого й непевного запало їй у голову, і між думками молодої дівчини та її серцем всі сім років йшла боротьба.

Через сім років, а саме наприкінці 1647 року, Галину було привезено до Пилявського замку. Це була чарівної вроди молода дівчина, струнка, як тополя, й свіжа, як троянда, вмита ранковою росою. Вона обійшла непривітні світлиці старого замку і, як тільки влучила слухну годину, зараз же побігла з Христиною на село.

Дивно їй було побачити своїх колись маленьких подруг дорослими дівчатами, а інших навіть молодіцями, чути їхню просту, сердечну розмову, таку не схожу на розмову у монастирі... Проте на селі так любо стало її серцю, що з очей дівчини навіть збігла сльоза.

Почалося життя, схоже на те, що було сім років до того, тільки протяглося воно недовго. Скоро після нового року до замку дійшла звістка, що на Запорозжі неспокійно і що з Чигирини втік за пороги сотник реєстрових козаків Богдан Хмельницький з метою підняти нове повстання козаків. Сини пана Януша, що були у війську, а святками гостювали у батька, скоро після Водохреща зібралися у поход.

— Глядіть,— говорив пан Януш синам, благословляючи їх на од'їзді,— не милуйте схизматиків, як помилювали їх під Куруковим та під Боровицею. Рубайте їх всіх до одного! Не одгодовуйте під пахвою у Польщі стоголового гада — українське козацтво.

Сини заспокоїли батька, що уволють його волю, і поїхали, а пан Януш з дочкою знову лишилися самі.

Минуло з того три місяці, і повз Пилявський замок пробіг з України від коронного гетьмана Потоцького вістник до Варшави з недоброю вістю: «Хмельницький упень погромив передне польське військо на Жовтих Водах і опанував Чигирин».

Пан Януш лютував з тієї звістки і уголос лаяв Потоцького за те, що він призвів Польщу до такого сорому, і разом занепокоївся за синів.

Скоро після першої звістки прийшла друга, що сини пана Януша були у передньому війську і що з того війська зрятувався тільки один простий жовнір.

Пана Януша та звістка мов косою підкосила: він захитався, впав на підлогу і два дні пролежав непритомний. Нарешті, коли він трохи одійшов, наспіла третя звістка, що козаки погромили і взяли у бранці все військо коронного гетьмана під Корсунем і самого Потоцького та ще й польного гетьмана Калиновського віддали татарам у неволю.

Ця звістка знову підняла на ноги пана Януша. Він схопився з ліжка і, мов божевільний, гукнув на весь замок:

— Кари схизматикам!

По його наказові зараз привели з села десятків зо два чоловіків та парубків і почали катувати їх канчуками. Пан Януш дивився на катування з ганку і гукав, щоб били дужче. Даремно Галина з плачем благала його не мордувати людей, він смакував ті муки і погрожував ще посадити всіх на палі.

Після того почали надходити вісті одна сумніша за одну: ватажок козацького загону Ганжа підняв на бунт хлопів на Уманщині, добув саму Умань і вигубив всіх поляків; Кривоніс вигнав князя Ярему Вишневецького з його маєтків

на Лівобережній Україні; Гайчура з «лугарями» перейшов через всю Полтавщину, поруйнувавши всі костьоли й польські замки; Вовгура на Чернігівщині виробляє нечувані злодійства — з поляків та ксьондзів з живих здирає шкури... Гаркуша перекинувся аж у Сіверщину і палить городи...

Далі почули ще більше: повстання хлопів перекинулося на Київщину, Поділля й Брацлавщину, і козацькі ватажки Нечай, Богун, Ганжа, Остап, Морозенко й Полуян не лишають там живими ні одного поляка. Виходило так, що одна тільки Волинь не була ще захоплена повстанням.

Жах охопив п'ятьох гайдуків-поляків, що були при боці пана Януша, бо вся остання замкова челядь була з українців.

— Пане!.. Тікати час... — насмів, тремтячи всім тілом, сказати пану Янушу доїзжачий. — Вже Львівським шляхом багато тікає вельможних панів...

— Уб'ю! — гримнув на нього пан Януш. — Уб'ю власною рукою кожного, хто згадає про втечу! Щоб я тікав од ганебних хлопів... од смердючого бидла, що повинно з одного мого погляду тремтіти... Десятьох хлопів зараз же посадовити на палі на острах всім.

Доїзжачий впав навколяшки.

— Ясновельможний!.. Схизматики з того тільки лютіші на нас стануть...

— Мені боятись своїх хлопів? — з скорченим од лютості ротом гукнув пан Януш. — Я всіх посадовлю на палі, коли так!

Страшна подія сталася. Десятьох чоловіків, що тихомирно робили на пана, зв'язали, вихопили з рук жінок та дітей і, витягши за село, посадовили на гострі палі.

Зойк, стогін та голосіння розлягалися по всіх околицях. Даремно Галина, почувши про те, що сталося, цілувала батькові ноги, благаючи припинити муки нещасних, даремно вона погрожувала випити отрути, щоб не чути голосіння мучеників, — ніщо не допомогло: пан Януш лишився непохитним і тільки замкнув дочку у окрему світлицю, щоб вона до нього не чіплялася.

Через кілька годин голосіння нещасних увірвалося, а до вуха старого шляхтича досягли якісь інші згуки. Почулось тупотіння коней і гомін натовпу людей.

Не вспів здивований шляхтич наблизитись до вікна, як у світлицю вбіг блідий, як полотно, гайдук.

— Пане!.. Ми пропали!.. До замку біжать козаки. Вони вже познімали хлопів з палі!

Пан Януш не змішався з тієї звістки.

— У башту всім! — гукнув він. — Хапайте зброю!

Похапцем одімкнув він Галину, вхопив її за руку і потяг за собою у башту. Шабля була у нього при боці, у сінях же він вхопив рушницю. За ним слідом бігли Христина, доїзжачий та чотири гайдуки.

З вікна він побачив свою двірську челядь, що злякано поглядала то на нього, то на шлях, по котрому до замку наближались комонні козаки.

— Челядь вся сюди! — гукнув пан Януш. Але челядь не рушилася з місця. — А... зрадливі хлопці!.. схизматики! На палі всіх!..

У запалі він хотів кинутись на свою челядь з шаблею, та козаки вже добігли до брами, і челядь зразу ж ту браму одімкнула.

Наспих пан Януш зачинив дубові двері, що вели з замку до башти, гайдуки ж зачинили й засунули засовом другі двері, що вели з двору, і всі, побігши по сходнях на третій поверх, засіли там побіля віконців з рушницями.

Галина й Христина, тремтячи всім тілом, притулилися у куточку.

З вікна пан Януш бачив, як його челядь цілувалася з козаками, звучи їх своїми збавителями, і серце його пеклося бажанням помсти. Поміж козаками й челяддю вчувалося слово: «Вовгура, Вовгура». Про Вовгуру вже чули всі у замку, і серця гайдуків стислися при сьому йменні розпукою. Вони прощалися з своїм життям.

Пан Януш направив рушницю й випалив. Один з козаків з прокльоном схопився за плече.

— Ага... он де ви! — гукнув з двору гладкий та величезний на зріст козак, що саме й був Вовгура. — Вилазьте, вражі ляхи, сюди, бо все одно достанемо вас!

— Паліть у нього всі! — гукнув пан Януш до гайдуків. Але ті, перемовившись поміж себе, не схотіли стріляти, маючи надію, що за те козаки їх помилують.

— Тягніть, пани-брати, сюди колоду! — почувся знизу голос Вовгури.

— Зрадники! — гримав пан Януш на гайдуків. — Продаєте батьківщину!

Набивши рушницю знову, він хотів випалити у Вовгуру, та тільки всі козаки вже підступили до самої башти і у віконце йому нікого не було видно.

У ту мить почувся гупання колоди об дубові двері. Двадцятєро вовгурівців розгойдували колоду на руках і з

усієї мочі били нею у двері. Од тих ударів затрусилася вся башта, і після шостого вдару двері затріщали й впали усередину башти.

По сходні почувся тупотіння ніг. Пан Януш випалив ще раз, та через хвилину вже і він, і всі останні були у дужих руках вовгурівців.

— Тягніть всіх живцем у двері! — почувся голос Вовгури.

Першого витягли з башти пана Януша, слідом по ньому гайдуків і останніми двох жінок.

Пан Януш грізно дивився у очі лютого козацького ватажка, рука ж його поривалася, щоб вдарити Вовгуру по виду.

— Як насмів ти, хлоп, напасти на мій замок? — крикнув він.

— До стовпа його! — замість відповіді сказав Вовгура до козаків. — Я от зараз покажу йому, як садовити людей на палі... А це його насіння? — показав він на Галину. — Не взяв її кат — чорноброва та вродлива. До стовпа й її!

— Не руш мою дитину, кате! — скрикнув пан Януш. — Мордуї мене, а її не торкай!

Він навіть хотів видертись з рук козаків і кинутися на Вовгуру, та козаки держали його, мов у кліщах, і вирватись йому не пощастило.

— А ти хто? — звернувся Вовгура до Христини.

— Це наша українка; віри благочестивої. Вона кляшниця! — Почулися голоси з боку челяді. — Помилуйте й панночку — вона була доброзичлива до нас!

— Чому була з ляхами у башті? — гримнув Вовгура на Христину. — Іди геть та гляди мені!

Христина впала до ніг Вовгури.

— Помилуйте й панночку!.. Це янгольська душенька. Це наша заступниця!

— Католичка? — грізно спитав Галину Вовгура і, не діждавши відповіді, додав: — Смерть!

Всі зблідли й охнули.

— А це гайдуки? — показав Вовгура на тремтячих гайдуків.

— Ми не стріляли! — забелькотали ті, падаючи навколяшки. — Помилуйте нас!

— За те, що не стріляли, відтяти їм голови враз, не мордуючи!

На тому Вовгура скінчив свій суд — починалася розправа.

Поки вовгурівці добували Пилявський замок, недалеко од нього, у лісі, ставало табором передне військо Богдана Хмельницького: Чигиринський повк Івана Чорноти та Уманський — Демка Ганжі.

Попід кучерявими дубами й по великій зеленій полявині стояли встромлені кількома рядами у землю козацькі списи, а поміж тими списками чорніли, притулені одна до одній, рушниці. На траві, поміж списками та рушницями, були складені сідла й чепраки, а до самих списів та рушниць були попричеплювані шкур'яні череси з пістолями, ножами та чингалами, ладівниці з набоями, порохівниці, сап'янові гамани з кулями, малахаї й інші додатки до козацької зброї.

Козаки лагодилися одпочити й повечеряти. З гущавини лісу вчувалося цюкання сокир та тріск і хрустіння гілок, — то козаки робили кілки під тагани та ламали сушняк на багаття. Більшість козаків вже розташувалася по полявині, розправляючи своє молодецьке, стомлене довгим походом тіло на вогкій, запашній траві, помережавши всю простору полявину своїми різноколіровими жупанами.

Тільки у дальнішому кутку полявини стояло ще дві лави козаків на конях і при всій зброї, а поперед них, з'їхавшись до купи, радилися два полковники. Старішому з тих полковників Демкові Ганжі було років з тридцять п'ять. Постаттю він був певний богатир: стрункий, широкий у плечах, з високо піднятими грудями, він визначався над усіх козаків; пишним же його вусам, що звисали аж до коміра його червоного жупана, та довгому, аж тричі обмотаному навкруг вуха, оселедцю заздрило все козацтво.

Це був один з найбільш завзятих та жвавих прибічників Богдана Хмельницького. Це він напередодні першого великого бойовища з поляками на Жовтих Водах умовив реєстрових козаків оддуратись гнобителів України поляків та приєднатись до запорожців і тим дав можливість гетьманові так погромити поляків, як ніхто ще, відколи світ стоїть, не громив їх.

Далі Ганжа, перший з полковників, зібрав окремих загін з повстанців і ще до Корсунського бойовища вспів підняти всю Уманщину, добув саму Умань і вистинав всі панські хоругви жовнірів, що лагодилися йти до Корсуня на поміч коронному гетьману Потоцькому.

Після Корсунського бойовища Ганжа перейшов з своїм загоном через Брацлавщину на Поділля і наробив там

полякам великого лиха. Не вспів він управитись тільки з Кам'янцем, бо гетьман викликав його до Білої Церкви, щоб разом іти назустріч польському війську до Пиляви.

У молодші свої роки Ганжа весь час був у війнах та походах, коли не на «гнобителів ляхів», так на «невіру бусурман», а якщо іноді й траплялося завзятому козакові сидіти взиму у Січі Запорозькій, так і тоді він не міг всидіти спокійно, а ходив щодня по курнях та викликав охочих козаків на герць. Герці «до першої крові» відбувалися на Січі щодня, «щоб козацька молодецька рука не нудилася», хоч часто траплялося й так, що перша кров була й останньою, бо козацька молодецька рука як рубала, то вже так, що не спинали її й кістки, а як колола, то колола наскрізь. До таких герців Ганжа був дуже охочий і вже чимало своїх приятелів одпровадив, жартуючи, на той світ. Молодший з полковників був Іван Чорнота. Прозвало його так січове товариство за його дуже смугляве обличчя та чорне, як крила у гайворона, волосся.

Дитячі і навіть юнацькі роки Чорнота прожив серед челяді значного польського пана на Волині. Історія його матері була дуже звичайна у ті часи. Власник великих маєтків на Волині наглядів поміж своїми хлопками смугляву, надзвичайної вроди дівчину Надію і звелів привести її у замковий двір, оселивши там у окремій хаті. Це нікого не дивувало, бо бувало часто, що пан брав до себе ту чи іншу дівчину на кілька день, і тільки сама Надія та її ненька знали своїми змученими душами, чого варті були ті панські іграшки.

На диво всім, пан не вернув Надії з замковому двору, а прижив з нею сина Івана та й лишив її біля себе назавжди.

Молода смуглявка так причарувала старого пана своїми чорними як ніч очима, що через неї йому зовсім стала вже не люба власна дружина. Івана він теж любив, і коли тому було десять років, послав його у Львів на виховання єзуїтам.

Єзуїти славилися тим, що з дітей українців робили самих щирих католиків і поляків, та тільки з Чорнотою, як і з Хмельницьким, їм не пощастило.

Хлопець, зрісши серед дітей замкової української челяді і пам'ятаючи оповідання матері про ту кривду, що їй зробив пан-поляк, не горнувся душею до католиків, а навчителів своїх ненавидів якнайдуше.

Вісімнадцяти років він повернувся до замку з гарною освітою, шляхтичем на вигляд, але українцем у серці. Те

серце ще більше одсахнулося од всього шляхетського після того, як дружина господаря замку, що ненавиділа його всією своєю істотою, побачивши одного разу, що Іван ішов з світлиці свого батька, скрикнула:

— Як смієш ти, хлопкин байстрюк, ходити по моему замку?

Коли Іванові було дев'ятнадцять років, власник замку помер, а пані його, помщаючись на матері Івана за ту ласку, що вона мала од її чоловіка, засігла нещасну Надію на смерть, з хлопця ж звеліла зняти шляхетське вбрання і надіти на нього хлопське.

Де блукав Чорнота після того — невідомо, а тільки під час повстання Павлюка у 1637 році він уже руйнував польські замки й костьоли понад Дніпром.

За жвависть, веселість та молодецьку вдачу Чорноту любило все запорозьке товариство, а за розум, освіту й хист його всі поважали. Дуже полюбив його й гетьман Хмельницький і після бойовища на Жовтих Водах доручив йому полковницький пернач.

От таких-то полковників послав Хмельницький поперед свого війська назустріч полякам, що, як була чутка, наступали на Константинів та Пиляву; сам же гетьман з арматою повагом посувався з-під Білої Церкви слідом за Ганжою й Чорноту, скликаючи до себе всі загони повстанців, що за півроку вкрили Україну так рясно, як ряст вкриває землю після теплого дощу.

Тепер, ставши табором недалеко од річки Пиляви, полковники хотіли на власні очі бачити, як осавули розставили на ніч чати, а разом вистежити, чи немає де близько ворогів.

Після наради вони рушили своїх коней і скоро зникли за рясними деревами разом з своїми козаками. У гущавині їм довелося то припадати до шиї коней, щоб не зачепитись за гілку, то обминати кущі, то прорубати собі шлях шаблями; проте, вони невпинно прямували у той бік, звідкіля червоне, вечірнє сонце кидало назустріч їм крізь віття дерев своє, розірване на тоненькі смужки, золоте проміння.

Проплутавшись поміж деревами з півгодини, вони натрапили на кількох комонних чатівників, а пройшовши ще далі, почули пугукання тих вартових, що, мов сичі, перегукувалися поміж себе, сидячи по деревах.

Через годину полковники виїхали на шлях, що гадюкою покрутився у лісі, і спинили коней.

— От тепер, — звернувся Ганжа до свого молодого товариша, — я поїду шляхом до греблі та пошукаю там «язика»¹, щоб розпитати про польське військо.

— А я, — одповів Чорнота, — попростую до замку, і щоб мені не довелося випити за вечерю і малої чарки горілки, коли я не добуду там язиків!

Повновиде, запалене вітрами обличчя Ганжі почервоніло од сміху, а очі заблищали.

— Ну, а я, братику мій, не зречуся кухля горілки, хоч би й з порожніми руками повернувся до табору.

Полковники розлучилися. Чорнота з половиною козаків пірнув у лісі і, натрапивши на стежку, протолочену турами, подався нею. Козаки їхали слідом за своїм полковником один по одному, витягшись довгою стьождкою.

Через який час з боку замку почувся гомін. Чорнота спинив коня, прислухався. Чуть було далекий галас і репетування.

— Когось мордують!.. — обернувся він до козаків. — Запевне, що пани — наших. Скоріше за мною!

Він стиснув коня острогами, вибіг з стежки на шлях, що йшов до замку, і подався ним чимдуж. Галас вчувався дужче й ближче; врешті шлях вибіг з лісу на полявину, і на очах козаків став Пилявський замок.

Вскочивши через розчинені ворота у замковий двір, він опинився серед натовпу селян та козаків саме тоді, коли Вовгура чинив там свою розправу. Серед покривавленого двору валялися п'ять безголових трупів у польській одежі, а позаду них стояло два стовпи. До одного з тих стовпів був прив'язаний у чому мати породила старий суворий шляхтич, пан Януш; до другого так само без ніякої одежі була прив'язана молода дівчина, панна Галина.

Біле як сніг тіло дівчини, її чарівна врода і благаючий погляд піднятих до неба блакитних очей мов пришили до себе погляд молодого козака, і він нічого більше не бачив, окрім її одної. Він не помітив навіть, що біля ніг дівчини корчилася у розпачливому риданні підстаркувата жінка, Христина.

— Червону стьождку їй на шию!² Стьождку! — почувлося з натовпу вовгурівців.

¹ «Язиками» звалися люди з ворожої сторони, через язик котрих можна було дізнатися про заходи й становище ворожого війська. (Тут і далі приміт. авт.—Ред.).

² Себто: вирізати з шиї ремінь так, щоб скривавлене на шиї тіло здавалося червоною стьождкою.

— Справді!..— регочучи, сказав Вовгура.— Така вродлива панночка та без стьожки! Пов'язати їй на шию червону стьожку!

Високий парубок з звірячим виразом у очах наблизивсь до Галини і простяг руку з ножом до її шиї, але Христина, мов вовчиця, кинулася до нього і трохи не звалила на землю.

— Заріжу! — скрикнув парубок і, пхнувши її з усієї сили на землю, знову простяг руку до Галини.

Тільки тепер схаменувся зачарований вродою дівчини полковник:

— Стій, еретичний сине! — гукнув він у весь голос.— От тільки протягни хто-небудь руку до панночки!..

— А то що? — спитав, виступаючи наперед, Вовгура.

На очі Чорноти став козак, що на цілу голову був вищий за своїх товаришів. У плечах він був ширший за столітнього дуба, а стулені його кулаки, вкриті рясним чорним волоссям, були більші за добрі довбні.

Чорнота зрозумів, що це був ватажок козацького загону і що доброю волею він не віддасть з рук своєї живої здобичі. Сам Чорнота, не вважаючи на свою ворожнечу до поляків, ніколи не мордував неузброєних ворогів, а тим більше жіноцтва; чарівна ж врода молодої дівчини, разом з її беззаступністю і мовчазною покірливістю до своєї долі, збудили у козакові непереможне бажання зрятувати її, а разом з нею й її батька.

— А то я покажу, — одповів він Вовгурі, — як рубає моя шабля маслаки!

— А хто ж ти такий, — спитав Вовгура, взявшись у боки, — що заступаєшся за ляхів, гнобителів наших, та смієш ставати на перешкоді славному лицареві Вовгурі?

Про Вовгуру Чорнота вже не вперше чув. Знав він і про його нечувану лютість і про те, що цей козацький ватажок приймав до свого загону тільки таких велетнів, які, взявши бугая за роги, мали силу повалити його на землю, а з землі піднімали його собі на плечі.

Як Вовгура опинився тут, біля Пиляви, попереду нього, Чорнота не знав, та, проте, одного погляду на молодчиків, що оточали свого ватажка, було досить, щоб упевнитись у тому, що це справді вовгурівці, і зрозуміти, як небезпечно їх дратувати.

Розміркувавши так, Чорнота взявся до хитрощів і, вдавши з себе спокійного, звернувся до Вовгури:

— Чого ж ти лізеш поперед батька у пекло? Мені пан гетьман доручив вести військові перед та добувати язиків; а

ти звідкіля тут узаявся та мордуєш на смерть тих людей, що їх треба одпроводити до гетьмана живцем. От від цього пана, — показав Чорнота на пана Януша, що з мукою у очах дожидав мордування, — як припечуть його залізом при гетьманові, то, певно, багато чого гетьман почує про польське військо.

— А я що ж!..— з докором обізвався Вовгура.— Хіба я не вмію розв'язувати ляхам язиків?

— Чув я, як ти розв'язуєш!.. Тільки по-дурному мордуєш людей!

Великі очі Вовгури так вип'ялися на Чорноту, що, здавалося, хотіли геть вилізти спідлоба.

— А вони наших хіба не мордують? Тож тобі як, іграшки, що Ярема Вишневецький увесь шлях од Лубен до Гадяча обсадив козаками на палях, неначе деревами?

— Так ти Ярему й шукай, а не мордуй безвинних. Вже ж ця дівчина не садовила наших на палі...

— Вона не садовила, так батько її садовив... Он там, біля шляху, ми познімали, та вже вони конають... Всі вони, ляхи, наші вороги й гнобителі!

— Бий тих, хто обороняється...— говорив Чорнота далі — Останніх же, неузброєних, досить повигонити з України, щоб і духу лядського у нас не лишилося. Мордувати ж не по-людському — то не лицарське діло, а катове... От що!

— Брехня! — почали гукати вовгурівці — Бач, який лядський заступник знайшовся! Та він, мабуть, і сам недоляшок!.. Ляхів мало вбивати — їм треба такої муки завдати, щоб вони чули, що вмирають!

— Що ж то, ви не хочете коритись гетьманові? — скрикнув Чорнота.

— Гетьманові? Гетьманові коримося! Хмельницький наш батько! Він визволив нас всіх з неволі! — загомонів натовп.

— Так от же дивіться! — сказав Чорнота, витягаючи з-за пояса пернач.— Я полковник Війська Запорозького і словом гетьмана наказую атаманові Вовгурі віддати мені власника цього замку з дочкою на допит.

Срібний полковницький пернач зробив на Вовгуру і всіх його товаришів велике вражіння. Запал натовпу зразу підупав, і всі вовгурівці почали поміж себе переглядатись.

— Та що ж, панове молодці! — обізвався згодом Вовгура до натовпу.— Хіба нам не вистачить ляхів на Україні.

Віддамо сих — знайдемо собі інших!.. Якщо ти словом гетьмана вимагаєш, — сказав він далі до Чорноти, — так бери бранців.

Чорнота моргнув своїм козакам, щоб одв'язали шляхтича, сам же, зскочивши з коня, наблизився до Галини.

У ту мить Христина, що весь час, сперши дух, слухала суперечку козаків, обхопила його коліна і почала цілувати його червоні сап'янці.

— Це моя годованка! Я її, сирітку, вигодувала й виростила змалечку. Помилуй її!

Полковник ледве виплутався з рук Христини і наблизився до Галини, щоб одв'язати її од стовпа, але, зустрівшись з поглядом блакитних очей дівчини, засоромився її голого тіла і, знявши з себе жупан, обгорнув раніше ним упоперек її стан і вже тоді почав одв'язувати її од стовпа.

Перший час, коли Галину вхопили вовгурівці і, роздягаючи її, почали над нею знущатись, нещасна дівчина була здивована й ображена у найкращих своїх почуттях, не розуміючи, за що це такі люде, як і батькові хлопи, що їх вона з дитячих літ так любила, як рідних, і знала за завжди добрих і прихильних до неї, хочуть скривдити її, познущатися з неї і навіть замучити на смерть.

Коли її, роздягнену, почали в'язати до стовпа на очах натовпу озвірілих людей, смертельний сором обхопив душу дівчини, і вона з плачем почала просити, щоб її скоріше вбили, але слова батька спинили її.

— Дитино моя... — сказав старий шляхтич. — Ти дочка славної Польщі і походиш од стародавнього шляхетського роду — не принижай же себе ані слізьми на очах, ані благанням з уст перед цими смердючими хлопами. Перетерпи муку і вми мовчки, як тобі доля судила. Наші брати помстяться за нас.

Після того Галина глибоко заховала у своєму серці образу, задавила у собі страх смерті і мовчки терпіла глузування з свого голого тіла, зневірившись у тому, що хтось, опріч її Христини, що побивалася біля неї, має серце. Через це вчинок козацького полковника, що обгорнув її жупаном, глибоко зворушив її серце, і сльози ясно побігли з очей дівчини на її ніжні дівочі перси. То були сльози не муки й горя, а сльози радості з того, що знайшлося серце у невідомого козака, що зрозуміло муку її душі. Проте, не ймучи ще віри у свій рятунок, вона звернулася до Чорноти:

— Пан бере нас на те, щоб познущатися з нас ще на очах гетьмана?

— Не бійся, серденько... — одповів їй стиха полковник, голосом, яким говорять тільки до рідної дитини. — Од мене тобі не буде нічого лихого!

Коли пан Януш і Галина були одв'язані, Чорнота хотів одягти їх у власну їхню одежу, та тільки Вовгура рішуче проти того засуперечив, кажучи, що то вже здобич його козаків. Через це на пана Януша нап'яли якесь шмаття з хлопської одежі, Галина ж так і лишилася обгорнута самим жупаном.

— Садвіть пана на вільного коня, — сказав Чорнота до своїх козаків, — панночку ж я доведу сам!

З цим словом він вхопив дівчину у обійми, підкинув її на сідло свого коня, і не вспіла Галина моргнути оком, як і він сидів уже позад неї.

— Мене ж візьміть... мене! — зарепетувала Христина. — Не покидайте мене на старість сиротою!

Стара жінка вхопилася за стремено Чорноти і цілувала його чоботи.

— Добрий козаче! — звернулася до свого збавителя Галина. — Ти вже раз пожалів мене, пожалій і вдруге: візьми небогу разом зо мною.

Чорнота моргнув одному з козаків, що сидів на чужому коні, і той, підїхавши до Христини, підхопив її на свого коня.

Через хвилину Чорнота з своїми козаками вже виїхав за замкові ворота і зник у лісі.

Під віттям дубів стало вже зовсім смеркати. Хутко їхати було неможливо, і коні пішли повагом.

Придержуючи дівчину біля себе на коні, Чорнота міцно обхопив її стрункий стан своєю дужою рукою; Галина ж, знесилена тим, що пережила, з довір'ям горнулася до нього, як ніколи не горнулася ні до братів, ні до батька.

III

Тяжкі думки сповивали чоло пана Януша, коли він, з пов'язаними за спину руками, їхав між козаками. Гордовитий шляхтич не стільки болів душею за своєю долею, скільки за долею своєї доньки, що тільки починала жити. Яка доля чекала її?

«Запевно, її візьме собі на втіху, — думав пан Януш, — цей хлопський ватажок, що зараз кудись нас везе, а далі...»

Старий шляхтич навіть здригнувся, уявляючи собі, як його дитина, що тільки розцвіла красою, достанеться на знущання п'яним хлопам.

Мучився він і ганьбою Польщі, що дожила до такої руїни, але тут він мав певну надію, що все незабаром одмінеться, бо за тиждень до сього він дістав од приятеля своїх синів, гусарського ротмістра пана Преслава з Збаража, звістку про те, що вісімдесят тисяч польського війська під приводом трьох сенаторів йде назустріч Хмельницькому і вже виходе з Збаража на Пиляву.

«З того часу як послано листа, — міркував пан Януш, — минуло два тижня, і наше військо повинно б не сьогодні-завтра бути тут. З такою силою нема чого й говорити, що наші не тільки розженуть всю цю хлопську й козацьку наволоч, а навіть злапають харциза Хмельницького і запровадять його до Варшави на страту».

Такі думки заспокоювали старого шляхтича, і у нього навіть виникла гадка утекти од козаків і бігти назустріч полякам. Тільки зв'язані руки та дочка на сідлі у козака не давали до сього можливості.

Через який час Чорнота з козаками й бранцями наблизивсь до табору і, згадавши, що, захопившись рятуванням Галини, він не пошукав у замку паперів, які могли б дещо виявити про польське військо, прикликав свого давнього товариша й побратима сотника Крицю й звелів йому, взявши свою сотню, бігти до замку і забрати всі папери пана Януша.

Далі він звелів нап'яти для бранців намет і добути їм якусь одежу; сам же, побачивши, що Ганжа вже повернувся до табору і, сидючи з люлькою у зубах на колоді, слухав якогось невідомого чоловіка, наблизивсь до нього.

— Добув язика? — спитав він Ганжу.

— От сідай та слухай! — одповів той. — Цей чоловік — коваль з Константинова і тікає звідтіля од ляхів.

— А чого саме ти тікаєш? — спитав Чорнота неймовірно. Чоловік здвигнув плечима.

— Та як же було не тікати? Загадали мені вражі ляхи, щоб кувати їм коней. От два дні кував, а далі розкинув розумом та думаю собі: це ж вони, сретичні сини, воюватимуть сими кіньми наших козаків, так краще я втечу до козаків та куватиму козацьких коней.

— Це добре ти розміркував, — а як же саме втік? — спитав Ганжа.

— А так: докував учора одного коня вже поночі та, скочивши на нього, й махнув сюди.

— А як на твою гадку, — спитав Чорнота, — скільки всього йде на нас поляків?

Коваль похитав головою.

— Сила така, що, мабуть, і за тиждень не перелічив би їх. Насунулися вони, мов сарана. Там, у Константинові, самих возів з панським добром така сила, що навіть вся толока поза містом возами вкрита, прямо що й оком їх не скинеш.

Ганжа весело засміявся:

— Буде біля чого нашої голоті походити. Йди, ковалю, сідай до козацького гурту та вечеряй, а після вечері виряжу я тебе з твоєю звісткою до гетьмана... А тепер, Іване, — обернувся він до Чорноти, — час уже й по чарці та зубам роботу дати.

Вся полявина була вкрита тепер таганями з вечерею і купами козаків, що сиділи навкруг багаття й вечеряли. По повітрю разом з парою слався запашний дух кулішу й галушок.

Полковники сіли недалеко од чималого гурту козаків, прямо на траві, і джури принесли їм туди ваганці з галушками, а другі — з ковбасами та салом. Раптом з'явилася й сулійка з горілкою, і Ганжа з Чорнотою, весело розмовляючи, почали вечеряти.

Розмова полковників скоро увірвалася, бо від сусіднього козацького кола почулася гра бандури, а далі й густий, журливий голос кобзаря, що співав стародавню думу:

Ой три літа, три неділі,
Як козака в лісі вбили,
Під явором зелененьким
Лежить козак молоденький, —
На нім тіло почорніло,
А од вітру струпішіло.
Над ним коник зажурився,
По коліна в землю вбився.
«Не стій, коню, наді мною,
Вже я бачу щирість твою!
Біжи, коню, дорогою,
Чорним лісом, стеженькою!
Вийде к тобі моя мати,
Буде за мене питати...
— А де, коню, син мій дівся,
Чи в Дунаї не втопився? —
Ой знай, коню, що казати,
Скажи, коню, не втопився,
Але, мати, оженився:
Ой взяв собі паняночку,
Серед поля земляночку,
А на личку рум'яная
На ній сукня зелена».

— Така, така козацька доля...— сказав засмучений Ганжа, коли пісня увірвалася.— Гарна ця пісня й сумна така, що за серце бере. Так колись і моя старенька матуся питатимуть коня мого про мене.

— Гаразд же, що про мене й спитати нема кому,— обізвався Чорнота.— Один я на світі, як Хведір Безрідний.

— Ану лиш, кобзарю, про Хведора! — гукнув Ганжа. Бажання Ганжі не подобалося козакам.

— Та годі, пане полковнику, сумних співати! — почулося з їхнього боку.— Тепер уже не ті часи! Минулося наше безголов'я... Минулася неволя лядська-агарянська! Тепер годиться жвавіших та веселіших пісень співати!

— Справді, про Хведора Безрідного вже обридло слухати! — додавали інші.— Заспівайте, дядьку, якусь з нових дум!

— Та підждіть,— обізвалися треті.— Дайте божому чоловікові попоїсти.

Кобзарю піднесли чарку. Коли він підвів голову, щоб подякувати, спідлоба у нього визирнули замість очей дві страшні криваво-чорні рани. Очі йому були випечені татарами за те, що тікав з неволі. Це у ті часи була така звичайна річ, що ніхто про те кобзарів і не розпитував, хіба що вони самі співали про свою недолю.

Випивши та заївши, кобзар почав направляти бандуру.

— Як хочете новіших, так заспіваю такої, якої мене Господь навчить.

Всі потишилися, і кобзар заспівав знову:

Ой обізвався пан Хмельницький,
Отаман батько чигиринський:

— Гей друзі-молодці,

Браття, козаки-запорожці!

Добре дбайте, барзо гадайте,

І з ляхами пиво варити зачинайте!

Лядський солод, козацька вода,

Лядські дрова, козацькі труда! —

Ой за те пиво

Зробили козаки ляхами превеликедиво;

Ой за пивний молот

Зробили козаки ляхами превеликий колот;

Ой той пивний квас

Не одного ляха козак за чуба потряс.

Ой не чорна хмара над Польщею встала:

Тож-то не одна ляшка удовою стала!

Бо на праву середу

Зайняли козаки ляхів так, як би череду.

Ой котрих гнали до Прута,

Була доріженька барзо крута;

Котрих до Бузька —

Була доріженька барзо грузька;

А котрих до Хотини,

То, біжучи, попотіли...

Кобзар на хвилину спинився, немов щось пригадуючи.
— Чи ти, Йване, чув коли-небудь оцю думу? — спитав Ганжа Чорноту.

— Зроду не чув! — одповів той.— Гляди, коли він не оце тільки її komponує. Бачиш, який замислений сидить.

Але кобзар уже повів свою думу далі:

Гей, обізвався пан Хмельницький,

Отаман батько чигиринський:

— Гей, друзі-молодці,

Браття, козаки-запорожці!

Добре дбайте, барзо гадайте.

Од села Ситників до города Корсуня

Рівчакми шлях перекопайте,

Потоцького піймайте,

Мені до рук подайте!

Гей, Потоцький, Потоцький!

Маєш собі розум жіноцький!

Не вмів ти еси в Кам'яниці Подільській пробувати

Печеного поросяти, курку з перцем та шапраном уживати,

А тепер не вмєш з нами, козаками, воювати

І житньої соломахи з тузлуком уплітати.

Хіба велю тебе до рук кримському хану дати,

Щоб навчили тебе кримці-нагаї сирію кобилни жовати!

Кобзар скінчив, і козаки загомоніли. Всім ця дума припала до вподоби.

— Гарно склав ти, кобзарю, пісню! — сказав високий чорновусий козак-уманець.— Справді, так воно й було! Гнали ми ляхів з Ганжою, нехай здоров буде, аж до Хотина, прямо-таки як череду товару!

— А ми з Морозенком аж до Прута гнали! — обізвався другий.— Та не самих поляків, а ще й жидів цілі отари! Ганжа аж зайшовся з реготу:

— Ой панове-молодці, нагадали ви мені, як жиди од нас давали дропака: лапсардаки свої позадирали аж на плечі, пантофлі порозгублювали, а білими панчолами грязюку місили. Як пригадаю, то й не вдержусь од сміху. Ти б, чоловіче божий, ще б про жидів у пісню щось додав!

— Додам колись...— одповів кобзар.— Не все відразу. Козаки вже повечеряли, але не хотіли ще кластись спати. Всім хотілося б без краю слухати кобзаря. І не біля цього тільки гурту козаків був кобзар, — співало їх кілька душ по різних кутках полявини.

— Ще якусь заспівайте, кобзарю! Ще! — просили козаки.— Про славу заспівайте!

— Співав би, добрі люде,— одповів кобзар,— аби слухали, та щось мені у горлі дере, неначе полови туди мені насипано!

— От лихо! Меду б тобі кухоль, так де його у поході візьмеш!

— Джура! — гукнув Ганжа.— Піднеси божому чоловіку кухоль мого меду!

Джура раптом наточив з боклага добрий кухоль меду і підніс кобзареві. Той вихилив його одним духом і, обтерши рукавом вуси, почав знову співати:

Розляглися круті бережечки по роздолі,
Пожурились славні козаченьки у неволі.
Гей, ви, хлопці, ви добрі молодці, не журіться,
Посідлайте коні вороні, садовіться
Та поїдем у чистее поле, у Варшаву,
Та наберем червоної китайки на славу;
Гей, щоб наша червона китайка не злиняла,
Та щоб наша козацька слава не пропала.
Гей, щоб наша червона китайка червоніла,
А щоб наша козацька слава не змарніла.
Гей, у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна засмутилася,
А ми ж тую червону калину та й піднімемо,
А ми ж свою славну Україну та й розвеселимо.

— Гарно, гарно,— загукали навкруги.

— Це теж нова дума,— сказав Чорнота.— Саме вона до наших часів і припадає!

— Тепер, чоловіче божий, веселішої! — почувлися голоси козаків, коли кобзар скінчив.

— Такої, щоб горіло!

— Хіба такої, щоб до танців? — спитав кобзар.

— Атож! Адже за день ноги у сідлі набрякли!

— Вороги за річкою, а ви танцювати? — обізвався Чорнота до козаків.

— За річкою? — почувлося з натовпу.— Те байдуже: поки дійдуть сюди — дотанцюємо!

— А прийдуть вороги сюди,— обізвався вусатий уманець,— то будем їх бити, як під Жовтими Водами та під Корсунем били; коли ж несила наша буде, голови свої за неньку Україну покладемо! Ушквар, кобзарю, такої, щоб аж лихо танцювало.

Весело забряжчали й засміялись струни бандури, і кобзар гелосно гукнув:

Ой я сіно скромадила,
Сім сот хлопців принадила...

Зразу коло біля кобзаря поширшало, а посеред кола вихором закрутилися дві пари козаків.

В кого — один, в мене — два,
Чорноброві обидва!..

Додав кобзар, хвацько вибиваючи пальцями по струнах, і серед кола закрутилося ще скілька пар козаків.

Пішла ходором вся полявина од козацького гопака; пролісками ж аж луна пішла од вигукування танцюристів. Тільки Чорноті вже не довелося на те дивитись, бо під ту хвилину до нього наблизивсь сотник Криця і подав йому цілий пакунок паперів.

Полковникові треба було переглянути ті папери, і він, покликавши до себе на поміч полкового писаря, пішов з ним до намету. Там вони поморочилися над паперами мало не цілу годину і врешті-таки натрапили на листа пана Преслава з звісткою про кількість польського війська.

Зважаючи на велику вагу тієї звістки, Чорнота послав того листа гетьманові з курінним атаманом та десятьма козаками, що провозжали до гетьмана коваля.

IV

Управившись з паперами й військовими справами, Чорнота вийшов на повітря. Стояла вже ніч, козацтво клалося спати, хоч подекуди ще й досі грали й співали кобзарі.

Молодого полковника потягло до намету, де була дівчина, його бранка, до того ж він згадав, що пан Януш досі з закрученими руками.

Взявши з собою невеликого ліхтаря, Чорнота увійшов у намет. Пан Януш сидів долі, зціпивши від болю зуби й насупивши чоло; Христина вже спала, Галина ж напівлежала, скилившись до батькових колін, і по очах її знать було, що той самий батько, який досі був для неї пугалом, тепер, коли він приймав муку, став близьким її серцю.

Побачивши Чорноту, Галина зразу ж звернулася до нього: — Пане полковнику! Пожалуйте мого старого батька! Мотузки прямо переїли йому руки!

Пан Януш гнівно глянув на дочку: — Як насліді ти за мене просити? Мені хлопської милості не треба!

Чорнота приглушив у собі образу і сказав спокійно:
— Я, пане Янушу, не хлоп, а полковник славного Війська Запорозького... То, може б, пан звертався до мене більш чемно?

— Хлопський полковник є й сам хлоп!..— пробубонів шляхтич.

— Даремне пан робить мені образу! — сказав Чорнота.— Я прийшов, щоб зробити, у чому можу, панові полегкість. Перше за все заспокойтеся: я не вчиню ні панові, ні паночці нічого лихого... От вам моє слово.

Пан Януш глузливо, крізь сціплені зуби, засміявся.

— Хлоп заспокоює своїм словом... Хлопське слово — вітер!..

Нарешті Чорнота спалахнув:

— Час би вже вам, панам, після того, що сталося, зрозуміти, що козаки такі ж, як і ви, вільні люде!..

— Що? — піднявши гордо своє чоло, скрикнув пан Януш.— Ви, хлопи,— рівня славній польській шляхті! Поки світ стоятиме, хлопи будуть хлопами!

Запал та гонор шляхтича не ображали вже Чорноту, і йому схотілося ще дужче подратувати поляка:

— Даремне пан виставляє себе на посміх! Ми вже шаблею здобули собі волю, здобули й панство... І якщо ви, ляхи, не схочете з нами по-братерському жити, то геть виженемо всіх вас з України. Заженемо у вашу Варшаву, та й сидіть там, як жида на шабаші!

Пан Януш схопився на ноги, але зразу ж з розпукою на виду впав на землю.

— Коли б мені не зв'язані руки, я показав би тобі твоє місце, проклятий схизматик! От скоро прийде польське військо, пов'яже всіх вас, гайдамаків, і порозсадовить по палях!

Чорноті дуже кортіло збити пиху гонорливому шляхтичу, і він таки й зробив би це, коли б пан Януш не був батьком Галини; її ж очі викликали у ньому бажання заспокоїти дівчину і досягти того, щоб вона мала його не за ворога, а за щирого прихильника. Тільки заради Галини він не вважав на ті образи, що робив йому пан Януш.

— Це так пан мені дякує за мою до нього доброзичливість? — обізвався він.— Скажіть же, що я повинен зробити, щоб пан став до мене прихильним?

— Одвези мене з дочкою на той бік Пиляви і пусти волю!

Чорнота замішався. Пустити їх на волю, щоб ніколи вже не побачити тієї чарівної дівчини, що він вирятував з

пазурів Вовгури? Ні, сього він не може зробити. Він нікуди не пустить її од себе.

— Це ж неможливо! — сказав він.— Неможливо через те, що ми з вами воюємо. Правда, допитувати пана про польське військо мені вже нема нащо, бо я вже все, що потрібно, знаю з листа пана Преслава, добутого у Пилявському замку.

— Прокляття! — скрикнув старий шляхтич не в собі.— Я згубив Річ Посполиту! Ліпше було б, коли б ті харцизи спалили мій замок разом з паперами!

— А щоб пан не мав мене за ворога, я згоден розв'язати йому руки і дозволити вільно ходити по табору, з умовою, що шановний пан Януш подасть мені шляхетне слово не тікати з мого табору.

Руки старого шляхтича давно набрякли, як колоди, і завдавали йому великих мук, проте, подати шляхетне слово козакові він мав для себе за приниження і через те вагався з відповіддю.

— Ну що ж? Дає пан слово не тікати?

Муки, врешті, переважили гонор пана Януша, і він з прокльоном у серці одповів:

— Даю шляхетне слово...

— Ну от добре...

Чорнота почав розплутувати мотузки на руках в'язня, але вузли глибоко в'їлися у тіло, і при малому освітленні ліхтаря їх нелегко було розв'язати. У нетерплячці козакові почала допомагати Галина. Їхні руки зустрічалися і плуталися одна з одною. Непомітно для самого себе козак при держав руку дівчини у своїй руді, і тепло його руки блискавкою пішло по її тілові.

Галина не зразу випручала свою руку і, засоромившись з того, пильніше припала до мотузків.

Нарешті, руки пана Януша були розв'язані, і він, стегнувши, почав терти їх.

Чорноті не хотілося покидати намету бранців, але ніякої причепки до того, щоб лишатися у ньому, вже не було.

— Прощайте тепер!..— сказав він після мовчанки.— Заспокойтеся й спіть.

Коли Чорнота вийшов на повітря, над землею вже царювала ніч. Зірки своєю безліччю так запорошили небо, що, здавалося, не лишилося вже на ньому й клаптика вільного місця. У вогкій од ночної роси траві світилися блискаки, немов перемовляючись своїм срібним світлом з далекими зірками. Понавколо полявини, наганяючи на

козаків міцний сон, стиха гомоніли своїми соковитими листями столітні дуби. У таборі стояла така тиша, неначе й самого табору не було тут; тільки пирхання коней та далеке пугкання вартових іноді порушали ту тишу.

— Иди собі спати! — сказав Чорнота, розгляdivши біля намету вартового. — Сих ляхів уже не треба стерегти.

Вартовий охоче пішов спати, сам же Чорнота стояв біля намету вагаючись. У темряві ночі йому ввижався білий, гнучкий дівочий стан і блакитні очі, що з подякою й ласкою дивилися на нього. Завзятий козак, що всі свої юнацькі роки прожив у походах, серед степів, лісів та людської крові, був приголомшений дівочою вродою. Та врода заклікала його до кохання й радості і вабила до щасливого, спільного з коханою дівчиною життя.

Цілим натовпом ходили тим часом думки і в голові Галини. У монастирі її повчали, що козаки — то прокляті Богом схизматики, що вони лютіші за звірів, бо розгніваний Бог не дав їм серця; од батька вона чула, що козаки такі ж саме хлопи, як і інші українці: брудні, нечемні, неосвічені, однакові з тварями, віддані Богом на те, щоб працювати на своїх панів. А що ж вона побачила? Козак, що її зрятував, такий огрядний, чемний, такий моторний красунь і до того добрий і навіть соромливий... Він далеко добріший і ввічливіший, ніж її батько... Батько ображав його, звав у вічі хлопом; він же все те йому подарував і поведився з ним пошляхетському...

Галині стало соромно за батька, і схотілося догнати козака й подякувати йому за його добре серце.

Дівчина вийшла з намету і, побачивши Чорноту, наблизилася до нього.

— Спасибі вам, добрий полковнику, за вашу ласку...

З тим вона хотіла взяти козака за руку, але несподівано почула себе у його обіймах.

— Люблю тебе, моя пташко, як світ сонця, як душу свою... — шепотів біля неї знайомий голос. — З першого погляду закохався я у тебе, мов шалений. Хоч волею, хоч неволею, а будеш ти моєю!..

Дівчина почула, як козацькі вуси залоскотали її щоку і теплі вуста обпалили її губи поцілунком. З несподіванки вона й нестямилася, аж козак ще міцніше пригорнув її до себе та цілує ще раз... ще...

Нарешті дівчина прочунала. Вона пташкою випорхнула з обіймів козака і, тремтячи всім тілом, побігла у намет.

Дивні почуття обхопили душу дівчини. Радість і щастя, що зворушили її істоту після поцілунку козацького полковника, скоро потьмарилися від сумних думок про те, що козак не шляхтич, а до того він ще й схизматик і ворог Польщі; що батько не тільки не згодиться на її шлюб з козаком, а навіть прокляне її, і, що впустивши козака у своє серце, вона вчинила не тільки великий гріх, а ще й зраду своїй батьківщині.

Під впливом таких думок Галина не спала всю ніч і більшу частину її простояла навколошках, шепочучи ті молитви, яких багато вивчилася у монастирі, і, викликаючи до себе Божу Матір, щоб допомогла їй викинути козака з свого серця; за його ж доброзичливість вона подала собі слово оддячити йому чимсь іншим, а тільки не коханням своїм.

На другий день у розмові з батьком Галина нарікала на те, що він поведився з Чорнотою нечемно, не вважаючи на те, що полковник, як з усього виходило, дістав шляхетське виховання. З приводу сього старий шляхтич не сперечався з дочкою. Він весь час був сумний і каювся, що подав Чорноті слово не тікати.

«Як можу я тут сидіти, — думав він, — коли батьківщина моя у небезпеці? Я неодмінно повинен перестерегти привідців польського війська про те, що козаки захопили мое листування».

Проте втекти з козацького табору було нелегко. Як помітив пан Януш ще з першого дня, понавколо табору в усі боки рясно становилися чати, піші й комонні. До того ж він розумів, що вийти з-під захисту полковника Чорноти і натрапити на вартових було однаково, що піти на смерть, бо й крізь намет він чув, яким пеклом у своїх розмовах всі козаки дихали на шляхту.

Через кілька день у козацькому таборі почалася метушня. У серці старого поляка збудилася надія на те, що козаки, прочувши про велике польське військо, лагодяться тікати; та тільки та радість його була передчасна, — до намету бранців увійшов Чорнота і сказав, що мусить з своїм повком перейти ближче до річки Пиляви, бо на місці його табору стане гетьманське військо.

— Хотів я, пане Янушу, — сказав у розмові Чорнота, — оселити вас на який час у вашому власному замку під моєю охороною, та, на жаль, не можу сього зробити, бо у вашому замку житиме сам гетьман.

Старий шляхтич насупив брови:

— Коли б я міг се передбачити, я власноручно спалив би свій замок!

Через який час Чорнота й Ганжа вивели свої повки з полявини на лісовий шлях і повели прямо до греблі й мосту через Пиляву, куди вже Ганжа й ходив раніше, пана ж Януша з дочкою та Христіною вели під вартою позаду козацьких повків пішки.

Галина була у селянській запасці, мережаній сорочці й черевиках на босу ногу, а старий шляхтич з огидою поглядав на одягнені на його ноги сині, з великою матньою штани й брудну селянську сорочку.

Бранці йшли вже з півгодини. Незвичка до пішої ходи й до дебелих селянських черевиків робили Галіні великі труднощі. Вона спотикалася, зачіпалася за гілки, дряпала собі ноги і мало вже не плакала з утоми, як несподівано з лісу виник Чорнота і, підбігши конем до бранців, почав запрошувати дівчину сісти до нього на коня.

Побачивши чорнявого красуня полковника у всій його войовничій красі і почувши його ласкаву мову, панночка палахнула рум'янцем; проте, вона подякувала козакові, сказавши, що йтиме пішки разом з своїм батьком.

Сказавши так, дівчина одвела свої очі набік, щоб не зустрітись удруге з очима козака, аж у ту саме хвилину дужа рука молодого полковника обхопила її стан і, одірвавши од землі, посадила на коня.

В ту ж мить стиснутий острогами кінь, мов несамовитий, кинувся уперед і поніс козака з його дорогою здобиччю поміж деревами.

Вони летіли вихором. Тепле, пахуче лісове повітря прудко шуміло повз них, а гнучкі віти лоскотали їх своїм листям; коли ж траплялося, що вони загрожували Галіні небезпекою, то з хрустінням падали униз, підрубані шаблею хвацького вершника.

За хвилину Чорнота з Галиною були вже далеко, заховані деревами од людських очей.

— Ти моя бранка... — говорив козак, міцно пригортаючи до себе дівчину, — і повинна у всьому коритися моїй волі!

Серце дівчини затріпотіло у грудях, мов пташка у сільці. Вона уявила собі, що козак хоче умчати її кудись у гущавину, де вона буде вже у необмеженій його владі, і жах обхопив її молоду душу.

— Молю пана, — з благанням сказала вона, — поверніть коня назад!

— Не зви мене паном... не зви й полковником... Зви мене Іваном, я ж зватиму тебе по-нашому — Галсю. Ти моя, й я нікому тебе не оддам!

— Молю тебе, козаче: пусти мене!.. У тебе ж добре серце! Чорнота зрозумів, чого злякалась дівчина.

— Не бійся, горличко моя, я не буду насильником, бо люблю тебе не тільки палким коханням, як ніхто ще не кохав дівчини, але разом і ніжно — як дитину. Ти станеш моєю тільки після того, як своєю волею візьмеш зо мною шлюб.

Він почав палко цілувати її вуста, чоло і очі. Галина не змагалася. Після його останніх слів вона була у його владі. Йй було так любо, так солодко... І непомітно для дівчини губи її теж склалися у поцілунок і цілували козака...

Аж тут перед очима Галини поміж віттями дубів почали виникати темні постаті черниць з чітками на руках і, заміряючись на дівчину чорними хрестами, погрожували їй пеклом... Мороз пішов по тілу дівчини...

— Ах!.. — скрикнула вона, одсахнувшись од козака. — Ти схизматик! Вони... черниці-кармелітки погрожують мені. З тобою я занашу свою душу!

— Забудь, Галочко, ті єзуїтські вигадки! — говорив Чорнота. — Бог один і для мене, й для тебе. Я виряджу тебе з батьком у Чигирин. Там ви перебудете поки скінчиться війна, а тоді ми з тобою візьмемо шлюб. Одно тільки ти мені скажи: чи любиш мене?

Вона обхопила його шию.

— Я не знаю, що то — кохання, а тільки мені так любо з тобою, Іване, так радісно, що, здається, й у раї не було б краше!

Він міцніше пригорнув її до себе, голубив своєю рукою... Дівчина мліла у його обіймах, з довірою до нього пригорнувшись, а тіні лихих черниць танули під промінням вечірнього сонця й теплом молодого чистого кохання.

Нарешті, втомлений кінь спинився, і козак повернув його на шлях до свого нового коша.

V

До тих часів, про які ведеться наше оповідання, себто до повстання українського люду, польська держава була великою й могутньою. До неї належали Україна, Біла Русь, Литва й частина Пруссії, остання ж, Пруссія, та Молдова

були од неї залежні як голдівники. Спілки з поляками домагалися всі держави Європи, бути ж їй ворогом зважувалася тільки могутня у ті часи Туреччина. Побідні хоругви польського війська бачили й турецькі, німецькі, угорські й свейські городи, і навіть на баштах далекого московського Кремля маяла корогва з польським орлом.

Найкраще польське військо завжди набиралося на Україні, і через те після того, як реєстрові козаки і польські драгуни, набрані з українців, стали на бік Богдана Хмельницького, а все українське поспільство повстало на поляків, як один чоловік, Польща відразу знесилася, бо хоч і небагато втратила вона війська під Жовтими Водами та під Корсунем, так зате не мала з кого набирати нового війська. Ледве через п'ять місяців було зібрано вісімдесят тисяч війська, та й те наполовину складалося з німців, угорців та волохів, бо ті, почасти за гроші, почасти як підвладні полякам, прислали своє військо їм на поміч.

І от тепер мов дві великі, темні хмари насувалися до річки Пиляви два ворожі війська. Зі сходу, з Білої Церкви, йшли реєстрові козаки й запорожці з арматою, під приводом гетьмана Хмельницького; з півдня й півночі приєднувалися до нього загони повстанців під приводом Кривоноса, Богуна, Нечая, Морозенка, Небаби, Гайчури й інших богатирів і навіть з заходу, з Галичини, проскочив сюди ватажок Носач з опришками; з заходу ж наступало різнозичне польське військо.

Тисячі возів тяглися кількома шляхами позаду того й другого війська. Проте кількість возів у козацькому війську була далеко менша, ніж у польському, бо козаки йшли своєю землею — Україною — і мали де добувати харчів; навпаки — за польським військом обози розтягалися на десятки миль, возів у їхньому військові було більше, ніж людей, бо всякий пан віз за собою свою одіж, постелю, харчі, вина і навіть найкращу хатню посудь, щоб похвастатись нею перед іншими панами.

Над натовпами війська чорними хмарами крутилися круки, чуючи собі скоро велику здобич, а з-позаду війська до його табору щоночі підходили цілі табунні голодних вовків, отруюючи повітря своїм огидливим виттям.

Не дійшовши до Пиляви з півмилі, обидва війська стали таборами.

Хмельницький розташувався з арматою на полявині, серед лісу, і, взявши з собою найближчих порадників: Богуна, Джеджалія, Кривоноса та Виговського, над'їхав до

табору Чорноти й Ганжі, що стояв гонів за двоє од річки Пиляви.

Всі семеро поїхали обдивитись на береги річки. Перед козацьким військом на шляху з Києва на Варшаву була через Пиляву гребля з мостом, а обабіч шляху од річки до лісу слалися рівні луки, вкриті болотами, що за літо тільки зверху трохи підсохли; під вагою ж коней не товста, тверда шкарупа на болотах провалювалася, і коні грузли у болото.

Помітивши, що польський берег Пиляви твердіший за східного, гетьман і всі полковники зважили за найліпше заманити поляків на східний бік Пиляви і потім загнати у болото.

— Щоб заманити ляхів на сей бік, — говорив Хмельницький до товаришів, — доведеться частину війська вирядити за міст на той бік. Знаю я ляхів — вони шпаркі, коли їхня сила. Здолають наше передне військо за мостом, то вже на тому не спиняться — перебіжать сюди!..

— От тоді ми їм і покажемо, почіму ківш лиха! — обізвався Чорнота.

— Ти, Іване, казав... — обернувся до Чорноти гетьман, — що тут десь вештаються по околицях вовгурівці та гайчурівці... Збери їх, вражих синів, до себе та й постанови за міст. А то вони тільки знають неузброєних людей мордувати та палити те, що нам самим потрібне. Куди не повернешся, все попалене, все зруйноване... Вони тільки шкодять війську.

— От те ж саме й я кажу! — одповів Чорнота. — Я звелю їм поробити за мостом окопи, та й нехай вражі діти покажуть свою вдачу на ворогах!

— Ну, а далі, — сказав гетьман, — ти вже роби, як сам знаєш, а щоб мені заманив ляхів сюди, на болота!

— Та вже якось-то заманю!

Оглядивши береги Пиляви, гетьман поїхав у замок пана Януша і розташувався там з писарем та канцелярією.

Табір польського війська був у півмилі на захід од мосту через Пиляву на гарному, рівному степу. Військо їхнє було дуже добре узброєне, забезпечене харчами і мало багато гармат; тоді як війська Хмельницького половина була узброєна тільки косами, вилами та кийками.

Поляки розуміли перевагу своєї зброї і зарані празникували свою перемогу над козаками; пригоди ж з військом коронного гетьмана Потоцького під Жовтими Водами та під Корсунем здавалися їм такими випадковими, що під

час бенкетів у польському таборі щодня можна було почути похвальбу розігнати хлопів капчуками.

Проте привідці польського війська не хапалися до бою. Головний з них, Домінік Заславський, навіть зовсім не мав охоти битись з козацьким військом, бо убивати повстанців вельможному панові було зовсім не корисно,— серед тих повстанців були тисячі хлопів з його незчисленних маєтків на Україні, та до того ж він ще не стратив надії на те, що козаків можна умовити до згоди й покірливості.

Тільки Ярема Вишневецький, заклятий ворог козаків, радив вдарити на них всім військом; проте, його ради пан Домінік не послухав, а, стоячи табором біля Пиляви, розважав шляхту щоденними бенкетами; щоб же вояки не нудилися, він дозволив всім охочим підходити до Пиляви і викликати козаків на герці.

VI

Три дні вже з ранку до вечора понад річкою Пилявою одбувалися герці. Охочих до того, як з боку козаків, так і з боку поляків, знаходилося чимало. Найзавзятіші вояки й найбільше хвацькі гарцьовники перед герцем банили й скребли своїх баских коней, щоб вони аж виблискували своєю оксамитовою шерстю. Вони сідали їх коштовними сідлами, на себе одягали найкраще вбрання, чіпляли до боку найдорожчу й найбільше улюблену зброю, брали до рук вигострені списи і виїздили до річки, викликаючи з ворожого боку охочих помірятися хистом та міццю; коли ж на заклик ніхто довго не виїздив, то вояка ганив все вороже військом, лаючи всіх так, що у наші часи ніхто такого й не вигадає.

Козаки були кращі за поляків верхівці, та зате поляки вміли з більшим хистом рубатись... Врешті, частіше складалося так, що поляки були побідниками, козаки ж або верталися з герцю об'юшені кров'ю, або зовсім накладали головою, і на свій бік річки їх уже переносило товариство на ношах.

На четвертий день обоє війська вже так роздратувалися, що почали набігати на ворогів не подинці, а цілими купами.

Чорнота й Ганжа розуміли, що наблизився час, щоб заманити поляків на козацький бік Пиляви; і от вони, одбиваючи польські наскоки, перейшли з своїми повками

через греблю на польський бік, де вже стояли у окопах з своїми загонами Вовгура й Гайчура.

Звістка про цей перехід стурбувала польських привідців, і вони, піднявши на ноги все військом, вивели його з табору й поставили до бою.

Любо було глянути на польське військом, що рівними лавами вкрило все поле. Гусари, що всі були з польської шляхти, шикувалися на чудових, прудких, як вітер, і баских, як вогонь, конях. Чепраки під сідлами були у них саетові, гаптовані золотом та сріблом, маленькими рученьками паній та панянок. Самі сідла були ковані сріблом та поцяцьковані коштовними каміннями; стремена теж були срібні, обзолочені; шаблі всі з золоченими або й широкими золотими держакми. Кунтуші на гусарах були різноколірові з оксамиту, з золотими гапличками й ланцюжками біля коміра, пообшивані коштовним хутром. На косоверхих шапках у них теліпалися золоті китиці, вкриті блискучими самоцвітами, на ногах же брязкали острогами червоні або блакитні сап'янці.

Спільники поляків були вбрані простіше: німці — у сині жупани, угорці ж та волохи — у свої народні різноколірові куцини. Всі вояки вже занудьгувалися походом і нетерпляче поривалися до бою.

Далеко не таке браве на вигляд було військом гетьмана Хмельницького, що теж виготувалося до бою і стояло сховане по пролісках. Хоч після Корсуня й Жовтих Вод і воно, як казали, «трохи підлаталося», а проте, було вbrate надзвичайно різноманітно. Запорожці були у різноколірових каптанах та червоних поверх них жупанах, драгуни, що прилучилися до козаків од поляків, по вбранню скидалися на німецьку піхоту, реєстрові козаки були у синіх чумарках, повки ж, що склалися з загонів Кривоноса, Ганжі, Нечая, Богуна й інших, були хто у золотом гаптованій одежі, добутий по польських замках, а хто так і у звичайному селянському сіряці.

Хмельницький, з булавою у руді, під великим гетьманським бунчуком, об'їздив своє військом, розважаючи своїм словом тих, що не бували досі у бойовищах.

— Стійте міцно, панове молодці! — гукав він до молодих козаків. — Стійте, як брати ваші стояли й билися на Жовтих Водах та під Корсунем. Моліться милосердному, пам'ятаючи, що ми б'ємося за волю дітей наших та за віру свою православну, стоптану ляхами. Господь допоможе нам. Уже двічі перемогти поляків, — допоможе перемогти їх і втретє, бо на нашому боці свята правда!

Слідом за гетьманом ходили понад військом попи з кропилом і благословляли козаків на славу смерть за святу віру.

У обідню пору до повків Чорноти і Ганжі на чудовому огирі підїхав завзятої постаті поляк і почав викликать на герць не простих козаків, а когось з отаманів та старшини. Це був середніх літ шляхтич, прозвищем Збручич, загартований у степових походах на татарів та у бойовищах з шведами й турками. Метке було його око, непохибна була рука, і скільком ворогам збавив він уже за своє життя віку, тому він давно погубив рахунки.

— Гей ви, хлопи, гречкосії! — гукав шляхтич, басуючи своїм чудовим вороним конем понад козацькими повками. — А висилайте лишень до мене кого-небудь з ваших метців — ватажків та богатирів, я одрубая йому своєю шаблею уха і кину псам на сніданок!

Козаки переглядалися. Після вчорашніх пригод небагато вже було охочих до герцю з поляками, та й постать Збручича, що сміло сам на сам ходив на медведів, не дуже-то завдавала охоти помірятися з ним міццю.

— Що ж? — глузував поляк. — Мабуть, ваші богатирі звикли тільки ціпами махати, а не шаблею. Бидлом нашим ви були, бидлом нашим і будете довіку!

— Не діждеш того, вражий ляше! — почувлося з козацького боку, і наперед війська виїхав Вовгура.

Велика постать польського богатира у порівнянні з Вовгурою враз зменшилася і наче присіла. Ні списа, ні шаблі не було у Вовгури, а держав він у руці важкий, з довгим держакон келеп.

— Гаразд, Вовгура, гаразд! — загукали козаки-вовгурівці. — Збий йому пиху!

— Молись Богу, вражий ляше! — гукнув Вовгура. — Бо вже тобі меду-вина не пити!

— Кинь свою гирлигу, хлопе! — глузував Збручич з Вовгуриною келепа. — Це тобі не вівці пасти, а з лицарем битись!

Скипів Вовгура, вдарив свого коня острогами і полетів на поляка, той же дожидав його, стоячи на місці, і, обіперши ратище свого списа на стремено, направляв його блискучий гостряк на груди козака.

Близько вже козак-велетень... Вже високо замахнувся він своїм келепом над головою поляка... Та неабиякий вояка був Збручич, — він знайшов собі рятунок од келепа козака

і так смикнув свого коня, що той підкинувся на дибки назустріч келепові.

Мов спілий кавун, репнула голова нещасного коня од важкого келепа Вовгури, зате живий лишився його вершник і у ту ж мить всадив гостряка свого списа козакові у серце.

Охнули й козаки, й поляки, коли обоє бойці впали на землю, тільки між поляками скоро почувлися радісні вигукки, бо Збручич зараз же виліз із-під свого мертвого коня; козацький же богатир, лежачи на землі, корчився у боротьбі з смертю.

Засмутилися вовгурівці і, піднявши свого ватажка на руки, понесли за річку до козацького табору.

Через кілька хвилин завзятий шляхтич, добувши собі другого коня, знову вже гарцював між двома ворожими військами, гукаючи до козаків:

— А що, смердючі хлопці?.. Це вам не ціпами махати! Де ж поховалися ваші ватажки? Нехай виходять всі поодинокі або хоч і всі разом. Я всіх їх повкладаю, як уклав вашого чабана.

— Нема кому більше йти на нього, — почувлося поміж козаками, — як не Гайчурі!

— Виходь, Гайчуро! Не дай ляхові з нас кепкувати!

— Як іти, то й іти! — одповів Гайчуро і виїхав наперед війська.

Ватажок лугарів, себто козаків, що весь вік вікували по нетрях Великого Запорозького Лугу та по скелях і байраках Дикого Поля, був середнього зросту, широкий у плечах і запалений вітрами так, що шия його й обличчя скидалися скоріше на халяву чумацького чобота, ніж на тіло людини. З-під високої його шапки вибивався оселедець, виявляючи у ньому запорозького братчика. Років з двадцять уже, як Гайчуро, не стерпівши польського гніту, покинув Україну і пробував по лугах та байраках, переховуючись там з такими ж, як і він, волелюбивими братчиками і од людей, і од дикого звіра, аж поки нарешті звістка про те, що Україна повстає на своїх гнобителів, не витягла і Гайчору з його товаришами з диких нетрів на Україну.

За свій вік Гайчуро чимало разів бився з ворогами і рубав їх як не треба краще, та тільки такої науки до герцю, яку мав польський шляхтич, у нього не було.

— Оце у вас кращого й немає? — глузливо скрикнув Збручич, наближаючи коня до супротивника. — Ну й лицарі! Хліви вам чистити, а не воювати!

— По-іншому заговориш, як покуштуеш моєї шаблі, ляше! — обізвався Гайчура і пустив свого коня на поляка.

Коні з вершниками збіглися до купи. У повітрі забряжчали дві шаблі... Та ніхто з бойців ще не вспів зачепити ворога, а вже гарячі коні проминули один одного.

Бойці повернули розпалених коней і знову збіглися, виблискуючи один над одним шаблями. Вони крутили своїх коней і, насадаючи один на одного, намагалися достати свого ворога гостряком шаблі. Всі, сперши дух, дивилися на бойців, всією душею пориваючись на поміч всяк своєму лицареві.

Аж ось шабля Гайчури, застогнавши жалібно з напруги, випала з його руки, а сама рука козацького ватажка немічно звисла до сідла...

Поляк розрубав козакові руку до самої кості, і з неї цілим водограєм задзюрчала кров.

Скрики горя, образи й розчарування почувлися з боку козаків, — гинув другий їхній ватажок...

Як годилося на герцях, Збручич не добивав покаліченого супротивника, а тільки сказав глузливо:

— Навчись, хлопе, раніше рубатись, а тоді вже лізь на шляхтича. Буде з тебе!

З тим побідник од'їхав до своїх товаришів під голосні вигуки всього польського війська; скаліченого ж Гайчуру товариші зняли з коня і понесли за річку до табору.

— Недобре нам складається!.. — загомоніли козаки. — Не буде щастя нам біля Пиляви. Треба, мабуть, одійти на інше місце!

Почувши такі розмови, Ганжа занепокоївся:

— Чому ж то не буде нам щастя? — обізвався він до козаків. — Через те, що вбито двох на герці? Хіба це диво?

— А бачив ти, пане полковнику, як впав з коня Вовгура? — обізвався до Ганжі сивоусий козак з люлькою у зубах.

— Бачив. А що?

— А те, що головою впав до нас. Ото ж і лихе так впаде на нас!

Ганжа аж почервонів з серця:

— А тобі ж, старому, й не сором переказувати при юнаках отакі баб'ячі брехні? Од того, що людина впала головою у той, а не у інший бік, лиха не станеться, а од таких брехень може статись! Тобі б час розуміти, що буде те, що Бог дасть.

Полковник пішов пенад своїм повком, розважаючи й заспокоюючи козаків.

Тим часом завзятий шляхтич не вгавав. Випивши великий келех венгерського вина та проковтнувши дві сердельки, він знову виїхав наперед війська.

— Чого ж ви, нещасні хлопи, ще тут чекаєте? Кидайте скоріше зброю та падайте нам до ніг! Не бійтеся: ми зглянемося на вашу нікчемну хлопську вдачу і пустимо вас до вашого діла — чистити наші свинарні та стайні.

Козаки боліли душею, з сорому не підводили очей, та мовчали, бо шляхтич не хотів битись з простими козаками, з старшини ж ніхто вже на нього не виходив.

— Ото уже й усі у вас богатирі? — глузував поляк. — Вже й немає охочих помірятись зо мною вдачею?.. Ну, так отож вам наука: коли бидлом ви народилися, так нема чого вам у лицарі й лізти. Бидлом нашим ви й помрете.

У Ганжі давно клекотіло у грудях обурення на лайливого шляхтича, а до того він бачив, що пригода з Вовгурою та Гайчурою, разом з похвалюючим поляком, дуже засмутили війська. Щоб піднести дух козаків, треба було щось зробити, і Ганжа не втерпів.

— Доки оцей пес брехатиме? — скрикнув він у весь голос. — Благословіть мені, панове товариство, з ляхом до герцю стать!..

— Схаменися! — обізвався, почувши те, Чорнота. — Ти полковник, потрібний Україні для керування військом, а хочеш віддати своє життя за чортзна-що — за одного шляхетного хвалька!

— І батьки ваші були легкодухі та ще й зрадливі!.. — почувлися з польського боку вигуки Збручича. — Вони не тільки завжди тікали од нас, а ще й самі своїх гетьманів нам видавали на катування. Вся ваша порода хлопська паскудна, нікчемна!

— Чуєш? Чуєш? — гукав Ганжа до Чорноти. — І батьків наших уже зачіпає... Не дає кісткам небіжчиків спокійно лежати в домовинах!

— Нехай бреше пес на вітер! — одповів той.

— Ти, Демку, вже не такий-то молодий, — де ж тобі з цим ляхом зачіпатись? Та ще й ненька у тебе старенька єсть.

— І самі ви паскудні, смердючі, — знову почувлися вигуки шляхтича, — і віра ваша погана, схизматська!

— Чуєш? — у весь голос гукнув Ганжа і кинувся до свого коня.

— Та хоч заспокойся ж! — умовляв шпаркого товариша Чорнота. — Не хапайся! Не годиться битись хвилюючись!

— Нема чого мене повчати! — гукнув Ганжа вже з коня. — Гей, брати мої любі! Славні товариші! Дайте мені кухоль горілки: пригадаю я свої юнацькі літа — заткну пашу вражому ляхові!

— Ганжа, Ганжа виходе на герць! — почувлися голоси поміж козаками і луною розійшлися по всьому козацькому війську. Всі зразу повеселішали:

— Ганжа повчить ляха! Ганжа помститься й за Вовгуру, й за Гайчуру, та й за козацьку честь!

Ганжа тим часом вихилив кухоль горілки, обдивився на свою зброю й, взявши у праву руку списа, виїхав наперед війська. Його постать була тепер спокійна й велична. Красиве, трохи повне обличчя, з довгим рівним носом і пишними, з невеликою сивиною, вусами ні одним рухом не виявляло хвилювання, а очі з-під пишних, трохи насуплених брів дивилися на ворога гострим поглядом.

— Доки ти брехатимеш, еретичний сине? — гукнув він, наближаючись до поляка. — Забув уже, як ви тікали з Корсуня до лясу? Забув, що ваші обоє гетьмани зараз з нашої ласки у Криму сиру кобилячину жують? От ми вам про те нагадаємо: віддамо й вас татарам у неволю, погану ж вашу Варшаву доценту зруйнуємо!

— Ах, пся-віро... хлоп проклятий! — скипів Збручич. — Варшава славна, а не погана... А ваші ослячі голови стримітимуть по її баштах та мурах!

— Ну, годі вже, ляше, лаятись... — сказав Ганжа. — Час до діла братись! Я от стаю з тобою на герць за честь козацтва й України. Тільки у мене умова така: одному з нас не животіти! Битися — не до крові, а до смерті!

— Найліпша умова! — одповів шляхтич. — За твою злодіяцьку голову мені подякує вся Польща!

— І битися однаковою зброєю! Нехай нас Бог розсудить.

— І це добра умова. Може, зразу на списках?

— Як на списках, то й на списках.

Бойці од'їхали один од одного, щоб дужче розігнати коней, взяли до рук списи, і, направивши їх блискучі гостряки уперед, стиснули коней острогами і кинулися один на одного так, щоб мати ворога з правої руки.

Ще мить — і, здавалося, обидва будуть на списках і разом впадуть мертві додолу. Та, мабуть, щось небезпечно для себе побачив Збручич і, несподівано повернувши свого коня так, щоб він прийшовся Ганжі, з лівої руки, намагався встромити йому свого списа у бік.

Цей захід поляка був такий несподіваний, що Ганжа ледве вспів вдарити своїм списом по списові ворога, щоб одхилити його набік.

Трісь... — і обидва списи перебилися. Козацький вояка зрятувався од смерті, але у руці його, як і у руці супротивника, лишилася тільки половина ратища.

Бойці спинили розпалених коней і з'їхалися знову:

— На шаблях?

— На шаблях!

Вони знову розбіглися, щоб розігнати коней.

— Збручич, Збручич візьме верх! — почувлося з польського боку. — Шабля — то найбільше укохана його зброя!

— Не піддавайся, Демку! Кріпись, полковнику! Вкороти ляхові віку! — гукали з боку козаків.

Бойці збіглися, і у повітрі забряжчали шаблі.

— Молися, хлопе, Богу! — гукав Збручич, намагаючись дістати шаблею до шиї козака. — Ось зараз я понесу твою голову у наш табір на гостряку своєї шаблі.

— Не кажи, ляше, гоп, поки не перескочив! — одповів Ганжа, одбиваючи наскоки поляка.

Бойці рубалися довго й завзято. Вони то роз'їздилися, то знову кидалися один на одного, то крутили своїх коней, намагаючись несподівано вдарити ворога з другого боку.

До Ганжі повернувся хист його юнацьких літ, і поляк не зміг взяти над ним перевагу.

З півгодини тягся вже цей завзятий герць. Обоє бойці вже стомилися, у поляка вже точилася кров з руки, у Ганжі — з плеча. Напруження глядачів дійшло вже до більш нікуди. Обоє ворожі війська довгими лавами підсунулися ближче до бойців і, сперши дух, чекали кінця герцю.

— Дзз... — почувлося у повітрі, і всі зрозуміли, що сталося щось непевне.

На очах усіх два гостряки од шабель, простогнавши у повітрі, впали на збиту копитами коней землю. Поляк дуже рішуче намірився було вдарити свого супротивника шаблею, Ганжа ж з усієї сили вдарив його шаблею своєю... і от у руках бойців лишилися самі держакі од шабель.

Глядачі були розчаровані.

— Що ж то: пан не подоліє хлопа? — гукали Збручичу поляки. — Не зроби ганьби Польщі!

— Добивай, Ганжа, ляха! — гукали з боку козаків. — Добивай еретичного сина! Докажи козацьку вдачу!

— На келепах! — ледве зводячи дух, одповів той.

Бойці роз'їхалися, щоб передихати.

— Та тебе ж, Демку, поранено! — скрикнув Чорнота, побачивши на плечі Ганжі кров.

— Подряпано, а не поранено! — пожартував той і обернувся до своїх козаків: — А дайте мені, панове-товариші, кухоль горілки, бо щось моя рука вже намахалася!

Десять козаків кинулося подати Ганжі горілки, і він вихилив добрий поставець.

— Дайте мені мій келеп!

Ганжі подали келеп, і він, взявши його у руку, покрутив у повітрі, неначе випробуючи, чи не важкий він на його втомлену руку.

— Добре буде! — сказав врешті Ганжа, чіпляючи келеп до сідла.

Далі він розстібнув сорочку і, показуючи козакам на своїх грудях невеликий срібний хрестик, додав:

— Якщо вб'є мене лях, так сього хрестика не ховайте зо мною, а передайте моїй неньці. Козака на тім світі й без хреста пізнають!

— Зробимо по твоїй волі! Зробимо! — відповідали козаки.

Ганжа знову виїхав наперед війська, поляка ж ще не було.

— А що, ляше?.. — почав гукати козацький полковник. — Мабуть, засапався так, що й духу не зведеш? Мабуть, непереливки вже?

Аж ось виїхав і Збручич.

— Я не поспішався, — сказав він, — тільки через те, що хотів дати тобі ще трохи пожити на світі!

Бойці знову стисли коней острогами і помчали один на одного.

Ось коні зближаються... І козаки, й поляки, сперши дух, стежать очима за найдрібнішими рухами бойців. Ось важкі келепи вже метнулися над головами вершників... Ще мить — і хтось з бойців повинен впасти мертвим, бо келеп — то найстрашніша зброя.

Тут Збручич знову хотів підставити під келеп ворога свого коня й підняв його на дибки, та Ганжа вже знав його звички і, проскочивши конем трохи далі та перекрутивши свій келеп у повітрі, щоб не вдарити по коневі, саме влучив ім шляхтичу по голові.

Хряснули під важким келепом кістки польського богатиря, і з голови його по повітря розлетівся скривавлений мозок, обляпавши коней обох бойців.

Каменем впав на землю шляхтич, розпластавши на землі колись могутні руки; і, мов грім, залунали з козацького

боку радісні вигуки, а козацькі шапки цілою хмарою полетіли угору на славу козакові Ганжі і всій Україні.

Ганжа теж зняв шапку і почав махати нею до свого товариства, коли тут почув він з польського боку вигуки:

— Втомлений був... втомлений! Не диво, що Збручича вбито, бо він був втомлений попередніми герцями!

Тільки почув те Ганжа, як гонор та завзяття опанували ім.

— Втомлений був? — гукнув він до поляків. — Давайте іншого! Виходьте всі по черзі! Я всі ваші дурні голови порозбиваю, як горіхи!

Побачивши, що побратим зовсім запалився, Чорнота під'їхав до нього і почав заспокоювати:

— Годі тобі, Демку! Годі! Нехай брешуть собаки!

— Ні, я їм заціплю рота! Нехай не брешуть! Давайте, еретичні сини... Хто у вас найдужчий!..

Через кілька хвилин замішання з польського боку виїхав дужий та бравий молодий шляхтич, красуючись своїм арабським конем та пишним блискучим вбранням.

Враз по всьому полю понад лавами польського війська залунали вигуки поляків:

— Віват пану Мрозовському! Віват! Смерть нахабі козаку!

Супротивники зблизилися і подивилися один одному у вічі... Та, мабуть, у очах Ганжі шляхтич побачив недобре собі пророкування, бо його брва та завзята постать зразу неначе зів'яла й зменшилася.

— На чому? — суворо спитав Ганжа.

— На шаблях! — одповів шляхтич.

Ганжа не мав уже шаблі, бо вона була перебита на попередньому герці. Доводилося рубатись чужою.

Він од'їхав до своїх уманців.

— А дайте, панове, мені шаблю небіжчика Вовгури!

Кілька козаків кинулися до вовгурівців і незабаром повернулися з шаблею вбитого богатиря.

Покрутивши її у руці і махнувши кілька разів по повітря, Ганжа задоволено встромив її у піхви: шабля припала йому до руки.

— Чому ж, вражі діти, не подаєте горілки? — жартливо звернувся він до товаришів. — Чи я вам не людина, щоб отак битись не пивши?

Горілка раптом з'явилась і, випивши півкухля, Ганжа виїхав на місце герцю, де шляхтич, дожидаючи його, мордував у нетерплячці свого коня.

Бойці збіглися, брязнули шаблями і закрутилися у боротьбі.

Ніколи ще, мабуть, не доводилося глядачам бачити такого завзятого герцю, який тепер почався: шаблі, люде й коні крутилися, звивалися й зчеплювалися у боротьбі, немов складаючись у одне тіло. У обох ворожих військах була така тиша, немовби на полі не було жодної живої душі. І от серед тієї тиші враз вибився з тисячей грудей скрик «ох!».

Шабля шляхтича, жалібно простогнавши, високо у повітрі блиснула своєю загартованою крицею. Ганжа своєю дужою рукою вибив її з руки шляхтича і у той же мент наскрізь простромив йому шию великим Вовгуриним палашем. Червоним водограєм линула кров з шиї польського богатиря, і впав він з коня униз головою.

Прокльони почувися з польського боку і вигуки радості з козацького. Знову над козацьким військом полетіли вгору шапки, і луною пішла понад Пилявою «слава» на честь Ганжі.

Серед тих вигуків і замішання несподівано для всіх з польського боку вибухнув постріл, і Ганжа захитався у сідлі.

— Зрада!.. Мене встрілено! — тільки й вспів простогнати козацький богатир і впав на траву недалеко од трупа вбитого їм шляхтича.

VII

Хто зробив той зрадливий постріл, ніхто не дізнався. Запевно, що хтось з поляків не зміг перетерпіти ганьби своєму народові і помстився на українському богатирі; проте, поляки запевняли, що ніхто з них не зміг би того зробити, бо лицарські звичаї були в Польщі у великій пошані, а що встрілив Ганжу якийсь волох.

Побачивши серед вигуків радості, що їхній богатир падає, вбитий кулею, козаки палахнули помстою.

— Зрада!.. Зрада!.. — залунало по всьому полю: — Смерть ляхам! Кара зрадникам!

Обидва козацькі повки, що були на польському боці річки, а разом з ними й вовгурівці, та гайчурівці, не чекаючи ніякого гасла, кинулися на поляків, мов роздратовані звірі. Навіть Чорнота забув гетьманський наказ і рубався у передній лаві свого повку...

Не сподіваючись такого наскоку, польські й волоські хоругви, що були найближче до козаків, кинулися тікати до головного війська; та тільки те їм не минулося, бо гострі козацькі шаблі все поле понад Пилявою вкрили різноколіровими кунтушами польських гусарів, неначе квітками рясно сіяного маку.

Тільки добігши до польського табору, Чорнота опам'ятався і згадав умову з гетьманом.

— Назад! — гукнув він, кидаючись в усі боки і завертаючи передніх козаків. — Назад до греблі, бо буде лихо!

Чигиринці та уманці послухалися полковника і повернули назад, прямуючи до мосту й до броду, вовгурівці ж та гайчурівці не схотіли тікати.

— Всі поляжемо тут, а не вернемося за Пиляву! — гукали вони. — Вовгурівці та лугарі не тікають од ворогів! Нехай піде про нас слава поміж козаками! Нехай не брешуть ляхи, що ми хоробрі тільки проти неузброєних.

Вони скупчилися в своїх окопах біля греблі і заприсяглися не покидати того місця, де загинули їхні ватажки.

Тим часом привідці польського війська, побачивши, що одна частина козацького війська обороняється, друга ж тікає, подумали, що у військові гетьмана немає ладу, і звеліли своїм сурмачам сурмити до бою.

Чотири повки поляків погнали за козаками і, добігши до греблі, вдарили на вовгурівців та гайчурівців. Та тільки здолати тих велетнів було нелегко... Козаки-богатирі билися, як леви, і тим зрятували уманців та чигиринців, що саме переходили за річку.

Тяжко було стояти невеликій купі козаків проти чотирьох найкращих польських повків. Купка їх танула, як воскова свічка, і через півгодини славні козацькі вояки всі полягли головами за рідний край, відпокутувавши свої криваві вчинки своєю власною кров'ю.

Управившись з вовгурівцями, польські повки Осинського, Іордана, Витівського та воеводства Минського кинулися за козаками Чорноти на східний бік Пиляви хто греблю, а хто й бродом.

А Чорноті того тільки й треба було: добігши з своїми повками до проліску і сховавшись там на хвилинку з очей поляків, він звелів двом сотням уманців бігти у розсіпку далі, аж до головного війська, сам же з останніми козаками повернув круто убік, щоб забігти ворогам за спину.

Галас та гармидер збився біля Пиляви. Деякі польські повки товпилися біля мосту, ті ж, що вже перейшли на

козацький бік, поспішалися поміж болотами доганяти козаків, бігли у розсипку і палили з рушниць навздогін, радіючи з своєї легкої перемоги.

Покинутий з дочкою та служницею у козацькому таборі, без ніякого догляду, пан Януш, сперши дух, придивлявся з-за кущів до всього, що діялось.

З початку бойовища він не розумів, на чиєму боці буде перемога, але тепер, коли Чорнота пробіг з своїми козаками повз табір у ліс, а на греблі і навіть по цей бік річки вже маяли у повітрі польські корогви, пан Януш зрозумів, що хоч перемога й на боці його рідного народу, та тільки вона довчасна, бо Чорнота тікає тільки навмисне, щоб навести поляків на головне військо гетьмана. Не сказавши Галині й слова, він побіг навперейми одному з коней, яких чимало бігало по полявині з-під убитих вершників.

Галина зразу вгадала, що батько хоче втекти, і серце її завмерло з страху, що батько візьме й її.

«Як? — думала вона. — Тікати? А від кого? Від того, з ким уже поєдналося моє серце? І куди?.. У той край, що їй зовсім невідомий...»

Дівчина з нудьгою й жахом побачила, що батько вже піймав коня і біжить по неї. Непомітно для самої себе вона захилилася од батька за Христину.

— Скоріше, дитино моя, сідай до мене на коня! — схвильовано гукав, підбігаючи до Галини верхи, старий шляхтич. — Шлях до мосту вільний од козаків, — ми миттю добіжимо туди і приєднаємося до наших!

— Як, тату? — скрикнула дівчина. — Ти хочеш утекти? А слово твоє шляхетське, що ти подав козакові!

— Що за дурниці, Галино! — говорив пан Януш гнівно. — Які там рахунки з хлопом! Я те слово з примусу подав!

— Він не хлоп! — з образою у голосі скрикнула Галина. — Ми й живі тільки завдяки його лицарству. Я не поїду звідсіля! Я не порушу слова!

— Як? Ти не поїдеш з батьком? Я ж повинен бігти до своїх, не тільки рятуючи своє життя. Доля рідного краю залежить од того, чи захоплять наші Хмельницького, чи ні: а я знаю, як його злапати! Я до всього придивлявся й прислухався! Я бачу, що Чорнота хоче навести наших на Хмельницького й на його гармати. Я повинен навчити наших, як згубити Чорноту!

— Згубити його?.. Того, кого я кохаю? — скрикнула дівчина, заломивши з розпуки руки. — І ти хочеш, щоб я разом з тобою зрадила його?

Очі старого шляхтича широко розчинилися. Здається, що й грім не приголомшив би його дужче, ніж слова дочки.

— Моя дочка закохана у хлопа?! — не в собі скрикнув він. — Та краще я вб'ю тебе своєю рукою, ніж ти станеш схизматкою!

Несподівано старий шляхтич нагнувся з коня і вхопив дочку рукою за стан. Дівчина скрикнула і хотіла пручатись, але гнів надав старому надзвичайну силу, і він, підхопивши Галину на своє сідло, вдарив коня острогами і полетів до греблі.

— Христіно, Христіночко! — у розпуді гукала Галина; а на її скрики від табору вчувалися розпачливі зойки. — Дитино моя... Галиночко! Візьми мене з собою!..

Довго бігла за конем бідна жінка, що не своєю волею одірвалася од всього рідного та прикипіла до панської дитини. Вона падала з утоми й знову бігла, гукаючи й ридуючи за своєю названою дочкою, поки врешті впала на полі неприємна.

А баский кінь тим часом переніс уже шляхтича за міст. Назустріч йому наближався ще повк гусарів, поспішаючись слідом за своїми товаришами.

— Не йдіть за річку!.. Не йдіть! — гукав пан Януш до гусарського полковника. — Там вас чекає смерть!

Та тільки через його селянську одіжку поляки не звернули на його застереження ніякої уваги і, мабуть, хто-небудь з поляків зарубав би його шаблею за його пророкування, коли б не було на сідлі у старого молодого дівчини.

Діждавши, поки від табору гетьмана почулися вибухи гармат, Чорнота зрозумів, що поляки здибалися з головним військом і що час уже захопити греблю у свої руки. Упорядкувавши помішані під час утечі повки чигиринців та уманців, він поїхав наперед і звернувся до козаків:

— От так, панове молодці: добре ми ляхів у шори вбрали утікаючи. Вони зараз наперлися на гетьмана, та там їм і світ замакітриться! Тікатимуть зараз, мов зайці! От буде їм добрий бенкет, якщо ми заступимо їм міст. Давайте ж, панове молодці, звеселимо сьогодні нашого гетьмана і всю Україну.

— Веди нас, полковнику, а ми за тобою! — одповіли козаки, обдивляючись на свою зброю.

— Буде їм од нас подяка за Ганжу!

Розгорнув Чорнота свої два повки лавами та й впав, мов шуліка, на тих поляків, що були на мості й на греблі.

Кривава збилася там сутичка, та недовга, бо скоро козаки вигубили все те польське військо, загнавши його у річку. Після того Чорнота зараз же захопив окопи, щоб не пустити більше поляків на поміч до тих своїх товаришів, що зчепилися з гетьманським військом.

Тільки вспіли козаки засісти по окопах, аж з лісу, тікаючи од гармат, почали у розпорошку вибігати польські повки, прямуючи до мосту. Тут-то й спіткало їх велике лихо: чигиринці й уманці зустріли їх пальбою з мушкетів, а далі узяли на списи.

Полякам нікуди було тікати: ззаду, з лісу, давили на них найкращі українські повки Богуна, Нечая, Джеджалія й інших; до мосту не пускали чигиринці й уманці; Перебийніс же почав заходити далеко за польський табір, щоб перетяти головному війську шлях до Константинова.

У одрізаних польських повках почалася мішанина. Не змігши пробитись на греблі, поляки кидалися до бродів, але, поспішаючись, грузли в болотах. Там вершники, рятуючись од козаків, кидали загрузлих коней і метушилися піші, гинучи хто в болоті, хто у річці, а хто й од козацького списа.

Здавалося, що саме пекло повстало тут на поляків: за півгодини чотири повки їхнього війська рясно вкрили болото понад Пилявою своїми прапорами та оксамитовими кунтушами; з другого ж боку Пиляви поляки тільки дивилися, як гинули їхні брати, і нічого не зробили, щоб їх зрятувати.

Через кілька хвилин на скривавлене поле виїхав Хмельницький, щоб похвалити козаків та полковників.

Наблизившись до Чорноти, він поцілував його:

— Добре, друже мій, справив ти справу. Тепер уже заберемо ляхів голими руками. А за твою метку вдачу хочу я зробити тебе військовим обозним.

— А що ж? — одповів Чорнота. — Як твоя воля та згода товариства, так послужу Україні й обозним!

Після того Хмельницький, посумувавши над тілом славного товариша Ганжі, наказав всім полковникам зібратися до нього на раду і поїхав до замку, Чорнота ж кинувся до свого табору та до своїх бранців.

Горе чекало там козацького полковника: він знайшов намет, де лишив пана Януша з дочкою, порожнім.

Схвильований Чорнота мішався в догадках. Хоч думка про те, що старий шляхтич міг втекти, і запала йому у голову, але він довго не хотів їй вірити. З одного боку, він пам'ятав, що пан Януш подав йому шляхетне слово не тікати, з другого ж, йому не йнялося віри, щоб Галина, після того як цілувала його, маючи за свого нареченого, своєю волею зреклася його і навіки покинула.

Під ту хвилину до коша придибала Христина і розказала Чорноті, як все сталося.

— Панночка не хотіла тікати...— говорила вона плачучи.— Вона бідкалася й плакала. Вона сказала навіть батькові, що покохала тебе... Та батько, як нависний, силоміць вхопив її і повіз за річку. Що мені тепер робити? Куди я тепер подінуся з своїм сирітством?

Кажучи так, сердешна жінка аж до землі припадала з горя.

Чорноті стало легше, коли він почув речі Христини. Коли Галина призналася батькові, що кохає його, то він до загину тепер не зречеться її.

— Гнатимусь до самої Варшави...— сказав він до Христини.— Попалю й поруйную всю Польщу, а знайду свою милу, свою маленьку Галочку. Лишайся, Христино, біля мене: буде тобі що їсти й пити; як добуду ж я панночку, так знову ти будеш біля неї ходити.

На раді у гетьмана полковники вирішили, що тепер уже польське військо досить приголомшене пригодою з чотирма повками і що коли налякати ворогів ще чутками про татарів, то другого дня ранком можливо переходити на той бік Пиляви і бити на них всім військом.

Так і було зроблено. Загони Колодки, Тиші на Носача одяглися татарами і, перебрівши річку, підбігли кінями до польського війська і чимдуж галасували: «Алла, Алла».

VIII

Увечері того дня, коли стався перший бій на Пиляві, далеко позаду польського табору, у великому наметі, одбувалася нарада привідців польського війська. Всі привідці були тяжко вражені пригодою з чотирма кращими повками свого війська, що були порізані й потоплені на їхніх очах. З дев'яти тисяч бравих вояків, що пішли за Пиляву, до табору повернулося всього кілька десятків недобитків, і ті втікачі,

оповідаючи про страшну силу козацького війська, хованого у лісі, рознесли по всьому таборі сум та замішання.

Про глузування над хлопами вже не було й мови. Тепер уже годі було розганяти хлопів канчуками, — тепер уже всякий шляхтич думав про те, як би самому не здобути собі смерті од козацької зброї.

Жарт Хмельницького з вивороченими по-татарському кожухами зміцнив у поляків думку про те, що до козаків прибули на підмогу татари, і от коли пан Домінік запитав скликаних привідців та полковників про те, що, на їхню думку, треба робити далі, майже всі обстоювали за те, щоб покинути Пиляву та одійти до Константинова, де, на їхню думку, місцевість більше придатна для бою.

Вбігши з дочкою на коні у польський табір, пан Януш кинувся шукати пана Преслава, того, що прислав до нього захоплені козаками листи, але не міг допитатись, де стоїть його повк. Рішивши тоді йти прямо до пана Домініка, старий шляхтич після довгого розпитування знайшов-таки польського привідця під час його наради.

Почувши там, що польські привідці хочуть покинути Пиляву, пан Януш попросив пана Домініка дати йому слово.

— Більшість шановних панів мене знає... — почав пан Януш. — Я власник Пилявського замку і тільки зараз був бранцем у козаків. Благаю вас, славне шляхетство: не робіть нашій нещасній батьківщині нової ганьби!.. Не кидайте Пиляви під той час, коли ви маєте всі засоби до того, щоб не тільки погромити Хмельницького, а навіть захопити його з усією арматою. Здатного війська у гетьмана обмаль; більшість все хлопи з косами та кийками. Один добрий наскок наших бравих гусарів — і ті натовпи розбіжаться, мов сполохані зайці.

— Ми вже пробували вдарити на них та й згубили чотири повки гусарів! — одповів Домінік. — Годі вже... Досить вхопили шилом патоки! Тут, на Пиляві, такі болота, що нашій кінноті неможливо битись... До того ж з Хмельницьким татари!

— Немає татарів... То вигадки лукавого гетьмана. Вірте слову старого шляхтича, — козаки тільки лякають вас!

Речі пана Януша пішли на вітер. Привідців польського війська вже отруїло почуття жаху та бажання скоріше роз'їхатися по домівках, і вони один перед одним почали доводити про неможливість знову битись на Пиляві.

— Не розумію, пане Домініку, — гостро обізвався до Заславського коронний гетьман Конецпольський, — на що ми гаємо час у зайвих балачках! Вже зайшла ніч — треба скористуватись з неї і одійти од Пиляви так, щоб козаки того не помітили. Ранком буде вже запізно!

— Ще раз прошу панство мене вислухати! — знову обізвався пан Януш. — Якщо ви не хочете ставати з ворогами до бою, так я навчу вас, як захопити Хмельницького без бою. Він ночує у моєму замкові, що стоїть мало не біля самої річки. Я знаю біля замку такий брід, якого не знають козаки. Залога у замку зовсім нікчемна; дайте мені один повк жовнірів, — і я до світу приведу вам Хмельницького на мотузку.

Тільки старий шляхтич досказав останні слова, як у намет вбіг хорунжий Крибчук, вкритий курявою й заляпаний піною свого коня. Побачивши хорунжого, всі зрозуміли, що він прибіг не з добрими вістями, і у напруженні всі замовкли.

— Ясновельможний пане! — звернувся хорунжий до Домініка Заславського. — Я був на чатах у Лажаві та ледве зрятувався, бо туди прийшов Кривоніс з великою силою козаків і всякої наволочі. Зараз вони руйнують там костюл і ріжуть, кого не попадуть!

Імення Кривоноса було вже добре відомо всім полякам, бо по всій Польщі вже чули про його люту, звірячу вдачу; що не лишала живим жодного поляка, хто б не дістався йому до рук, і майже всі пани, почувши, що Кривоніс позаду їх у Лажаві, зблідли на виду і почули, як у них поза коміром кунтушів пішов мороз.

— О пекельний диявол! — скрикнув Конецпольський. — Він хоче перетяти нам шлях до Константинова!

— Не інакше!.. — тремтячими губами промовив Домінік. — Він хоче зробити те саме, що зробив на Жовтих Водах та під Корсунем!

— Я й сам так гадаю! — додав хорунжий. — Через те я так і поспішався.

— Треба негайно вирядити два повки, — встряв у розмову пан Януш, — щоб одкинути його геть од Львівського шляху!

— Я не знаю!.. — скрикнув у запалі Конецпольський. — Хто тут керує військом: ми з вами, пане Домініку, чи власник Пилявського замку — курника? Нам, не гаючи й хвилини, треба йти у Константинів!

— Згода! Згода!.. — загукали з усіх боків пани і натовпом кинулися виходити з намету.

Заславський ледве вспів крикнути їм услід наказ, щоб попереду виряджали обоз та гармати, а щоб військо рушилось тільки перед світом.

— Бідна, нещасна Польща, що викохала таких синів! — скрикнув їм услід пан Януш і з розпукою у серці вийшов з намету.

Він зрозумів, що польське військо загине, бо привідцями війська опанувала легкодухість, а разом з тим гинула й його надія на те, щоб розігнати козаків і вернути собі свій замок. Доводилося й йому тепер згадати про те, що він має на руках дочку — дівчину, про яку треба подбати і одвезти у безпечне місце.

Не гаючись, треба було купити другого коня, бо заїхати далеко одним конем удвох було неможливо. Проте купити коня не було за що, бо всі гроші пана Януша лишилися у замку і загинули.

Не знаючи, як вивернутись з свого скрутного становища, старий шляхтич, як був, удвох з дочкою на одному коні, поїхав у польський обоз. Там уже починався гармидер. Серед темряви погоничі ловили по полю волів і запрягали вози; поміж возами бігали сполохані коні, подекуди хурдики розпалювали багаття, щоб хоч тим присвітлити собі біля возів.

Проїхавши так до заднього краю обозів, пан Януш наглядів одного осідланого вже коня без хазяїна. Не вагаючись довго, він перескочив на того коня і, захопивши свого коня з Галиною у повід, поїхав за обоз на битий шлях.

Цілу годину втікачі, батько й дочка, не спиняючись, бігли шляхом на Константинів. Спочатку, коли вони вбігли у ліс, було темно й сумно, та, на щастя, скоро з-за ялин вийшов блідий місяць і трохи звеселив подорож. Степи й ліси, що по черзі бігли поуз подорожніх, нерухомо спали, і тільки копита двох коней, б'ючи тверду землю, порушали тишу свіжої осінньої ночі.

Весь час батько й дочка їхали мовчки, всяк з своїми думками, і не знаходили слів до розмови.

Пану Янушу давно не випадало їздити верхи уночі так, як зараз, і він пригадав свої молоді літа й походи. Далі думки його непомітно перейшли на минуле життя, на покійних жінок, на радості подружнього життя і на довге, сумне вдовування.

Все минуло, все загинуло. Молода жінка Зося щезла з землі, як блискуча зірка з неба; сини, його гордощі й надія,

поклали свої буйні голови у боротьбі з бунтарями, хлопами; лишилася йому тільки одна дитина, Галина, така ж на вроду, як і її красуня мати... єдина його втіха й надія... І що ж тепер?.. Її серце одірвав од нього проклятий хлоп, ворог його народу! Її, його Галини, вже немає, бо та дівчина, що їхала зараз біля нього, вже не дивилася на нього, як на батька, з ласкою й покірливістю, не милувалася до нього й не розважала його, сумного, своїми жартами... Вона була сумніша за нього самого і, ховаючи од батька свої очі, дивилася кудись уперед, в далечину.

— Я не можу їхати так хутко! — перервала мовчанку Галина, спиняючи свого коня. — Якщо ви взяли мене у неволю, то хоч не мучте.

Серце старого защеміло нудьгою. Йому здавалося, що краще зовсім не жити, ніж жити, маючи дочку за невольницю; проте, він не вмів говорити до своєї дитини з ласкою, і у словах дочки він почув собі образу.

— Як смієш ти так говорити до батька? Я змушений був зробити те, що зробив. Мине деякий час, забудеться твоє горе, і ти сама будеш дякувати мені за те, що зрятував тебе від чарів козака. Ти ще зовсім дитина. Окрім монастиря та рідного замку, ти ще нічого не бачила. Ти ще зустрінеш за своє життя чимало родсвитих шляхтичів, бравих та освічених, що будуть тобі до пари. Ти підеш за одного з них заміж і будеш цуратись навіть згадки про того нахабного хлопа, що смів збаламутити твоє необачне молодє серце.

— Я не знайду другого, щоб так поважав жіночу честь, як той, кого ти звеш хлопом! — одповіла дівчина.

— Ще б пак, хлоп насмів торкнутись твоєї честі... Я не лишив би його живого!

— Пуста похвальба! Я була у його волі й владі, і він не схотів скористуватись з того. Щоб ви знали, тату, я вже подала Чорноті слово взяти з ним шлюб... І ст кажу вам, що я буду або його, або нічия!

— А я тобі кажу, — гнівно скрикнув пан Януш, — що коли б ти стала його, то я вбив би тебе своєю рукою. Легше мені було б бачити тебе у труні, аніж у обіймах хлопа-схизматика. Пам'ятай, що ти родовита шляхтянка і підеш заміж тільки за шляхтича!

На виду Галини відбилося батьківське завзяття й рішучість.

— Коли б ви схотіли, — одповіла вона, — до того мене примусити, то я збавила б собі віку!

Пан Януш зблід, і завзяття покинуло його. О, коли б таке, боронь Боже, сталося, то він сам вкинувся б у домовину своєї дитини, — бо яка ціна була б його життю, коли б перелівся його рід?

Старий шляхтич не пізнавав сьогодні своєї завжди покірливої дитини, а проте, її рішучість та впертість були йому любі, бо він пізнавав у Галині свою власну вдачу. Щоб не дратувати дочки ще більше, він замовк і їхав повагом, сумно похиливши свою сиву голову.

Через кілька хвилин у душі його виникла надія на те, що, на їхнє щастя, Чорноту під час війни вб'ють, а коли й не вб'ють, то, проживши довгий час далеко од козака, серед блискучої польської шляхти, Галина запевне забуде його і буде сама з себе сміятись.

«Вона ще зовсіма молода й нерозумна дитина... — говорив сам собі пан Януш. — Забрала собі у голову дурниці, а тепер вперлася на своєму... От і всього!»

На тому шляхтич заспокоїв себе і рішив везти дочку у Львів до свого брата, щоб показати їй женихів з родовитої шляхти.

Проїхавши після того небагато, батько й дочка почули позад себе тупотіння коней. Дивного у цьому не було нічого, бо між Пилявою й Константиновом повинні були бігати гінці та чатівники, і пан Януш спокійно звернув з шляху, щоб не стати на перешкоді тим, хто так поспішався.

Тупотіння коней хутко наближалось, і скоро, вибігши з-за рясних ялин, поуз наших подорожніх птицею пролетів розкішно вбратий польський пан. Він ввесь припав з напруги до передньої луки сідла, лівою рукою держав повід свого коня, правою ж нещадно бив його малахаєм.

З лівого боку верхівця, прип'ятий поводом до його сідла, біг другий осідланий кінь, очевидно, захоплений для переміни втомленого, позад же вершника, б'ючи нагайками своїх коней, мов навіжені, скакали двоє гайдуків.

Як не хутко проскочив поуз пана Януша вершник, а проте, при світі місяця під вкритою розкішними пір'ями шапкою він пізнав повновиде, вусате обличчя пана Домініка Заславського.

— Ганьба! — гукнув йому услід старий шляхтич. — Той, кому доручене військо, покинув його ворогові на поталу!

Пан Януш, не розуміючи сам, що робить, кинувся було доганяти привідця польського війська, щоб умовити його повернутись назад; та те було марною працею, бо од пана Домініка на шляху лишилася тільки курява. Саме тут ззаду

шляхтича знову почулося тупотіння коней, і через кілька хвилин поуз нього проскочили інші привідці польського війська: пан Остророг та Конецпольський. Кінь у останнього був, мабуть, плохіший за коня його товариша, бо, щоб не одлучатись од Остророга, він нещадно бив свого коня малахаєм і стискував острогами.

— Нехай впаде на вас кара Божа! — крикнув старий шляхтич. — Вкрили ви ганьбою рідну країну.

Через кілька хвилин шляхом пробігли ще кілька гайдуків, що не мали змоги поспішатися за своїми панами, далі ж пан Януш з дочкою знову лишилися серед тиші.

З півгодини їхали вони без перешкод і були вже на середині між Пилявою й Константиновом, коли несподівано з-поміж кущів вибіг на шлях невідомий і вхопив коня пана Януша за недоуздок.

— Давай, хлопе, мені коня! — скрикнув він. — Я тобі добре заплачу за нього... А не віддаси волею — примушу віддати своєю шаблею!

Пан Януш придивився до невідомого і, на диво, пізнав у ньому коронного гетьмана Конецпольського.

— Чи давно пан гетьман став гайдамакою? — спитав він Конецпольського з презирством.

Чиста польська мова та горда постать пана Януша примусили Конецпольського уважніше до нього придивитись, і він пізнав власника Пилявського замку.

— Ах, це ви, пане Янушу? — скрикнув він, засмутившись. — Нехай пан пробачить... Це через хлопське вбрання...

— Яка пригода спіткала пана? — спитав старий шляхтич.

— Мій кінь спіткнувся, скинув мене і втік! — говорив Конецпольський тремтячим з хвилювання голосом.

— Та за вами ж бігли гайдуки!

— Я хотів взяти коня у одного з гайдуків, але прокляті хлопці, рятуючи своє нікчемне життя, побігли далі, лишивши мене на шляху безпорадного. О Єзус-Марія! Тепер, певно, вже наближаються до нашого шляху козаки Кривоноса. Вирятуйте мене од смерті, пане Янушу: дайте мені вашого коня!

— Пане гетьмане, позаду вас ціле військо; воно чекає вас, свого привідця; воно сподівається од вас наказу й поради! Вертайтеся до війська — тоді й зрятуєте й себе, й військо!

— Назад?! О ні!.. Там смерть од розлютованого хлопства або поганська неволя!

— Коли ви, пане, маючи під рукою величезне військо, боїтеся вскочити козакам до рук, то як же не боятись мені того ж, маючи з собою молоду дочку?

— На вас, пане Янушу, хлопська одежа. Вам безпечно. Коли б мені добути хлопську одежу, я мав би себе за зрятованого!

— Я охоче проміняю панові цю огидливу мені хлопську одежу!..— сказав, сміючись і глузуючи з легкодухого гетьмана, старий шляхтич.

— А я повік буду панові вдячний! — скрикнув Конецпольський і раптом почав скидати з себе своє пишне вбрання і дорогу зброю польського вельможі і коронного гетьмана.— Я тільки гроші лишу собі,— говорив він.— З грошима я знову добуду собі коня!

Пани переодяглися, і пан Януш, пожартувавши і заспокоївши Конецпольського тим, що у нього тепер самий справжній хлопський вигляд, поїхав з дочкою далі.

Опівночі без ніяких перешкод доїхали вони до мосту на річці Случі і, переїхавши його, опинилися у Константинові.

IX

Того ж дня, як Ганжа був зрадливо вбитий, надвечір його поховали, як годилося ховати всякого доброго козака. Товариство з його повку викопало йому глибоку яму і, загорнувши тіло небіжчика у чорну китайку, спустило його у домовину на вічний спокій під голосну мушкетну пальбу.

Ніхто не сумував за товаришем під час похорону: козак знайшов те, чого всякий козак під ті часи шукав все життя — славу смерть за рідний край... Тільки за вечерею товариші поміянули завязаного Ганжу зайвою чаркою горілки.

На другий день Чорнота підняв свій повк, як тільки почало розвиднюватись. Бажання якнайскоріше гнати за своєю коханою не дало йому доспати до світу, і, упорядкувавши свій повк, він перший перейшов за річку, вирядивши у бік польського табору свого сотника Крицю розвідати про ворогів.

Тільки вспіли чигиринці проминути міст, аж бачить Чорнота, що Криця вертає назад і ще здалеку махає до нього рукою:

— Скоріше, скоріше... Ляхи тікають! Вже покинули передні окопи!

Справді, звістка про те, що найстарші привідці польського війська втекли з табору і що обоз рушає на Львівський шлях, ще до перших півнів розійшлася по польському табору, і схвильоване військо почало лагодитися до втечі. Першими піднялися наймані за гроші волохи й угорці, їхні полковники звеліли своїм воякам сідлати коней і серед ночі покинули табір. Слідом піднялися й поляки. Між полковниками й ротмістрами почалися суперечки. Всі гукали, що тут зрада, що обов'язок їхній вмерти тут за батьківщину, а проте, всі почали сідлати коней і до других півнів увесь табір кишив людьми, мов мурашник. Про те, щоб виряжати уперед гармати, вже не було й мови, бо піше військо розхватало всіх коней і кинулося тікати верхи.

Пробігаючи поуз вози, з яких тільки невелика частина рушила з місця, втікачі хватили з возів все, що траплялося найдорожчого з панського добра; а щоб легше було при світі місяця вибирати, все добро викидалося з возів на землю.

Вся панська посудь, навіть тарілки, полумиски й тази були срібні, чарки й кухлі здебільше золоті. Все це вивалювалося на землю й розхватувалося, що кому більше подобалося. Скоро поміж втікачами почалася сварка та колотнеча, і не один з них добув тут собі рани і навіть смерть.

Що більше наближався час до світу, тим більшав гармидер у польському таборі, і коли сотник Криця наблизивсь до польських окопів, то знайшов їх порожніми.

Почувши слова Криці, Чорнота звелів сурмити у сурми, щоб інші козацькі повки, почувши сурми, поспішилися до нього. Одночасно послав він козака з радісною звісткою до гетьмана і, виїхавши наперед свого повку, гукнув:

— За мною, панове молодці!.. Заберемо ворожі гармати!

З тим козаки, наставивши уперед списи, кинулися на ворожий табір.

Перебігши без перешкоди передні окопи і вискочивши на другі, Чорнота побачив зверху їх, що все просторе поле перед його очима було вкрите возами й натовпами людей. По всьому знать було, що ті натовпи вже не мали привідців, бо робили, що хто хотів; тільки край поля ще видно було кілька польських повків, що одходили по шляху до лісу, та посередині поля видно було військо, оточене возами. На оце останнє військо Чорнота й направив своїх козаків, не звертаючи уваги на тих, що вешталися поміж возами.

Побачивши козацькі списи, польські жовніри кинулися од возів з добром, мов сполохані чорні круки од падла, і побігли до лісу услід за своїми товаришами; тільки великий натовп, що був серед поля, за возами не побіг, зацікавлюючи тим Чорноту.

То було піше німецьке військо у три тисячі добрих вояків, що загартували міць свого духу під час великої німецької тридцятирічної війни. Вони не звикли тікати од ворогів і тепер разом з своїм привідцем оточили себе возами і, взявши усередину свого табору всі вісімдесят польських гармат, зважили за краще вмерти, аніж запламувати себе ганьбою і втекти разом з своїми спільниками, що зрадливо покинули їх ворогам на поталу.

Не годилось Чорноті з самим своїм повком бити на німців, ліпше було б подождати інших повків, та не вдержав він своєї завзятої козацької вдачі, та й молодців своїх, чигиринців, він не спинив би тепер. Вдарив він на німецький табір, та вози стали козакам на перешкоді; а тут німці почали палити у них з рушниць, і козаки рясно падали з коней, покропляючи збиту копитами землю своєю кров'ю.

— Розтягайте вози! — гукнув Чорнота. — Трошіть їх на тріски.

Почався тяжкий бій. Дві сотні козаків, позлазивши з коней, почали одкочувати вози набік, не зважаючи на пальбу німців. Чимало при цьому полягло козаків, та тільки недовго німці празднували... Тільки одкотили козаки набік з десятків возів, як уже у ту галявину ускочив Чорнота з усім повком, і почалося пекельне свято: козаки кололи німців своїми довгими списками та рубали шаблями, німці ж стягали козаків з коней приробленими до ратищ залізними гаками і добивали лежачих палашами. Люде, що до сього дня ледве чули про існування один одного, тепер качалися у боротьбі по скривавленій землі і, поламавши всю свою зброю, гризли один одного зубами.

Тяжко німцям — топчуть їх козаки кіньми, та нелегко й козакам — чимало їх поклато вже свої молодецькі голови од німецьких палашів... І стогне повітря од гомону людського, прокльонів та вигуків розпуки... Не одна німкеня одягне жалобу після сього дня по синові або чоловікові, та не одна й дівчина на Україні зариде гіркими сльозами, почувши, що немає вже на світі її милого козака.

— Бийте вражих німців! Бийте! — гукає Чорнота. — Щоб не лізли вони поміж нами й ляхами!

От врешті Чорнота з своїм товариством вже біля гармат, і почалася боротьба поміж гарматами.

Вже півгодини тяглося бойовище, і хто його знає, на чому б воно скінчилося, коли б на поміч Чорноті не наскочили Богун та Нечай. Повки їхні вдарили на німців з обох боків, і після їх наскоку там, де був німецький табір, лишилися тільки високі, як могили, купи трупу, а поміж того трупу де-не-де виглядали чорні жерла польських гармат.

Не спинився Чорнота тут. Тільки перехрестився за вічний покій тим товаришам, що поклато свої голови за рідний край, і зараз же, вишукавши свій повк, кинувся разом з повками Богуна й Нечая гнати поляків за річку Случ.

Не пішло полякам на користь добро, награване у своїй обози, — поки вони грабували, то прогаяли час, та разом з награваним добром стеряли вони й голови свої од козацьких шабел.

Увесь шлях до Случі вкрили козаки трупом своїх ворогів, і чим ближче добігали вони до річки, тим більше траплялося їм натовпів втікачів, і тим більше було роботи козацьким шаблям.

У обідню пору вибігли козаки з лісу, і на очах їхніх розіслалися зелені луки понад Случчю, а за річкою замаячили гостроверхі костьоли й білі будинки Константинова. На мості через Случ товпилося і сунулося кілька хоругв польського війська; біля мосту чорніли величезні натовпи комонних і піших жовнірів, що дожидали своєї черги уступити на міст; між лісом же та мостом ще кілька повків розташувалися з обідом, стративши надію скоро діждати своєї черги переходити річку.

— У... добрий буде бенкет! — весело скрикнули козацькі полковники і подали повкам гасло розгортатись лавами.

Почувши козацькі сурми і побачивши блискучі їхні списи, поляки заметушилися, як на вогні. Про те, щоб змагатися, не було й гадки. Всі, що розкошували на зелених луках, скочили на коней і кинулися до мосту, ті ж, що були біля мосту, надавили на передніх, топтали піших кіньми, душили один одного і, поламавши на мості поручні, гинули цілими сотнями у річці.

Тим часом до Случі наспів ще й загін Кривоноса, що трохи не вспів перетяти полякам шлях, і понад лісом пішла луна од радісних вигуків козаків.

Засурмили козаки знову у сурми, розгорнули різноколірові прапори, наставили уперед гострі списи і широкими лавами помчали на ворогів.

Жах обхопив поляків. Всі стиснулися до мосту так, що нігде вже було просунути й пальця; злякані коні билися й скидалися на дибки, далячи людей; задні вояки, рятуючи своє життя, почали було вже прокладати собі шлях до мосту шаблями, аж тут міст затріщав, захитався і завалився... Сотні людей з кіньми й зброєю опинилися у холодних хвилях річки Случі, що після осінніх дощів розлилася широко й прудко бігла на північ до Прип'яті.

Розпачливий зойк вибився з грудей тисяч вояків, що лишилися на козацькій боці річки. Хто був сміливіший, ті кидалися з кіньми у річку, намагаючись її переплисти, і гинули у її хвилях, більшість же поляків після того без змагання покидала зброю й стала перед побідниками навколяшки, піднявши руки догори.

Стомилися вже й козацькі руки рубати втікачів, полковники ж Нечай, Богун та Чорнота завжди додержувалися приказки, що лежачого не б'ють, і спинили своїх козаків. Вони радили товариству не проливати марно крові, а побрати ворогів у бранці та промінати татарам на коней. Тільки козаки Перебийноса взялися було рубати неузброєних, та козацькі полковники умовили й Перебийноса спинити їх.

Чорнота наблизивсь до берега Случі і, дивлячись на прудкі хвилі річки, сидів на коні зажурений. Швидко переправитись через річку, щоб гнати за поляками далі, не було ніякого способу, і це знищувало у ньому надію догнати пана Януша. Він розумів, що всяка прогаєна хвилинка все далі одводить од нього кохану дівчину, і тужив, дивлячись на те, як метушилися на тім боці вороги, поспішаючись тікати далі за місто, на захід сонця.

До його журби приєдналася тут ще й непевність у тому, що почуття до нього з боку Галини було міцне й непохитне.

«А може, ті слова Галі, — думав він, — що од неї чули ми з Христіною, були такі легковажні, що дівчина про них скоро й забуде? Запеклий ворог козаків, її батько, запевно, зганить мене й скривдить, аби тільки одвернути дівчину од мене. А тут ще навкруг неї, мабуть, гарцюють молоді панки, і хоч тікають вони од нас, мов зайці, та це не пошкодить їм брязкати біля панночки своїми острогами, випинати угору груди і вихвалитись своїм лицарством... А хто знає душу молодій дівчині?.. Може, досить буде одного дня, щоб їй посміятися над тим словом, що мені подала...»

Козацький полковник сидів на коні замислений, не помічаючи навіть того, як втомлений його кінь нетерпляче бив копитом об землю і тягся до води, що бігла біля його ніг, далі ж увійшов по коліна у річку і з жагою почав пити.

«Рубати дерева та в'язати тороки!» — зненацька схаменувшись, сказав сам до себе Чорнота і, одірвавши од води свого коня, поскакав до козацьких повків.

X

Тільки увечері того дня Чорнота з своїми козаками переїздив через Случ на невеликих плотах, що звалися у запорожців тороками.

На превеликий жаль козаків, вони вже не захопили поляків у місті... Ті, мов навіжені, бігли шляхом на Збараж, заганняючи своїх коней на смерть.

Пан Домінік за ніч та день пробіг двадцять чотири милі, Остророг — двадцять миль, гетьман же Конєцпольський, через те, що йшов цілу милью пішки, лишився далеко позаду своїх товаришів. Зате тепер він наганяв прогаєний час на тих конях, що взяв з стайні константиновського старости.

Гнати за поляками далі поночі Чорнота мав за неможливе, бо коні козаків були потомлені. Через те він, отаборивши повк на майдані, сам з Крицею пішов ночувати до знайомої йому корчми рудого Лейби.

У корчмі був страшений гармидер: на столі стояли недопиті кухлі з вином та чарки з горілкою; настільник увесь був мокрий од вина, що не вспіло ще навіть збігти додолу і капало з торочок червоними краплинами. Знать було, що ще за кількі хвилин тут бенкетували поляки. По лавах валялися недоїдки од панських закусок, а попід лавами й на підлозі була розкидана всяка зброя.

— Агов! Лейбо!.. — гукнув Криця на всю хату, одчиняючи двері у сусідню кімнату.

Ніхто не озивався. У кімнаті козаки побачили велике ліжко з купою подушок, на якому звичайно спав Лейба разом з своєю жінкою і купою дітей, тепер ліжко, як і вся горниця, було порожнє, а замість людей там панував такий дух цибулі, часнику й оселедця, що козаки аж поточилися назад од того духу.

— Бодай ти подавився тією твоєю їжею, пархатий! — скрикнув Криця.

— Повтікали! — додав Чорнота. — А шкода — треба б розпитати про ляхів.

— Або поховалися, — одповів Криця і почав обдивлятися під ліжком і по всіх закутках; та тільки всі їхні заходи були даремні: по всьому знать було, що господар за мить ще був тут, та тільки тепер кудись зник.

Не одшукавши ні у хаті, ні по коморах жодної живої душі, козаки почали самі хазяйнувати. Запалили світло, витерли з столу та з лав і, зібравши покинуті по лавах закуски, налагодилися було повечеряти, коли тут у хату уступив повковий осавул, а з ним з десяток козаків.

— Пане полковнику! — сказав осавул до Чорноти. — Товариство хоче з тобою перебалакати.

— А що скажете, панове? — спитав Чорнота, вийшовши з-за столу.

— Вертаймо назад, пане полковнику... — сказав один з козаків, розправляючи правою рукою чорні свої вуси.

— Як назад? — здивувався Чорнота. — Вороги спереду, а не ззаду! Чи, може, ви з глузду з'їхали?

— Та ні ще, Бог милував!

— Так чого ж то ви? Я хочу якнайскоріше гнати уперед!

— А що ми, у Бога теля з'їли?.. — сказав козак. — Чи не такі ми, як інші козаки, щоб, не ївши та з порожніми кишнями, гнати уперед, коли позаду лишився польський табір, повний срібла, золота та дорогої одежі й зброї!

— Та й справді... — почали гукати інші козаки, — що ми за блазні на світі, щоб тільки битись та кров свою проливати, а ті, що не б'ються, а йдуть позаду, панське добро собі забирають...

— Панове-товариші, славні мої діти... — почав говорити Чорнота з сумом у голосі. — Чи на те ж ми взялися за шаблі, щоб польське добро грабувати? За волю свою й дітей наших ми повстали, не стерпівши кризд, що їх завдавали нам гнобителі наші. От про це треба весь час пам'ятати!

— Так уже ж повигонали ми всіх ляхів та жидів з України і загнали аж сюди, за Случ, що не повернуться й у три роки! — доводили козаки. — Час би вже нам одпочити та, набравши панського добра, повернутись по домівках з коштовними подарунками.

— Боронь, Боже, од того! — умовляв Чорнота. — Перше, що за Случю теж живуть наші земляки, українці, аж по саму Білу річку... Не кидати ж нам їх ляхам на поталу... Вдруге, що тільки розійшлися б ви по домівках,

як на Україну прибуло б нове польське військо і перебило б вас поодинці. Того й у голову собі не кладіть, щоб оце поляки так уже й зреклися України! Треба гнати їх аж до Варшави і у самій Варшаві примусити їх стати з нами до згоди і присягнути на тому, що вони зрікаються України назавжди.

Козаки мовчали, сумно похиливши голови; Чорнота ж, упевнившись у тому, що поміж козаками ходять непевні думки, пішов з корчми до свого повку і, зібравши до купи все своє товариство, умовив козаків як світ завтра виступати і гнатись за ворогами далі.

Коли Чорнота повертався з майдану до Лейбиної корчми, небо над містом освітілося полум'ям пожежі, вулицями ж то з того, то з другого боку вчувався гомін козаків та репетування на пробі. То Перебийніс з своїми козаками підпалив костюл і вибивав польських чернеців-єзуїтів та жидів, які не встигли або не спромоглися втекти разом з польським військом.

Не лежало серце молодого полковника до вчинків козацьких загонів, та спинити козаків Перебийноса не тільки він, а, певно, й сам гетьман не спромігся б, бо то було б однаково, що піти проти волі й бажання свого народу, що помщався за свої вікові кривди; хоч та помста, може, окошилася й не на тих, хто справді був винен у покривдженні і знищенні прав українського люду.

Повернувшись до корчми, Чорнота з Крицею знову сіли за вечерю, розмовляючи про те, що справа визволення України з польської неволі йде добре і що є надія на рішучу перемогу козаків.

— Аби тільки наш гетьман не йняв полякам віри, — сказав Чорнота, — та не припиняв війни, аж поки не добудемо ми Варшави, а то аж ніяк не викрутяться тепер ляхи з наших рук... Наступили ми їм на хвіст, то доберемося й до голови.

— А слухай!.. — сказав стиха Криця. — Щось тріснуло у кімнаті. Отже, нехай не вип'ю я чарки горілки, якщо Лейба не тут!

— Та де ж йому тут бути, коли ми обшукали всі закутки? — одповів Чорнота.

— Знаю я добре їхні жидівські вигадки: або у димарі сидить, або під підлогою.

У ту хвилину вже зовсім гуло почулося, як у кімнаті застукотіла дошка, і коли козаки увійшли туди з світлом, то побачили, що з-під ліжка вилазив рудий Лейба.

Лейбу недурно прозвали рудим. Його довга, скуйовдана і, мабуть, зроду не стрижена борода та довгі закручені пейси були такі руді, що, здавалося, наче горіли вогнем. До тих рудих пейсів та бороди треба ще додати довгого, з закарлючкою носа, маленькі рухливі очі та довгого, до п'яток лапсардака, і тоді перед нами й буде справжній рудий Лейба.

Не підводячись на ноги, жид став навколяшки так, що довгий його лапсардак лежав на підлозі, мов крила того індика, що напиндючився перед індичкою.

— Ой пане Чорнота! — скрикнув Лейба, цілючи поли полковницького жупана. — Ой, яке щастя... яке щастя... що ви потрапили до моєї корчми!..

— Кому, може, й щастя, — сказав Чорнота навмисне суворо, — а Лейбі смерть!

— Ой пане хороший! Ясновельможному панові жарти, а бідному жидові душа мре! Ой вай мір!.. Ріжуть нас, бідних жидів, по всій Україні. Бог послав на нас гнів свій за гріхи наші, і ріжуть козаки діточок наших, мов ягняток... як різали тільки за часів фараонів єгипетських! Та я тепер нічого не боюся! Я зараз пізнав голос пана Йвана й сказав собі так: тепер, Лейбо, не бійся нічого, — Бог послав тобі збавителя!

— Та чого ти справді так нам зрадив? — обізвався Криця. — Що ми тобі — свати чи брати, що ти на нас таку надію покладаєш?

Лейба встав з колін і одповів таємно:

— А хіба пан Криця забув, як його шукали жовніри, коли він ще торік приходив на Волинь підмовляти людей до повстання? А хто пана сотника тоді переховав?

— Так ти ж, вражий жидюго, за те двісті золотих з мене взяв!

— Пхе!.. Двісті золотих!? А інший і гроші б узяв, і полякам на вас виказав!

Козаки засміялися:

— Не бісів жид, як викручується!

— І вельможного пана полковника я давно знаю: ще як ви, ваша милость, пане Йване, були простим козаком! Ге! Лейба знає, — у пана добре серце... А тепер я ще панові дам щось таке, що за нього він подарує мені коня — душу мою зрятувати!

— Що ж то ти мені даси? Може, гроші? Так я ж не жидовин, щоб їх узяти.

— Ой!.. Що там гроші! Такому бравому козакові, такому красуню, як пан Іван, та ще й полковникові, хіба потрібні

гроші? Йому треба вродливої дівчини... кохання треба... От що. Це тільки нам, бідним жидкам, потрібні гроші!..

— Годі вже брехати! — перебив нетерпляче Чорнота. — Говори, що маєш!

Лейба поліз у глибоченну кишеню свого лапсардака і витяг згорнений учетверо клаптик паперу.

— Це вам цидулка од панни Янушівни!

Чорнота нервово вихопив папірець з руки Лейби, бо йому дуже було неприємно бачити, що цидулка його коханої, той папірець, до котрого вона доторкалася своїми маленькими пучками, була у брудній кишені смердючого жидівського лапсардака.

З каганцем у руках Чорнота пішов до столу і розгорнув папір. Лист був коротенький, написаний по-польському похапцем.

«Мені соромно за батька, — писала Галина, — що він порушив своє слово та примусив і мене до того силою. Моє єдине бажання, щоб якнайскоріше побачитись з тобою, мій любий Іване».

Чорноті стало легко та любо на серці, і, перечитавши цидулку кілька разів, він вдарив рукою по столу і весело гукнув:

— Гей, Лейбо!.. Тягни нам меду... Та гляди — не аби-якого, а такого, щоб грав піною, як живий. Ми вип'ємо за мою наречену!

Лейба метнувся кудись і, незважаючи на те, що не запалював собі каганця, скоро з'явився з двома кухлями, а у тих кухлях аж через вінця шумувала піна.

— Поздоров, Боже, вельможним панам пити! — сказав Лейба, кланяючись і ставлячи кухлі на стіл.

— Тепер клич свою Рівку... — сказав Чорнота. — Нехай спряже нам на поход курку та зварить крашанок.

— Ой вай!.. Вельможний пане! Моя жінка й усі діти вже досі у Львові. Вже минув тиждень, як я їх вирядив.

— Ти мені не бреш, христородавець... а то... Послухай лишень у вікно, що там у місті Перебийніс з своїми козаками виробляє... Гляди, щоб і тобі того не було!

Лейба одчинив вікно, і, почувши з майдану гвалт і жахливі вигуки, нещасний затрусився всім тілом і кинувся Чорноті до ніг:

— Ой нене... рятуйте мене, пане полковнику! Де ж було лишати тут жінку й дітей, коли тут ріжуть нас, як курчат на шабас... Немає жінки!

— А сам же, ірде, чому не втік разом з жінкою?

— Ой ясновельможний пане! Як же було мені тікати, коли тут саме був добрий заробіток? Такий заробіток, що вже такого, мабуть, і довіку не буде. Тільки кілька тижнів пиячили польські пани й жовніри. Де, пане, точиться кров, там ще більше лється горілки й котиться грошей!

— Ах, ти, іудина душе! — скрикнув Чорнота. — Що ж тобі з грошей, коли тебе заріжуть, як барана?

— Ой вай... Не кажіть так, мостивий пане! Ви маєте у руці полковничого пернача, щоб мене захистити!..

— Дарма! Од козаків Перебийноса не захистить тепер жида не то що полковничий пернач, а навіть гетьманська булава! Прийшов на вас страшний суд! Чорт надав тобі тут лишатися. Що я тепер маю з тобою робити?

— Дайте, добрий пане, мені коня. Я одягнуся у хлопське вбрання і втечу з міста слідом за поляками.

Чорноті шкода було жида, бо хоч і за гроші, а він часом ставав у пригоді й козакам; до того ж його взагалі вадило од крові неузброєних людей. Через те він нахилився до того, щоб зрятувати Лейбу, а разом скористуватись з його втечі і переслати листа своїй коханій Галині.

— Добре, — проказав він після мовчанки, — зрятую твою жидівську душу. Та тільки щоб і ти зробив мені за те послугу: догнав би пана Януша і потай од нього передав би панночці Галині листа.

— Зроблю, зроблю, пане! — скрикнув Лейба, цілуючи Чорноті руки і підстрибуючи з радості то на одній, то на другій нозі. — Ой, яка хороша панночка! Ой, яка красуня... Далєбі, що перша на всю Україну й на всю Польщу!

Він кинувся до своєї кімнати, одсунув там під ліжком половицю і зник під підлогою, щоб забрати там свої гроші. Чорнота ж тим часом попросив Крицю піти до повку і добути Лейбі коня.

Скоро Лейба повернувся і обережно, мов дитину, постановив у куток на лаву лантушок з грішми, а Чорноті подав паперу й олівця:

— Пишіть, вельможний пане, а я буду лагодитись у дорогу!

З тим він знову зник під широким ліжком своєї Рівки.

Чорнота тим часом писав:

«Проміняста моя зіронько! Квітонько моя запашна, Галочко! Поки живий буду, не зречуся тебе, моє кохан-

нячко й надія. Хоч куди завезе тебе батько, — я скрізь тебе знайду і або виблагаю, або візьму силою, а будеш ти моєю».

Скоро біля корчми стояв кінь, а Лейба, переодягнений селянином, прив'язував поза сідла свій лантушок з грішми.

— Куди ж тебе нечиста сила несе з пейсами та жидівською бородою? — скрикнув Чорнота і, затыгнувши Лейбу знову у хату, заходився одрізувати йому своєю шаблею пейси й бороду.

Лейба аж корчився з жалю за пейсами. Він цілував Чорноті руки і ноги, щоб той лишив його так, як він був, тільки Чорнота, опасаючись уже не тільки за життя Лейби, а й за долю свого листа, попросив Крицю придержати жида і одрізав бідному Лейбі сперше пейси, а далі і всю його довгу скуйовдану бороду.

— От тепер уже тебе й Рівка твоя не пізнає! — жартували козаки, виводячи Лейбу з хати. Лейбі ж було не до жартів: бідний жид аж хитався з горя і, сідаючи на коня, плакав гіркими сльозами.

XI

Ранком другого дня Чорнота виступив з своїм повком услід за поляками на Збараж. Ще не багато козаки одбігли од Константинова, а вже побіля шляху почали траплятися покинуті вози, трупи загнаних на смерть коней та покинута втікачами зброя. І що далі вони бігли, то все рясніше ставало всього того, а найбільше кінського трупу.

Той труп рясно вкривали чорні круки, що давно стежили за польським військом, тепер же справляли по всьому Львівському шляху свій бучний бенкет. При наближенні козаків вони піднімалися угору такими великими зграями, що заступали світ сонця, покрутившись же у повітрі, поки козаки їх минали, ненажерливі поганці з галасом знову допадалися до трупу.

У покинутих возах та поміж порозкиданою зброєю козаки знаходили дуже коштовні речі і спочатку забирали все собі, приторочуючи до сидел, але золота й срібла шляхом валялася така сила, що забрати все козакам було неможливо, і, врешті, вони почали вже байдуже дивитись на розкидане добро.

Після обіду козаки почали доганяти тих ворогів, що, стерявши своїх коней, бігли пішки. Ті нещасні напружували всі свої сили, щоб не дістатись до рук козакам, і багато з них, побачивши, що козаки наближаються, падали на землю мертвими від ляку й задухи. Деякі з втікачів бігли геть од шляху, ховаючись по лісах та байраках, тільки й те не рятувало їх, бо голод примушував бідолашних підходити до сіл, а там чекала їх люта смерть од рук селян-повстанців.

Так гнав Чорнота за поляками два дні, та тільки як не поспішався він, а все-таки не пощастило йому догнати ні привідців польського війська, ні пана Януша з його дочкою.

Надвечір другого дня козаки прибули у Збараж. Це було чимале місто з доброю фортецею й замком; та тільки, опріч міщан та ремісників-українців, у місті нікого вже не було: всі жиди й поляки втекли ще поперед польського війська зараз же після того, як пробіг пан Домінік з своїми гайдуками.

Переночувавши у Збаражі, Чорнота хотів ранком виступити далі, та тільки вийшло на інше.

У Варшаві, саме під ті часи, помер король польський Володислав, і один з претендентів на корону польську, Ян-Казимір, прислав до Хмельницького шляхтича, українця, Немирича, щоб просити гетьмана не йти з військом на Варшаву, а прислати на сейм посланців і через них вимагати, щоб було обрано за короля його, Яна-Казимира. А за ту послугу Ян-Казимір дав неначебно обіцянку забезпечити Україні волю і спілку її з Польщею, як рівної з рівною. Той Немирич багато, мабуть, наговорив гетьманові такого, чого Ян-Казимір і не переказував, і так вплинув на нього, що Хмельницький зараз же послав Чорноті наказ спитись.

Дуже не хотілося полковникові гаяти час у Збаражі, та не було чого робити, треба було коритись волі гетьмана, і він лишився там, марнуючи дорогий час.

Богдан Хмельницький прибув до Збаража з усім військом тільки через тиждень і, розташувавшись з військовою канцелярією у старому замчищі, оголосив по війську, що другого дня має бути рада.

Од полковників та козаків переднього війська по козацькому табору зараз же пішов гомін про те, що гетьман хоче миритися з поляками і що про це саме й буде завтра на раді мова. Прихильники боротьби з поляками «або

до загину, або до волі», як-от Чорнота, Богун, Нечай, Кривоніс і багато інших, у розмові з козаками й посполитими страхали їх, кажучи, що як замириться гетьман з поляками, так польські пани знову повернуться на Україну і поберуть селян у неволю, а козаків зменшать до шести тисяч, як було до повстання.

Почувши такі речі, всі селяне, що поробилися тепер козаками, схвилювалися, так що всю ніч по корчмах у місті та у козацькому таборі стояв гомін і замішання.

Не спав сю ніч і гетьман України, Богдан Хмельницький. Лишившись на ніч у стародавньому замку польських князів, він лежав на м'якій постелі цяцькованого золотом князівського ліжка, під шовковими завісами, та тільки думи, що цілим роєм злетілися цієї ночі до його чола, не давали йому спати... Він, що тільки півроку до цього був сотником Чигиринського повку, що повинен був низько кланятися не тільки міському старості, а навіть всякому польському панові, що, нарешті, був покривджений та пограбований паном Чаплинським і, вкинутий у в'язницю, тремтів за свою голову, тепер піднісся на таку височінь, на якій стоять тільки короновані державці.

Всі події, що так одмінили становище чигиринського сотника, бігли так хутко одна за одною, що випередили навіть самі сміливі його мрії й надії... Він не встиг ще звикнути до влади і не почував навіть у собі права на таку владу. Піднімаючи повстання, він мав на думці тільки покарати польську шляхту за порушення волі та прав українського люду, до польського ж поспільства у нього ніякої ворожнечі не було. Що ж до польського короля, то воювати проти нього він навіть страхався, бо мав короля за свого прирощеного державця і знав, що померший король Володислав мав щире бажання поліпшити долю українського поспільства й козацтва, та не спромігся цього зробити через свавільство польської шляхти.

Хоч Хмельницький вже тричі погромив польське військо, але сталося це тільки через те, що те військо само нападало на нього, перешкоджаючи йому розправлятися з панами-свавільниками; тепер же, коли він взяв у бранці і віддав татарам у неволю коронного й польного польських гетьманів, знищив польське військо і поруйнував по всій Україні костьоли й замки, Хмельницький почував себе задоволеним, і в голові його вставало навіть питання, чи не занадто далеко зайшла його помста і чи не час спинитися і дійти з поляками до доброї згоди.

Під той час у Хмельницького ще й думки не було відокремлювати Україну од Польщі, і далі федеративної спілки України з Польщею заміри його не сягали. Думка про відокремлення України од Польщі виникла у нього тільки після порушення Польщею Зборовської умови; тепер же він мав ще надію на те, що українці з поляками можуть жити спільно, як рідні брати, і через те хотів припинити війну, щоб не перешкоджати сейму спокійно обрати нового короля, і вже з тим королем скласти умову про згоду й спілку.

Такі думки обступили уночі гетьмана України і порушили його спокій. Його давили важкі мури польського замку, і у темряві замкових склепів та суточок йому ввижалися примари польських князів, давніх власників замку. Вони проклинали його й погрожували лютою смертю й мукою на тім світі за те, що він вигубив та витолочив козацькими кіннями їхніх нащадків.

Він дуже шкодив, що не лишився ночувати у наметі на свіжому повітрі, серед вірного йому товариства, і, промарнувавши всю ніч у думках, до світу, зрештою, став на думці, щоб уникати кривавих сутичок з королівським військом та написати до сейму покірливого листа.

На другий день по обіді козаки почали виходити з міста й з табору на просторе поле, де мала одбутися рада. Всі були піші, з зброї ж мали при собі тільки шаблі. Скоро туди ж зібралася військова старшина, і, врешті, держачи у руці срібну булаву, під'їхав до кола верхи й сам гетьман.

Злізши з коня, Хмельницький увійшов у коло, і зразу ж над ним підняли чорний волосяний бунчук.

Од безсонної ночі у гетьмана не лишилося вже й сліду, і він бадьоро привітався до старшини, а далі поклонився своєю мгутньою постаттю до козаків на всі чотири сторони.

— Здоров був, пане гетьмане! — гукнули полковники, високо піднявши свої шапки, і ті вигуки зразу перекинулися на все коло й натовпи козаків, що вкривали широке поле, перекочуючись по ньому од передніх козаків до задніх.

Козацтво довго та щиро вітало свого гетьмана. З ним воно добуло собі волю, добуло й невмирущу славу та ще й достатки, і за нього тепер всякий охоче пішов би на видиму смерть, проте, його воля й його слово не було для козаків законом. Козацькі традиції вимагали, щоб всі поважні справи обмірковувалися радою, і гетьман повинен був робити так, як вирішить товариство на раді. Козацтво міцно

додержувалось своїх традицій і не дозволило б порушити їх навіть такому славному гетьманові, як Богдан Хмельницький.

Ці-то традиції й примусили гетьмана, раніше ніж припинити війну з поляками, скликати раду і намовити її до згоди з поляками.

Тільки що Хмельницький хотів почати говорити до козаків, як наперед кола виступив Чорнота і голосно звернувся до гетьмана:

— Чому не пишешся гетьманом України, коли шлеш листа до польських вельможів? — Далі, обернувшись до козаків, він додав: — Треба, панове товариство, щоб гетьман так і писався гетьманом!.. Щоб усім було відомо, що він з нашої волі гетьман України і всього Війська Запорозького!

— Згода... згода! — почувлося з натовпу. — Нехай всім буде відомо, що Хмельницький не абихто, а гетьман всієї України!

Хмельницький підняв булаву, щоб потишити козаків, і почав говорити:

— Не годиться мені, панове товариство, писатися гетьманом України, аж поки не дістану я булави од самого короля. Зараз же короля у Польщі немає, — король Володислав помер, а нового ще не обрали!

— Нащо тобі сподіватися на короля!.. — перебив гетьмана Богун. — З волі козацтва й всього люду українського ти гетьман, то так і пишися!

Хмельницький почав умовляти козаків, що польські королі споконвіку державці України і що без згоди державця не годиться йому писатись гетьманом, хоч насправді він з волі козацтва й гетьманує, і завжди міцно триматиме у руці булаву, котру доручило йому славне Військо Запорозьке.

Хоч прості козаки й не зовсім розуміли, через що так треба, як говорив гетьман, та, шануючи його, почали гукати:

— Роби, батьку, як тобі твій розум каже!

— Не з королем воював я, — почав Хмельницький говорити далі. — Шляхту польську карав я за її до нас зневагу та за ту кривду, що вона нам чинила. Та от тепер перейшли ми всю Україну і мечем та вогнем покарали наших гнобителів. Чимало вже добули ми од ворогів наших і всякого добра та скарбів, тих, що вони придбали нашою працею. Чи не час же вже нам спинитись? Чи не ліпше нам

вернутися до домівок наших, до любих серцю жінок своїх, дітей та батьків і зробити їм радість тими подарунками, що для них ми мечем добули? А тим часом діждали б ми, поки у Польщі оберуть нового короля, такого, як нам бажано, і стали б з ним до згоди?

Дуже хотілося козакам додому. Не один пригадав у той час молоду свою дружину або милу дівчину, що всякий день там, біля рідної оселі, виходе за село на могилу виглядати свого козака з походу; та тільки пригадали вони разом і вчорашні промови Чорноти й інших полковників і через те тепер вагалися, яку дати гетьманові одповідь.

Тоді замість простих козаків почали говорити полковники. А перший з них обізвався Чорнота:

— Не до ладу говориш, пане гетьмане! Годі вже нам запобігати у ляхів ласки. Було колись, за часів Павлюка та Остряниці, просили ми їх не лити братньої крові, а згадати, що й ми люде. Та до чого воно дійшлося?.. Павлюка замордували на шибениці, Остряниця мусив піти світ за очі, а козаків повернуто у хлопів та гайдуків. Тепер, хвалити Бога, ті часи минулися! Де тепер ті гонорливі пани, що для нас у них не було іншої назви, як хлоп та бидло? Більшість загинула од наших шабель, інші у Криму, у поганській неволі, решта ж утекла од наших шабель, як легкодухі зайці. Чи нам же запобігати їхньої ласки?

— Нехай вони нам поклоняться! — додав Нечай.

Не промовчав і Богун:

— Не тобі, гетьмане, шукати згоди з ляхами. Нехай вони просять тебе про згоду. От тоді ми й скажемо, чого хочемо.

Говорили після того і старий Бурлай, що гремив колись з моря Царгород, і відважний Тиша, і переславський полковник Лобода, і славні звияжці Калина, Воронченко, Півкожуха та й ще чимале славних товаришів та побратимів гетьмана. Всі вони доводили, як небезпечно розіходитись по домівках, не діставши од Польщі ніякого певного слова про свої права, бо замість того, щоб дати Україні волю, Польща може зібрати нове військо і, вдершись з ним в Україну, сплюндрувати всі українські міста й села.

— Треба примусити ляхів просити про добру згоду, — сказав Богун, — а як не схочуть просити, так бити на саму Варшаву і всю Польщу перевернути догори ногами!

— Славно, батьку наш, почав ти справу... — голосно гукнув Чорнота, — так кінчай же ляхів! Веди нас на Варшаву!

— Кінчай ляхів! Кінчай, батьку! — загуло по всьому полю. — Минулося польське панування — тепер ми будемо панувати!

Почувши такі рішучі вимоги мало не всієї старшини й козацтва, гетьман не зважився сперечатись і рішив, затаївши свої думки й бажання, вести військо далі та тільки робити так, як сам він знає й хоче, не кажучи про свої заміри нікому.

— Добре, панове молодці! — сказав він голосно. — Якщо така ваша воля, так поведу вас на Варшаву! — А щоб забарити похід, він додав: — Та тільки раніше треба винищити панів по Волині й Поліссю, бо тут вражі ляхи ще скрізь панують. Гей, друже Максиме, невже не добудеш мені Острога та Луцька?

— Добуду, батьку... Не журись! — обізвався Перебийніс.

— Так іди ж ти з Тишею по Волині, а Небаба та Кричовський — у Білу Русь... бо й там люде стогнуть від польської неправди. А я повагом рушу з арматою на Варшаву через Львів, слідом за польським військом.

— Гаразд, батьку, гаразд! — покотилося луною по всьому полю. — На Варшаву!.. На Варшаву!..

XII

У той саме день, коли у Збаражі одбувалася військова козацька рада, до Львова наближався ридван, запряжений двома парами коней, пара за парою. На високому передку ридвана сидів з довжелезним бичем у руді візник і час од часу ляскав тим бичем у повітрі; обабіч ридвана бігли верхи двоє молодих узброєних шляхтичів; а у самому ридвані сидів сивоволосий пан Януш з своєю молодого дочкою Галиною.

Молоді шляхтичі, що бігли обабіч ридвану, були ротмістри з погромленого під Пилявою польського війська. Трохи старіший з них, чорнявий, з пишними вусами й бровами і мужнім, запаленим вітрами обличчям, був пан Преслав, той самий, що прислав до пана Януша листи у Пилявський замок. Він був сином сусіднього з паном Янушем магната і приятелював з старшим сином власника

Пилявського замку. Знав він і Галину, та тільки малою, до виїзду її у Львів; побачивши ж дівчину тепер, молодий шляхтич був вражений її красою і чемно просив у неї та пана Януша дозволу їхати разом з ними, щоб під час небезпеки стати їм у пригоді.

Про себе він розповів, що як не спиняв свою хоругву, гусарів, та його заходи були даремні,— гусари скидалися на отару овець, сполохану вовками, і розбіглися по полю, давлючи один одного, так що йому немовби не лишилося нічого іншого, як бігти слідом за старшими привідцями війська.

З другого боку ридвана їхав зовсім молоденький шляхтич Струсь. Він був білявий з себе, з невеликими, закрученими угору вусиками і рухливими, але невиразними, очима. Він побачив панну Галину теж у Збаражі, коли для пана Януша обряжався ридван, і так зачарувався її красою, що залишив уже думку про те, щоб одшукувати свою хоругву, а пришився до ридвана, у якому сиділа молода панночка.

Обидва шляхтичі потай скося поглядали один на одного так, що, здавалося, кожен з'їв би свого супротивника, на очах же панни Галини вони були поміж себе найбільше ввічливі і розмовляли не інак, як з самою приємною ухмілкою на устах. На Галину вони обоє поглядали, як на недосяжну мрію, намагаючись вгадати по очах дівчини її бажання, і напружували весь свій хист та жвавість, щоб її розважити й викликати на її рожеві уста ухмілку.

Тільки даремні були їхні заходи. Галина не звертала на шляхтичів і найменшої уваги. Їй було навіть прикро, що біля неї повсякчас крутилися сторонні люде. Вона неохоче і навіть трохи неввічливо обзивалася на розмову шляхтичів і просила батька визволити її од залицяння не милих їй панів, та тільки пан Януш рішуче повстав проти сього. Він, навпаки, був дуже радий шляхтичам, маючи надію, що якийсь з них подобається Галині і вона легше викине з голови «проклятого» козака.

Зараз ридван виїхав на останню гору, що ховала Львів од очей подорожніх, і враз великий стародавній город розіслався перед ними, як на долоні.

Галина хоч і жила у Львові, але знала тільки монастир кармеліток, у околицях же міста ніколи й не бувала. Щоб зручніше показати дочці великий город, пан Януш звелів спинити ридван і вивів дочку на бугор.

Молода дівчина мимоволі була захоплена чарівною красою краєвиду, що стлався перед її очима.

У розлогій долині, порізаний зеленими байраками, на чималому кряжі піднімалися догори сірі мури та башти города, обкопані глибокими рівчачками, а з-за стін города виглядали покрівлі будинків та високі гостроверхі башти костьолів. По обидва боки города, серед зеленої гушавини садів та лісів, ховалися передмістя, виглядаючи з зеленого простору тільки найбільше високими будинками, гострими шпильями костьолів та златоверхими банями церковів гречеської й уніятської віри.

— От тут, панно Галино, у Львові,— обізвався до дівчини пан Преслав,— вам буде повна безпека й спокій. Козацька наволоч не насміє зайти сюди, до сього славного польського міста!

— А коли б і посміла,— підскочив до панночки і брязнув острогами пан Струсь,— то ми б показали нікчемним хлопам, як рубають наші гострі шаблі!

— Чи не так показали б, як під Пилявою? — з посміхом обернулася до молодого шляхтича Галина.

Пан Струсь почервонів, як мак, і у замішанні забелькотав щось про нещастя, про Божу кару й інше; Галина ж знову одвела очі на долину.

— У городі мури такі товсті й міцні,— знову звернувся до Галини пан Преслав,— що їх неможливо розбити ні з яких гармат, а поперед мурів рівчак такий глибокий, що з нього не вилізти ні по якій драбині. По стінах та по баштах понастановлено без ліку гармат, а поперед рівчаків ще насипано високий земляний вал. Прямо на нас дивиться Галицька брама. Бачите, он вона роззявилася під баштою, мов чорна паша; а біля неї недалеко ціла купа костьолів — то монастирі кармелітів!

— Правда, правда! — обізвалася Галина.— Я їх пізнала!

— А на південному боці города церкви,— говорив шляхтич далі,— так то монастир бернардинський. Обидва монастирі збудовані як найміцніші фортеці.

— А то що за замок,— спитала Галина,— що стоїть на горі окремо од города?

— Ото на півночі? То Лиса гора, а на ній да ній замок галицького князя Льва Даниловича. Він теж дуже міцний, і не зруйнувати його ніякими гарматами.

— Нема що й говорити,— обізвався пан Януш,— що у Львові ми зовсім безпечно пересидимо сучасну хуртовину. Львів не злякається не тільки божевільних, непокірливих

хлопів, а навіть і війська самого турецького султана. Та тільки коли ж врешті наші лицарі вгамують цю ненажерливу навалоч?

Пан Струсь знову не вдержавсь:

— Хай пан буде певний!.. Ми зробимо козакам нові Кумейки й нову Солоницю.

З такими надіями й думками приїхав пан Януш і молоді шляхтичі до Львова. Та не так склалося, як гадалося. Не вспів власник Пилявського замку добре розташуватись у палаці свого брата Стася та трохи відпочити, як на Покрову вже по Львову пробігла чутка, що Хмельницький з величезним військом наближається до Львова і за кілька день уже прибуде до нього.

Почувши ті вісті, польські пани і привідці польського війська, що, прибувши з-під Пиляви, нахвалялися вигубити під Львовом всіх козаків, якщо тільки вони наслідують наблизитись, тепер зразу поховалися і один по одному почали тікати з Львова до Варшави. Тільки Ярема Вишневецький ще кілька день метушивсь по Львову, збирав од всіх заможних гроші на військо, зібрав і саме військо, але, врешті, зник і він і тільки вже листом сповістив, що він мусить виїхати до Варшави на обрання короля.

Народ у Львові почав хвилюватись. Єзуїти по костьолах та монастирях святим хрестом заклали всіх католиків узброїлись і, ставши за святу віру з мечем, зрятувати львівські святощі од наруги схизматиків. Хоч більшість мешканців у Львові були українці, але під впливом поляків і вони занепокоїлися, хоч і не за душі свої, так за своє добро. По місту збилася метушня: замки й монастирі рихтувалися гарматами, передмістя почали окопуватися рівчакми та захищатися засіками.

Шостого октября 1648 року Хмельницький був на тій самій горі, з котрої нещодавно дивилася на Львів Галина, і теж любував звідтіля на красу стародавнього багатого города.

«Що ж лишиться,— думав він,— з сієї краси, коли пустити показяїнувати у місті Кривоноса або Тишу? Не попустю, щоб козаки спустошили Львів, бо він не польський. Ліпше візьму з поляків та жидів окуп, та й нехай сидять тут, як сиділи. Полякаю тільки їх, щоб охоче витягали з гаманів золото».

Такі свої думки гетьман таїв у собі і не виявляв їх навіть такій близькій до себе людині, яким останнім часом став до нього Чорнота. Жвава та рухлива вдача молодого військово-

го обозного дуже подобалася гетьманові, а лагідні та чемні його звичаї та широкий, завдяки освіті, світогляд зробили Чорноту найближчим його бесідником і товаришем його бенкетів, і, незважаючи на це, коли розмова торкалася дальніших заходів проти Польщі, Хмельницький ставав нещирим навіть з Чорнотою.

Надвечір, коли козацьке військо виникло на обрії неба, мури та башти Львова були аж чорні од людей. Мешканці покидали свої будинки і позлазили на башти, щоб подивитись на козацьке військо. Вийшла на мур і Галина з батьком і обома закоханими у неї ротмістрами.

Пан Преслав та пан Струсь не покинули Львова. Правда, коли виїздив з Львова Вишневецький, вони умовляли пана Януша теж виїхати з міста, та старий шляхтич все ще не вірив у те, щоб козаки наслідують бити на міцний город, і не схотів виїздити, а через те, ревнуючи один одного до Галини, не поїхали й шляхтичі.

Коли Галина ізійшла на башту, на очах її в усі бoki піднімалися гори, а по горах, на сході сонця, видно було, як пересовувалися козацькі повки, оточаючи передмістя. «Милий мій тут, близько,— подумала Галина, і серце її гулко застукотіло.— Може, він зараз дивиться сюди з гори, і наші погляди зустріваються, хоч ми того й не відчуваємо».

Дівчина не бажала лиха полякам; навпаки, серце її боліло через ті нещастя, що впали на її рідну країну, а проте, серце її рвалося до козацького табору і бажало, щоб козаки якнайскоріше увійшли у Львів, тільки увійшли не з мечем та вогнем, а як брати полякам, з ласкою та згодою.

Козацькі повки густішали, ширилися по горі і обгортали півколом Галицьке передмістя. Під промінням вечірнього сонця залізні списи козаків блищали вогнем, і ті виблиски досягали до львовських мурів і очей поляків, викликаючи у натовпах жінок та дітей скрики страху й розпуки. Навпаки, серед неможливого львівського українського міщанства, а ще більше серед міських робітників, що натовпами вкривали мури, вчувалися крики радості.

— Глянь, глянь! — звертав один робітник увагу другого, — як отой повк верхівців полетів у праву руку. Дивись, як вони басують кінями!

— Певно, то запорожці! — одповів його товариш.

— Ой, буде завтра ляхам кепсько! Запорожці зіб'ють з них пиху!

— Та воно й зараз уже ляхи не ті стали! Годі вже бундючитись та хлопами нас звати!

Робітники весело сміялися, підморгуючи один одному у бік польських панів та ксьондзів, що стояли на мурах з пополотнілими обличчями.

— О Боже милий! — простогнав пан Януш. — Якої ганьби діждала наша нещасна батьківщина! Отруєне жало бунту діходе до самого серця Польщі. Ми, поляки, не спромоглися управитись з своїми власними, неузброєними хлопами!

— Ще є час і можливість, пане Янушу, виїхати з Львова... — сказав пан Преслав. — Через кілька день може бути вже запізно.

— Тепер безпека тільки там, — встряв до розмови пан Струсь, — де наше військо, воно ж одійшло до Замостя!

— Мало я тепер покладаю надії навіть на наше військо! — одповів пан Януш. — О Боже правий!.. Де ж ті славні наші рицарі, що з Жолкевським, Стефаном Баторієм та Ходкевичем дивували світ своєю одвагою?

Пан Преслав став ближче до пана Януша і почав говорити стиха:

— Зверніть увагу на те, пане Янушу, що у Львові більше схизматиків-українців, ніж католиків. Гляньте, як вони радіють, побачивши на обрії козаків, і як вороже поглядають на нас. Ми тут маємо ворогів не тільки за містом, а навіть у самому місті!

— Чи можливо ж підводити тут під небезпеку таку красуню, як панна Галина? — сказав пан Струсь, закручуючи вуса і пускаючи дівчині очима таких бісиків, що, здається, пройняв би серце навіть мертвої.

Проте дівчина лишилася непохитна.

— Чи не про себе пан Струсь турбується?.. — з посміхом сказала вона. — Я не боюся козаків!

— О, падаю до ніг перед одвагою молодої панни! — говорив Струсь, кланяючись і брязкаючи перед панною острогами. — От вам слід би було керувати нашим військом, а не панові Домініку!

Сонце тим часом схилялося на захід. З байраків вилазив сивий туман і скоро піднявся завісою між козаками й мурами Львова.

Всі рушили з мурів у місто до своїх хат.

Коли Галина з батьком наблизилися до сходні, що спускалася з мурів, великий натовп одлучив її і од батька, і од небажаних залицяльників. Не маючи сили

прокласти собі стежку, вона посувалася разом з натовпом і була вже недалеко сходні, коли почула у своїй руці згорнутий папірець, а разом з тим хтось біля самого її вуха проказав:

— Якщо ясна панночка хоче щось почути про козацького полковника Чорноту, так нехай смерком вийде у свій садок.

Молода дівчина вся палахнула рум'янцем з хвилювання і обернулася у той бік, звідкіля чула голос, але нікого, кого б вона знала, навкруг неї не було, і тільки папірець у руці упевняв її у тому, що слова їй не уявлялися, а що голос справді говорив до неї.

Коли Галина, сховавши цидулку за комір керсета, зійшла униз, на вулиці вже чекав її стурбований батько, пани ж Преслав та Струсь зійшли згодом, ремствуючи на нечемність натовпу, що не дав їм зійти по сходні раніше.

Будинок брата пана Януша, Стася, був невеликий, як і всі будинки, що містилися у старому місті. Дивився він на вузьку вулицю всього трьома вікнами з усякого поверху. А поверхів було два та ще високе горище з вікнами, і на тому горищі теж були досить добрі горниці. Позад дому спадав униз до ярка вузький садок, засадений бузком та вишнями.

У той-то невеличкий садок і вийшла Галина після того, як уже добре смерклося. З цидулки молода дівчина вже знала, що її любий Іван живий і кохає її, та сього їй було замало, і вона нетерпляче чекала тієї хвилини, коли почує од невідомого, де і як він бачився з козацьким полковником.

Нарешті, коли вже добре смерклося, вона зійшла непомітно для інших у садок і, проминувши кілька кущів, здибала високу чоловічу постать, зап'яту чорним запиналом.

Коли дівчина жахливо поточилася назад, невідомий одгорнув своє запинало, і з-під нього виглянув довгий закарлючений ніс і рухливі вузькі очі рудого Лейби.

Галина не пізнала Лейбу, бо бачила його з пейзами та бородою.

— Хто ти? — спитала вона здивовано.

— Ой вай! Хороша панночка не пізнала рудого Лейбу? — сказав весело жид. — Панночка давала Лейбі у Збаражі цидулку до пана Чорноти, так я приніс їй одповідь. Ой, який він хороший пан! Неначе справжній шляхтич.

Він у мене у корчмі вечеряв і подарував мені коня, щоб я зрятувався.

— А що ж ще робив у Збаражі пан Чорнота? Чи не мучив він з своїми козаками поляків?

— Ой панночко, що там було, у Збаражі!.. Ксьондзів вішали у костьолах на дзвіницях. Всіх поляків вбивали, а нас, жидів, живцем у колодязі кидали. Страшний суд там був. Хто не втік — всі загинули!

— І пан Іван так робив? — неспокійним голосом спитала Галина.

Одно слово Лейби — і серце дівчини назавжди одхилилося б од козака. Але жид її заспокоїв:

— Як-то можна, щоб такий освічений пан, як полковник Чорнота, таке виробляв! То все Кривоніс, щоб упав на його голову гнів Іегови!

— Ти можеш знову однести листа пану Чорноті?

— Ой вай!? Однести у козацький табір? Хіба панночці невідомо, що козаки не лишають живим жодного жида. У мене жінка й діти. Мені треба скоріше тікати з Львова!

— А як би я хотіла його побачити!.. — зітхнувши, сказала Галина.

— Якщо панночка хоче бачитись з паном полковником, так нехай напише йому цидулочку, щоб він прибув сюди, у Львів... А я ту цидулку перешлю з певним посланцем.

— Як? Щоб він прибув сюди у Львів? Так його ж захоплять тут наші і засудять на кару!

— Лейба зробить це так, що ніхто, опріч панночки, не буде бачити козацького полковника, а після побачення виведе його безпечно за браму.

— Зроби це, Лейбо! — скрикнула Галина і трохи не кинулась цілувати старого жида.

Тільки радість її була недовга, вона пригадала, що Лейбі за його послугу доведеться добре заплатити, у неї ж було всього кілька талярів.

— У мене не буде чим Лейбі заплатити!.. — журливо промовила вона.

— О, я з панночки й не взяв би заплати! Я такий вдячний пану Чорноті, що для нього все зроблю без грошей, якщо тільки Бог мені допоможе.

Після дальньої розмови вони умовилися на тому, що завтра ранком панна Галина зустрине Лейбу недалеко найближчого костьола і передасть йому листа до Чорноти.

Підступивши з військом під Львів, Хмельницький покликав полковників і всю військову старшину у свій намет на вечерю та щоб разом перемовитись і про військові справи.

Посеред гетьманського намету стояв довгий стіл, а на столі кілька жбанів з вином та медом. Посудь на столі була вся срібна, добута на війні од поляків, їжа ж за вечерю була проста: ковбаси, печений валах та кілька полумисків вареників. Пили за вечерю чимало. Всяк сам коряком наливав собі у кухоль з жбану вина; тієї ж моди, щоб вино наливали пахолки або служниці, тоді ще не було.

Гетьман випив уже три кухля венгерського і заохочував до того й гостей. Дехто з останніх уже й сп'янів так, що хоч би й до свого намету йти, так гетьман нікого з-за столу не пускає.

— Пийте, друзі мої й побратими! — говорив він, підливаючи декому вина власною рукою. — Пийте за славу козацьку й за щасливу долю неньки України!

Коли всі випили, Чорнота звернувся до гетьмана:

— Давай же, батьку, прославимо завтра Україну на весь світ: добудемо завтра Львів. Нехай з завтраго він буде рідним братом нашому славному Києву, бо Львів і Київ — діти однієї неньки України!

— Чого ж хапатися?.. — сказав Хмельницький. — Треба раніше обдивитись на мури та рівчаки та постріляти з гармат, а тоді вже бити на місто.

— Нема чого й роздивлятися довго!.. — сперечався Чорнота. — Я тобі його добуду до обід... Тільки дозволяй!..

— Гляди, щоб не обпікся!

— Не бійся! Чорнота ще ніколи козацької слави ворогам під ноги не кидав!

— Бити ляхів... Бити! — почали обзиватися й інші полковники. — Треба бити на них, поки не опам'яталися, бо як не візьмемо Львова враз, то бісового батька добудемо його з часом!

Гетьман важив так, що опанувати Львовом нелегко, і, щоб не виявляти перед старшиною свого небажання добувати його, рішив дати Чорноті самі наймолодші повки, маючи надію, що з ними військовий обозний у город не вдереться, а все-таки налякає поляків, і ті почнуть одкупатись.

— Ну, нехай буде по-твоєму, — сказав він до Чорноти. — Дам завтра тобі скільки повків і йди з ними пополохай ляхів!

Ранком другого дня Чорнота, довідавшись, що гетьман призначив на штурм Львова самі молодші повки, сів на коня і поїхав обдивитись на них.

Всі повки, кількістю десять тисяч людей, склалися з селян та ремісників, що тільки недавно підвели рахунки з своїми панами. Всі вони були з Волині, Поділля та Галичини, де повстання піднялося тільки останніми часами. Одежа на всіх була селянська, різноманітна: хто був у чумарці, хто у сіряці, а хто й у самій сорочці, не вважаючи й на осінь. На ногах не всі мали чоботи, — багато козаків були у постолах. Узброєні козаки були здебільшого списами, проте, чимало їх було з вилами й косами без ніякої іншої зброї; галицькі ж опришки були здебільшого з самими киями, через що їх і прозвали кияшниками. Рушниць у молодих повках було обмаль, та й ті, що були, годилися тільки для полювання, а не для бою.

Невважаючи на такий склад своїх повків, Чорнота не журився, бо він уже надумав, як добути Львів майже без зброї.

— Що ж, панове молодці... — весело звернувся він до козаків. — Будемо бити ляхів?

— Та вже ж не милувати їх, еретичних синів! — відповідали козаки. — Вони нам уже у печінках сидять!

— Глядіть же, діти! — почав повчати козаків Чорнота. — Гетьман посилає вас у перший великий бій, щоб вивірити, чи справді з вас козаки будуть, чи, може, вам тільки телят пасти та сіяти гречку...

— Не бійся, батьку! — залунало по полю. — Віддячимо ляхам за їхнє знущання. Багато вони пили нашої крові, нап'ємося сьогодні й ми їхньої!

— Та глядіть ще!.. Тут, у місті, більша половина наших людей — українців. Щоб не було помилки... Щоб не вбити замість ворога свого брата; бийте тільки тих, хто сам погрожує вам своєю зброєю. На чуже добро очей не поривайте! Поки не заграють у сурми, ніде не спиняйтесь, хоч би перед очима золото було розкидане! Куди вестимуть вас полковники, туди й суньте міцним натовпом. Будуть ляхи бити на вас з гармат, та ви на те не вважайте... Один раз мати на світ породила — один раз і помирати... А смертю своєю дітям вашим та меншим братам волю на весь вік добудете! Чи гаразд, діти?

— Гаразд, батьку, гаразд! Помремо за рідний край!

— Ну, нехай вас Бог благословить і заступить Мати Божа!

Чорнота зняв шапку й перехрестився у той бік, де саме вставало сонечко і де лишилася рідна всім Україна, а за ним поскидали шапки й побожно хрестилися всі молоді повки.

Наділи шапки. Чорнота подав гасло. Сурми заграли, і різноманітні козацькі повки піші посунули міцними лавами на Галицьке передмістя.

Польського війська у передмісті було обмаль, а вали та засіки навкруг передмістя були невисокі й неміцні, і козаки, як весняна повідь, знесли всі перепони, вдерлися у місто і погнали поляків поперед себе вулицями. Рішуче оборонялися тільки кателицькі монастирі, і добування їх трохи загаяло козаків.

Всі найбільше заможні з мешканців передмістя, поскидавши похапцем деяке своє збіжжя на хури, кинулися до Галицької брами Львова, щоб зрятуватися за мурами. Вулицями зчинився нечуваний гармидер, і тисячі людей та возів збилися на мості, що був перекинутий через глибокий рівчак перед Галицькою брамою.

Цього тільки й чекав Чорнота. Він ще звечора надумав вдертись у город через браму разом з втікачами і тепер кинувся до мосту на чолі своїх повків.

Комендант Львова Артішовський, побачивши, що підняти міст через натовп уже неможливо, звелів скоріше зачинити браму, лишивши втікачів козакам на поталу, та тільки й цього полякам зробити не вдалося, бо обхоплені жахом люде сунулися у браму щільним натовпом.

Почали тоді поляки палити у козаків з гармат, що стояли на мурах, та тільки й це не помогло, бо хоч козаки й падали повбивані ядрами, а все-таки натовпи їх сунулися до брами і були вже за кілька ступнів од неї.

— Нуте... Нуте, молодці! — гукав Чорнота. — Надавіть на ляхів!.. Надавіть ще!

Жах обхопив поляків, що з стін дивилися, як козаки неупинною потокою линули до брами. Скрики розпуки почувалися по мурах і перекинулися на вулиці й майдани города. Аж тут несподівано позаду козацького війська заграли у сурми, а до Чорноти прибіг сотник Криця з наказом гетьмана припинити бій і одійти геть од міста.

— Він з глузду збився! — гукнув у нестями Чорнота. — Або він ще не прочунав після вчорашнього венгерського!.. Ми зараз мусили увійти у Львів!

— Сам не розумію, що сталося! — одповів Криця. — А тільки як побачив він тебе біля мосту, зараз схопився, замахав булавою і гукнув мені: «Біжи спини його! Верни його! Це моя гетьманська воля».

Чорнота почував себе тяжко ображеним, а проте, не на смів не послухати гетьмана, і, гнівний, суворий, з насупленим чолом, повернув своїх козаків од брами і поїхав до гетьмана.

— Поглузував ти з мене, пане гетьмане! — сказав він, наблизившись до Хмельницького. — Коли б не Криця привіз мені твій наказ, я не поиняв би віри... Я подумав би, що мене хочуть зрадити.

Гетьман стояв веселий і ласкаво обхопив Чорноту рукою за плечі.

— Отже, не сердься, голубе мій! Налякав ти ляхів, ну й буде з них! Там же, у Львові, більше наших, ніж ляхів, — за що ж їх карати? Ліпше ми візьемо з Львова великий окуп грішми, аніж без пуття поруйнуємо стародавнє місто.

Гетьман довго умовляв Чорноту не сердитись і не пустив його з свого намету, поки той не згодився сісти з ним обідати.

А у Львові тим часом дзвонили в усі дзвони і правили по всіх костьолах службу, воздаючи Богові за те, що заступив велике місто од руїн, а святі церкви од знущання й ганьби; ксьондзи ж, повчаючи людей, говорили, ніби бачили на небі святого Яна з Дуклі, котрий погрожував Хмельницькому і примусив його припинити штурм.

Увечері того ж дня Чорнота сумний ходив у наметі. Він не знав, чи у Львові пан Януш, чи повіз Галину кудись далі, а все-таки, ведучи козаків на штурм Львова, він мав надію, що може знайти там свою милу. Тепер же, коли гетьман виявив свої справжні думки, він стратив надію на те, що може скоро одшукати Галину.

Під ту хвилину козаки привели до нього невідомого чоловіка у міщанському українському вбранні, кажучи, що міщанин той розпитував про Чорноту по табору.

— У мене, пане полковнику, є до тебе аж два листи! — сказав міщанин, вклонившись.

Чорнота зараз вгадав, що один з листів од Галини, і, вирядивши козаків, нетерпляче вхопив листи й почав читати.

«Любий! — писала Галина. — Як би я хотіла побачити тебе. Ми так близько один од одного. Нас роз'єднують тільки львівські мури. Лейба говорить, що тобі легко при-

бути у Львів потай, а мені так багато треба тобі дечого сказати...»

У другому листі писав Лейба:

«Якщо ясновельможний пан полковник хоче бачити ясну панночку у Львові, так нехай убереться у міщанське вбрання і приходе завтра серед ночі до Босяцької хвіртки, що біля езуїтського монастиря, а я там пана зустріну. Та ще пан мусить принести з собою тисячу золотих, щоб було чим засліпити очі вартовим; тому, хто подасть сього листа, треба окремо заплатити за послугу сто золотих».

Прочитавши листа, Чорнота розпитав посланця, як потрапити до тієї Босяцької хвіртки, про котру писав Лейба, і, заплативши йому сто золотих, доручив передати Лейбі клаптик паперу, написавши на тому клаптику тільки слово: «Прибуду».

На другий день Чорнота пішов у завойоване їм Галицьке передмістя, де тепер стояло кілька повків козаків, і купив собі на базарі міщанське вбрання; а увечері, написавши гетьману, що йде потай у Львів, щоб принести йому звідтіля певні вісті про ворожу силу, він пішов через передмістя до Львова.

XIV

У той саме час, коли Чорнота лагодився йти у Львів, у напівтемному льосі одного з будинків города рудий Лейба радо тер собі руки і, мацаючи себе за корінці волосся, що почало одростати на тих місцях, де колись були пейси, мало не стрибав навкруг своєї дружини.

— Чи ти, Лейбо, не здурів? — питала Рівка. — Гої за стінами палять з гармат; не сьогодні-завтра, може, Бог прийме наші душі, а ти крутишся й радієш, немовби заробив сто золотих!

Лейба глянув на жінку спогорда:

— Сто золотих? Пхе!.. На сто золотих Лейба тепер не хоче й дивитись! Ми, Рівко, станемо сьогодні багатирями, а через кілька день поїдемо звідсіля до Варшави!

— Отже й правда, що ти зсунувся з глузду. Як ти забагатієш, коли у нас тут немає ніякої торгівлі?

— Що та торгівля? Я сьогодні зароблю стільки, скільки торгівлею не заробив би за все життя!

На розпитування Рівки Лейба нічого не хотів одповідати і скоро, одягнувши на себе новий лапсардак, вибіг з хати.

Через півгодини Лейба наблизивсь до будинку, де жив пан Януш, і послав челядинця сказати, що йому потрібно бачити старого пана.

Пан Януш звелів покликати жида до своєї горниці, і той пішов до нього на другий поверх. Поки Лейба переходив двором, його побачила у вікно Галина і перестріла на сходні з надією знову дістати листа з козацького табору. Вона помилилася, та не зовсім: Лейба ткнув у руку клаптик папірця, де його рукою було написано: «Сьогодні опівночі у садочку».

Старий шляхтич не зразу пізнав Лейбу, так що тому довелося нагадати панові ту ніч, коли він з дочкою ночував у Лейбиній корчмі у Константинові.

— По якій же ти справі? — спитав пан Януш, здивовано оглядаючи Лейбу.

Лейба приклав палець до рота і показав на двері.

Зрозумівши, що жид має говорити щось таємне, пан Януш позачиняв двері. Але Лейбі й того було не досить, — він позачиняв ще й вікна і обдивився, чи немає кого під ліжком та у шахві, і, тільки скінчивши свій огляд, став напроти пана і сказав з таємницею:

— Яснійшому панові треба везти доньку у Варшаву... А я можу за тисячу золотих добути панові добрий ридван з кіньми.

Пан Януш здивувався:

— Хто тобі набрехав, ніби я хочу тікати з Львова?

— Ну, я так собі міркував... Адже ласкавому панові годиться держати панночку далі од козаків...

— Всім нам треба бути далі од козаків, так ми ж тут за мурами й за гарматами!

— О вельможний пане!.. Як уже козак у когось закохався, то його й мури не спинять!

— Що ти верзеш? Говори мені навпрямки!

— Я так собі гадав, що вельможному панові відомо, як дуже панна Галина, нехай буде здорова, закохана з козацьким полковником Чорнотою.

Старого шляхтича обурило й розпалило те, що хтось, опріч нього, знає про кохання його дочки, і він, скочивши з місця, вхопив Лейбу за горло:

— Задавлю тебе, пархатий! Як насмів ти таке брехати?

— Ой вай мір! Не давить так, пане, а то вже нічого не будете знати про те, як панна Галина будуть сю ніч женихатися з паном Чорнотою!

Пан Януш випустив Лейбу і жахливо поточився од нього:

«Як? Тут, у Львові, буде Чорнота? Яким робом він тут опиниться... І як те може статись, щоб він побачився з його дочкою?»

Приголомшений цими питаннями, він важко сів на софу і після мовчанки проказав:

— Зараз говори все, що ти знаєш... та гляди, якщо набрешеш, так я розправлюсь з тобою своєю рукою!

— Я скажу, скажу... та тільки... — Лейба простяг праву руку і почав ловити пальцями повітря. — Невже ласкавий пан гадає, що жид нічого не витратив, добуваючи такі відомості?

— Ах ти, Іудина душа! Тобі за все треба платити гроші.

— Нехай Бог мене скарає, коли я візьму з пана щось лишне. Я, бідний жидок, витратив свої останні гроші... Мені дуже заболіло серце з того, що донька такого шляхетного пана закохалася у схизматика...

— Не муч уже... говори, скільки хочеш грошей!..

— Як ласкавий пан дасть мені три тисячі золотих, так я приведу його саме туди, де панна Галина буде женихатися з козаком.

— О, проклятий!.. Яку загнув суму! Ну та нехай вже: я дам тобі ті гроші, як не збрешеш! Говори!

Жид мовчав, смикаючи себе за корінці одрізаної бороди.

— Чого ж ти мовчиш, Іудо? — скипів шляхтич.

— Ой ласкавий пане! Тепер такі часи, що обіцянки — цяцянки. Чи будемо ми завтраго живі, чи ні, — не знаю. Я дам панові до рук козацького полковника тільки після того, як пан дасть мені до рук три тисячі золотих.

Пан Януш ще з Збаража був при грошах, бо його стосунки з родовитою шляхтою дали йому можливість легко позичити потрібну суму. Після слів Лейби він пішов до шахви, помацав там по шухлядках і подав Лейбі загорнутий у шовкову хустку стовпик золотих грошей.

Лейба наблизивсь до столу, розгорнув хустку, перелічив гроші і, загорнувши їх обережно знову, сказав, ховаючи гроші у кишеню:

— Нехай сю ніч вельможний пан не спить і дожидає мене до себе.

До монастиря єзуїтів, що стояв у ряд з львівськими мурами, біля півночі підходив Чорнота. Наблизившись до окопів, він справді побачив на другім боці їх хвіртку, що звалася Босяцькою через те, що чернеці цього монастиря ходили босі.

На мурах і по баштах єзуїтського монастиря стояло військо, узброєне коштом самого монастиря і тільки йому підлежне. Набрано воно було з усяких безробітних людей та харцизів, хоч би вони були поляки чи українці, і через те підійти до таких людей з грошима Лейбі було дуже не трудно.

Біля самого окопу Чорноту зустрів Лейба і повів стежкою до великого рівчака. Міст через той рівчак тепер був піднятий, і Чорноті довелося сходити у рівчак дуже крутою стежкою, котру ще здавна протоптали чернеці, бігаючи ночами у передмістя до своїх коханок. Зійшовши на дно рівчака і видравшись по такій самій стежці на другий бік, Лейба підвів Чорноту до залізної хвіртки і спитався:

— Пан полковник приніс гроші?

Чорнота вийняв гаман і подав жидові:

— На, єретичний сине! Знаю, що все собі візьмеш, а вартовим даси хіба по п'ять золотих!

— Ай!.. Ласкавий пан звик жартувати!

Лейба весело посміхнувся, сховав гроші у глибоченну кишеню свого лапсардака і, взявшись за залізну обручку, приковану до хвіртки, тричі брязнув нею. У хвіртці одчинилося віконце, і вартовий, пізнавши Лейбу, одсунув великого залізного засова і пропустив як Лейбу, так і Чорноту.

Проминувши хвіртку, Лейба повів полковника довгими суточками і вивів на монастирський двір, проминувши ж його, вони знову увійшли під мури і, врешті, вийшли на вулицю міста.

— Тепер підемо прямо до красуні панночки,— сказав Лейба,— вона, певно, вже чекає пана.

Вони хутко йшли вузькими вулицями. Город уже давно спав, і тільки собаки, налякані за останні дні вибухами гармат і гвалтом людей, брехали й вили попід ворітьми.

Через кілька хвилин Лейба привів Чорноту у садок, де його мала дожидати Галина, і лишив самого, сказавши наостанку:

— Тут пошукайте; а я не буду панові заважати.

Галина давно вже сиділа у садочку на лаві. Від часу, що вона розлучилася з Чорнотою, багато думок пробігло у її голові. Слова батька, що ліпше йому бачити свою дочку у труні, аніж у обіймах хлопа-схизматика, глибоко запали їй у душу і боляче там відбилися. Знаючи вдачу свого батька, вона вірила, що сказане ним він дійсно думав і почував. Покинути батька і відцуратися його навіки молодій

дівчині не дозволяло сумління, зрєктися ж милого не мало сили серце... і Галина мучилася у боротьбі й ваганні, намислюючи, як би прихилити батька до козацького полковника.

Одного разу у розмові з паном Преславом Галина почула, що були такі випадки, коли значні козаки переходили у кателицьку віру і тоді король дарував їм шляхетство. Почувши про це, молода дівчина повеселішала. Їй гадалося, що коли б Чорнота перейшов до кателіцтва, то її батько зразу б прихилився до нього і сам через короля добув би йому шляхетство, а разом з тим зникли б і всякі перешкоди до її шлюбу з коханим козаком.

Про цю свою думку Галина й хотіла говорити з Чорнотою, дожидаючи його у садочку.

Покинутий Лейбою, полковник лишився сам серед кущів бузку. При світі місяця він розглядив покручену по садку стежку і невеликі, з пожовтілим вже листям вишні. Надогд він пішов за кущі і за першою ж їх купою побачив Галину у білому, легкому, як на ту осінню пору, вбранні.

— Кохана моя! — злегка скрикнув козак, простягнувши руки до своєї милої.

— Любий!

Галина була у його обіймах. Він палко її цілував і разом милував, як дитину.

— Ти змарніла, моя зіронько...— говорив він, сівши поруч з нею на лаві і придивляючись до дівчини зблизка.— Ти зблідла... очіці запали! Скажи, мабуть, батько дорікає?.. Ненавидить мене?

— Ах, у мене стільки думок у голові! Нам неможливо гаяти часу, а говорити треба так багато. Батько ненавидить тебе тільки через те, що ти козак і схизматик. Перейди, тебе тільки через те, що ти козак і схизматик. Перейди, любий мій, у мою віру, і я певна, що батько не тільки згодиться тоді на наш шлюб, а ще й добуде тобі шляхетство. Тобі не треба буде навіть вертатися до козацького табору: скажи батькові про свою згоду, і ти поїдеш разом з нами до Варшави.

Рука козака, що горнула до себе її стан, непомітно однялася, і козак, одхилившись од дівчини, дивився на неї здивовано:

— Чи од тебе ж оце, Галочко, я таке чую? Невже ти гадала, що я можу зрадити своїх братів і Україну?

— Ні, я не хочу, щоб ти був зрадником! Я не прошу, щоб ти йшов битись на своїх. Ми поїдемо у Варшаву, а там скоро скінчиться війна; ніякої ворожнечі між поляками й козаками не буде,— всі знову будуть дітьми однієї матері Річі

Посполитої, і ти повернувся б на Україну шляхтичем, тільки вже не один, а зо мною, своєю дружиною.

— Ти сказала, що була б мені дружиною! Спасибі, серденько! Я без міри кохаю тебе... Я ввесь вік на руках тебе охоче носив би, та тільки думки у мене зовсім інші, ніж у тебе: я лишуся козаком довіку, а ти, якщо кохаєш мене, повинна стати українкою!

Серце Галини спинилося у грудях. Ті надії, що їх вона кілька день виховувала у своїх думках, зникли од одного слова козака, що не тільки не хотів сполячитись, а навіть вимагав, щоб вона, родовита шляхтянка, стала українкою. Вона почула себе ображеною і горда, навіть гнівна, одкинулася од нього.

— Як? Мені зрідкаться шляхетства і своєї віри та стати козачкою?

— Я не примушував би тебе цуратися своєї віри, що ж до того, як жити, то ти сама б побачила, що прості та щирі козацькі звичаї далеко миліші сердцю, ніж пиха та бундючність вашої шляхти. Якщо ти справді любиш мене, Галю, так підеш туди, куди я тебе поведу.

— Батько ніколи того мені не дозволить. Йому легше буде бачити мене у труні, аніж козачкою!

— А ти батькові й не говори нічого, а прямо підемо зо мною зараз до козацького табору, і я виряджу тебе, поки ведеться війна, до матері покійного мого побратима Ганжі.

— Так от яке твоє кохання! Ти заради мене нічого не хочеш зробити, а ж повинна для тебе зрідкаться й шляхетства, й батька!

— Серденько моє... — сказав він щиро. — Дуб не в'ється навкруг хмелю, а хміль навкруг дуба. Не козак іде за дівчину, а дівчина за козака. — Він знову пригорнув її до себе і почав милувати. — Щастячко моє! Пригорнися до мене з щирим серцем, обвийся рученьками навкруг мене, як хміль навкруг дуба, і доручи мені свою долю!

Галина не мала у собі сили ухилитися обіймів козака. Йй було так тепло, так любо біля його могутніх грудей; проте, розум говорив йй зовсім інше: він вимагав, щоб заради батька вона зреклася сього щастя, і дівчина рішила перемогти себе.

— Прощай, моя доленько! — сказала вона, важко зітхнувши. — Не бути мені, Йване, за тобою! Я не покину батька, бо він вмер би з нудьги й образи... Я не вб'ю свого батька!

— Проклятий схизматик! — почувся у ту мить з-за кущів голос пана Януша. — Як насмів ти доторкнутись до моєї дитини!

Перед очима Чорноти й Галини з'явився гнівний і запалений пан Януш, а слідом підбігали пани Преслав та Струсь і чимало челяді.

— Хапайте цього харциза! — гукнув старий шляхтич до челяді. — Канчуків сюди! Я заб'ю тебе, проклятий хлопе, канчуками за честь свого шляхетного роду!

Преслав та Струсь вихопили шаблі, а челядь кинулася до Чорноти, але він вихопив з халяви чобота ножа і прихилився спиною до куща, гукнувши:

— Назад! Знайте, що живим я вам до рук не дамся! Побачивши у руці козака ножа і розглядивши, яким вогнем засвітилися його очі, челядь поточилася од нього геть, а пан Струсь заховався за пана Преслава. Тільки останній та пан Януш з шаблями у руці наступали на полковника.

— Стійте! — кинулася поміж них Галина. — На кого ти, батьку, підняв свою шаблю? Кого ти нахваляєшся забити канчуками? Того, хто зрятував тебе од смерті?

Пан Януш спустив свою шаблю у ваганні:

— Прокляття!.. Я заплачу йому за те, скільки він хоче! Я згоден заплатити грішми й скарбом, та тільки не тобою. — Він зразу схаменувся: встромив свою шаблю у піхви, звелів челяді одійти геть і чемно звернувся до Чорноти: — Козаче! Я вдячний тобі за те, що ти зрятував мою дитину від ганебного мордування хлопів у Пилявському замку, і заплачу тобі грішми, скільки ти скажеш. Візьми три, п'ять, десять тисяч дукатів, та тільки відсахнися од моєї дитини, — вона тобі не до пари.

— Козаки не продають ні своєї честі, ні свого серця... — одповів Чорнота. — Я покохав твою дочку і не зречуся її, поки вона сама не одсахнется од мене!

— Так я примушу тебе одчепитися од неї! — скрикнув пан Преслав. — Я покохав панну Галину і хочу зробити її своєю дружиною!

— І я... і я покохав! — забелькотав пан Струсь. — Я теж хочу!

— Пане Янушу! — перебив Струся пан Преслав. — Дайте козакові вашу шаблю: нехай він стане зо мною до поединку! Я не зважаю на те, що я шляхтич, а він козак!

— І зо мною! І зо мною! — брязкаючи острогами, белькотав пан Струсь.

— Як битись, то й битись! — одповів Чорнота. — Клянися панові Янушу: позичте мені своєї шаблі!

У пана Януша очі засвітилися радістю, бо у нього виникла надія на те, що котрийсь з ротмістрів запровадить козацького полковника на той світ і він таким чином збудеться осоружного йому козака.

— Заради лицарського звичаю, я згоден дати свою шаблю! — одповів він.

Чорнота сховав ножа у халяву чобота, взяв з рук старого шляхтича шаблю і схрестив її з шаблею пана Преслава.

— Не робіть цього! — скрикнула Галина і хотіла розвести бійців, але вони вже зчепилися, і шаблі їх, виблискуючи при сьйві місяця, розкидали у повітрі зтяжне, слизьке брязчання.

— Не мішайся, дочко! — одвів Галину рукою старий шляхтич.

— Ох! — зненацька простогнав пан Преслав і поточився до куща, випустивши шаблю додолу.

— Прокляття! — скрикнув пан Януш. — Це шайтан, а не козак. Він глибоко розсік пану Преславу плече!

— Кров!.. Кров! — злякано гукав пан Струсь, не знаючи, за кого б тепер йому заховатись.

Пораненого шляхтича посадили на лаву, де кілька хвилин до того сиділа Галина з Чорнотою. Він був блідий і просив пити. По контуші його цівкою збігала кров.

— Гей, челядь! — гукнув пан Струсь. — Пана треба одвести у будинок і перев'язати поразу.

Побачивши, що молодий шляхтич хоче вести пораненого, пан Януш спинив його:

— Маю надію, що пан помститься за товариша... Біля пораненого походить моя дочка!

— Так... так!.. — забелькотав пан Струсь. — Тільки іншим разом... Тепер же я сам одведу свого товариша...

З тим молодий шляхтич разом з челяддю повів пораненого у будинок, а слідом за натовпом, журливо схиливши голову, пішла й Галина.

— Галю!.. — скрикнув їй услід Чорнота. — Скажи ж мені хоч єдине слово!

Вона спинилася і, дивлячись на нього з коханням і розпучкою, довго вагалася у боротьбі з своїм серцем.

— Прощай!.. — нарешті промовила вона тремтячими устами і зникла за кущами.

Почувши у голосі дочки рішучість одцуратися козака назавжди, пан Януш немов удруге на світ народився. З душі

його спав великий тягар, і, приймаючи з рук Чорноти свою шаблю, він сказав:

— Пан Чорнота! Твоє життя зараз у моїх руках. Досить мені дати звістку пану коменданту про те, що у Львові козацький полковник, щоб тебе було захоплено і замордовано на мурах Львова, на очах твоїх товаришів. Але пам'ятаючи, що ти колись зрятував мене й мою дочку, я дарую тобі життя і пускаю вільно йти з Львова, як ти й прийшов сюди; надалі ж я подбаю про те, щоб Галині вже неможливо було з тобою побачитись. Тепер ми поквитувалися.

З тим старий шляхтич повернувся і пішов у будинок, лишивши Чорноту самого.

XV

Лишившись у саду на самоті, Чорнота деякий час не знав, що йому почати й куди йти. Дівчина, котру він щиро покохав, погордувала ним. Вона не схотіла з шляхтянки стати козачкою. Він зрозумів це як зневагу до себе, і почуття образи, що прокинулося у серці козака, допомогло йому прочуняти від чаду кохання.

«Добре б я ускочив, — подумав козак, — коли б узяв за себе таку, що гордувала б мною, своїм чоловіком! Бувай здорова, дівчино! Отой залицяльник, що все брязчить біля тебе острогами, мабуть, більше тобі до пари!»

Постоявши скільки хвилин у задумі, він рішуче повернувся і пішов поуз будинок до вулиці. Хоч Лейба й забрав силу грошей і од Чорноти, і од пана Януша, проте, він ще рахував, що його справа не скінчилася: на козацькому полковникові він намітив собі забагатіти. Лейба гадав, що пан Януш або замкне Чорноту десь у своєму будинкові і буде мордувати, або передасть комендантові на катування й страту. Як у тому, так і у іншому випадку він мав на мислі за великі гроші визволити полковника і вже намітив собі, що візьме з нього десять тисяч злотих.

З такими думками Лейба ховався за рогом будинку, не терпляче дожидаючи, на чому скінчиться справа, і був дуже розчарований, побачивши, що Чорнота вільно йде вулицею. Серце його навіть занудьгувало за здобиччю, що тікала з його рук... Але через хвилину його хисткий розум вже надумав, як поладити свою справу.

Мов хижий гад, поплазував Лейба за полковником і, оббігши кілька будинків, вийшов на вулицю йому назустріч.

— А я все чекаю тут пана, щоб проводити до своєї хати! — сказав він, крутячи полами свого лапсардака, як пес круте хвостом, запобігаючи хазяйської ласки.

Чорноту взяло сумління, чи не через Лейбину зраду його так застукали у саду з Галиною, і він, грізний, наблизивсь до нього:

— Гляди, Іудо: як довідаюсь, що ти мене зрадив, то не жити тобі на світі!

Лейба ледве не присів до землі:

— Ой вай! Я пана зрадив? За його добро? Та нехай мене земля не прийме!.. Нехай я дітей своїх не побачу!..

— Ну, годі! — суворо перебив Чорнота. — Будеш тепер клястись півгодини... Веди мене зараз за браму!

— Ой пане!.. Того тепер ніяк не можна! Варта вже змінилася, і біля хвіртки зараз стоїть такий собака, що його ні за які гроші не купити.

— Так що ж тепер робити?

— Завтра звечора знову стоятиме той, що сьогодні нас впустив. Тоді я пана й виведу; зараз же прошу до моєї господи: там пан і переховається до завтраго вечора.

Чорноті нікуди було дітись. Довелося піти за Лейбою у його льох, де перебувала вся його сім'я. Там Лейба накидав йому на долівку якогось шмаття, і Чорнота поклався було спати, та тільки заснути не мав сили, бо від шмаття й долівки йшов такий важкий дух, що сон ніяк не брав козака, і, прокрутившись деяк до світу, він нишком, не збудивши нікого, вийшов на вулицю.

Вулиці у Львові у ті часи теж були смердючі; та після Лейбиного льоху повітря надворі здалося Чорноті, як після дьогтю мед.

Здидавши на вулиці двох перекупок, що несли одна на довгій палі бублики, а друга на дошці паляниці, Чорнота догадався, що вони йдуть у базар, і пішов слідом за ними.

— А ксьондзи говорять... — почув Чорнота оповідання однієї з перекупок, — наче вчора над містом розійшлося небо надвое і звідтіля святий Ян з Дуклі посварився на козацький табір. Так Хмельницький як побачив таке диво, та й говорить до козаків: не можна нам добувати Львів, бо поб'є нас святий Ян... Та й одступився од брами.

— Брешуть вони, оті ксьондзи! — одповіла друга жінка, перекладаючи дошку з паляницями з одного плеча на дру-

ге. — Так би Хмельницький і злякався б їхнього, кателицького, святого! Хіба б же він не попросив наших святих, щоб одігнали їхнього Яна!

— Та ще що я чула... — почала знову перша жінка. — Неначе у Бурлюка у хаті ляхи витрусили цілу купу зброї.

— Чула й я це, голубонько. А зброя та купувалася на ляхів. Так ляхи мають завтра Бурлюка четвертувати.

— Ох, сердешний!

— Та це ще що! А от у єзуїтському монастирі вчора отруїлося за трапезою аж тридцяттеро душ! Кажуть, єзуїти навмисне їх отруїли.

— За що ж?

— Щоб менше у Львові було русинів, а більше поляків!

— Та чого ж то русини пішли трапезувати до єзуїтів?

— Та то ж усе втікачі з передмістя. Куди ж їм подітись?

Сюди поховалися, а тут нема чого їсти... Єзуїти ж закликають всіх до себе харчуватися: і католиків, і наших, та тільки садовлять за окремі столи, та католиків годують, а нашим підсипають отрути.

Слухаючи ту розмову жінок, Чорнота дійшов до базару Там чимало народу ночувало попід крамницями і тепер прокидалося.

— Як же його тут жити?.. — говорив один чоловік своїй жінці й дітям, показуючи їм паляницю. — За оцю паляничку золотого віддав.

— Ох Господи! — бідкалася жінка. — Куди ж нам у світі Божому подітись?

— Куди? — обізвався Чорнота. — До своїх треба було тікати... До козаків, а не до ляхів, ворогів наших!

— Так люди ж лякали, наче козаки нікого не милують!

— Брехня!.. — доводив полковник. — Ляхам та жидам справді немає од них милосердя, бо й вони козаків не милували, а своїм вони ще й харчі дають і добро всяке.

Чорнота купив собі дещо поснідати і весь день вештався по Львову, умовляючи людей, де вони траплялися купами, щоб не боялися козаків, а ставали б на їхній бік.

Поки Чорнота ходив по базару та прислухався до розмови людей, Лейба, не знайшовши його ранком у своїй хаті, почав було турбуватись, але далі, зваживши, що козак неодмінно повинен буде увечері прийти до нього, заспокоївся і, нап'явши свого найкращого лапсардака, пішов до най-

лютішого ворога грецької віри й козацтва пшеора¹ езуїтського монастиря.

Пшеор Дукша весь той день був дуже заклопотаний. Ранком він був на нараді у коменданта, при якій була вирішена одна дуже таємна справа. У Львові було мало припасу харчів, у передмістях же, де тепер розташувалися козаки, були цілі скирти незмолоченого хліба і повні вінбари зерна та борошна. Зважаючи на це, військові начальники, у тому числі й пшеори монастирів, що самі були комендантами по своїх монастирях-замках, обмірковували, як би погіршити становище козаків, щоб не сиділи вони по передмістях на готових харчах, а стояли б у холодному полі. Багато під час наради розмовляли, сперечалися й докоряли радники один одного, а ні до чого не договорилися, поки врешті пшеор Дукша не сказав страшного слова:

— Передмістя треба спалити!

Спочатку всі злякалися думки, щоб лишити без притулу стільки людей, кільки жило по передмістях, та скоро Дукша всіх заспокоїв:

— За ким пани побиваються? — спитав він. — Зараз у передмістях лишилися самі схизматики, католики ж всі збіглися сюди!

Ці слова рішили долю передміств, і пшеору езуїтів було доручено упорядкувати підпал Галицького передмістя, а пшеору кармелитів — Краківського.

Повернувшись з наради, Дукша зібрав до себе десять найслухняніших ченців і звелів їм перше всього запрягти на хресті, що вони нікому не розкажуть про те, про що він їм буде наказувати, і тут же наказав, щоб увечері вони перодягалися міццанами, пішли у Галицьке передмістя і підпалили його у десятьох місцях.

Не вспів пшеор вирядити ченців, як йому сказали, що до нього домагається доступитись невідомий жид. Збагнувши, що по-дурному жид не насміє прийти до нього, Дукша звелів допустити його.

Лейба увійшов, низько кланяючись.

— Може, мені й не годиться уступати у світлицю до найяснішого пана пшеора, та тільки бажання зрятувати і ваші, і наші святі церкви від наруги гоїв-схизматиків примусили мене до того.

— А що саме ти маєш говорити? — сказав Дукша, сидючи у своєму високому й великому кріслі, що скидалося на

¹ Ігумена.

Лейба знову низько вклонився.

— Я, нікчемний жидочок, все думаю собі та гадаю: чи не добре було б нам захопити якогось з прибічників Хмельницького? Чи не згодився б тоді цей злодій за викуп свого товариша одійти геть од Львова?

— Ну, й що ж з того? — гостро сказав Дукша. — Зрозуміло, що це було б добре.

— Отож і я так міркую... — витягши уперед свою довгошию голову, говорив далі Лейба. — А пан пшеор не пошкодив би грошей, аби дістати собі до рук найближчого приятеля козацького гетьмана, полковника Чорноту?

— На це я не пошкодив би грошей, — та чи можливо ж за гроші це зробити?

Лейба лукаво повів очима:

— Коли б мені гроші, то я зумів би це зробити, найясніший пане пшеоре...

— Як би ж ти це зробив?

— Про те, найясніший пане, знає тільки старий Лейба...

— Знаю, що ви, жиди, лукаві, як гади... — з огидою на виду сказав Дукша. — Та тільки й я не дурник, щоб дати тобі гроші, може, за брехню. Скільки ти вимагаєш грошей за Чорноту?

— П'ять тисяч золотих...

— І у тебе повернувся язик просити такі гроші за козака?..

— Він не простий козак, а полковник, та до того ще й військовий обозний.

Пшеор вагався недовго. Гроші він мав дати не свої, а монастирські, спокуса ж мати у своїх руках таку близьку до Хмельницького людину була дуже велика, бо од нього можна було допитатись про всі заміри козацького гетьмана і приборкати привідця козацького війська погрозами замордувати його найближчого товариша.

— Твоя жінка й діти тут, у Львові? — спитав Дукша Лейбу.

— Тут, найясніший пшеоре!

— Так ти приведи їх сюди, до мене у заставу, а я тоді дам тобі ті гроші, що ти просиш; коли ж ти приведиш до моїх рук Чорноту, тоді візьмеш свою жінку й дітей додому.

Лейба мало не підскочив з радості, але вдержався і, одповівши про свою згоду, з низькими поклонами покинув монастирські покої пшеора.

Чорнота повернувся до Лейби тільки увечері і застав його самого.

— Ай вай!.. Вельможний пане! — зустрів жид козацького полковника. — Чи можливо ж вам так довго ходити вулицями?.. Боронь Боже, трапилася б яка пригода... Вже смерклося, то нам час іти!..

— Ну й добре, що не доведеться довго сидіти у твоєму смердючому кублі. Підемо.

На вулиці було хмарно й вітряно. Вихор свистів по високих шпильях костьолів, скидав з дахів будинків важку черепицю і грюкав хвіртками та ворітьми.

— От саме добра година, щоб панові тікати! — сказав Лейба, коли вони наблизились уже до брами монастиря. — Я виведу пана аж за окопи!

Скоро вони перейшли монастирський двір і уступили у ті саме суточки, що ними йшли й сюди. Там було темно так, що хоч у око стрель. Чорнота хотів було взятись за лапсардак Лейби, щоб не стеряти його, та не намацав його ні спереду, ні збоку себе. Жид зник, немов крізь землю провалився.

— Де ж ти, еретичний сине? — гукнув козак, простягаючи руки наперед себе, щоб не вдаритись об стіну.

Тут раптом Чорноту схопили скільки пар рук під силки, нап'яли йому на голову якийсь лантук, звалили на землю і, зв'язавши руки й ноги, понесли невідомо куди.

Все те сталося так несподівано й хутко, що Чорнота не вспів навіть вихопити свого ножа, щоб оборонитись. Він і незчувся, як його понесли вже по східні униз, а куди несли, хто ніс і нащо несли, — того він ніяк не міг зрозуміти.

Коли через який час козака спустили з рук і, поставивши на кам'яну підлогу, зняли з голови його лантук, він побачив себе поміж кількох чернеців у досить великому льосі. При світлі лосевої свічки чорні постаті тих чернеців з нап'ятими на голову високими, гостроверхими відлогами здавалися пекельними примарами, що зібралися сюди на погибель людям, і хоч який одважний був Чорнота, а з несподіванки і у нього пішов поза шкурою мороз.

Проте козак не вірив у нечисту силу, скоро опанував собою і, гадаючи, що сталося якесь непорозуміння, звернувся до ченців досить спокійно:

— Нащо ви мене узали? Адже я йшов з Лейбою, а Лейба за мене заплатив.

Замість відповіді чернеці почали трусити Чорноту і, витягнувши з халяви його ножа, одібрали, облапавши добре всю його одягу, нарешті, посадовили на ослін.

— Зараз сюди прийде сам пшеор і буде з тобою розмовляти.. — сказав один з ченців і вийшов з льоху.

Чорноті стало моторошно. Він зрозумів, що потрапив до рук єзуїтів, і знав, що ті не мали звички випускати козаків з своїх рук живими, бо й козаки, піймавши їх, не милували.

«Проклятий Лейба продав мене!» — подумав він.

У льосі стало тихо, мов у домовині. Чернеці знову стояли понавколо нерухомі і мовчки, мов примари, топили у ньому свої очі з-під своїх чорних відлог. Через кілька хвилин Чорнота вже не мав сили видержувати їхні настирливі погляди.

— Чого баньки повитріщали? — сказав він сердито. — Не бачили козака, чи що? Знаю вже, що шкуру з мене живого будете драти... Деріть, коли ваше щастя. Було б і вам те саме ще позавчора, коли б гетьман не спинив моїх козаків!

Чернеці стояли так само мовчки й нерухомо. Це дуже дратувало Чорноту, і невідомо, на чому б воно скінчилося, коли б під той час у льох не увійшов пшеор.

Попереду пшеора несли два паникадила з запаленими свічками, а позаду високе, з рівною спинкою і великими м'якими поручнями крісло. Подивившись на Чорноту зблизька, він сів у крісло і спитав:

— Ти козацький полковник Іван Чорнота?

— Справді... — одповів Чорнота, — мене хрестили Іваном, а товариство обрало полковником.

— Якщо ти подаси слово поводитись тихо-мирно, так я звелю тебе розв'язати.

Козак похитав головою:

— Того вже я не знаю, як я буду поводитись. Може, пан пшеор лаятиме козацтво або мою віру, так я того не подарую!

— Все одно... — сказав пшеор, — твої змагання були б даремні, бо тут моя влада, моя й сила!

— На те б я не зауважив, що твоя тут влада! — гостро одповів Чорнота. — Ліпше лиши мене зв'язаного.

Пшеор здивовано подивився на гордо підняте чоло козака і почав говорити до нього чемно й лагідно:

— Я чув, що ти маєш шляхетське виховання й освіту і через те став дорадником гетьману Хмельницькому. Я не вчиню тобі нічого лихого і навіть випустю на волю, якщо

ти напишеш гетьманові листа про те, що у нас у Львові дуже велика сила і що ти не радиш йому добувати місто.

— Овва! — кепкуючи, сказав Чорнота. — Тобто, щоб я збрехав? Яка тут у вас сила? Я ще вчора добув би вас, коли б гетьман не спинив!

Очі пшеора засвітилися лютим світлом і, вдаривши рукою об поручень крісла, він скрикнув:

— Ти повинен написати Хмельницькому те, що я тобі кажу!

— А як я не послухаюсь? — з завзяттям у голосі сказав Чорнота.

— Тоді ти вмреш!

— Роби своє діло, коли твоє щастя! — рішуче одповів полковник. — Козаки не продають своєї честі заради ніччяного животіння, як те зробили легкодухі ляхи під Корсунем та під Пилявою!

Пшеор, гнівний, скочив на ноги:

— О проклятий схизматик! Ти, я бачу, запеклий злодій... Та тільки у мене єсть деякі пособники, що примусять тебе зробити те, чого я схочу. Відчинить запону! — додав він до ченців.

Чорнота глянув у той бік, куди показував рукою пшеор, і тільки тепер помітив, що у льосі одна стіна була зап'ята запоною. Та запона враз захиталася і розійшлася надвое, а за нею на полицях, гаках і просто долі виявилось кілька десятків струментів та приладдів задля катування людей. Були тут залісні панчохи, що, розпикши на вогні, одягали людині на ноги; були шила, щоб виколювати очі, десятки всяких жигалів, щоб пекти ними людське тіло; ножі великі й менші, щоб вирізувати з шкури ремінці; гострі клещі, щоб ними виривати з живого тіла шматки м'яса; залісні каптани з гострими цвяшками усередині, щоб надівати їх на людей; крісло з цвяхами на сидінні; колеса, схожі до прялок, щоб ними вимотувати з людей жили, і ще багато такого приладдя, що Чорнота не міг і вгадати, до чого воно.

Защеміло у козацького полковника серце, коли побачив він всі ці струменти, бо розумів, що з них досить було покуштувати одного, щоб уже не жити на світі або лишитись навіки калікою. Хоч він і знав, що гетьман і без його листа не буде добувати Львова, а проте, не хотів зганьбити себе брехнею і написати такого листа, якого вимагав пшеор.

«Дістався ворогам до рук, то треба загинати», — рішив Чорнота і, вдаючи з себе цілком байдужого до того, що бачив, проказав:

— Твоє щастя, єзуїте!.. Починай!

Очі пшеора тепер горіли, як у звіра, що почув свіжу, гарячу кров.

— Одягніть йому на ліву руку рукавицю! — сказав він до ченців.

Один з чернеців зняв з гака довгу, аж по лікоть, залізну рукавицю з голками усередині і, розчиняючи її надвое, сказав:

— Обидві б разом краще!

— З правою підождемо, щоб було чим писати листа, — одповів пшеор. — Я все тіло йому пошматую, все знівечу, тільки праве око та праву руку лишу!

Поки єзуїти захожувалися біля козака, Лейба правив своє діло. Як ми вже знаємо, він не хотів губити Чорноту, через якого так розжився, і до того мав на мислі, визволивши його, дістати од нього у подяку ще добрий стовб грошей. Дві сотні злотих знайшли йому двох щирих прихильників між прислужниками пшеора, і він намовив їх вбїгти у льох, де починалося мордування Чорноти, і перепинити те мордування, налякавши пшеора, а виходячи з льоху, не замикаючи дверей. І от у ту саме хвилину, коли чернець-кат хотів надівати козакові залізну рукавицю, двері у льох з грюком розчинилися і на порозі з'явилося двоє ченців:

— Пане пшеоре, горим! Полум'я досягає покрівлі костьолу!

Пшеор зрозумів, що його наказ вже виконано: передмістя горять, і вогонь загрожує монастиреві. Доводилося почекати з кривавим бенкетом.

— Ну, підожди до ранку, запеклий схизматик! — з грозою сказав він Чорноті і хутко пішов з льоху, гукнувши ченцям вже з-за дверей, щоб вони замкнули в'язня.

Чернеці натовпом побігли за пшеором. Двері грюкнули, залізний засов брязнув, і все у льосі стихло.

Невесела ніч мала бути Чорноті. Доводилося всю ніч сидіти прив'язаному, чекаючи на другий день мордування. Проте козак був байдужий до всього. Він пригадав слова коханої дівчини про те, що вона не хоче бути козачкою, і це полегшало йому звикнути до думки про смерть.

Сумні міркування козака перебило скрипіння біля дверей засову. Чутно було, що хтось помалу його одсовує. Згодом двері заскрипіли і одчинилися невеликою щілиною, а у тій щілині Чорнота побачив довгий, закарлючений ніс Лейби та одне з ехидних його очей. Далі, врешті, двері одчинилися, і Лейба вужем проліз у льох.

— Ой бідний пане!..— почав він, зачинаючи за собою двері.— Чи не зробили вам чого лихого?

— Ти чого, Іудо, прийшов? — з огидою на виду спитав Чорнота.— Сам продав мене єзуїтам, а тепер прикидаєшся, наче шкодієш?

— Нехай підо мною земля репне! Нехай лопнуть мої очі! Нехай я шабаша не діжду, коли я зрадив у чомусь пана полковника! — клявся Лейба і разом почав розв'язувати Чорноті руки й ноги.— Щоб я зрадив того пана, що зрятував мене од смерті? Скарай мене, Боже! Коли я довідався, що пана захопили єзуїти, я зараз же кинувся додому, забрав усі, які були у мене, гроші і, прибігши сюди, одкупив отих ченців, що вбігли й налякали пшеора і тих, що не замкнули дверей, а засунули тільки засова... Я не пошкодив всього свого, що загорював за свій вік, щоб тільки зрятувати пана Чорноту з біди, бо знаю, що пан не скупий і як повернуться до козацького табору, то перешле мені і всі ці десять тисяч злотих, що я витратив його рятуючи, і ті, що ще маю витратити, тікаючи зараз же з Львова, бо як одшукає мене тепер пшеор, так замордує у цьому самому льосі на смерть за те, що я визволяю свого дорогого пана!

— Чи ти не сказився, христопродавець? — скрикнув Чорнота.— Де я візьму такі гроші?

— Пхе!.. Десять тисяч злотих? Та у пана гетьмана Хмельницького тепер повні кухви золотих дукатів стоять,— так хіба він за життя свого товариша пошкодіє кілька тисяч злотих?

Руки Чорноти були вже розв'язані, і він зараз же одпихнув од себе Лейбу:

— Чого ти тулишся до мого носа своїм смердючим лапсардаком. Геть к бісам! Тепер уже сам розплутаюся!

Він хутко розмотав останні мотузки і став на ноги.— Тепер скоріше виходьмо! — взяв Чорноту за руку Лейба.

— Почекай, жиде! — одповів той.— Ось я раніше поламаю їм всі їхні струменти, щоб не було чим мордувати людей!

Козак кинувся до полиць і почав розкидати й ламати всі єзуїтські приладдя.

Лейба жахливо хапав його за руки, благаючи спинити свої заходи і не губити себе й його, та Чорнота не звертав на нього уваги і, побачивши, що залізні струменти од рук малопсуються, вхопив молот, що ним єзуїти перебивали мученикам маслаки, і почав трощити ним все, що кидалося у очі.

Грюк і брязкання розійшлися по всіх льохах, і якщо ченці й не почули гупання молоту, так тільки через те, що надворі у монастирі стояв під той час такий саме грюк і галас.

Нарешті, Чорнота втомився і покинув молота на превелику радість Лейби.

Взявши тоді до рук свічку, вони вийшли з льоху. За дверима був ще другий, довгий льох з залізними обручами побіля стін.

— Отут,— сказав Лейба,— вони прив'язують тих, кого мають мордувати. Чернеці мені говорили, що останні дні єзуїти покинули вже мордувати схизматиків, бо не мають часу. Тепер вони заманюють хрещених у свій двір хлібом і прямо кидають живих у колодязі або труять їх, як пацюків.

Проминувши ще кілька льохів, Чорнота й Лейба почали підніматися по східні угору і наблизились до тих самих суточок, де козацького полковника було захоплено. З тих суточок, не вважаючи на зачинені двері, чути було галас і метушню людей.

Лейба загасив свічку і, одчинивши двері, потяг Чорноту у натовп. Той натовп щільною масою сунувся з передмістя до Львова, рятуючись од пожежі, і потяг було за собою й Лейбу з Чорнотою, але останній, наставивши уперед своє могутнє праве плече, почав прокладати собі стежку до хвіртки і хоч над силу, а все-таки продрався уперед і вийшов на повітря до окопів.

Тут перед очима козака розіслалося вогненне море. У передмісті палали сотні стогів сіна, скирти соломи, клуні, кошари, будинки й навіть церкви. Од великого полум'я скопився вихор і, піднімаючи цілі снопи запаленої соломи та оберемки сіна, крутив їх у повітрі і розкидав разом з безліччю іскор на інші будинки.

Долітали ті вогняні факели й сюди, до монастиря єзуїтів, і вони-то й викликали переляк між ченцями.

Мешканці передмістя, міщане, рятуючись од вогню, бігли у Львів так само, як і голуби, що, покинувши свої захоплені вогнем кубла під стріхами, кружляли, осяяні полум'ям, по повітрі над Львовом. Гомін та галасування людей, разом з виттям собак, доповнювали гармидер, і хто був свідком тих подій, не забув уже їх за все своє життя.

Огляdivшись навкруг себе, Чорнота ніде не знайшов Лейби і, гадаючи, що той не мав сили видратись з суточок проти течії людей, пішов сам, і не на місток, а на знайому

вже стежку через рівчак, і попрямував до козацького табору.

Через пожежу у передмісті і турботу Хмельницький не спав, і Чорнота, прибувши до нього, мало не до світу розказував йому про все, що бачив і що чув у Львові.

Почувши про те, як ксьондзи й єзуїти мордують у Львові українців і як вигубляють їх, Хмельницький дуже обурився і, стиснувши свої рясні брови до купи, грізно скрикнув:

— Не подарую цього ляхам! Як впустю у місто Перебийноса, так тоді у лядській крові козаки по Львову човнами будуть їздити!

Проте цей вибух гетьманського гніву й почуття помсти продержався у серці його недовго і на прохання Чорноти дозволити йому штурмувати завтра Львів гетьман знову таки не дав згоди:

— Не бажано мені нічого такого робити, що б навіки розірвало наше єднання з Річчю Посполитою. Жили ми з нею кілька віків, боронячись купно од невірних бусурманів, і, на мою думку, годиться нам жити спільно з поляками й надалі. Покарав я панів та гетьманів польських за їхні кривди, збив їхню пиху, та на тому й скінчити треба. Проти короля я не піду і руйнувати таке славне місто, як Львів, не буду. Аби тільки зрозуміли ляхи, що з нами годиться їм поводитись як з рівними, а не як з бидлом.

— Нічого того, про що ти думаєш, вони не зрозуміють... — одповів Чорнота. — А те, що ти лишиш єзуїтів та кармелітів без кари, вони зрозуміють як твою несилю і гірше не згодяться зректись панування на Україні. Дозволь мені хоч той монастир зруйнувати, де мене хотіли мордувати.

— Ну, нехай буде по-твоему... — сказав Хмельницький після невеликої мовчанки. — Помстися за себе й за наших замордованих людей. Зруйнуй монастир. Та тільки гляди — у місто не вдирайся, бо не будеш тоді мені приятелем. Чорнота хоч і неохоче, а мусив задовольнитись тим, що дозволяв гетьман.

XVII

На другий день ранком Чорнота з двома повками козаків наблизивсь до єзуїтського монастиря. Дим від пожежі передмістів застилав ще всі околиці, і військовий обозний зміг підкотити гармати непомітно для поляків, мало не до

самих мурів. Знизу Чорноті добре було видно башти й шпилі львівських костьолів, полякам же зверху, за димом, зовсім не видно було козаків. По стінах та біля монастирської хвіртки товпилися ченці й жовніри, не сподіваючись нападу.

По гаслові Чорноти враз випалили десять козацьких гармат, і з шпилів костьолів полетіли черепиця й дошки, а з мурів посипалася цегла. Ще дужче, ніж уночі, замешкалися чернеці єзуїти. Похапцем замкнули вони хвіртку й підперли її зсередини колодами, а на мурі почали вибігати пушкарі, щоб направляти гармати на козаків. Та було вже запізно: гарматів козаки вбивали з рушниць, а ядрами з своїх гармат на тріски побити хвіртку й колоди та, перебігши через рівчак, вдерлися у ті самі суточки, що по них Лейба проводив Чорноту.

Найняті за гроші, польські жовніри зразу порозбігалися і утекли з монастирського двору у місто; українці приєдналися до козаків, ченці ж хоч і змагалися, та недовго, і, побачивши, що пшеор, захопивши шухлядку з золотом, подався за браму, у Львів, почали тікати слідом за ним.

Через кілька хвилин козаки вже хазяїнували у монастирі і одмикали всі келії, церкви, каплички й льохи. У одному з льохів Чорнота наткнувся і на Бурлюка, що про нього чув розмову двох перекупок у Львові. Він з чотирма товаришами сидів прикутий ланцюгом до стіни і сподівався собі сьогодні смертної кари. Як самому Христу, зрадли в'язні козакам і, плачучи з радості, розказували, що забрано їх сюди було за те, що вони кували зброю для повстанців.

По намові Бурлюка Чорнота пішов з козаками на другий монастирський двір і там знайшов набитий трупом колодязь, засипаний зверху землею, а поруч ще не скінчений другий глибокий колодязь... Таким чином оповідання, що їх Чорнота чув на базарі й від Лейби, справдилися.

— Кари ляхам!.. Смерть всім еретичним синам! — почали гукати козаки, запалившись помстою.

Але карати не було кого. По різних кутках монастиря лежало всього кільканадцять трупів ченців, що не встигли утекти, останні ж були вже за брамою, переходити за котру козакам заборонив гетьман.

Лишивши у монастирі полковника Бурлая з гадячанами, Чорнота порадив йому витягти гармати на дзвіниці костьолів і палити звідтіля на місто, а щоб не пошкодити своїм,

українцям, направляти гармати головним чином на найбільші будинки заможних польських панів.

Сам Чорнота покинув монастир і, взявши з собою сотника Крицю з його сотнею козаків, поїхав шляхом понавколо Львова, щоб обдивитись, як можна обложити місто з півночі так, щоб перетяти всі шляхи до Львова і примусити поляків, як того хотів гетьман, одкупитись од козаків грішми.

Не до мислі було Чорноті те бажання гетьмана. З того, що він бачив у кателицькому монастирі, йому довелося ще більше упевнитись у своїй думці, що провалля між поляками й українцями все глибшає й ширшає і неможливо вже не то що засипати те провалля, а навіть містка через нього перекинути. На думку козацького полковника, кінець боротьби з поляками і воля України могли статись тільки після повного знеможення Польщі, а для того, на його думку, гетьманові треба було, не гаючись, користуватись своєю перемогою і якнайскоріше добивати підбитого ворога, поки не вдасться, добувши Варшаву, наступити йому на горло.

Міркуючи так, Чорнота болів серцем, передбачаючи, що через вагання гетьмана Україні доведеться ще багато пролити крові своїх синів, а може, й знову бути у польським ярмі.

Серед полковників козацького війська одностайними Чорноті були Богун, Нечай та Джеджалій, і з ними тільки він і поділяв свої невеселі думки.

Вже цілу годину їхав Чорнота у задумі, обдивляючись на яри та горби, розкидані могутньою рукою природи понавколо Львова. По тих ярах та байраках треба було завтра порозстановлювати залоги, і тепер військовий обозний обдивлявся, як зручніше те зробити. Так наблизився він до Лисої гори, що високо піднімалася на півночі од Львова. На тій горі стояв дуже давній замок галицьких князів з польською залогою.

Чорнота й Криця, їдучи повагом, любували на високий замок з його, здавалося, недосяжними баштами, коли несподівано з вікон башт пішов сивенький димок і по долині розійшлася луна од вибухів рушниць і од гомону й гвалту людей.

Що робилося у замку, зрозуміти було нетрудно, бо понавколо нього можна було помітити цілі натовпи людей. Очевидячки, козаки добували замок, хоч, як Чорнота знав, наказу на те гетьмана не було.

Полковник прискорив свого коня, але поки він наблизивсь до замку, на башті його вже піднялася біла хустка і постріли з вікон припинилися. Знать було, що поляки складали зброю, бо всі натовпи, що були навкруг замку, тепер посунули у двір.

Вбігши слідом за натовпами під замкову браму, Чорнота побачив, що замок добули не козаки, а галицькі повстанці, що не мали у руках ніякої зброї, окрім кий. Піднявшись після приходу під Львів козаків з України, вони скінчили вже розправу з своїми панами по їх оселях і, слідкуючи за втікачами, доступилися до північного Львівського замку.

Трупи галицьких «княшників», що валялися понавколо замку, свідчили, що селяне не шкодили свого життя, добуваючи ворогів.

Коли кінь Чорноті вбіг у двір, козацький обозний, не вважаючи на те, що був загартований у бойовищах, вжахнувся: посеред двору кілька сот поляків, покидавши зброю, здіймали руки до неба, благаючи у селян милосердя, княшники ж, не звертаючи уваги на їхні благання, розбивали їм голови важкими грабовими кийками.

Дехто з поляків, рятуючись од кий, бігав по двору або ховався під вози й за інші заслони, та це не помагало: їх витягали звідтіля, і скоро голови нещасних під ударами страшних кий хряскали й кололися, мов горіхи. Кров і мозок розліталися в усі боки, обкропляючи й людей, і будинки, й землю.

— Ганьба на вас! — гукнув Чорнота до княшників. — Стійте! Вороги ж склали зброю й віддалися на ваше милосердя... Нащо ж ви вбиваєте неузброєних!

— Знаємо вже ми їх добре, наших гнобителів! — гукали у відповідь галицькі опришки. — Тепер вони навколюшка, а як ви підете од нас в Україну, то вони знову візьмуться нас катувати ще гірше, ніж до цього. Від ляха зрятуєшся тільки тоді, як уб'єш його!

— Наказую вам владою й словом гетьмана: спиніться! — гукнув Чорнота і звелів Криці заступити поляків своїми козаками.

Деяк козакам пощастило оборонити поляків, та тільки не скалічених між ними було вже небагато. Всіх бранців козацький обозний звелів пов'язати і під вартою вирядив до козацького табору, сам же з Крицею поїхав далі шляхом до Краківського передмістя, лишивши опришків незадоволеними.

Коли вони од'їхали од північного замку гонів з п'ять і піднялися на бугор, Криця спинив Чорноту за руку:

— Бачиш од Львова встає шляхом курява. Певно, хтось з ляхів тікає!

Курява справді хутко посувалася шляхом у бік козаків, далі ж почала зникати у байраці.

— Прямують на Варшавський шлях... Треба перепинити — може, якісь вельможні або вістники.

Козаки поїхали далі, напереріз Варшавському шляху, і теж почали з'їздити у байрак. Через невеликий час вони почули тупотіння коней і гуркіт колес. Чорнота спинив козаків, дожидаючи, поки втікачі наблизяться, і скоро з-за кущів вибігло три пари коней, запряжених у великий ридван з візниками на передку.

— Стійте! — гукнув Чорнота і, підскачівши разом з Крицею до передньої пари коней, спинив їх за віжки.

У ту мить з ридвана пролунав постріл, і поуз козаків з шипінням пролетіла куля, від балагули ж, що їхала позаду ридвана, почувся розпачливий гвалт знайомого голосу Лейби.

— Ой, леле! Тепер уже прийшов нам край! Ой діточки ж мої любі! Ой, поріжуть же нас всіх гої!

Козаки миттю оточили ридван і балагулу, а декільки з них кинулося доганяти вершника, що їхав було поруч ридвана, та, побачивши козаків, кинувся тікати назад, до Львова.

Передавши коней козакові, Чорнота наблизивсь до ридвана: там сидів пан Януш з своєю дочкою. У руді старого шляхтича ще курився од пострілу пістоль.

— Знову він?! О прокляття! — скрикнув пан Януш, побачивши Чорноту.

Тепер треба знову вернутись до останньої ночі у Львові. Сказавши тому, кого всім серцем покохала, своє останнє «прощай», Галина хоч і пішла за пораненим паном Преславом, що через неї постраждав, але не мала сили поратись біля його рани, а увійшла у свою горницю і з риданням впала чолом на подушку, ховаючи обличчя од людей. Одцуравшись заради батька любого козака, дівчина зрозуміла, що хоч і перемогла своє серце, та не стала з того побідником, бо од сього дня життя їй буде не за життя, а за муку.

Заставши дочку під той саме час, коли вона з риданням виливала свою розпуку, пан Януш з серцем смикнув її за руку.

— Це моя дитина, родовита шляхтянка, так побивається за хлопом? — скрикнув він гнівно. — Ти примусиш мене до того, що я тебе зречуся!

Галина нічого не одповіла батькові, але його нечемність і погроза в подяку за її офіру, замість ласки, якої бажало їй шукало її серце, вкинули у душу дівчини отруту і навіки одкололи її од батька.

Всю ту ніч у будинкові, де жив пан Януш, не спали. Спочатку був лікар і перев'язував пораненого; далі у місті почалася метушня з приводу пожежі на передмістях, а врешті, вже світом, до пана Януша прибіг Лейба, раючи йому взяти за дві тисячі золотих ридван до Замостя і тікати з Львова.

— Я ледве добув для пана ридван, а для себе балагулу! — говорив Лейба. — Прокляті фурмани, як тільки почалася пожежа, удвічі підняли плату. Ой, тепер неможливо лишатися у Львові й на один день, бо, може, до тієї ночі козаки будуть у місті, і що тоді буде, про те страшно й згадати!

Пан Януш все-таки вагався, але після того, як Лейба повів його на башту й показав, що робиться на передмістях, він рішив їхати у Варшаву.

Зразу ж почалися збори, та тільки поки передав він пораненого пана Преслава до шпиталю, минуло півдня, і, виїхавши з Львова під вибухи козацьких гармат та серед великого замішання у місті, подорожні саме й потрапили на той час, коли Чорнота об'їздив околиці Львова.

Ми вже знаємо, що пан Януш зустрів козацького ватажка прокльонами. А що ж сталося з Галиною?

Зустрівшись очима з поглядом козака, вона палахнула рум'янцем і затулила собі вид руками... Їй соромно було дивитись у очі свого коханого, бо вона під час останнього побачення говорила йому нещиро — не те, що думала й почувала.

Чорнота неначе зрозумів це, бо з одного погляду на дівчину гнів його на неї і почуття помсти розвіялися, як дим, немов їх і не було ніколи, а душею козака знову опанувало саме чисте й ніжне кохання до неї. Він стояв у замішанні, переводячи очі то на повне гніву й прокляття лице старого шляхтича, то на ніжне обличчя своєї коханої, що визирало з-поміж її маленьких пучок.

— Я не влучив тебе, проклятий шайтан, з пістоля... — гукав пан Януш, вихоплюючи шаблю з піхов, — а проте, ти не візьмеш моєї дитини, поки я живий! Та й, помираючи, я вб'ю її своєю рукою, щоб ти, хлоп, не став її володарем!

— Сховай свою шаблю, вельможний пане! — сказав Чорнота спокійно і журливо. — Мені не треба такої дружини, щоб мною гордувала; не візьму я твоєї дочки і у бранки! Кохаю я її, як душу, тому правда... та через те ж і не хочу користуватися своєю силою й владою. Вези свою дитину, куди віз, — я назвав би її своєю тільки тоді, коли б вона своєю волею прийшла до мене!

Шабля у руці старого шляхтича спустилася донизу:

— Проклинаю цей день... — сказав він, — коли мені доводиться знову приймати милосердя од цього козака!

У ту хвилину від балагули почулося репетування Лейби:

— Ой, слава Богу! Пустіть мене!.. Пустіть! — Жид вирвався з рук козаків і опинився біля ніг Чорноти. — Ой, яке щастя! Ой, леле!.. Тепер будуть живі й діти мої, й жінка. Бог з неба почув моє моління і послав сюди вас, пане Чорнота!

Постать переляканого жида була така кумедна, що Чорнота не вдержався од сміху.

— Чого ти так зрадив, жиде, неначе побачив рідного батька? Чи не думаєш часом, що я дам тобі десять тисяч золотих за те, що продав мене езуїтам?

— Не треба, ясновельможний пане! — скрикнув Лейба тремтячи. — Не треба грошей! Тільки душу зрятуй мою і моїх діточок! Нехай пропадають ті мої двісті золотих, що я витратив, визволяючи пана... Далі — Буг, що витратив!

— Ну, що з ним робити? — звернувся Чорнота до Криці. — Не поганити ж нам об нього свої руки!

— Та що робити! Жид він як жид — за гроші й у пригоді стане, за гроші й батька рідного продасть!

Чорнота витяг гаманця, одлічив купку грошей і подав Лейбі.

— На тобі, хриstopродавець, двісті золотих, їдь собі, куди їхав, та не попадайся мені удруге на очі!

Лейба з радісними очима підставив під гроші обидві свої брудні пригоршні, але тут йому впала у голову думка, що деякі козаки, побачивши у нього гроші, одлучаться од Чорноти, доженуть його на шляху, і тоді вже доведеться йому попроситись не тільки з двома сотнями золотих, а й з тисячами дукатів, що у балагулі лежали у мішечках під спідницею його Рівки, а може, навіть попроситись і з душею.

Лейба враз став смутний і, схиливши набік голову, проказав:

— Спасибі вельможному панові полковнику за ласку до мене... Та за таку добрість не хочу я його грошей! Нехай ці двісті золотих підуть козакам на горілку. Візьміть, пане Криця, ці гроші та розділіть на козаків.

З тим Лейба, тяжко зітхнувши, передав гроші Криці. Чорнота хотів було вже дати волю своїм бранцям, коли тут до байраку спустився натовп козаків, ведучи у поводах коня з блідим як крейда паном Струсем. Нещасний сподівався собі смерті і був ледве живий з переляку.

— А, та се мій знайомий! — сказав, сміючись, Чорнота. — Може, тепер, пане Струсю, ми з тобою станемо та поміряємся, чия шабля гостріша й довша?

— Змилуйся! — з благанням у очах сказав хорунжий. — От тобі моє шляхетне слово, що я назавжди зрікаюся панни Галини... Тільки пусти мене на волю!

— Зрікаєшся того, що не твоє, — засміявся Чорнота.

— Ну, це вже дурниці, — обіззався Криця, — щоб узброєного ворога пустити на волю! Сьогодні ми його пустимо, а завтра він проти нас воюватиме!

— Байдуже, товаришу! — перебив Крицю Чорнота. — Такі польські вояки, як пан Струсь, нам на користь, бо вчать гусарів, як тікати. До того ж я не хочу лишити панну Галину на всю далеку дорогу без беседника. Коли вже милувати, так милувати всіх. Поганяйте коней!

Чорнота махнув візникам, і ридван рушив. Панна Галина одняла руки од свого обличчя і глянула на Чорноту очима, повними сліз. Він зняв шапку й поклонився їй, гукнувши услід:

— Бувай щаслива та не згадуй лихом!

Галина простягла до візника руку, неначе хотіла звеліти спинити коней, далі піднялася на ноги й обернулася, щоб щось крикнути тому, кого кохала, але потягнена рукою батька впала на своє місце і почала битись у риданнях.

XVIII

Через день після виїзду пана Януша з Львова старшина сього міста, налякана з того, що козаки опанували верхнім замком і монастирем езуїтів, прислала до гетьмана посланців просити, щоб він зглянувся на бідування народу у Львові і одійшов од города.

Хмельницький пристав на те з умовою, що Львів сплатить двісті тисяч золотих окупі, і через кілька день, взявши

ті гроші, зняв з Львова облогу, давши незадоволеним з того полковникам обіцянку йти прямо на Варшаву.

Проте у душі він важив похід на Варшаву непотрібним і навіть шкодливим, бо у такому разі за Польщу міг би заступитись німецький цесар і Україна опинилася б у скрутному становищі. До того ж, як ми вже знаємо, він мав ще надію жити з Польщею спільно, у згоді, і не хотів дужче дратувати поляків, та ще й у той час, коли вони саме обирали короля. Але й стати одверто проти бажання своїх підручних і війська він не зважувався, і щоб викрутитись з непевного становища, гаяв у поході багато часу, а дійшовши до Замостя, став біля нього табором неначе для того, щоб дати військові спочити.

Тільки через три дні, після того як Чорнота, Богун та Нечай напосіли на гетьмана, доводячи, що час уже щонебудь починати, він поїхав разом з усіма полковниками й військовою старшиною оглядати ворожий город.

Замостя, власність панів Замойських, було у ті часи найміцнішим городом у Польщі. Од нього до Варшави було не більше тижня походу, і тільки Замостя з його міцними мурами, великими гарматами та військом, зібраним паном Яремою Вишневецьким, заступало козакам шлях до столиці Річі Посполитої.

За півмилі од Замостя є висока гора; на ту гору й вїхав гетьман з товаришами, щоб оглянути всі околиці кріпості.

Тепер, після великих перемог над поляками, всі прибічники козацького гетьмана були вбраті пишно. На всіх полковниках були саетові, блакитні або жовті каптани, а поверх каптанів — кармазинові жупани з вильотами; підперезані всі були різноколіровими китайчатими поясами з золотканими кінцями; зброя ж у всіх була одвойована од поляків, найдорогша у світі, оброблена золотом та цяткована самоцвітами. Щодо коней, то вони були найкращі, яких колись бачили вільні степи понад Дніпром та Бугом, під гетьманом же басував буланій огир арабської крові, дарунок кримського хана.

Увесь пишній натовп козацької старшини стояв на шпилі гори, оглядаючи далекий город.

На південь од Замостя блискучою блакитною пеленою розлягалось велике озеро, а з півночі та з заходу можливо було наблизитись до Замостя, так зате з цього боку, од самого озера та аж до болот, простяглися високі мури з неборимими грізними баштами. До сих-то мурів і повер-

нула вся козацька старшина, щоб подивитись на кріпость зблизька.

Що дужче вони наближались до Замостя, то стіни його й башти все вищали і, врешті, встали у всій своїй грізній красі. Вони були сажнів з вісім заввишки, башти ж піднімалися ще сажнів на чотири над стінами. Верхи стін і башт були помережані зубцями, а поміж тими зубцями чорніли жерла великих гармат. Упродовж всієї стіни, ближче до її верху, випинався уперед над рівчак мурований пояс такого вигляду, наче товщезний обруч, щоб до стіни неможливо було приставляти драбин. Під мурами чорнів глибокий, повний води, рівчак, а мости, які були перекинуті через той рівчак, тепер були підняті і притягнені ланцюгами до брам.

— Бачили? — з посміхом звернувся Хмельницький до старшини. — Я казав, що у Замості нам меду не пити, хіба що вхопимо біля нього шилом патоки!

Полковники дивилися похмуро. Всі добре розуміли, що козацькими гарматами таких мурів не розіб'єш, рівчака нічим не закидаєш і драбин до стіни не притулиш.

— Та й немає нащо нам цю патоку куштувати! — обізвався ясноокий Богун.

— От я радий, Іване, що ти тієї ж думки, що й я! — сказав гетьман.

— А ти не дуже радій... — спокійно одповів Богун. — Ти гадаєш, що я веду до того, щоб не йти на Варшаву; я ж тієї думки, щоб лишити під Замостям тисяч двадцять козаків, а з останнім військом простувати на Варшаву.

— Правду говорить Богун! Це найроzumніше. Нема чого й вигубляти козаків під Замостям. Обложимо його... Нехай ляхи там пацюків їдять, а ми тим часом будемо у Варшаві солодкі меди та венгерське пити!

Але гетьман Богунової ради і слухати не хотів. На його думку, поділяти військо взагалі було небезпечно, лишати ж ворога позад себе було навіть нерозумно. Даремно Богун упевняв Хмельницького, що Вишневецького у Замості немає, а що кільканадцять тисяч війська, що там замкнулось, то все втікачі з-під Пиляви і ніколи не наважаться навіть носа висунути за браму; він уперся на своєму, що не покине ворога позад себе.

Після довгих суперечок слово взяв Чорнота:

— Як не хочеш, пане гетьмане, Замостя обминати, так треба його добувати!

— Не буду й добувати... — коверзував Хмельницький, — бо це було б божевіллям!

— А як не хочеш ані обминати Замостя, ані добувати його, — говорив Чорнота зовсім спокійно, — то не треба тобі й гетьманувати!

— Як-то? — спалахнувши, спитав Хмельницький.

— А так, що скинемо тебе з гетьманства і одберемо булаву, а доручимо її такому, що буде краще дбати про потреби рідного краю!

Хмельницький, почувши, що говорив Чорнота, зразу аж зблід на виду, далі ж весь налився на обличчі кров'ю.

— Коли б хто інший, — промовив він, — а не ти, Іване, отаке мені сказав, я розтрощив би йому голову булавою! Який же божевільний візьметься добути Замостя!

— Я візьмуся! — одповів Чорнота.

Саме у ту мить з башти кріпості пролунав вибух гармати, і над головами козацької старшини прогуділо ядро.

— Іди на Замостя проти моєї волі, коли маєш таку охоту! — голосно, щоб усі чули, проказав гетьман. — Я тобі не забороняю; тільки сам будеш і одвіт за те давати!

Тут з мурів Замостя почувся другий вибух гармати, і ядро, вдарившись об землю недалеко козацької старшини, вкрило всіх курявою.

Хмельницький повернув коня од Замостя, і вся козацька старшина поїхала до свого табору.

З другого дня Чорнота почав облогу Замостя. Біля цього города, як і біля Львова, були передмістя. У ті передмістя Чорнота й постановив кілька козацьких повків і з ними почав обкопувати город з східного боку рівчакми і обсіпати валами, щоб на тих валах поставити гармати. Разом з тим він почав одводити од Замостя річку, щоб лишити місто без води і, висушивши кріпостні рівчакми, зробити її легше приступною.

Робота була забарна й важка, — земля вже промерзла, і козаки, копаючи, і мучилися, й ремствували і на гетьмана, й на Чорноту.

Через морози гетьманський табір був не у полі, а у селі Лабунях, біля лісу, за півмилі од Замостя. У одній з хат того села жив і Чорнота, і щовечора він повертався сюди втомлений, холодний і невеселий. Єдиним його товаришем і бесідником у ті довгі осінні вечірні часи була Христина. Від самої Пиляви вона їхала за козацьким військом у обозі, у ті ж дні, коли військо спиналося, Христина приходила

до намету або до хати Чорноти, слуговала йому й розважала, як уміла. Вона знала про те, що козацький полковник закоханий у її вихованку Галину, і згадки про молоду панночку були найбільше улюбленою розмовою її з Чорнотою.

Коли за часів облоги Львова Христина почула од полковника, що він бачив Галиночку і які були з того наслідки, вона дуже тужила і шкоділа, що все сталося так несподівано, що вона не встигла побачитись з своєю дитиною.

— Вона кохає тебе, пане полковнику! — говорила Христина. — Сердешна дівчина боліє серцем за тобою, та боїться батька. Батько ж її справді упертий і запеклий і з шляхетством своїм носить, як з писаною торбою. Коли б я побачилась з нею, я умовила б її покинути батька.

— Не годиться умовляти, Христино! — одповідав Чорнота. — Нехай дівчина сама прислухається до свого серця і знаходе собі щастя.

Розмова про Галину велася між Христиною й Чорнотою під Замостям не один раз. Христині дуже хотілося довідатись, чи у Замості пан Януш, чи поїхав далі. Це питання не покидало жінки, бо жити так довго, відокремлюючись од своєї укоханої годованки тільки мурами кріпості, і не бачити її, було для Христини дуже тяжко.

Вона часто ходила побіля мурів Замостя з надією побачити свою панночку, і хоч цього й не траплялося, зате вона добре огляділа всі стежки до кріпості і одного вечора нагляділа, що селянок з молоком, маслом та овощем поляки щодня після заходу сонця впускали у кріпость, спускаючи для цього вузький місток у далекому кутку кріпості, з боку болотів.

Чорнота, почувши про це од Христини, здивувався і хотів було постановити біля того місця залогу, та згодом передумав і звелів жінці нікому про те, що бачила, не говорити, маючи надію скористуватись з тих відомостів, коли буде потрібно.

З того дня він переодягався селянином, ходив вистежувати, якими шляхами приходять селянки, і упевнився, що через болота єсть ледве помітні стежки. Тоді у Чорноти виникла думка добути Замостя штурмом з боку болотів, бо по всьому знать було, що звідтіля поляки не сподівалися нападу і мур з того боку Замостя були найнижчі.

Тут саме сталася подія, що прискорила той штурм. Молоді козаки, що не бували у попередніх війнах з поля-

ками й турками і звикли до таких легких перемог, які були на Пиляві й після неї, тепер занудилися своїм довгим і тяжким пробуванням під Замостям і разом з поспільством та кияшниками зібрали «чорну раду», себто раду без козацької старшини, і викликали на неї гетьмана.

— Доки ми тут будемо мерзнути? — почали гукати козаки Хмельницькому, коли той став серед кола. — Чому не добуваєш Замостя та не ведеш нас на Варшаву?

Гетьман почав умовляти козаків вгамуватись, доводячи їм, що добути Замостя без великих гармат неможливо, та натовпи молоді й слухати про те не хотіли.

— Що ж то за сором?.. Під Пилявою ми побили сто тисяч польського війська, а тут ти боїшся дванадцяти! Веди нас зараз на кріпость, а як ні, то складай булаву!

Хмельницькому довелося скоритися, і він, затаївши у серці образу, подякував поспільству за бажання пролити свою кров за славу рідної України і проголосив, що накаже військовому обозному упорядкувати все, що треба до штурму.

Рада скінчилася на тому, що гетьман звелів викотити натовпам кілька кухов горілки, і через невеликий час задоволене поспільство щиро вітало й з честю проводило свого гетьмана.

На другий день Чорнота почав похапцем закінчувати заходи до штурму. Він збудував з соснових колод височенну башту на колесах, щоб з її поміччю штурмувати город. Та башта була унизу така широка, що у ній містився цілий повк козаків, на версі ж вона вужчала, хоч все ж таки й на самому версі містила кілька сотень вояків і кілька гармат. Усередині башти малося три поверхи з невеликими віконцями для гармат та мушкетів, і по тих поверхах теж містилося по кілька сот козаків.

Така дивовижна башта звалася у козаків «гуляйгородиною», і Чорнота мав думку підкотити зроблену гуляйгородину до кріпості, розігнати пальбою з мурів польське військо і, перекинувши з неї міст на мури, вдертись таким чином у Замостя або хоч налякати ворогів і примусити їх зігнати все своє військо на східну сторону міста, а північну лишити без оборони.

Одночасно Чорнота наготовляв великі скирди в'язанок з лози та всякого хмизу, щоб тими в'язанками закидати рівчак з північної сторони города, на яку він і мав на мислі вдарити одночасно з нападом гуляйгородини на східну сторону.

Врешті були виготовлені ще й драбини, щоб ними лізти на мури, та такі довжелезні, що кожна драбину мусили переносити аж п'ятдесят козаків, і тоді Чорнота умовився з Хмельницьким, що надвечір другого дня гетьман вирядить гуляйгородину і з нею кілька повків добувати східні мури Замостя, він же обійде лісом та болотами до північної сторони города і, діждавши у схованці, поки все польське військо збіжиться обороняти східну стіну, він закидає рівчак кріпості і по драбинах вдереться у город з півночі.

Таким чином поспіх штурму залежав виключно од того, щоб гуляйгородина притягла проти себе польське військо саме під той час, коли Чорнота з своїми повками наблизиться до північних мурів.

Не дуже-то спалося сю ніч Чорноті. Він розумів, що за нелегку взявся справу, проте, він мав певну надію, що та справа вийде на добре, аби тільки поляки не довідалися про те, що він обходить город з півночі.

Поганий сон снився цю ніч і Хмельницькому. Йому уявилося, що козацтво зібралося на чорну раду, понацивалося горілки і гукає йому, щоб він склав гетьманську булаву до столу, та ще й нахваляється побити його киями... Дуже прикро було те гетьманові, а найдужче образило його те, що погрожували йому не реєстрові козаки і не запорожці, а саме поспільство: білоштанники-косарі та кияшники-галичане, що й зброї до рук не вміли взяти, а не те щоб, як запорожці, битися з лицарським військом.

— Почекайте ж, бісові діти! — гукнув гетьман ранком, пригадавши свій сон. — Навчу я вас, як скидати мене з гетьманства! Годі вам пельку драти й галасувати на чорних радах! Хочете добувати Замостя, то йдіть і добувайте! Під впливом почуття помсти звелів він половину черні загнати у гуляйгородину, а другу половину вирядити з Чорнотою.

Зробивши такий розпорядок, він до того ж прикликав полковника Головацького і звелів йому йти з своїм повком позаду гуляйгородини і не допускати нікого тікати з неї, хто ж тікатиме, того рубати шаблями.

XIX

Обходити Замостя з північної сторони Чорноті треба було далекими шляхами, і через те він пішов до повків, які йому призначив гетьман, з раннього ранку. Побачивши

замість повків натовпи неозброєних селян, Чорнота ремствував на гетьмана і лаявся, а проте, відкладати справи вже не хотів, і, одібравши трохи зброї з певних козацьких повків, порозділяв натовпи на сотні та курені і рушив до лісу, покладаючись на обіцянку Хмельницького доглянути за штурмом з східного боку города.

Скоро після обідньої пори, коли Чорнота був ще милі за дві од Замостя, до нього досягли вибухи гармат. То по наказу гетьмана покотилася гуляйгородина і покотилася далеко раніше, ніж було потрібно.

Дивовижна башта покотилася, та тільки ладу у ній не було ніякого. Чорнота стяг на неї аж десять гармат, а Хмельницький не дав до тих гармат пушкарів; людей у гуляйгородині було як комашні, а стріляти не було чим, бо й рушниць було обмаль; дати розпорядок усередині гуляйгородини теж не було кому, бо старших не було призначено і ніхто не знав, що кому робити.

Як тільки гуляйгородина наблизилася до Замостя гонів за троє, з мурів його почали палити у неї з великих гармат. Спочатку ядра не влучали, але далі одно влучило і, перебивши посередині башти колоду надвое, впало у натовп, покалічивши й повбивавши кільканадцять душ.

Тоді й на гуляйгородині люде кинулися до гармат і почали з них палити, та тільки що ж то була за пальба, коли посполиті не вміли до ладу навіть набити гармату. Ядра з гуляйгородини або орали землю, або намагалися долетіти до неба.

Ще скільки польських ядер прошуміли поуз гуляйгородину, вона ж все помалу посувалася до мурів, повних польського війська, мов примара на невидимих колесах. Аж ось велике ядро влучило прямо на верх гуляйгородини, що був повний людей. Почувся галас, стогін та прокльони. Верхня підлога гуляйгородини залилася кров'ю розірваних на шматки людей, і та кров потекла у нижні поверхи.

— Терпіть, брати! — підняв голос до покалічених та наляканих товаришів невідомий підстаркуватий козак. — За святу віру та рідний край муку приймаєте! От пострівайте, я сам направляю гармату... Я повчу їх, еретичних синів!

Спокійне слово досвідченої людини трохи вгамувало збентежених, і у кого були рушниці, ті почали палити з них на мурі.

Згодом од Замостя почали вже долітати до гуляйгородини й кулі, і то, мов чмелі, гули понад вухами козаків,

то, застогнавши. билися об соснові колоди, то, нарешті, влучали у живе козацьке тіло і хряпали по кістках.

Гармати по мурах щодалі все частіше викидали цілі снапи полум'я та великі руна сивого диму, лунаючи своїми вибухами по всіх околицях, мов грім з градової хмари. Незвичні до війни посполиті хрестилися й молилися, бо й зроду вони не то що не бачили такого пекла, а й не чули, щоб таке бувало на війні.

Що ближче підкочувалася гуляйгородина до мурів, то все частіше й дужче били в неї великі ядра. Чимало вже колод у ній було поперебивано, а по землі, де вона просунулася, лишалася вже кривава річка. Стогін та лемент піднімалися од гуляйгородини до самого неба, а проте нікому з поспільства і в думку не впадало, щоб тікати з неї.

Докотилася, врешті, скривавлена башта мало не до самих мурів. Уже можливо зверху її розглядіти на мурах різноколірове вбрання та блискучу зброю поляків. Ось-ось можна буде докинути до ворогів навіть списом. Аж тут у вугол башти відразу вдарило три ядра і геть вирвали з вугла кілька колод. Затрусилася з того гуляйгородина, захиталася, почала хилитися набік і розсипатися, давлячи колодами тих, що були усередині. Жак обхопив всіх, хто був на гуляйгородині, а тут ще й підлога на вершку її розійшлася і крізь колоди почали провалюватися люде й гармати на голови тим, що були нанизу.

З галасом тоді кинувся натовп недобитків з своєї залятої могили — гуляйгородини — на поле, але й там чекала їх недоля, бо з стін Замостя летіли їм навздогін польські кулі.

Полковник Головацький хотів було з своїми козаками завернути, по наказу гетьмана, втікачів назад, та, побачивши, що гуляйгородина розвалюється, не наважився виконати той наказ і пропустив втікачів до місця, безпечного од куль. На полі біля мурів Замостя лишилася тільки велика купа колод і трупів, облитих кров'ю українських борців за волю своєї батьківщини.

Недобре віщувало серце Чорноті, коли задовго до вечора пальба на сході припинилася, проте, не відаючи, що сталося, він робив своє і, дждавши вечора, посунувся з лісу на стежки поміж болотами до північної сторони Замостя.

Попереду у нього йшло кілька сот козаків з рушницями, слідом кілька тисяч неозброєних селян несли обережки хмизу, щоб закидати тим хмизом рівчак, за ними дві з половиною тисячі селян несли півсотні довгих драбин, зроб-

лених так, що на всякій драбині двоє козаків мали лізти поруч; позаду ж всіх йшли узброєні шаблями й списами козаки, що мали по драбинах штурмувати стіну.

Знаючи про височінь мурів та глибочінь рівчака, Чорнота розумів, що вдертись на стіну йому пощастить тільки при умові, якщо він підійде до мурів і закидає рівчак потай од польських вартових, і через те він сам йшов пішки попереду козаків, показуючи стежку до того мосту, через який пропускали у місто селянок.

Було вже зовсім темно, і доводилось добре придивлятися до стежки, щоб не потрапити у болото. Коли до мурів лишалося гонів з двоє, поперед нього виникла з темряви постать людини і з жахливим скриком кинулася бігти назад до города.

Догадуючись, що то був втікач з Замостя, несподівано застуканий їм на своєму шляху, Чорнота мав за потрібне піймати його, щоб втікач, добігши до хвіртки, не збентежив би всю кріпость. З такою метою він кинувся доганяти невідомого, але той, побачивши погоню, вихопив з-за пояса пістоль і випалив у Чорноту. Куля не влучила, бо втікач поспішався, але все ж таки той постріл накликав на козаків нещастя, бо вже через хвилину на мурах заворушилися вартові. На гіршу біду, з другої стежки Чорнота почув несамопитий скрик знакомого голосу рудого Лейби:

— Ой вай мір! Змилуйтеся!

Не вспів Чорнота гукнути до Лейби, щоб не рушився з місця, як той кинувся тікати до кріпості, сотник же Кухольчук, що вів на тій стежці перед козакам, щоб не дати Лейбі втекти і виказати про них полякам, випалив у нього з рушниці і вбив сердешного на місці, збивши у кріпості ще більший бешкет.

Козацький ватажок бачив, що доля йому не сприяє, та не такий вже він був, щоб легко скоритися зрадливій долі. Не маючи часу подивитись, що сталося з Лейбою, він кинувся вперед, щоб скоріше добігти до окопів, поки вороги не збіглися.

— Швидше, діти! Швидше до мурів! — закликав він за собою козаків. — Закидайте рівчак, поки вороги не опам'яталися!

Кільки тисяч селян підбігало сотнями до рівчака, і в'язанки хмизу цілими хмарами летіли униз, де замість води була сама тванюка.

Місток для піших людей поляки успіли підняти зараз же після перших пострілів, тепер же, як тільки почали

козаки закидати рівчак, з мурів почали стріляти спочатку тільки поодинокі вартові, але щодалі постріли частішали.

— Скоріше, скоріше, панове молодці, — підбадьорював селян Чорнота, ходячи понад рівчаками. — Жвавіше тягніть драбини!

В'язанки хмизу хутко летіли униз, і дно рівчака щохвилини піднімалося угору, та все-таки, щоб закидати рівчак, треба було немало часу. Врешті-таки у кількох місцях він був закиданий, і, як морська хвиля підкочується до берега, так козаки перебігли через рівчак і спинилися тільки біля мурів.

— Драбини сюди!.. Драбини!

От підтягли й драбини і почали їх піднімати. Довгі були ті драбини й важкі... Треба було довгих дрючків, щоб їх підважувати. Доводилося знову гаяти час, а проте у Замості давно вже всі піднялися на ноги.

Поки притулили козаки до стін драбини, на мурі до гармат прибігли вже пушкарі, і перша ж гармата обсипала козаків залізними горіхами. Слідом прибіг з кількома хоругвами жовнірів комендант, і після деякої метушні з мурів почалася рясна пальба.

Великий гомін збився біля мурів: козаки вже лізли по драбинах, враз цілими десятками, але жовніри кидали з мурів задалегідь наготовлені каміння й навіть колоди, збиваючи з драбин униз і калічачи враз по кільки десятків козаків. Хрящали козацькі кістки, трошилися колодами голови, і на землю замість людей падали знівечені козацькі трупи.

Попід стінами пішов стогін сотень покалічених козаків, на мурах же голосно святкували перемогу.

Вже з півгодини лізли козаки на стіни, а ще ніхто не доліз до верху. Сум узяв козаків за серце. Попід драбинами вже лежали купи мертвих і скалічених, і всі побачили, що лізти на драбину все одно було, що йти на видиму смерть. Чорнота помітив, що козаки почали вагатися.

«Не вернуса звідсіля живим! — рішив він. — Не дам зрадливому гетьманові з себе глузувати!»

— Панове молодці! — гукнув він до козаків. — Брати мої рідні! Діти мої безталанні. Глузують з нас вороги наші на мурах! Святкують наше безголов'я! Не дамо ж сміятися з себе! Не втопчемо козацької слави у болото! Кому мила Україна та дорога козацька слава — гайда за мною!

З тим він вихопив з піхов шаблю, взяв її за попереk у зуби і кинувся на драбину.

— Куди ти, Чорнота? Схаменися! Пожалій свою долю молодецьку! — гукали до нього полковники.

Але козаки знову палахнули одвагою.

— Не дамо, пани-брати, самому обозному загинути! — почали вони гукати. — Гляньте, як він дереться! Що за лицар завзятий... Аж любо глянути! Нумо, всі на драбини!

От знову драбини почорніли од натовпів козаків, а попереду всіх, вище всіх, стрибаючи з шабля на щабель, ліз Чорнота.

Не вспіли поляки ні колоди йому назустріч покотити, ні камня кинути, як він опинився вже біля самого верху і, вихопивши з рота свою шаблю, вдарив нею по руках тому жовнірові, що силкувався зсунути його драбину набік. Ще одна шабля — і він на версі... Аж тут прямо проти нього вибухнула рушниця, і гостра біль пройшла йому крізь ногу...

Захитався козак; нога залилася кров'ю й однялася; все тіло його зомліло; у очах потьмарилося... і, впустивши з рук шаблю, впав Чорнота з верху драбини униз.

Охнули козаки, як один, підняли з купи трупу свого ватажка, поклали його непритомного на носі і понесли геть од проклятого місця, де зазнали такої недолі.

Лишившись без ватажка, козаки припинили штурм і, зібравши тих з покалічених, хто був ще живий, сумними рядами пішли поміж болотами назад до свого табору.

XX

Христина знала, що пан Іван, як вона звала Чорноту, повів військо на штурм Замостя, і весь день і ніч у непокої його дожидала; побачивши ж біля півночі, що Чорноту, блідого як крейда, несуть на ношах, вона сплеснула руками й заголосила, гадаючи, що він мертвий. Коханню козацького полковника до її годованки Галини поріднило її з ним, і тепер стара жінка побивалася за ним, як за рідним.

Козаки, несучи Чорноту поночі, дуже невміло перев'язали йому рану, так що поки полковника донесли до хати, він мало не зійшов кров'ю. Христина, живучи у Пилявському замку, була не останньою знахаркою, бо ті сім років, що її годованка пробувала у монастирі, вона, живучи у добрих обставинах, допомагала людям у їхніх нещастях

та хворобах. Вміла вона добре і рани перев'язувати, і зілля таке знаходити, щоб загоювало рану, бо у ті часи лікарі були тільки по великих городах, простим же людям доводилося самим діходити, як лікарювати і допомагати одному при лихій годині. Не маючи своєї сім'ї, Христина й привчилася до того діла.

Прочунявши з несподіваного горя й переляку, вона обранила недужому рану і, оглядівши її, повеселішала, бо хоч ран було аж дві: одна менша, куди куля увійшла, а друга більша, кудюю вона вийшла, зате маслак у нозі був цілий.

Коли Христина знову почала перев'язувати рану, Чорнота застогнав з болю і розплющив очі.

— Це ти, Христино... — сказав він стиха. — А мені здалося, що вона... Таке мені уявилося, Христино, неначе вона мені рану оббанює, і так мені любо стало, що й не боліло...

— Коли б же то, соколе мій! Мені те ще за більше б щастя було!

— Чогось я, Христино, ні руки, ні ноги не звезду. Невже ж смерть мені прийшла з такої дурниці?

— Не турбуйся, соколику, — живий будеш. Одужаєш та й знову конем гарцюватимеш!

— А вона тут, Христино...

— Хто вона? Галуся!.. Як ти те знаєш?

— Рудого Лейби голос я біля Замостя чув, а вони ж разом їхали зі Львова, то, певно, разом і у Замості спинилися.

У ту хвилину до хати прибіг збентежений Криця.

— Що тобі, друже Іване?

— Та що мені? Хоч би й пропав, то байдуже... нема кому плакати... — одповів Чорнота. — Ти скажи краще, хто мене зрадив? Чому гуляйгородина після заходу сонця не громила Замостя?

— Бо її розбили ляхи з гармат ще до полудня. Там таке лихо сталося, що сумно й говорити... Що народу загинуло!..

— А де ж були наші гармати? Треба ж було бити з гармат на ляхів, щоб не дати їхнім гарматам розбивати гуляйгородину.

— Кому ж було бити з гармат, коли на полі гетьман їх зовсім не виставив, а у гуляйгородину не дав пушкарів. Чорнота схвилювався і хотів підвестися на ліжку, але Христина спинила його, наказавши лежати спокійно.

— А скажи, які повки були у гуляйгородині? — знову спитав товариша Чорнота.

— Та які там повки?.. Подністрянська харамжа¹ та галицькі кияшники!

— Це зрада! — трохи не крикнув Чорнота. — Ось хто зрадив мене, й своє військо, і козацьку славу! Гетьман сам наумисне вигубляє своє військо! Доки ж ми будемо терпіти гетьмана-зрадника?

— Добре, товаришу, говориш! Добре! — почувся у снігах голос Хмельницького, і висока могутня його постать з'явилася на порозі. — Я й ліжко покинув та побіг мерщій до свого товариша-побратима, почувши, що його поранено, а він бач, як мене ганить!

— Не підходь до мене, зраднику! — проказав Чорнота з мукою на виду і одвернувся од Хмельницького.

Гетьман наблизився до ліжка пораненого ображений і похмурий, але, побачивши бліде й змарніле од муки обличчя свого улюбленого товариша, зразу засмутився, і на виду його відбився жаль і каяття. Деякий час Хмельницький стояв мовчки, голова ж його хилилася все нижче, і Криці навіть здалося, що з очей гетьмана скотилася слезина.

— Прости, товаришу... — пригніченим голосом сказав гетьман після довгої мовчанки. — Чи я ж того хотів, чи на те сподівався? Чи не говорив же я тобі, що не хочу добувати Замостя? Нащо ж ти пішов проти моєї волі?

— Так це ти помстився? — обізвався Чорнота. — Добра ж у тебе помста: на мене розаютувався, а вигубив кілька тисяч неповинних людей!.. Та ще яких людей?.. Тих, що покинули і жінок, і дітей та віддали своє життя тобі до рук... Тих, що, як на Бога, покладали надію на тебе, сподіваючись, що ти виведеш їх з ярма на волю... Ти ж не помислив нічого ліпшого, як послати їх до різниць? Геть же від мене, Каїне! Не побратим ти мені... Як тільки одужаю, так тільки ти мене й бачив!

Хмельницький одійшов до столу і довго сидів біля нього, мовчки схиливши голову на руки. У хаті стояла важка тиша. Христина й Криця почували себе ніяково і не знали, з чого почати розмову.

Нарешті гетьман наче прочунав і обізвався: — Христино! Дай мені горілки. Тяжко мені від прокльону побратима! Нехай, може, хоч горілкою заллю своє горе, що не розуміють мене навіть найближчі мої приятелі.

¹ Так поляки прозвали загони Полуяна й Остапа.

Христина постановила на стіл сулію з горілкою і децю до закуски. Хмельницький налив дві чарки і звернувся до Криці:

— Випий хоч ти, пане сотнику, зо мною, коли господар лежить!

— Я, пане гетьмане, не звик пити серед ночі! — одповів Криця.

Хмельницький хитнув головою:

— Так... так... Добре! Це, мовляв, тільки ти, гетьмане, такий п'яниця, що серед ночі п'єш! Ну що ж? Вип'ю й сам, коли всі мене цураються...

— Та ні, пане гетьмане! — схопився щиросердий Криця. — Хіба ж я цураюся? Якщо вам самому сумно пити, так я вип'ю.

Він сів до столу насупроти гетьмана і випив разом з ним.

— Послати треба ранком у Львів по найкращого лікаря... — сказав Хмельницький Криці, трохи заспокоївшись.

— Не треба! — обізвалася, почувши те, Христина. — Я йому скоріше вигою рани, ніж лікар.

— Знахаруеш?.. — глянувши на Христину суворо, спитав гетьман. — Ну гляди ж мені: як за три дні Іванові не полегшає, то погано тобі буде.

Хмельницький знову деякий час просидів мовчки замислений, далі ж налив собі чарку і, випивши її, сказав:

— От так, пане сотнику... Визволяв Україну од ляхів-гнобителів Наливайко, визволяли Лобода, Трясило, Жмайло, Павлюк, Острияниця... А чого досягли? Не зуміли вони свою неньку визволити, а тільки тяжчого ярма їй добули! А я от зумів! Я погромив поляків під Жовтими Водами, під Корсунем і під Пилявою... Та як ще погромив? Так, як споконвіку ніхто їх не громив.

— Козаки побивали ляхів, а не ти! — обізвався Чорнота. — Козаки та посполиті життя своє віддавали, а ти тільки дивився!

— Так-так, братику... козаки! — спокійно повів Хмельницький далі. — Хіба я ганю козаків? Та тільки вони й тоді не шкодили свого життя, як ходили з Павлюком, Гунею та Острияницею... А отже, не подужали поляків. А зо мною подужали. От ти й міркуй, у чому тут річ... А тепер от, коли Богдан побив ляхів і вискріб їх геть з України, як гній з пораненого тіла... тепер всі стали розумніші за нього. Тепер уже годі слухати Богдана!.. Тепер уже й іншого гетьмана можна обрати!.. Тепер уже Богдан зрадником став!..

— Не потурай ляхам! — обізвався Чорнота. — Не вигубляй козаків — не будемо зрадником звати! За що ти вигубив неузброєних людей у гуляйгородині?

Гетьман підняв голову і, метнувши грізно очима, вдарив долонею по столі.

— Щоб корились своєму гетьманові, а не гвалтували на чорних радах! Коли гетьман зумів перемогти польське військо, так він зуміє й вдержати ту волю, що здобув Україні! Ваша думка така, що треба розвалити Польщу дощенту, моя ж така, щоб жити з нею у вільній спілці; бо як розвалимо Польщу, то зараз порозтягають її сусіди; розтягаючи ж її, порозтягають і нас, що стоїмо на шляху!

— Між козаками й ляхами вже не може бути згоди! — обізвався Чорнота.

— Буде те, що Бог дасть... А треба дбати про те, щоб така згода була можлива. От тепер поляки обирають нового короля. Я написав до сейму, щоб обрали Яна-Казимира, бо я вже з ним змовився: Україна при ньому буде вільним князівством у рівноправній спілці з Польщею. Якщо ж пани мене не послухають та оберуть королем когось іншого, так тоді я піду на Варшаву, настановлю королем, кого сам забажаю, і примушу панів робити те, чого я хочу!

— Ох, ох, ох! — простогнав Чорнота. — Мало ще навчив тебе Чаплинський польського братерства, як засік на смерть твого сина та одібрав дружину!

На обличчі гетьмана відбилися болючі згадки, і він схопився з-за столу.

— Не нагадуй мені про те, що рве мою душу! — Він трохи походив по хаті і сказав спокійніше: — Того, що було, вже не повинно бути. Тепер пани повинні схаменутися і поводитись з нами по товариству.

— Ох, тяжке буде у тебе похмілля після лядського меду... — не вгавався Чорнота. — Та шкода, що те похмілля буде не тобі самому, а через тебе й усій Україні!

Хмельницький наблизивсь до недужого.
— Ну годі, Іване, сперечатись! — сказав він щиро. — Прости мене та спи спокійно.

— А я завтра знайду такого зілля, — обізвалася Христина, — що недужому зразу полегшає

Надворі вже благословлялося на світ. Гетьман пішов з хати, Крицю ж Христина попросила лишитись біля недужого, бо сама лагодилася йти по зілля.

Через годину стара жінка ходила вже по пролісках, вишукуючи зілля, у голові ж у неї стояла все одна думка:

«Він мучиться й горить, мов у огні; серце його прагне милування від руки тієї, кого покохало; вона ж, що теж його кохає, — тут, за півмилі, і не знає того, не відає...»

Щиросердна жінка знайшла зілля для рани козака, надумала й того, як добути ліків для його серця. Весела повернулася вона до хати і, упорядкувавши все біля недужого, пішла по сусідах добувати дівоче українське вбрання. Шукати його було недовго, і у обід Христина повернулася до хворого; надвечір же, нагодувавши обох козаків, попросила Крицю переночувати біля Чорноти, а сама, заховавши дівоче вбрання у кошик і заклавши його зверху буряками, пішла на вулицю.

Стара жінка надумала скористуватись з того, що знала, як поляки пускали селянок у Замостя на базар, і пішла на ті саме стежки, що ними напередодні ходив Чорнота з козаками.

Біля мурів кріпості вона застала, що поляки копали ями й ховали повбиваних козаків. Біля мосту стояв вартовий; проте він не спитав Христини, а, глянувши на її буряки, сказав:

— Щастя твоє, що не приходила вчора, а то чи була б і жива — невідомо.

Через хвилину Христина була вже за хвірткою у Замості і пішла вулицями, розпитуючи про пана Януша.

XXI

Пан Януш, прибувши з Львова до Замостя разом з Лейбою, не міг їхати далі через хворобу Галини. Після останньої зустрічі з Чорнотою, коли козак знову мав дівчину у своїй владі і не схотів взяти, а пустив їхати з батьком, Галина почала ще дужче шанувати козака, але разом з тим засумувала і почувала себе ображеною. Дівчині здавалося, що коли б козацький полковник справді палко кохав її, то він не зрікся б її так спокійно, а взяв би до себе бранкою. Вона не мала сили зректись батька своєю волею, але у таємних куточках її серця жеврілося бажання, щоб Чорнота взяв її мимо її волі і тим заспокоїв її сумління.

Розчарування й зневір'я у коханні козака так вплинуло на дівчину, що вона навіть захворіла з нудьги. Пролежавши три тижні, вона, й одужавши, лишилася похмурою й нерво-

вою і, нудьгуючи, цілі дні лежала на ліжку. З батьком вона щодалі ставала більше непривітна й неввічлива, що ж до пана Струся, так того, після випадку під Львовом, вона не хотіла й на очі свої пускати.

Дні облоги козаками Замостя тяглися довго й сумно. У місті хоч і було досить харчів, так не вистачало доброї води, виїхати ж з кріпості було неможливо, бо всі шляхи заступили козаки; через північну ж сторону, поміж болотами, можливо було пройти тільки пішки.

Проте пан Януш неодмінно хотів покинути Замостя, щоб у Варшаві розважити Галину і вибити з її голови, як він говорив, дурниці. За порадою у цій справі він звернувся до Лейби, і той взявся за тисячу золотих дійти поміж болотами до найближчого села і, придбавши там верхових коней, повернутись до кріпості за паном Янушем та його дочкою.

Доля судила так, що ця мандрівка Лейби була останньою, — він, вбитий козаком з рушниць, впав у густому чагарнику і лишився навіть непохований.

Коли Христина увійшла у будинок, де жив пан Януш, він і Галина сиділи у ідальні, збираючись скоро йти по своїх світлицях на ніч. Побачивши свою мамку, Галина скрикнула і кинулася їй на шию. Здивувався їй і старий шляхтич і теж зрадив, доставши надію на те, що Христина розважить дочку і та легше забуде козака.

Після довгого привітання стару жінку посадили і почали розпитувати, як вона їх знайшла.

Христина вигадала, що од Пиляви вона йшла пішки, слідом за польським військом, що була і у Львові та тільки після того, як козаки зняли облогу, а не знайшовши там пана Януша, придибала до Замостя. По околицях вона довідалася, яким способом люде ходять до кріпості, та й сама так прибула до них.

— А того хардиза коли ти уостаннє бачила? — спитав пан Януш.

— Якого, пане?

— Козацького полковника Чорноту, що насмів важити на родовиту шляхтянку, мою дитину!

— Не бачила від самої Пиляви! — збрехала Христина. Слова батька обурили Галину.

— Скільки вже разів, тату, — сказала вона, — я просила вас не ображати при мені Чорноту! Він певний лицар, а не хардиз. Ви умисне мене дратуєте... Хочете запровадити на той світ!

Вона підвелася обурена й гнівна і, взявши Христину за руку, повела її до своєї світлиці. Там дівчина скоро заспокоїлась і, посадивши Христину поруч себе, почала горнутись до неї, як до матері.

— Занудьгувалася я, Христе! — говорила вона. — Виболала душею. Батько став мені чужий, залицяльників же, що він до мене підмовляє, я ненавидю!..

— Бідна моя дитино! — говорила стара жінка, голублячи свою укохану годованку. — А він же тут... недалеко... Той, хто тебе так кохає, лежить тепер тяжкопоранений... та ще чи й буде живий!

— Ой нене! — скрикнула Галина, притуливши руку до серця, що гулко заколотилося у її грудях. — Він поранений! Він приймає муку!.. Чому ж ти не йдеш ходити біля нього?

— Я біля нього від самої Пиляви. Твоєму батькові я говорила неправдиво. Тепер же я покинула пана Івана тільки дая того, щоб привести йому тебе!

— Як мене?.. Привести до нього? — з хвилюванням спитала Галина.

— Покинь, голубонько, їх, отих чужих тобі людей! Іди до того, хто кохає тебе, хто плаче й сумує за тобою.

— Щоб я пішла до нього сама? Я — дівчина й шляхтянка? Та, може, він мене й не хоче!

— Не хоче?! Та він кохає тебе більше за власну душу! Він щоночі уві сні кличе тебе, милає й пестує. Моя ласка йому не мила. Він плаче за тобою і хоче твоєї ласки... і ще ту ніч, як тільки унесли його у хату пораненого, він зараз же звернувся до мене з сльозами на очах: «Ох, — каже, — Христино, як хочеться мені побачити Галюсю!»

Дівчина схопилася й заметушилася по кімнаті: — Він мучиться... Він кличе мене!.. Я піду, Христино! Я зараз же піду з тобою!

Вона кинулася виймати з шухлядок деякі свої речі і полізла у шафу за одежею, але Христина спинила її, сказавши, що вона повинна все покинути, за винятком хіба найдрібніших речей, і показала їй українську одежу сільської дівчини.

— От я принесла тобі вбрання! Галина почала цілувати ту одежу, що їй подала мамка.

— Серед людей у такій одежі я зростала, нехай же вона буде рідною мені одежею довіку!

Дівчина радо хвилювалася, і Христина ледве примусила її сидіти мовчки й тихо, поки засне батько.

Тільки після третіх півнів Галина, переодягнена селянкою, вийшла разом з Христиною за хвіртку кріпості і, перебігши через місток, опинилася у вогкому повітрі болотів, на вузькій стежці, поміж гущавиною очерету, осоки та червоної лози.

На сході небо вже побіліло і почало вкриватися рум'янем нового дня. Все, що спало у цю осінню ніч поміж чагарниками, — птахи й комахи почали перекликатися й прокидатися до нового життя.

Єднаючись душею з усім, що було навколо, Галина почувала у собі невідому їй до того жвавість та завзяття. Її млявість та недуга одлинули геть, і дівчині здалося, що вона досі спала, а тільки тепер прокидається до нового життя.

— Як тут любо, поміж очеретами! — скрикнула Галина. — Тут ніхто нас не побачить... Ніхто не буде повчати, як нам жити!

Вона кинулася цілувати Христину.

— Спасибі тобі, мамо, що ти визволила мене з неволі і привела сюди, під вільне небо. Батько не дозволяв мені звати тебе матір'ю, тепер же я буду звати так довіку.

— Дитино моя... — заплакала стара жінка. — Ти й єсть моя доня, бо я вигодувала тебе своїм молоком і передала тобі з тим молоком своєї крові. Хоч батьки твої й поляки, та кров у тобі українська.

Христина й Галя обидві плакали, милуючи одна одну, і, щасливі, взявшись за руки, пішли далі.

Через який час, коли сонце вже піднялося на сніданок, вони наблизилися до Лабунівки.

Дійшовши до своєї хати, Христина потихеньку одчинила двері, провела Галину через сіни до своєї комори, сама ж увійшла до недужого.

Чорнота тільки недавно після ночі прокинувся, і Криця давав йому вмиватись.

Христина наблизилася до Чорноти і, глянувши на нього, зраділа: він добре спав ніч і дивився далеко бадьоріше, ніж учора.

— Як пан себе почуває? — спитала вона.

Чорнота глянув на жінку вдячними веселими очима.

— Спасибі тобі, Христино!.. Як приклала ти вчора до ран свого зілля — зразу мені полегшало. Не так стало пекти.

Христина розв'язала йому рани, оббанила їх і, приклавши зілля вдруге, перев'язала їх наново.

— Де ж це ти, Христино, всю ніч ходила? — спитав Чорнота жартливо. — Чи не женихалася часом з козаками?

— Шукала тобі, пане, радості! — одповіла вона весело. Чорнота не вгадав, до чого йде річ, і спитав знову жартливо:

— Ну й що ж? Знайшла?

— Знайшла!

— А де ж вона, та радість?

— Там... у мене у коморі сидить!

— Що це ти, Христино, сьогодні така жартлива стала? — спитав Чорнота. — Певно, радієш, що мені полегшало? Спасибі тобі за твою щирість.

— Одно справді через те, що тобі полегшало, а друге таки з тої радості, що у мене у коморі сидить, — одповіла Христя, знову-таки сміючись.

— О, це вже ти, Христино, мене зацікавила. Тягни-бо твою радість скоріше сюди!

— Притягла б, так вона у мене соромлива. Буде соромитися пана Криця! Пана Криця, я покажу й тобі ту радість, тільки трохи згодом, а тепер вийди, будь ласка, на який час з хати.

— Та мені й без того давно пора до своєї сотні! — одповів Криця. — Я тільки й чекав, поки ти прийдеш. Бувай здоров, Іване, до вечора, а увечері побачимось!

Криця з Христиною вийшли, і Чорнота лишився сам, з цікавістю сподіваючись дізнатись, що то Христина вигадала і чим вона хоче його розважити. Аж бачить: іде з сіней Христина і веде за руку хорошу, як ясний світ, дівчину... А дівчина та спустила очі додолу і ховає їх од козака за рясними віями... Аж ось глянула!..

— Боже милій!.. — скрикнув Чорнота. — Це ти, Галочко, моя кохана!..

Галина припала до його ліжка, поклала йому на чоло свою руку і поцілувала в уста.

— Сердешний мій... тобі болить!..

— О ні, моє щастя! Ніщо мені не болить. Нехай мене ще двічі прострелять кулями, аби тільки ти була біля мене!

— Ти сказав тоді, біля Львова, — почала говорити Галина, — що візьмеш мене тільки тоді, коли я прийду до тебе сама, своєю волею... От я й прийшла! Я покинула батька і по-тай утекла до тебе. Говори ж: чи любиш мене, чи, може...

— Чи треба ж ще це говорити, моя сизокрила голубонько! — перебив її річ Чорнота. — Чи ти ж не бачиш сього по моїх очах? Присягаюся, що кохатиму тебе довіку!

— Вірю тобі, соколе мій, бо люблю тебе і лишаюся біля тебе на все життя!..

Ще більше місяця після поранення Чорноти Хмельницький з козацьким військом стояв під Замостям, чекаючи, на чому скінчиться обрання короля, і врешті-таки діждав: на сеймі було обрано Яна-Казимира, і той зразу ж прислав до гетьмана посланця з дуже ласкавим листом, просячи його одвести військо на Україну і обіцяючи прислати туди комісарів, щоб скласти умову про згоду.

Тим часом становище Замостя щодалі гіршало.. Невдача козаків з штурмуванням кріпості не поліпшила становища поляків, бо у них не вистачало води і сила все-таки була на боці козаків. Діставши королівського листа, Хмельницький згодився взяти в Замостя окуп і зразу почав виряжати козаків на Україну та лагодитись їхати до Києва.

Чорнота вилежав на ліжку шість тижнів, і ці тижні були найщасливішими у його житті. Галина, ставши тепер веселою й жвавою, щодня була біля нього, вгадувала його бажання, розважала оповіданнями про своє життя й читала йому книжки, здебільшого польські.

Польську мову Чорнота знав так само добре, як і українську; Галина ж знала українську мову так само добре, як і польську; проте у них зразу так повелося, що поміж себе вони завжди розмовляли по-українському, і тільки читання книжок примушувало їх братись іноді до польської мови.

Хмельницький дуже радів з того, що Чорнота хотів одружитись з полькою, і, поки той лежав хворий, він часто навідувався до його хати і, жартуючи, вихваляв красу й виховання нареченої свого товариша.

— Чоловік та жінка, — говорив він, — то найліпша спілка. Отже, ти, брате, дорікав мені за те, що я маю надію на спілку з поляками, а сам стаєш до спілки з полькою!

— Моя наречена не зразок тобі... — відповідав Чорнота, милуючи Галину. — У неї кров українки, та й душа щиро українська!

— Я вже не полька... — прилучилася до розмови й Галина. — Я буду дружиною козацького полковника і хочу, щоб мене любили всі козаки, а свого, я знаю, ніколи не буде, якщо я лишуся кателічкою. Я перейду до вашої віри.

— Я не вимагаю сього, голубко!.. — взявши Галину за руку, сказав Чорнота. — Хоч і не потаю: я був би радий, коли б ми сповідалися у одного попа!

Час минав, і козацький полковник видужував, так що коли прийшов час рушати з військом у поход, Чорнота міг би вже сісти на коня, та тільки Хмельницький того не дозволив і прислав йому великі санки з четвериком коней.

Одного морозного ранку, у перші дні 1649 року, у славному місті Києві задзвонили в усі дзвони, а з усіх церков вийшли попи з корогами і пішли до стародавнього престолу, святої Софії. Народ запорошив всі київські вулиці і біг хто слідом за корогами, хто до Золотої брами київського князя Ярослава, а хто і за місто, на Львівський шлях, назустріч козацькому війську і гетьману, визволителю України, Богдану Хмельницькому, що, скінчивши славу війну, наближався до Києва.

Скоро від Подолу, з Братської академії, довгими рядами потяглися до Золотої брами бурсаки-спудеї з ректором на чолі. Всі кияне покидали свої будинки й у радісному, підвищеному настрої вибігли на вулиці. Навіть базари спустошилися, і крамарі та перекупки, поховавши крам та позамикавши крамниці, теж прилучилися до натовпів людей, щоб хоч одним оком глянути на славного гетьмана та рідне військо.

От дзвони вдарили ще частіше, і з Печерської лаври вийшли у санках, застелених коштовним килимом, київський митрополит та патріарх ерусалимський Паїсій, гість київський, що прибув благословити Хмельницького князявати на Україні і обороняти грецьку благочестиву віру од гніту кателіцького папи.

Посеред земних поклонів народу сани з митрополитом та патріархом прибули на майдан до святої Софії, що ввесь горів од блискучих золотих риз попів та грав різноколірними корогами з золотими хрестами на версі. Там, біля церкви, патріарх та митрополит встали з санок, щоб зустріти гетьмана з хрестом.

Тим часом ввесь Львівський шлях, мов маком, вкрився червоними жупанами козацького війська. Мов довга річка, вибігало воно з-за лісу і, виблискуючи гострими списами та брязкаючи зброєю, уступало у город і посувалося до Золотої брами. Попереду війська їхала на дорогих конях військова старшина й всі полковники з перначами у руках, а на чолі старшини, під бунчуком, їхав на буланому огирі сам гетьман Хмельницький з булавою у руці.

Як тільки гетьман наблизивсь до брами, з обох боків од неї вибухнуло двадцять гармат, а представники київського

магістрату привітали його хлібом-сіллю та почесними промовами. Не вспів гетьман подякувати за хліб-сіть, як до нього наблизилася бурсаки і почали прославляти гетьмана-визволителя віршами хто на латинській, а хто й на українській мові.

Тих промов майже ніхто, навіть і сам Хмельницький, не чув, бо понавколо народ радісно галасував, підкидаючи угору, на славу гетьмана, свої шапки, проте, Хмельницький мусив всіх переслухати й всім подякувати і вже тільки після того рушив під Золоту браму і поїхав вулицею до Софії, оточений щільними безкраїми натовпами народу.

Коли він наблизивсь до майдану, вигуки народу потишилися, бо присутність патріарха спиняла народ, побачивши ж, що гетьман, зскочивши з коня, пішов до патріарха під благословення, ввесь натовп і всі козаки теж поскидали шапки і почали хреститися.

Чорнота під час в'їзду Хмельницького у Київ їхав верхи на коні разом з іншою старшиною, Галина ж з Христиною лишилися у санях позаду козацького війська. Полковник бачив урочисте вшанування гетьмана народом і патріархом, і серце його мліло од щастя, та тільки розум пророкував йому, що до волі України ще далеко і що боротьба за волю ще не скінчилася, а тільки починається, бо занадто вже легко та воля добулася.

Через тиждень після того у церкві Братського монастиря Чорнота з Галиною стали на рушнику і взяли шлюб. Вінчав їх сам ігумен, а сватами були гетьман та військовий писар Виговський. Молоду свою Чорнота вбрав, як квіточку, і всі, хто дивився на неї у церкві, дивувалися з її вродливого веселого погляду і стрункої постаті.

Напередодні шлюбу Галина таки зробила те, що хотіла: змінила римську віру на грецьку і дістала собі помазання у тому ж Братському од руки ігумена. Тепер, стоячи під вінцем, вона почувала, що єднається з своїм чоловіком не тільки душею й тілом, а навіть думками й світоглядом. Щастя грало у очах молоді дівчини, коли вона слухала, як бурсаки виспівували на клиросі «Ісаїя лікуй», і ніякі згадки про своє минуле і навіть про батька не потьмарювали її щастя й радості.

Зараз же після шлюбу Чорнота справив у найнятому будинкові бучне весілля, закликавши на те весілля не тільки гетьмана й старшину, а й всіх простих козаків, хто під час

весілля траплявся біля будинку; дружка ж його, Криця, аж спотикався, бігаючи побіля гостей та припрошуючи всіх пити.

Стара Христина, вбрата у нову, городянську, гаптовану сріблом, сукню, не одходила од своєї годованки, повчаючи її українським весільним звичаям, гетьман же пильнував і навіть задалегідь перестерігав гостей, щоб, шануючи його й молодого, ніхто у присутності молоді аж ніяк не ганьбив поляків, бо панночка, мовляв, хоч і зреклася вже польщини, та, проте, її батько шляхтич, і було б зневагою до неї, коли б голосно хто-небудь почав ганити шляхту.

На початку весілля справді всі пам'ятали пересторогу гетьмана і поводитися чемно, коли ж підпили, то забули й про те, що з поляками вже сталася згода, і розпустили склянки так, що гетьман, почувши їх, порадив молодому скоріше йти з молоді до опочивальні. Чорнота був не від того, бо бачив, що Галина вже стомилася, і, вклонившись гостям, повів свою молоді до окремої світлиці, чудово вбраної рушниками та килимами; Криця ж лишився біля гостей, частував їх винами і звеселяв музиками до світу.

XXIII

Місяць молоді прожили у Києві. Вони оглядали стародавні напівзруйновані церкви, побудовані ще за часів кийвських князів, ходили по печерах, дивувалися з гір на чарівні краєвиди по долині Дніпра і були щасливі своїм єднанням.

Незчулися молоді, як і проминув той місяць. Як чарівний сон одлітає кудись у безвість з першим світом трудового ранку, так і місяць той щасливий зник у вічність. Молодим довелося на який час розлучитись.

Гетьман з своєю канцелярією, арматою й кількома повками козаків у місяці лютім виступив у Переяслав, щоб привітати там посланців московського царя, турецького султана, молдавського господаря й угорського князя. Всі ці державці, прочувши, якої міці набула Україна, хотіли зажадати ласки гетьмана, щоб з його допомогою досягати всякому своєї мети. Туди ж, до Переяслава, гетьман сподівався й комісарів од польського короля.

Разом з гетьманом переїхав до Переяслава й Чорнота, Галина ж з Христиною прибули туди тільки через тиждень і застали у Переяславі упорядковану Чорноті хату. У тій

хаті і оселилися молоді, знову пригадавши щасливі київські дні.

Не вспів гетьман як годиться упорядкувати для чужостронніх гостей помешкання, аж ті почали вже прибувати. Щодня у Переяславі почалися зустрічі посланців з пал'бою, і щодня ж відбувалися у гетьмана бенкети то з одним, то з другим посланцем. Всі вони попривозили гетьманові й старшині подарунки, всі вихваляли лицарство козаків і заохочували Хмельницького до спілки з своїм державцем; посол же угорського князя прямо казав, що коли б Хмельницький з козаками допоміг його державцю стати польським королем, то був би гетьманом у Києві і з усією Україною по Львів та Галич незалежним князем.

Хмельницький з усіма був ввічливий, всім дякував і упевняв у своїй прихильності, сам же нетерпляче дожидав, що йому привезуть королівські комісари.

Нарешті й комісари приїхали; їх було четверо: старий київський воевода Адам Кисіль, його син, князь Четвертинський та пан М'ястковський. З комісарами прибуло ще кільканадцять панів, що екладали комісаровський почет¹.

З самого переїзду у Переяслав Чорнота щодня почав покидати Галину удвох з Христіною, бо сам мусив брати участь у гетьманських бенкетах і вітати разом з ним чужостронніх гостей. Повертався він до хати пізно уночі, а як коли, то й світом, так що з дружиною мало навіть бачився. Проте наслідки такого життя були негарні: через два тижні Чорнота помітив, що його молода стала сумна і невpokійна.

Розуміючи, що Галині нелюбо те, що він лишає її самотню, козак почав заспокоювати дружину тим, що гості скоро роз'їдуться і тоді вони почнуть жити так, як жили у Києві.

Галина й сама розуміла, що військовий обозний не може зректися гетьманських бенкетів, і не це причинилося до її непокою. Причина була глибша, так що з нею молода жінка не знала, як змагатися. Лишаючись уночі самотньою, вона почала згадувати батька, уявляючи собі, як він мучається з її вчинку; та тільки цих своїх думок вона не хотіла виявляти своєму чоловікові, щоб він не подумав, наче вона кається з того, що вчинила, і ця самотність душі була причиною її непокою й журби.

Одного дня, виражаючи свого чоловіка з хати, назустріч польським комісарам, Галина була трохи веселіша, ніж взагалі останнім часом.

¹ По-російському — свита.

— Дай Боже, милий, щоб ти повернувся з доброю вістю! — сказала вона, пособляючи чоловікові причепити шаблю.

— А якої б же ти вісті бажала, лебідонько? — сказав Чорнота, пригорнувши до себе гнучкий стан коханої дружини.

— Хотіла б, щоб сталася між козаками й поляками згода навіки. Щоб і ті, й інші були у своєму праві, щоб ніхто нікого не гнітив і щоб вся козацька старшина стала українською шляхтою...

Чорнота глянув на дружину збентежено й здивовано.

— Голубко... у тебе знову у думках шляхетство?

— Не для себе, любий мій! Ні!.. — виправдувалася молода жінка. — Хіба мені не треба. Для батька я цього хотіла б. Щоб заспокоївсь він наприкінці свого віку. Чує мое серце, що прокляв він мене. Я не хотіла тобі говорити... а тільки от уже скільки останніх днів, як тільки тебе пізно уночі немає і я лишаюся самотня, мені почав ввижатись батько... — Галина вся затремтіла й припала до чоловіка. — Ах, Іване... він такий лютий, такий страшний... як примара... Сю ніч він навіть погрожував ножем!..

Вигляд і слова дружини дуже вразили й стурбовали Чорноту. Від того часу, як під Замостям Галина прийшла до нього, вона не згадувала про батька, і йому вже здавалося, що його дружина зовсім відщуралася його і навіть забула про нього; аж тепер виявлялося, що коли й було так, то тільки довчуся і що старий батько, хоч, може, й мимо волі Галини, знову опанував кутком її серця.

Чорнота обережно повів дружину до застеленої килимом лави, посадив її й сів поруч, пригортаючи до себе міцно обома руками, неначе з страхом стеряти її — своє щастя, або маючи надію, що його міцні обійми одженуть од неї всі лихі думки й примари.

— Так от чого ти, серденько, стала така сумна та невесела!.. Занепокоїлося твоє сердечко!.. Коли б твій батько любив тебе, він більше б піклувався про твоє щастя, ніж про шляхетство. Ну, та почекай: гетьман тієї думки, що воно справді так і буде, як тобі бажано, хоч я й не поділяю його надій на те, щоб так воно сталося з доброї згоди поляків.

Погомонівши з дружиною ще який час, розваживши її і заспокоївши, Чорнота вийшов з хати на ганок, скочив на свого вороного коня, що давно вже осідланий бив копитом біля ганку землю, і поїхав до гетьмана.

У південь Галина почула з своєї хати, як за околицею міста почали палити з гармат, і догадалася, що комісари прибули. Хоч од чоловіка вона й знала, що гостей мали везти прямо до гетьмана на обід, і через те не хвилювалася з того, що Чорнота довго не вертався додому, проте, весь день вона була у напруженні. Коли ж врешті увечері він повернувся, серце Галини з першого погляду на чоловіка замерло, бо по сумних, збентежених очах свого молодого вона вгадала, що він приніс недобрі вісті.

— Бачу по тобі, друже мій,— говорила вона, допомагаючи козакові перебратися у хатне вбрання,— що недобрі вісті ти приніс.

— Недобрі, Галочко! Не буде між нами й поляками згоди довіку, як я й предрікав гетьманові.

— А через що ж саме?

— Король уже зрікається того, про що, як говорить Хмельницький, умовлявся з ним через пана Немирича, коли ще тільки змагався за польську корону... А може, й так, що пани примусили його зректися свого слова. Замість волі всій Україні, комісари привезли гетьманові грамоту на гетьманство... Нікчемний шматок паперу! Та ще кілька цяцьок, а саме: булаву, корогву... бунчук!..

— А які ж умови згоди?

— Умови? Замість умов жарту: король дає обіцянку побільшити кількість реєстрових козаків, а за ту обіцянку вимагає, щоб гетьман зараз же спинив сваволю ватажків козацьких загонів і примусив поспільство коритись панам!

— Так що на згоду нема ніякої надії?

— Та чи на те ж ми кров свою проливали?.. Хати покинули... Україну трупом засівали, щоб знову народ свій у неволю віддати? Тепер уже гетьман схаменувся. Тепер уже кається, що не слухав нас, полковників, під Львовом та під Замостям, коли ми радили йому йти на Варшаву. Нам він не вірив, коли говорили, що може бути у Києві незалежним ні від кого державцем всієї України, а тільки чужостороннім посланцям повірив. Упевнився він у свій міці, та тільки шкода, що пізно, бо до Варшави тепер далеко, а поки збереш наново військо та дійдеш до Польщі, то й поляки спроможуться військо зібрати і вже не дадуться, щоб голими руками їх узяти. Багато... багато крові ще пролетиться й польської, й козацької!

— Як мені се тяжко!..— з мукою на чолі сказала Галина.— А я ж то мріяла, що буде згода і ми з тобою будемо десь на Україні жити лагідно та тихо...

Чорнота неначе не чув своєї дружини і говорив буцім би сам до себе:

— Кажу гетьманові: не приймай клейнодів од короля. Навіщо нам ті цяцьки? У нас є свої клейноди од рідної неньки — Січі Запорозької. Народ тебе обрав гетьманом, а не король,— народ і клейноди тобі дасть... Так ні: неввічливо, каже, було б не прийняти... Знову якийсь вагання. І от завтра на майдані буде урочисте доручення гетьманові королівських клейнодів.

— Певно ж, ще будуть наради! Може, ще комісари одступляться од свого?

— Народи? Народи, запевно, будуть, та з нарад нічого не буде, бо пани не зречуться своїх маєтків та своїх хлопів, народ же наш не зречеться тієї волі, що мечем добув, і гетьман повинен сказати панам: «Тепер уже вам до України зась!» От через що немає надії на згоду, і між нами й поляками знову мусить початись смертельна боротьба, доки один з борців знеможеться і впаде переможений.

— А що, як обоє?

— Що обоє?

— Обоє борці впадуть знеможені, непритомні, а хтось третій прийде забере обох у неволю?

Чорнота встав, здивований і вражений словами своєї дружини.

— Твоя правда... Це може статись!.. Але що ж робити? Де шукати шляху до волі, як не у боротьбі з тим, хто тебе зневолює? Що чинити, коли той, до кого ти по-друзяцькому простягаєш руку, зашморгує тобі на шиї налігача?

Помітивши, що чоловік щодалі все дужче дратується й хвилюється, Галина перевела розмову на хатні справи, загадала Христині подавати вечерю і так-сяк одвела думки Чорноти од розмови з комісарами.

XXIV

Другого дня зранку у Переяславі, на майдані перед церквою, стало колом кілька козацьких повків. Після сніданку у те коло увійшла вся козацька старшина з гетьманом на чолі, щоб прийняти од посланців, комісарів польського короля, клейноди. Прибули глянути на те урочисте вшанування гетьмана і всі чужосторонні посланці; що ж до народу, то він не тільки затопив увесь майдан, так що вже не було

куди й палиці встромити, а вкрив собою понавколо майдану всі баркани, дерева й навіть покрівлі будинків.

— Ідуть, ідуть! — почувся вигук людей спершу десь далеко на стріхах, а далі, перекочуючись з хати на хату, з вулиці на вулицю, докотилися вони й до майдану, і до купки козацької старшини.

Тисячі очей втопилися у той край майдану, звідкіля мали вийти комісари... От, нарешті, вони з'явилися. Попереду всіх сивий, як молоко, київський воевода Адам Кисіль ніс на шовковій подушці королівську грамоту Хмельницькому на гетьманування та срібну, з золотими розводами, обкладену самоцвітами булаву; слідом по ньому бравий, молодий гусарин, син Кисіля, ніс у руках розгорнуту гетьманську корогву; ще далі останні двоє комісарів і дехто з їхнього почету несли останні військові клейноди.

Тільки ця урочиста процесія увійшла на майдан, як з натовпу почувся голосний поклик:

— Чого прийшли до нас, вражі ляхи? Згиньте!

Не встигла козацька старшина роздивитися, хто то гукнув, як зразу почувся сотні голосів:

— Згиньте, вражі пани! Згиньте з України! Не треба нам ваших подарунків!

За хвилину на майдані розлягалось свистіння й тюкання і зчинився вже такий бешкет, що тільки могутній поклик гетьмана та булава, піднята їм догори з погрозою, потишили натовпи і дали комісарам можливість наблизитись до козацької старшини. Але тут їм заступив шлях до гетьмана полковник Джеджалій, вигукуючи:

— Нащо ви, панове, принесли оці цяцьки? Знаємо вас... Ото хочете знову нас зануздати... Та заськи! Тепер шаблею розправимось, коли хочете! Майте ви собі Польщу, а Україна нам нехай зостанеться!

З усіх боків знову почувся на поляків лайка й прокльони, так що всі чужосторонні посланці, побачивши таку зненависть українців до поляків, дуже раділи, гадаючи, що між Україною та Польщею вже ніколи не буде згоди.

Збентежений і ображений воевода врешті продрався таки до гетьмана і почав було говорити якусь урочисту промову, та за галасом натовпів ніхто тієї промови не міг чути, так що Хмельницький, щоб визволити комісарів з прикрого становища, скоріше побрав од них клейноди і, подякувавши за пошану, просив йти з майдану прямо до нього обідати.

На тому обіді була вся козацька старшина й чужосторонні гості. Обідали у кількох світлицях, бо у одній не містилися.

Столи були позастелені українськими, сріблом гаптованими, настільниками; тарілки ж, полумиски, чарки й інша посудь були коли не золоті, то срібні, добуті од поляків під час війни, так що польським гостям довелося пити тут вино з тих самих келихів, з яких уже траплялося їм пити, по стародавніх замках польських магнатів при зовсім інших обставинах.

Під час обіду Кисіль хотів сказати те, що йому наказано було сеймом сказати і чого він за галасом не міг висловити на майдані. Підвівшись з місця, він урочисто звернувся до гетьмана з промовою:

— Ваша вельможність дістали од короля велику милість: його величність прощає вам всі ваші попередні вчинки...

Почувши ці слова, Хмельницький зразу розпалився й перебив промовця:

— Що таке? Милість? Хіба я просив милості? Я шаблею здобув все, що зараз маю. Ще побачимо, кому кого доведеться милувати!

Кисіль почав було говорити далі, але гетьман не міг зразу заспокоїтись і зараз же гостро його увірвав:

— А вчинки ж які мені даруються? Чи не те, що я помилював Польщу та не пішов на Варшаву, наперекір всім моїм радникам?

Кисіль не радий був уже тому, що послухався наказу сейму, і почав далі говорити більше приємні гетьманові речі, але останнього так обурили перші слова промови королівського комісара, що коли Кисіль підняв келех з вином за здоров'я самого Хмельницького, той не скотів пити і почав гостро дорікати полякам:

— Тепер п'єте за моє здоров'я... А де ж ви були, коли пан Чаплинський забив на смерть мого сина, пан Конецпольський одібрав мій маєток, а Вишневецький гнав мене з жовнірами навіть за порогами Дніпровськими?

Щодалі розмова за обідом робилася все гострішою. Полковники підпили і теж додавали до розмови перцю, так що комісари, врешті, почали вже думати, як би хоч скоріше з душею вирватися з гетьманського будинку, і дуже зраділи, коли Хмельницький підвівся з-за столу.

Чорнота повернувся з обіду не пізно, але увечері мав знову йти до гетьмана — виражати бенкетом угорського посланця. Скинувши жупан і лишившись у самому каптані, він почав розказувати Галині, що гетьман узявся за розум — комісарам не потурає і добутої волі віддати ляхам

за спасибі не хоче. Та не вспів він докладно розповісти про все те, що говорилося під час обіду, як у двері до нього постукалися і у хату уступили всі чотири польські комісари.

Чорнота привітав гостей ввічливо й загадав молодій дружині почастувати всіх вином, та тільки комісарам було вже не до того: випивши тільки для звичаю, вони почали скаржитись Чорноті на гетьмана, що той не пристає до згоди з королем та не говорить і своїх певних умов; ті ж умови, що він їм сказав, вони мають хіба за жарти.

Чорнота слухав їхні речі мовчки, чекаючи, до чого ті речі дійдуться.

— Вас, пане обозний, — сказав нарешті до нього старий Кисіль, — гетьман дуже любить. Про це ми й раніше чули і тут бачимо. Зробіть же нам і всій нашій спільній батьківщині, Речі Посполитій, послугу: умовте гетьмана, щоб скорився королеві.

— Як має бути погана згода, пане воєводо, — одповів Чорнота, — так краще добра війна!

Кисіль занепокоївся і підморгнув своїм товаришам, щоб ті вийшли з хати. Побачивши те, Галина теж вийшла з світалиці до своєї опочивальні.

Лишившись з Чорнотою на самоті, Кисіль підсунувся до нього ближче і почав говорити з таємницею:

— Слухайте, пане обозний! Адже я знаю, що гетьман аж двічі зрадив пана: і під Львовом, і під Замостям; під останнім він навіть робив заходи до того, щоб пан обозний смерть там собі знайшов!.. От бачите!.. Чув я й про те, що пан обозний погрожував Хмельницькому скинути його з гетьманства... І коли хочете, справді так годилося б зробити, бо де ж воно видано, де ж воно чувано, щоб призвідник, керманичий військом сам навмисне вигубляв своє військо й своїх підручних... Хіба не правда, пане обозний?

— Ну, ну!.. Кажіть, пане воєводо, далі! — одповів Чорнота. — Я послухаю!

— Тоді ви не помстилися, пане обозний, за таку зраду гетьмана й за ганьбу на вашу лицарську честь, — а чому б вам не зробити того тепер?

— Чого саме? — похмуро спитав Чорнота.

— Чому б вам не скинути з гетьманства Хмельницького тепер? Слово гоноре, з вас був би далеко кращий гетьман, ніж з п'яниці Хмельницького... Ви маєте шляхетську освіту, лицарську вдачу; тепер ви одружилися з шляхтянкою, кателічкою...

— Моя дружина перейшла до грецької віри! — перебив Чорнота.

— Ну, все однаково... — говорив улесливо Кисіль. — Я й сам благочестивої віри і щирий син України, але це ж не перешкоджає мені бути за друга й полякам, і українцям. Ви й ваша дружина обоє з такою освітою й вихованням, що вам хоч зараз їхати до короля у гості, на королівські бенкети. От вам моя рука, пане обозний, що ви будете далеко любішим королеві гетьманом, ніж п'яниця Хмельницький, і не один раз будете з своєю дружиною у короля гостювати.

— Ну, тепер уже годі, пане воєводо! — сказав Чорнота, вставши з лави. — Маю надію, що ви вже все сказали? Скажу вам, пане, що ви не в ті двері потрапили... Я не продам свого товариша-гетьмана... І не з тих я, щоб одураитися свого рідного та запродатись ляхам, як те зробив пан воєвода. Якщо й траплялося, що я лаявся з Хмельницьким, так то було наше товариське діло!

Кисіль давно вже стояв на ногах і зляканими очима дивився на Чорноту. Він кляв тепер свою необачність, бо боявся, що обозний розкаже гетьманові, на яке діло він його підмовляв, і той матиме право і йому, Кисілю, і всім його товаришам комісарам стягти голови за підмову його військової старшини до зради.

— Я покладаюся на лицарство пана обозного... — проказав нарешті Кисіль зблідними тремтлячими губами.

Чорнота зразу вгадав, чого так злякався воєвода, і проказав глузуливо:

— Що?.. Боязно, щоб я не переказав гетьманові, як комісари польські підмовляють його полковників на зраду? Годилося б, годилося б переказати...

Побачивши далі, що Кисіль хоче ще щось говорити, Чорнота додав, показавши на двері до сіней:

— Онде, пане воєводо, двері з моєї хати. Засоромлений та пригноблений, Кисіль ввесь зігнувся і, мов ошпарений окропом, вискочив з хати на ганок до своїх товаришів.

У невеликій хаті на другому од будинку Чорноти кінці Переяслава сидів біля столу, схиливши на руку сиву голову, високої постаті й завзятої вдачі старий шляхтич. Він прибув до Переяслава разом з комісарами, але належав тільки до їхнього почету і участі в урочистих привітаннях та бенкетах не брав. Той шляхтич був не хто інший, як пан Януш.

Після того як Галина зникла з Замостя разом з Христіною, пан Януш зрозумів, що стара, як він казав, хлопка одурила його: одняла у нього дитину і, запевно, передала козацькому полковникові. Гнів та жага помсти запекли йому серце.

Розуміючи, що шукати Галину треба там, де був Чорнота, останній же був біля козацького гетьмана, старий шляхтич рішив їхати на Україну; та тільки поки тяглася війна, до того не було ніякого способу, коли ж війна припинилася і пан Януш почув, що на Україну виражають королівських комісарів, він поїхав до пана Кисіля, якого давно знав особисто, і умовив воеводу взяти його з собою.

Іхав на Україну пан Януш з єдиною метою помститись на дочці й на козакові, Кисілю ж та іншим комісарам він сказав, буцім би їде з тим, щоб умовити Чорноту, якщо він вже одружився з його дочкою, приєднатись до кателицької віри, як же ще не одружився, то примусити його до шлюбу.

Не відаючи про ворожі відносини пана Януша до свого зятя і турбуючись після прикрої розмови з Чорнотою про свою долю, Кисіль, вийшовши од козацького обозного і розказуючи на вулиці товаришам комісарам, у яку біду вони вскочили, гадав, що тепер пан Януш через свою дочку, дружину Чорноти, може стати їм у великій пригоді, і разом з усіма товаришами попрямував через місто до пана Януша.

Побачивши ще з сіней пригноблену постать старого шляхтича біля столу, Кисіль з співчуттям обізвався до нього:

— Сумує пан!.. І справді, є чого сумувати: наша справа виходє назле — на згоду з гетьманом дуже мало надії.

— Прешу вельможник панів сідати... — сказав пан Януш, підсуваючи до столу ослі. — Чого ж саме вимагає Хмельницький?

— Нема про що й говорити, — обізвався, сідаючи на ослі, пан М'ястковський. — Ліпше нам всім вмерти, аніж скоритися своїм хлопам!

— Вимоги Хмельницького — це саме глузування! — сказав князь Четвертинський. — Перше за все він вимагає, щоб уніятські костьолы зразу ж були віддані схизматикам і щоб про унію на всій Україні і згадки не було!..

— Нахабство хлопське!.. — скрикнув пан Януш.

— Підождіть далі! Він вимагає, щоб і римських, кателицьких, костьолів не було на Україні, аж поки він не дозволить їх одчинити!

— Га? — скрикнув князь Четвертинський. — Це у польському, кателицькому королівстві щоб не було костьолів?

— Всі жиди щоб зараз же вибиралися з України назавжди! — додав до розмови Кисіль. — Та щоб вся Україна, навіть з Галичиною й Покуттям, Військові Запорозькому належала, а гетьман України щоб не підлягав сеймові!

— Щоб скласти такі умови... — сказав пан Януш, — треба б бути або божевільним, або п'яним!

— Зрозумійте! — гукав у обуренні князь Четвертинський. — Він хоче бути вище за короля... Король підлягає сеймові, а він щоб йому не підлягав! Це правда, що нема чого й говорити про те, що верзе п'яний!

— Тепер, пане Януше, — повів розмову Адам Кисіль, — ми до тебе за порадою. Важучи на божевілья Хмельницького, ми от гуртом намислили, що найліпше б було прищепити козацькій старшині зраду і умовити когось з полковників прийняти од короля гетьманські клейноди. Хмельницького тоді король проголосив би бунтарем; козацтво поділилося б надвоє — почалася б між козаками колотнеча, і тоді польське військо зуміло б зробити козакам добре прохмілля! Може, ми при цьому дуже поспішилися й зробили помилку, що не порадилися з тобою, а важучи на те, що козацький обозний одружився з дочкою пана...

— Ви це запевно знаєте, що вони одружилися? — перебив пан Януш.

— Запевно. Пан Виговський сказав мені, що був у Чорноти сватом і що той брав шлюб на його очах, у Києві. Так от, ми й мали надію, що панова дочка, як шляхтянка, зробила вже вплив на козака і навернула його думки у бік Польщі... а до того ж чули, що Чорнота не один раз сварився з гетьманом і погрожував навіть скинути його з гетьманства... Ну, от ми й пішли до обозного у хату...

Пан Януш захвилювався:

— Знайшли ви його? Бачили мою дочку?

Кисіль вагався, як сказати батькові про його дочку неприємне.

— Бодай було краще не бачити! — встряв у розмову шарккий князь Четвертинський. — Не вмів, пане, влягати дочку!.. Вона не тільки не вплинула на чоловіка, а сама стала схизматкою й хлопкою!

Пан Януш вдарив кулаком по столу й скочив на ноги.

— То пан бреше!

— Що пан сказав? — схопившись за шаблю, скрикнув князь.

— Того не може бути, щоб моя дитина стала схизматкою! Її виховували кармеліти! — гукав пан Януш.

Князь Четвертинський вихопив з піхов шаблю.

— Якщо пан Януш не перепросить мене, то я одрубую йому язика за його образливе слово!

Обидва Киселі й М'ястковський кинулися поміж шляхтичами і деяк вгамували їх, доводячи Четвертинському, що пану Янушу тяжко було почути про ту ганьбу, що завдала йому дочка.

Коли всі трохи заспокоїлися, пан Януш сказав:

— Прошу вельможного князя пробачити мені, старому, і даю моє шляхетне слово, — що коли моя дочка стала схизматкою, то надалі вона не буде схизматкою!

Кисіль не зрозумів того, що сказав пан Януш, і перевів знову на свою справу:

— Так от, пане Янушу, коли я почав намовляти твого зятя до гетьманської булави, він напався на мене як лютий ворог і з ганьбою вирядив мене з хати. Та цього ще не досить, а от як розкаже він про те, до чого я його підмовляв, гетьманові, так ми всі можемо тоді загинути. От з приводу цього ми й прийшли до пана просити, щоб пан пішов до своєї дочки й попросив її умовити чоловіка, щоб не виказував гетьманові на нас.

— Просити свою дочку?.. Схизматку?.. — з обуренням скрикнув пан Януш. — Я повинен її примусити до того, а не просити. А де їхня хата?

Кисіль розказав докладно, де жив Чорнота.

— Добре, я піду! А тепер... а тепер...

Пан Януш не договорив, але гості зрозуміли, що йому тяжко їх бачити, і поспішилися з хати.

XXV

Вирядивши трохи нечемно свого непроханого гостя, київського воеводу, Чорнота скоро заспокоївся. Він був задоволений з того, що так рішуче й гостро відкинув пропозицію людини, яких на Україні звикли звати недоляшками. Це надало йому веселого настрою, і він, сміючись, почав розказувати Галині про те, що сталося.

— Хотіла б ти, Галочко, щоб я став гетьманом? — спитав він наприкінці.

— Ні, не хотіла б! — широко одповіла Галина. — Не хотіла б через те, що тоді ти ще менше бував би біля мене.

Він сів на лаву, ласкаво притяг її за руку до себе і посадив собі на коліна.

— Голубко моя! Як пригадаю я, скільки-то тобі за твій молодий вік довелося пережити, перетерпіти й перемучитись, так прямо жаль мене за серце бере з того, що й зараз я не можу дати тобі спокійного життя.

Молода жінка обхопила його руками за шию:

— Такі хвилини, любий мій, як оце зараз, запластою мені за все те, що довелося пережити.

Він одхилив з її чола волосся і пильно з коханням дивився у її великі, блакитні й глибокі, як далеке небо, очі.

За останні місяці Галина трохи зблідла на виду, а проте, стала ще красивішою, бо чудові очі її ще побільшали й стали виразніші.

— І спромігся ж Бог утворити таку вроду, як у тебе... — сказав він, палко цілуючи свою дружину. — Коли я, Галочко, побачив тебе вперше...

— Ой, не згадуй нашої першої зустрічі! — перебила Галина. — Мені соромно й досі... Коли ти обгорнув своїм жупаном моє оголене тіло, я зразу своїм серцем вгадала, що у тебе щире, лицарське й добре серце, і у ту мить моя душа вже поєдналася з твоєю. Страшна була та хвилинка, але й солодка...

— А чом же тоді, у Львові, ти, Галю, погордувала мною?

— Забудь про те, Іване! То я вивіряла себе. Мені ще здавалося, що непокірливість до батька не дасть мені бути щасливою з тобою. І я тоді перемогла своє серце... Та тільки після перемоги я зразу ж зрозуміла, що не можу жити без тебе.

Чорнота ще раз міцно пригорнув до серця свою дружину і, спустивши її з колін, встав з лави.

— А тепер знову треба одягати свого кармазина і знову на бенкет. Ну от уже, серденько, вирядимо гостей, збудемось скоро й комісарів і тоді поживемо трохи спокійніше. Я поведу тебе на Трубіж. Крига вже зійшла — поїдемо гуляти човном. Там гарно: вода аж реве, дерева віття свої у хвилях купають.

— Справді? От як славно! — весело говорила Галина, допомагаючи чоловікові убиратись.

Через хвилину він був одягнений і, поцілувавши жінку ще раз, вийшов з хати.

Галина лишилася сама, бо Христина була у пекарні біля свого діла. Надворі смеркалося. По кутках хати вже складалася тіні, і через кілька хвилин молодиді стало вже сумно.

Вона встала, щоб іти до пекарні та загадати Христині запалювати у хаті світло, але почувла, що у сніні хтось увійшов.

— Ти чогось вернувся, Йване? — спитала Галина, гадаючи, що з якоїсь причини повернувся чоловік.

На своє питання вона не діждала відповіді, а замість того у світлицю важкою ходою уступив її батько. За той час, що Галина не бачила батька, постать його дужче зігнулася, а сиві вуси більше звисли донизу.

Не вважаючи на темряву, Галина розгляділа батькові очі. Мороз пішов по її тілові з його погляду, і, захищаючи себе руками, неначе од примари, вона поточилася од батька на другий край світлиці.

— Тікаєш од батька? — з лютим посміхом спитав пан Януш.

— Таточку... не дивіться на мене так... простіть мене! Галина кинулася до батькової руки, щоб поцілувати її, але він з серцем одпихнув її од себе:

— Геть!.. Хлопка не може бути мені дочкою!

Вона все ж таки припала йому до ніг:
— Таточку... простіть мене за те, що вчинила!.. Я ж кохала... і ви ж колись кохали!

— Геть, безсоромнице! — одпихнув він знову. — Говори мені: правда тому, що ти перейшла до еретичної схизми?

— Бог один для всіх, тату!.. Я взяла віру свого чоловіка! Пан Януш здригнувся, неначе хтось простромив йому серце гострим залізом.

— Будь же проклята та хвилинка, коли ти на світ народилася! Будь проклята ти сама, що познущалася над пам'яттю своєї нещасної матері, а мою сиву голову вкрила ганьбою! Кістками твоєї матері, що ти порушила у гробі, я тебе проклинаю!

— Таточку!.. — дивлячись на батька очима, повними жаху й благання, говорила Галина. — Пожалійте мое молоді життя! Зніміть своє прокляття! Невже ви скотіли моєї смерті?

— Так! Смерті я скотів! І ти вмреш, погане насіння, якщо не вчиниш зараз же того, що я вимагаю!

Галина слухала його, сперши дух.
— Ти зараз же покинеш цю смердючу хлопську хату, поїдеш разом зо мною до Варшави і там після покути, яку покладе на тебе святий примас, ти знову повернешся до святої римської віри!

— А мій чоловік, тату? — жахливо скрикнула Галина.

— То вже я поклопочуся, щоб твій шлюб з схизматиком проголосили недійсним, і ти знайдеш собі іншого, відповідного до твого шляхетного роду, чоловіка.

— Ні за що в світі! — ламала руки Галина. — Я не можу жити на світі без Івана. Я кохаю його більше за життя!

— Ти кохаєш вовка!.. Ворога свого народу! Само пекло тебе породило!

— Благаю вас, таточку: дайте мені жити... Я тільки тепер зазнала щастя, і ви, мій батько, хочете його відняти!

— Ага... плодити хочеш ворогів своєї батьківщини і святої віри? Не буде сього! Уостаннє кажу тобі: або ти підеш зо мною, або вмреш! Ти знаєш мою вдачу!

У руці старого шляхтича заблищав витягнений з піхов чингал.

— Я не можу!.. Вирвіть у мене серце! Я не можу зректись Івана!.. — захищаючи себе руками, говорила Галина.

У ту хвилину, зачувши гомін, до світлиці вбігла Христина і, скрикнувши, вхопила розпаленого шляхтича за руку.

— Згляньтесь на Бога, пане!.. Рідну дитину?..

Пан Януш обернувся, і очі його засвітилися, мов у вовка:

— А, зраднице, ти тут!.. На ганьбу мені ти вигодувала це насіння!..

Рух руки — і у серце старої жінки увійшло гостре залізо. З галасом кинулася Галина до своєї названої матері, але

назустріч їй блиснув у руці батька скривавлений уже чингал і увійшов їй у груди по саме держало.

Впала додолу Христина, впала й Галина. Без крику й муки впали вони, бо рука старого шляхтича, дарма що була стара, вміла улучати у серце. З божевільними очима

стояв пан Януш між двома трупами. Підлога хутко вкрилася теплою кров'ю, що вже підмочила й його сап'янці;

з чингала кров вбігала краплями йому на кунтуш, але старий шляхтич нічого того не помічав. Пекуча, настирлива

думка опанувала його істотою: «Чи зняв він тепер ганьбу з свого шляхетного роду?»

Морок у хаті густішав і, зрештою, застилав кутки й підлогу...

Мороз пробіг по тілові старого. Тіні вбитих встали йому на очі по всіх кутках хати і дивилися на нього вогненними, повними благання очима.

Мов божевільний, вибіг старий шляхтич з хати і, встроивши у піхви скривавлений чингал, пішов вулицею. Куди він ішов, він того не знав, та те й не цікавило його. Йому

треба було тільки розв'язати питання, чи зняв він тепер ганьбу з свого шляхетного роду, чи ні; до всього ж останнього йому було байдуже.

Пан Януш йшов довго, пригноблений своїм питанням, аж поки будинки Переяслава скінчилися, а перед його очима розісталися темні од вечірнього туману хвилі Трубежу... Не спиняючись, пішов він далі понад кручами річки, не звертаючи на них найменшої уваги і не знаходячи у собі відповіді на питання, що давило його мозок.

Не розв'язалося ще те питання, як в голову йому вдарило нове:

«А де ж той рід твій... — питало його сумління, — що його честь ти рятував такою дорогою ціною? Чи не один же ти лишився з усього твого роду?»

Розпачливий зойк вибився з грудей старого... Нащо ж йому топтатись ще на цьому світі? Для кого... й для чого?.. І чого сподіватись?

Непереможна сила розпуки потягла його до кручі і штовхнула униз, де глибоко під ногами чорніла вода. Гулко плеснули хвилі Трубежу, приймаючи тіло запеклого ворога козацтва, і навіки сховали його під собою.

Пізно уночі повернувся Чорнота до своєї хати і, побачивши, що сіни не замкнуті, розгнівався на Христину разом занепокоївся. Щоб засвітити світло, він прямо з сіней увійшов у пекарню.

— Христино! — покликав він стиха.

Ніхто не обізвався. Збентежений ще більше, він викресав вогню, роздмухав його й засвітив каганець.

Христини у пекарні не було.

Передчуваючи недобре, хутко пішов козак у світлицю, держачи у руці каганець. Тьмяне лове світло блимало йому перед очима, і він не зразу розгледів і не зразу зрозумів, що сталося... Але згодом розплющені очі Галини, що напружено дивилися на стелю, і ціла річка крові на підлозі сказали йому все...

Каганець випав з руки загартованого у січах козака, і людські згуки, схожі на рев простреленого кулею звіра, вибилися з його грудей...

На ті незрозумілі вигуки, що через розчинені сіни досягали вулиці, збіглися сусіди і, запаливши світло, знайшли Чорноту прикипівшим до трупа своєї передчасно покинутої світ, молоді, коханої дружини.

Прочунавши од тяжкої недолі і поховавши укохану дружину разом з вірною Христиною, Чорнота не зразу довідався, чия рука одняла у нього щастя, і тільки через кілька день, коли хвилі Трубежу викинули смердючий труп пана Януша наверх і про те стало відомо всьому Переяславу, він зрозумів, що Галина загинула од руки свого батька.

Колись жвавий та веселий, Чорнота після смерті Галини став сумний та замислений. Нудьга за молодією дружиною не покидала його й на хвилину, а до тієї нудьги приєдналося ще каяття у тому, що своїм коханням він згубив того, кого так ніжно любив. Про гетьманські бенкети Чорноті стало огидно тепер і згадувати, і він просив Хмельницького назавжди увільнити його од обов'язку бути його мало не щоденним гостем. Один з своєю журбою ходив він на дошину своєї дружини і сидів там з ранку до ночі, та, може, не вертався б до хати й на ніч, коли б не побратим Криця, що, піклуючись про його життя, оселився у його хаті, не приводив його на ніч додому.

Скоро час бенкетів у Переяславі минувся. Чужосторонні посланці пороз'їздилися. Згода між королівськими комісарами й гетьманом Хмельницьким не склалася, і комісари мусили вихати з Переяслава ні з чим Король польський зібрав нове військо, і воно, наступаючи на Україну, вже одібрало од козаків всі землі по Збараж. Починалася знову боротьба за визволення України од Польщі.

Як провадилася та боротьба, як лилася знову кров українців та поляків і як гуляла по Україні воля разом з козацькою шаблею, все те читачеві розкаже історія України, ми ж скажемо тут коротенько тільки про те, що доторкалося полковника Чорноти.

Всю війну 1649 року Чорнота лишався військовим обозним, і поки гетьман з головним військом ходив під Зборов навперейми польському війську, що йшло на Україну під приводами самого короля, він держав у облозі Збараж з військом великого польського войовника, українця по крові, Яреми Вишневецького, і хоч був Чорнота під Збаражем знову з самим поспільством, а проте, не дав подякам видертись з облоги і прилучитися до короля.

Тут же, під Збаражем, Чорноту чекало нове розчарування: гетьман Хмельницький, погромивши упень військо польського короля під Зборовом і маючи його самого у своїх руках, не скористувався з того й випустив його

з рештою війська на волю, маючи всю ту саму свою незмінну надію й бажання жити з Польщею по-братерському.

Зневірившись у розумі й хисті гетьмана, Чорнота зрікся бути йому близьким підручним, odmовився од посади військового обозного, не схотів узяти й полковницького уряду і хоч не покинув війська зовсім, але лишився вільним од усяких обов'язків, військовим старшиною.

Сумні думки Чорноти про майбутню долю України через помилки Хмельницького скоро справдилися: року 1650-го король польський зібрав величезне військо у триста тисяч вояків і пішов на Україну війною під той час, коли козаки, стомлені двохрічними походами, порозходилися по домівках. Хмельницький покладав багато надій на свого спільника, кримського хана, та тільки коли ворожі війська зішлася під Берестечком, хан з ордою утік, захопивши у бранці й самого Хмельницького.

Лишившись без спільників і без гетьмана, козаки люто билися кілька днів з утроє сильнішим ворогом, а далі, не маючи собі нізвідки потуги, наказний гетьман, славний Богун, почав переводити козацьке військо на другий бік річки Пляшівки, щоб непомітно вийти з табору; на оборону ж задніх він лишив три тисячі козаків з полковником Нечитайлом.

Побачивши, що під Берестечком гинуть всі здобутки козаків, придбані за три роки нелюдської боротьби з поляками, а з тим разом гине й воля України, Чорнота не хотів пережити цієї недолі і востався товаришем при козацькій залозі, що лишалася у козацькому таборі на видиму смерть.

Всю ніч і весь ранок переводив Богун через греблі козаків: перевів всі повки кінні й піші, перетяг і гармати, так що у таборі лишилося тільки поспільство — кухарі, обозні та по окопах залоза. Все йшло неначе на добре: поляки не знали про те, що робиться у козацькому таборі, та, на нещастя, біля півдня один необачний козак налякав поспільство, сказавши, що воно лишилося у таборі без ніякого захисту. Перелякані селяне з галасом кинулися щільними натовпами до мостів, завалили їх своєю вагою і почали гинути у річці й болоті, поляки ж, почувши той талас, довідалися про те, що робилося у козацькому таборі, і вдарили на окопи, де стояла козацька залоза, великою силою війська.

Перехрестилися Нечитайло й Чорнота і умовили козаків битись до останнього, щоб не дати полякам повистинати у таборі неузброєне поспільство.

Міцно стояли козаки й недешево віддавали своє життя, та неможливо було їм вдержатись: табір козацький був дуже великий, окопи були довгі, розкидані, й козаки розпорошилися по них рідко; поляки ж набігали цілими повками й давили їх своєю кількістю.

Позбігалися козаки у невеличкі купки, стали всі спинами усередину, а списами до ворогів, понакладали навкруг себе купи ворожого трупу та й самі наложили своїми головами за рідний край.

Чорнота сам шукав собі смерті на покривавлених окопах і кидався на ворогів, мов звір. Жага помсти за зрадливі вчинки короля проти його рідного народу та засліплена ворожнеча до поляків за загублену, неповинну душу Галини надавали йому нелюдської сили, і вороги гинули од його руки десятками; та тільки втома робила своє — рука полковника німіла й не хотіла його слухати. Поляки оточили його великим натовпом, і, одмахуючись шаблею, він щойно хвилини сподівався собі смерті... Аж тут серед колотнечі почув він голос, що здався йому по знаку:

— Живого беріть! Це полковник Чорнота, запеклий наш ворог. Бийте його по голові ратищами, та не на смерть! Чорнота обернувся на голос і пізнав пана Преслава. У ту ж мить його було вдарено по голові, і він впав непритомний.

Через тиждень Чорноту, з покрученими за спину руками, вели під вартою до Варшави тим шляхом, що прямував поуз Замостя. Бартував полковника з цілою хоругвою гусарів пан Преслав, що захопив його у бранці.

Про те, що Чорноту захоплено, знав уже навіть сам король і звелів його, як одного з найближчих радників Хмельницького, що весь час намовляв гетьмана йти на Варшаву, одвезти до столиці і там привселюдно четвертувати.

Недалеко од Замостя пан Преслав спинився на ніч на лісовій галявині. Поляки порозсідували там коней і захожувалися коло вечері, Чорнота ж сидів на землі, притулившись до дуба.

На землю вже спадала ніч. Птаство у лісі потомилося, і замість його веселого щебетання понавколо засюрчали цвіркуні та запалили свої ліхтарики блищаки. Лісова тиша закликала до покою, і Чорноті теж забажалося покою нерушного... у тому царстві, де ніхто б уже не кепкував з ув'язненого бранця, як кепкував з нього під час всієї подорожі пан Преслав.

Придивившись до дерев, що оточали лісову галявину, Чорнота пізнав сухого дуба, що стояв за кілька кроків од нього: біля того дуба він обідав, коли вів з Лабунів козаків на штурм Замостя. Зразу ті часи його життя, коли він поранений на штурмі лежав у Лабунах, а Галина прийшла до нього з Замостя, щоб біля нього ходити, встали у згадках козака до самої останньої дрібниці, і Галина уявлялася йому тепер як свята мучениця, як янгол, що сходить з неба тільки для того, щоб освітити його душу й надати певного щастя його бурлацькому козацькому життю.

Як любо здавалося йому тепер тут, біля тієї оселі, де вони з Галиною едналися душами.

«Вмерти б тут, біля того місця, де я зазнав найбільшого щастя! — впало у голову козака. — І як би гарно було не дати ворогам поглумитись над моєю мукою й посвяткувати мое прилюдне катування!.. Нащо їхати за смертю до чужої Варшави, коли можливо здобути собі вічний спокій тут, де вітала, а може, вітає й зараз, свята душа його коханої. Та тільки як перенести себе у те чарівне царство довічного покою, коли не маю зброї і до того ж мені покручено руки?»

У ту мить погляд козака знову впав на сухий дуб.

«А він же міцний... крем'язний, як залізо... — промайнуло у голові козака. — Об нього головою... і душа полетить до неї...»

— Що, проклятий хлопе, замислився? — почувся голос пана Преслава. — Мабуть, несолодко їхати на смерть. Ха, ха! Ти ж все намовляв Хмельницького, щоб іти разом на Варшаву; ну от тепер ми й уволимо твоє бажання: покажемо тобі не тільки Варшаву, а ще й ту шибеницю варшавську, що на ній будуть тебе четвертувати!

Чорнота подивився на шляхтича поглядом, повним зневаги й зневаги, і, скочивши на ноги, побіг до сухого дуба.

— Держи, держи! — гукнув пан Преслав, кинувшись переймати козака; та тільки було вже запізніло: біля дуба почувся хряск кісток, і Чорнота з розбитою головою впав мертвий на траву.

БОРЦІ ЗА ПРАВДУ

Історичне оповідання

Весна почала вже вбирати степ у зелені шати, оздоблені різноколіровими квітками. Від краю до краю неба, скільки оком глянь, простягся той степ тихий, покійний і рівний, як море у теплий безвітряний день. Ні ярочка у степу, ні горбочка... Тільки могили, нерухомі степові вартові, край неба бовваніють, про минуле згадують...

Тільки орел, що розпластивши у повітрі могуті крила, кружляє під самою хмарою, спромігся розглядити, що серед того зеленого моря, глибоко у нього пірнувши, біг кіньми невеликий гурт козаків. Мов чорні комашки, посувалися ті козаки по безкрайому степу з півночі на південь, все далі та далі від рідної України, туди, де віра погана, де неволя бусурманська — розлука християнська.

То їхав Богдан Хмельницький з своїм сином Тимошем та з славними товаришами Богуном, Джеджалієм, Бурляєм, Довбнею та Влучком. Вони їхали з Січі Запорозької до хана кримського просити його помочі на поляків, що повернули славне козацтво на хлопів, поодбирали собі у козаків ґрунти й маєтки, запродали жидам святі церкви і ганьбили те, що є найдорожчого у людини, — ганьбили честь жінок та дівчат українських.

Попереду на буланому огирі красувалася велична й могутня постать Богдана Хмельницького. Його червоний жупан з довгими вильотами брав у себе очі, мов пишний мак, що зацвів серед зеленого степу. Високе чоло Богдана поділялося надвоє глибокою зморшкою, над очима його збігалися до купи рясні брови, а довгі вуса, обгорнувши уста півколом, мов застигли у своїй пишній красі. На всій постаті козацького ватажка відбивалася глибока дума й рішучість.

Не за легку справу брався Хмельницький. Він брався за ту саму справу, що через неї Наливайко, Сулима й Павлюк загинули лютою смертю під руками катів, за справу визволення України з-під лядської кормиги... Козацької сили немає... Реєстрові козаки у ярмі й покірливі гнобителям своєї батьківщини... Навіть коло самої Січі Запорозької стояла польська залога, що зараз гналася за козаками, намагаючись захопити непокірливого чигиринського сотника і запровадити його у Варшаву на ганебне катування й страту.

Поруч з Хмельницьким з одного боку їхав крем'язний, як дубовий пень, довговусий козак Богун та високий, мов дзвіниця, Джеджалій. У обох запорожців були за плечима рушниці, біля боку шаблі, за поясом пістолі. З другого боку від Богдана басував конем син його Тимош, бравий чорновусий парубок, у блакитному жупані, а позаду їхали запеклої вдачі козак Довбня, з келепом замість шаблі біля боку, та два посивілі вже січовики — Бурляй та Влучко.

Зброя цього останнього запорожця теж одрізнялася від зброї товариства — за плечима у нього замість рушниці був лук та сагайдак з стрілами. Влучко не любив рушниць і глузливо звав їх пукавками, додаючи, що вони на полюванні тільки полохають дичину, а на війні виявляють вояків ворогам. Влучко давав перевагу луку та стрілам, «бо ними», говорив він, «ще за дідів і прадідів наші козаки стріляли». Зате ж і справді другого такого влучака, як він, не було на всьому Запорозжі.

— Про що замислився? — звернувся Богун до Хмельницького. — Дасть Бог, все вийде на добре. Нам тільки б за допомогою орди взяти хоч одну добру перемогу над аяками, а там повстане вся Україна, заблищать ножі та списи, і будеш ти гетьманом.

— Або на шибениці... — обізвався Богдан. — Або жили з мене живого тягтимуть... або спечуть, як Наливайка.

— Чи від тебе це чую, Богдане? — здивувався Богун. — Ти страхаєшся? Ти вагаєшся?

— Ні, не страхаюся! — рішуче одповів Хмельницький. — Хоч би воно й сталося так, то не боюся. Або смерть мені, або воля Україні! Коли б я боявся смерті, то не поліз би у пашу звіру, що його сам роздратував. Адже не забув ще хан того, що я з запорожцями попавив та поруйнував береги його Криму, а до того ще потопив п'ятнадцять бусурманських кораблів з крамом та військом. Чи не наготовив він задля мене, замість помочі, довічну неволю або смерть!

— Ні, того не бійся! — обізвався Джеджалій. — Сміливого ворога хан поважає. Татарські хани завжди були лицарями, і через те, що ти сам ідеш до хана своєю волею, тобі не буде зроблено ніякого лиха. Бурляєві, що теж морем водив козаків і Синоп поруйнував, теж, на мою думку, нема чого боятися, а от мені, так справді, коли б не здобути лиха за те, що зрадив я свою, бусурманську, віру та приєднався до вас, запорожців.

— Ви всі складаєте мій почот,— сказав Богдан,— і якщо моя справа вийде на добре, то з вас нікого не насміють зачепити.

«Он як усім виходить на добре,— подумав собі Богун,— а чи складеться ж так і мені?.. Чи знайду я свою кохану дівчину, свою наречену, Марину?»

Іван Богун був походженням з стародавнього шляхетного роду, що мав предківщину, хутір біля річки Бугу, недалеко Вінниці. Наречена Богунова, Марина Михнюківна, що він її зараз згадував, була шляхтянкою українського роду.

Михнюки й Богун були сусідами і по-сусідському приятелювали, а коли у Михнюків народилася дочка Марина і вони справляли її хрестини, Богуни висватали її за свого сина Івана, хоч йому вже й було тоді п'ятнадцять років. З того часу наречені мало коли й бачилися, бо Іван вчився у бурсі, а далі козакував і був здебільшого на Запорозькій Січі або у походах; Марина ж зростала на хуторі батьків, а освіту доставала від вчителя-німця.

Все те щасливе життя Богунів та Михнюків давно минулося. Іванові батьки померли, а предківщину Богунів, за його участь у повстаннях Павлюка та Острияниці, було сконфісковано. З родини Михнюків у повстаннях брав участь тільки дворідний брат Марини, але й цього було досить, щоб сусідні польські пани одібрали їхній маєток собі.

Покривджений та збіднілий Михнюк мусив задавити у своєму серці почуття помсти і подався річкою Бугом на південь шукати вільної землі. Оселився він знову-таки біля Бугу, там, де впала у нього річка Кодима, збудував собі хату і почав розводити сад.

Про Івана Михнюки давно не мали ніякої звістки, але він пам'ятав заповіт батьків і торік одшукав Михнюків у новому хуторі. Загартований уже під ті часи у бойовищах козак побачив тут чарівної вроди карооку дівчину, свою наречену. Марина, що зустріла його як дитина, щодали почала заглядатися на молодецьку постать козака іншим поглядом і стала його соромитись.

Пробувши у Михнюків два місяці, Богун вдруге посватав Марину і став її нареченим уже з власної згоди дівчини. Проте побратись нареченим не судилося. Богунові небезпечно було жити на Україні, бо поляки шукали його голови; і через те він, порадившись з Михнюками, намірився податись на запорозькі землі, аж на Самарь, і повернутись за Мариною вже після того, як збудує там собі зимовник.

На чому Богун став, те й вчинив, але прибувши зимою до Бугу, він знайшов тільки димар від Михнюкової хати та обгорілі колоди; розпитавшись же по околицях, довідався, що восени набігала сюди орда і старих Михнюків повбивала, а його наречену, його запашну квітку Марину, забрала у полон і погнала до Криму.

Богун був боляче вражений і засмучений цією пригодою, бо щиро кохав наречену. Веселий та жвавий до того часу, він став тепер сумним, і ніхто вже, навіть серед веселого товариства, не чув більше його сміху. Проте, повернувшись до Січі, Богун почав добувати грошей, щоб викупити Марину з неволі.

Під той саме час до Січі прибув Хмельницький збирати товариство, щоб підняти на поляків. Богун перший приєднався до нього, і коли той налагодився їхати до Криму за хановою допомогою, Богун поїхав разом з ним, маючи надію при цій нагоді одшукати й викупити свою наречену.

Деякий час після розмови козакі їхали мовчки. Коні їхні хотіли пити і бігли тихше. Сонце пекло по-літньому й наганяло дрімоту. Птаство цвірінькало поміж зеленою травою й виспівувало у повітрі, поки, зачувши під небом орлячий клекіт, враз принишкло й поховалося.

— Ану, панове,— обізвався молодий Хмельниченко,— гляньте угору! Якщо влучить хто-небудь з нас в орла, то буде Україна вільна од ляхів, а як ні, то будемо на палях!

— Почав уже свої вигадки! — з ухмилкою на вустах обізвався його батько.— Ніколи ти його не влучиш!

Тиміш узяв до рук рушницю, націливсь і стрельнув. Орел хитнувся набік, але скоро знову розпластав крила і почав кружляти над степом.

— Не влучив! — сказав засмучений козак.— Ану ви, дядьку Джеджалію.

Джеджалій націливсь і стрельнув, але наслідки були такі самі, орел немов драгував козаків і наче висів у повітрі над їх головами.

— Мабуть, куля не досягає! — сказав Джеджалій незадоволено.

У ту мить позад Богуна застогнала тятива під рукою Влучка, і гнучка стріла жалібно заголосила, піднімаючись вище та вище під небо. Ось її вже не чути... Всі, сперши дух, дивляться угору, де в блакиті неба ширяв степовий хижак. Аж ось він раптом підкинув угору крилами так, що вони вдарилися одно об одне, клубком перекинувся кілька разів у повітрі, неначе з чимсь змагаючись, і каменем впав.

козакам до ніг, розкидавши свої, колись могучі, а зараз безсилі крила... Стріла влучила хижакові у груди і гостряком рихви виглядала з його спини.

Скрики здивування й радості пролунали в степу.

— Ну й Влучко! Ну й козак добрий!

— Спасибі вам, Петре, велике! — кинувся Тиміш до Влучка. — Ви врятуєте Україну!

— Якби-то так легко було врятувати нашу неньку! — з задоволеною ухмилкою одповів старий запорожець.

Козаки попростували далі. Хмельницький вже не боявся польської погоні, бо козаки зараз були у татарських степах, куди поляки не насліді б забігти. Він прямував тепер до Перекопу, де беєм був його давній ворог, а по лицарству приятель, Тугай-бей. Богдан мав надію, що Тугай-бей, поважуючи лицарство, не буде помщатись. І козацький ватажок не помилився: Тугай-бей став йому у великій пригоді.

II

Від тяжких мук, що їх зазнала Богунова наречена Марина під час перегону її з невольниками з України у Крим та від пекучої розпуки через смерть батьків, вона стала зовсім байдужа до своєї власної долі. Дівчина почувала тільки те, що жити на світі далі вона не може і повинна якось заподіяти собі смерть. Увесь час, поки її вели до Бахчисарая, Марина тільки й думала про те, як би досягти своєї мети. Тим часом врода Марини та її розум і шляхетське виховання скоро звернули на неї увагу ханських прибічників, і найближчий до хана мурза Хамамбет поставив її перед ханськими очима.

Тільки тепер, коли хан уп'явся у молоду дівчину своїми ласими очима, затріпотіла Марина за свою долю, душа її поїнялася смертельною розпукою, світ заступився туманом, і вона, зомліла, скилилася до рук Хамамбета.

Коли Марина прочунала, вона була вже у гаремі, на м'якому ліжку, серед розкошів та пахоців, а біля неї сиділа циганка Астара, приставлена до дівчини за служницю.

Астара давала Марині щось нюхати, а далі умовила випити якогось зілля, що від нього по всьому тілові дівчини пішло тепло і вона підвелася.

Проживши після того який час у гаремі, Марина дуже полюбила циганку, бо та щиро до неї ставилася і співчувала її горю. Вони були майже землячки. Кочуючи з чоловіком

понад Дністром, Астара знала українську мову однаково, як і свою циганську. Марина давно вже розповіла Астарі про своє життя, тяжку смерть батьків та нудьгу за милим козаком, її нареченим; циганка ж, що за весь час свого невільного життя у Бахчисарая вперше зазнала ласку, всім серцем прихилилася до дівчини і теж розповідала їй про своє життя. Плачучи, циганка розказала, як щасливо вона кохалася з своїм чоловіком, як придбала трійко діточок, як курчаток маленьких, і як одного дня набігли до Дністра татари, побрали всіх у неволю і розлучили її з чоловіком та з дітками-підлітками.

— Тому минуло більше як дев'ять років, — говорила, втираючи сльози, Астара, — і моя менша доня, нещасна зіронька, моя Заря, повинна б бути зараз такою, як і ти. Але де вона? Де? Кого втішає своїм дитячим тілом? Чиї очі веселить своєю дівочою красою?

У такі хвилини обидві невольниці, стара й молоденька, разом плакали, пригорнувшись одна до одної, як дві рибоньки, викинуті на берег.

Марина знала вже, що мусить стати жінкою хана, і навіть переболіла вже з приводу цього серцем. Вона знала, що її нема звідки сподіватися порятунку, і звикла вже до тієї гіркої думки, але як тільки у її покої приходив хан, вона з жахом ховалася від нього, бо бачила у татарині вбивцю своїх батьків і ворога любої батьківщини її, України. Цього почуття огиди до хана вона не мала змоги перемогти й охоче приймала кару за непокірливість йому, а все-таки не корилася.

Боліючи за молоду дівчину серцем, Астара одного разу спитала її:

— Хочеш, Газізію, — так по-татарському звали Марину, — я зроблю так, що хан не буде тобі огидливий?

— Не зви мене, Астарочка, Газізією. Мені не любе це бусурманське ймення. Зви мене Мариною. Нехай хоч рідне ймення нагадує мені про Україну. А як же ти можеш зроби, щоб хан не був мені огидливий?

— Дам тобі такого зілля, що як вип'єш, то й покохаш хана, і тоді будеш собі жити щасливою.

— Покохати хана? — жахливо скрикнула Марина. — Бояроне Боже від того!.. Я кохаю іншого.

— Того ти забудеш! — перебила циганка. — Та й нащо його пам'ятати? Тільки мука одна.

— Ні, нізащо в світі. Нехай ліпше візьме мене бусурман примусом, нехай буду боліти серцем і мучитись, а щоб за-

бути Івана та покохати бусурмана, та не дай того Боже! Не дай мені такого зілля, Астарочко... не дай! Зроби ліпше так, щоб я стала ханові нелюба і він од мене одсахнувся.

— Нічого, дитино моя, не було б з того доброго... — сказала журливо Астара. — Нелюба будеш ханові, то подарує він тебе якомусь мурзі, старому ласунові, і буде тільки на гірше. Така вже твоя доля, бідна моя бранко, щоб свого щастя не мати, а бути за втіху ворогові!

Розпач опанував душею молодій дівчини з речей циганки. — Ой Боже мій... Боже мій! Мати Божа! — заридала Марина. — За що ви покинули мене, сиротину? Отрути мені дай, Астарочко! Щоб не достатись мені на ганьбу... щоб збутися своєї гіркої долі.

Астара почала милувати дівчину й заспокоювати, а щоб чимсь її розважити, перевела розмову на бахчисарайські новини.

— Знаєш, Мариночко, до хана приїхали гості з вашого краю, з України?

— Наші козаки до хана в гості? — здивувалася дівчина. — До свого одвічного ворога? Ніколи того не може бути!

— Так вони не гостювати прибули, а просити помочі на ляхів. Хочуть Україну з-під ляхів визволяти.

Сльози враз зникли з карих очей дівчини, й у них загравав промінь радісної цікавості.

— Невже справді? — скопилася вона. — Хто ж саме прибув? Може, чула, Астарочко, так говори!

— Чула від євнухів, що Хмельницький прибув з сином та п'ятьма товаришами.

— Хмельницький? Чула про нього. Іван оповідав, що ходив колись з Хмельницьким у Чорне море. Так він хоче визволяти Україну? Ой леле, яке щастя! Помози йому, Господи! Мій Іван тої думки, що коли б ляхи не задавили Україну та не знищили козацтва, то ми давно б завоювали татарів і ввесь їхній поганій Крим унівець сплюндрували. Тоді б не було кому ані гнобити нас на нашій землі, ані руйнувати Україну та забирати людей наших у неволю. А що ж, Астарочко, як до того ставиться хан? Не чула?

— Навряд чи те станеться, бо, кажуть, хан лютий на козаків і на цього самого Хмельницького за те, що вони завжди його царство воювали. От козаки вже тиждень в Бахчисараї живуть, а хан досі не пустив їх перед свої очі.

Марина замислилась. Поміж брівоньками дівчини складалася смужка, щічки заграли рум'янцем, а сама вона важко дихала й дивилася кудись набік, неначе бачила там одповідь на якусь думку. Згодом Марина встала з софи і почала розмову вже голосом людини, що на чомусь уже стала.

— А як ти гадаєш, Астаро, хан допоміг би козакам, коли б я його про те благала?

— Ти, дитино? — здивувалася циганка. Проте згодом, обміркувавши питання Марини, вона додала: — А може, й справді хан вчинив би по твоєму бажанню, коли б ти стала до нього ласкавішою. З усього виходе, що він тебе покохав не хижачьким коханням, щоб аби дівоцтво взяти, а певним, щирим коханням. Інший в свого гарему дівчині за непокірливість давно б звелів голову зняти, тебе ж він жаліє і наказує тільки злегка бити різками.

— Так я його благатиму! — сказала рішуче Марина і почала чепурити своє волосся та вбиратися у саетове татарське вбрання. — Адже я вже досить добре розмовляю по татарському, Астарочко?

— Добре! Хан зрозуміє!
Коли увечері того дня хан навідався до Марини, вона не ховалася од нього, як звичайно було, під килими або за софу, а зустріла його чемно й ласкаво.

Хан Іслам-Гірей був ще не старий, і в його не дуже довгій рудій бороді тільки подекуди почала вибиватися сивина. Як для свого часу, він мав добру арабську освіту. Услесливість прибічників та невольничя покірливість давно набридли ханові, й упертість Марини разом з її соромливістю дуже приваблювали його до неї.

Побачивши сьогодні дівчину ласкавою й непохливаю, хан зрадів. Веселий, він сів на софу й з посміхом почав розпитувати Марину, через що вона так його боїться.

— Великий царю! — сказала Марина. — Ти, хочеш, щоб я стала тобі дружиною, а як те може статись, коли я бачу в тобі свого лютого ворога.

— Який же я тобі ворог? — спитав здивовано хан. — Глянь, ти бранка, невольниця, а в яких розкошах ти перебуваєш! Вороги так не чинять. Ти повинна почувати себе щасливою, бути мені вдячною і любити мене!

— А хіба пташка любить ту людину, що замкнула її у золоту клітку? Ти зроби так, щоб ці покої не були мені тюрмою.

Горде чоло Іслама стало суворим.

— Це неможливо, — одповів він. — По нашому закону жінки повинні жити в гаремі.

— Я не на волю натякаю, — перебила Марина. — Ти зроби так, щоб я тебе покохала, а для цього треба, щоб я не дивилася на тебе як на ворога своєї рідної країни. Ви, татари, одвіку тільки пили нашу кров, жили працею наших невольників і втішались нами, дочками України. І ти чинив те саме. Як же я можу покохати тебе, ворога моєї рідної землі?

Хан ще дужче насупив брови.

— Ти дуже смілива і невдячна! Коли так, то я примушу тебе стати моєю жінкою, хоч би довелося забити тебе на смерть!

Марина не злякалася. Вона сіла на подушку біля хана, поклала свої руки йому на коліна і, ласкаво зазираючи йому в очі, почала говорити:

— Царю мій! Ти маєш силу й владу, щоб узяти моє тіло, але нащо воно тобі, коли я не дам тобі свого серця й душі? Хіба мало у тебе жінок, навіть красивіших за мене? Коли бажаєш серця мого й мого кохання, то стань спільником Хмельницького й допоможи йому визволити Україну з-під лядської кормиги. Тоді я знатиму, що ти брат мого народу, а не ворог, і вір — я покохаю тебе всім серцем і дам тобі таке щастя, що другого такого не може бути на світі.

Хан сидів на софі мовчки, замислений, але зморшки у нього на чолі порозходилися. Марина зрозуміла, що перемога недалеко, і припала йому до колін усім станом.

— Ти, царю, великий і могутній! Ти не побоїшся піти війною на Польщу і допоможеш Україні визволитися й набуті міці?

Хан млів від тепла молодого дівочого тіла, але не хотів того виявити і не хотів дати згоду відразу.

— Це не така справа, — одповів він через скільки хвилин, — щоб тут її з тобою рішати. Побачуся з Хмельницьким, тоді й обміркую, що вчинити.

Побалакавши після того з Мариною ще з півгодини, хан помилював її рукою і, поцілувавши у чоло, вийшов з покою.

III

Через день після розмови з Мариною Іслам-Гірей зібрав до палацу всіх своїх мурзів на пораду. У найбільшому покої ханського палацу вся підлога була застелена коштов-

ними килимами, а попід стінами довгими рядами стояли м'які софи. На тих софах, підобгавши під себе ноги, сиділи, загорнуті у різноколірові халати, сивобороді мурзи, молодші ж із них, що не вмістилися на софах, сиділи поперед них на шовкових подушках. Всі з увагою й острахом дивилися на хана, що сидів на окремій, найвищій софі, і чекали почути його власне слово.

— Знаєте ви всі, — почав, не поспішаючись, говорити хан, — яку велику шкоду чинять нам споконвіку козаки. Не буду вже я згадувати про ватажків їхніх Вишневецького, Сагайдачного, Кішку та Сулиму... Ті вже всі стали перед грізні очі Аллаха і прийняли од нього кару за свої вчинки... А от і в недавні роки козаки робили багато шкод нам з отаманом Бурляєм та Хмельницьким. Тепер цей самий Хмельницький прибув у моє царство просити моєї помочі на поляків. Так от я й скликав вас, поважні мужі, щоб разом обміркувати, чи корисно нам допомогти Хмельницькому та йти з ордою на польські землі, чи ні.

Один по одному, по черзі, висловлювалися мурзи. Дехто радив стати з козаками до спілки, бо тоді можна буде безпечно випасувати косяки коней та отари овець по всіх степах і плавати Чорним морем; проте, більшість була тої думки, що правовірним не годиться єднатися з християнами, бо така спілка розгніває Аллаха і він не дасть орді щастя у війні.

Коли всі висловилися, почав знову говорити Іслам-Гірей:

— Мудро кажуть ті, хто не радить єднатися з християнами, бо не благословив би Аллах такої спілки, але пособляти християнам руйнувати й вигубляти їхніх же братів-християн — це діло цілком угодне Аллахові. Польща тепер велика й могутня через те, що воює руками козаків, коли ж допоможемо ми козакам одірватись з усією Україною од Польщі, то й Польща занепаде, й Україна, ворогуючи з нею, не буде такої міці, щоб нас страхати. Так от кажу я: подавши поміч Хмельницькому, ми поживемо польське добро й золото, зробимо угодне Аллахові діло, бо зіб'ємо велику війну поміж християнами, збудемося на півночі шкідливого ворога, козаків, і нарешті догодимо падишахові, бо забезпечимо від козаків турецькі чорноморські береги!

— Сам Аллах промовляє устами великого хана! — загукали мурзи, вклоняючись йому до землі. — Нехай станеться по твоєму мудрому слові, великий хане!

Другого дня у тому же покої ханського палацу Богдан Хмельницький на шаблі Іслам-Гірея присягнув, що запрошує він хана до спілки з ширим серцем, ні в чому йому не зрадить і не наведе на лихе. Після присяги хан подав йому руку на доказ того, що пристає з ним до спілки, і таким чином спілка козацького ватажка з кримським ханом заклалася. При цьому були свідками всі мурзи і весь почет Хмельницького, себто всі прибувші з ним товариші.

Богун не марнував того часу, що пробув у Бахчисараї, і дбав про свою справу. Знаючи добре, що по всіх землях і по всіх краях світу з грошима можливо досягти всього, чого забажаєш, він, лагодячись до Криму, добре набив свій черес червінцями. По-татарському Богун знав добре, як і всі останні товариші Хмельницького, і це сприяло йому, щоб тертися поміж мурзами і розпитувати їх про бранців, що були восени захоплені понад Бугом.

У татарів велася деяка регистрація бранців, бо вони багатіли з того, що випускали бранців на волю за викуп, і Богун скоро довідався, що дівчина Михнюківна — у Бахчисараї, але на його прохання сказати, у кого саме вона єсть, йому одмовляли, що не знають, або направляли до Хамамбета — мурзи, цей же останній навпрямки сказав Богунові, що про Михнюківну нема чого й клопотатись, бо її долі можуть позаздрити всі жінки на світі й що її ні за які гроші викупити неможливо.

Ці таємні натякання й підморгування поміж мурзами всякий раз, коли Богун заводив розмову про Михнюківну, упевнили козака в його тяжких гадках, що Марину через те неможливо викупити, що вона у гаремі самого хана Іслам-Гірея. Але Богун був не з тих людей, що спиняються перед перепонами.

«Якщо неможливо взяти за викуп, то доведеться викрасти!» — рішив завзятий козак, і в той самий вечір, коли заклалася спілка з ханом, він пішов до найстаршого евнуха ханського гарему. В його думках склався такий замір, щоб за гроші добути у старшого евнуха дозвіл на побачення з Мариною і під час побачення взяти її і вивести з Криму.

Старший евнух жив у задньому дворі ханського палацу. Коли Богун доступався до нього, той саме порядкував з меншими евнухами, гримав на гаремних служниць, а найдужче на Астару.

— Як-то ти навчаєш молоду Газізію? Доки вона буде дрочитись та баламутити добре серце найяснішого нашого

володаря? Великий хан гнівається на красуню, а з нас голови додолу котяться!

— Не гнівайся, вельможний аго! — покірливо одмовила циганка. — От уже Аллах почув мої благання і пом'якшив серце Газізі. Вчора вона ласкаво розмовляла з нашим володарем і навіть рукою його милувала!

— Милувала рукою? — глузливо гримнув евнух. — Шкуру б я спустив з цієї красуні, а не панькався б з нею, як панькається хан! Йй таке щастя: сам хан підвів на неї свої ясні очі, а запекла християнка ще мордується!

Тут саме увійшов в покої Богун, і евнух раптом вирядив усіх геть, а гостя чемно привітав і посадовив поруч себе на софу.

Богун зразу приступився до діла, щоб не дати евнухові опам'ятатись і накрити його мокрим рядном.

— У тебе, аго, у ханському гаремі є дівчина з України, шляхтянка Марина Михнюківна, що ваші татари захопили торік біля Бугу?

— Тс.. — злякано задикав на Богуна евнух і, вставши з софи, обдивився чи не підслухує хто поза килимами, що висіли замість дверей. — Від кого козак про те довідався?..

Богун зрозумів, що догадки його певні, що його мила дівчина тут, у ханському гаремі, й що вона вже не його, а ханова. Мов кліщами здавила йому серце дійсність, і був мент, що він хотів покинути все та вернутись на Україну, не побачившись з Мариною, але та легкодухість недовго панувала душею завзятого козака.

«Ні, не покину без помочі беззаступну сироту, — рішив він у своєму серці, — поки не почую від самої, що вона своєю волею живе з ханом!»

Богун перемиг себе, не попустив, щоб та мука, що була у нього в серці, відбилася на його виду, і неначе спокійно одповів:

— Я чув про те ще на Січі Запорозькій. Михнюківна моя наречена, і я хотів би її викупити.

Евнух широко розплющив очі і підняв догори свою сиву бороду. Він придивлявся до Богуна, неначе хотів розпізнати, чи не зсунувся той з глузду.

— З того часу, — почав він нарешті, — як світить сонце, кримські володарі не продавали своїх жінок.

— Ну, а може б, ти спитав?

— За єдине таке образливе питання хан зарубав би мене власноручно!

Щоб не гаяти часу, Богун розстібнув черес і висипав з однієї його половини на софу купу червінців. Очі євнуха заграли хижацьким вогнем, а руки мимоволі зробили рух до блискучого золота, але він раптом схаменувся і, щоб легше перемогти спокусу, одвів очі набік.

— Заховай гроші! Вони тут ні до чого, бо у хана їх без ліку.

— Ні, це не ханові! Цю купу я дам тобі за те, щоб мені побачитись з Михнюківною.

Євнух заметушився на софі, а очі його знову палахнули хижацьким вогнем, але згодом той вогонь погас, і на виду татарина відбилася журба.

— Сховай!..— сказав він, зітхнувши й захищаючи свої очі від золота рукавом халату.— Жоден чоловік не сміє підвести очі на жінку хана. За це євнухові смерть.

— А ти упорядкуй побачення так, щоб ніхто не довідався. От і всього.

Спокуса була велика. Прибутки євнуха були неабиякі. Коли Богун висипав ще кучу червінців з другої половини чересу, татарин не мав сили далі змагатися й пішов на згоду. Він знову встав, обдивився поза килимами й пошепки почав говорити:

— Не заради грошей, а заради доброї згоди поміж татарами й козаками, та, співчуваючи тобі, я вчиню по твоєму бажанню. Завтра, як смеркне і хан піде уже до якоїсь жінки на одпочинок, а весь ханський палац пірне у темряві ночі й спокою, я вишлю Михнюківку з служницею до узгір'я, де від скель та рясних тополь найгустіше сідає морок, і там ти кілька хвилин побудеш із нею.

Богун подякував євнухові, сказав, що вірить його слову, і пішов лагодитись до скінчення своєї справи.

IV

Ранком другого дня Богун купив для Марини найпрудчішого на весь Бахчисарай коня. Ця купівля здивувала Хмельницького, і він, пригадуючи, як увесь час Богун сновигав поміж мурзами, стурбувався й почав стежити за ним.

Надійшов вечір. Сонце заграло своїм останнім червоним промінням на золотих шпилях високих мінаретів, палахнуло на півмісяцях, що спогорда красувалися на тих шпилях під блакитним небом, поцілувало востаннє верхи білих скель Бахчисарайського узгір'я й сховалося за горою.

Не чути вже стало на бахчисарайському базарі вигуків, замовкли голоси, й вулицями затихло жалісне скрипіння немазаних татарських гарб, і татари, як сонливі курки, розійшлися по своїх хатах. Ніхто не палив світла, бо весняний день був довгий і час було спати. Життя столиці кримських ханів завмирало, ніч набувала сили, ставала на своє царство й сповивала Бахчисарайське межигір'я все густішою й густішою темрявою.

Прочовгали по спорожнілим горницям ханського палацу м'які панчохи хана, і він, загорнутий у легкий саєтовий халат, перейшов через довгі сени до гарему і там, стомлений турботами довгого дня, віддався спокійному сну в покоях одної з жінок. Послули й усі нещасні красуні невольниці, визбрані задля ханської втіхи з усієї землі... Не спала ще тільки одна невольниця... Не спала дівчина Марина, квітка української землі.

Марина знала, що після її розмови з ханом він згодився на спілку з козаками, і серце її, налите радісною надією на визволення з неволі рідної країни, напружено тремтіло й не скорялося владі ночі.

Несподівано тишу її покою порушила Астара, піднявши на дверях килим.

— Одягайся, Газізію! — сказала вона пошепки.— Ми мусимо йти зараз до узгір'я на край міста.

На здивовані розпитування Марини про те, нащо туди йти, Астара одмовлялася несвідомістю й тільки просила дівчину одягатися якнайскоріше і йти якнайтіхіше.

— Може, мені там щось лихе заподіють? — злякано запитала Марина.

— Ні, після останньої твоєї розмови з ханом тобі нічого сподіватися якогось лиха.

Марина вся тремтіла з хвилювання, але якесь невідоме почуття манило її туди, у темряву ночі, на вільне вогке повітря, під срібний промінь блискучих зірок. Вона хутко вбралася, й циганка повела її за руку з покою у сени, а з сінней до двору.

На дверях стояв старший євнух і подав вартовому гасло, щоб випустити жінок.

Марина вийшла з Астарою у двір. Пахощі квіток і тополь солодким питвом лилися в істоту дівчини, а безліч давно забутих зірок, милуючи, лоскотало її по виду своїм срібним промінням. Надворі, під тополями, була тиша, і тільки краплі води, спадаючи одна по одній з водограїв, ледве чулим плесканням порушали ту тишу.

Біля брами, що виводила на майдан, Марина знову побачила вартового, але він по гаслові євнуха вдає з себе сплячого, і євнух сам випустив жінок за браму.

Мов легкі тіні, бігли мертвими вулицями Марина й Астара, обуті у м'які панчохи. Вони не порушали тиші, так що навіть біля їхніх ніг цвіркуни не залишали своїх пісень. Щодалі вулицею хати рідчішали, а скелі узгір'я підсувалися все ближче й вищали, і за невеликий час жінки були у самому узгір'ї під тінню тополів та скель.

Марина чула, як стукотіло її серце, передчуваючи, що зараз повинно статись щось таємне й страшне. Аж ось якась темна постать людини виникла з-поза скелі.

— Марино! Це я — твій Іван...

Марина впізнала голос свого милого і так скрикнула з несподіванки, що Астара поспішила затулити її рота.

— Ти? Мій милий тут, у Криму?

— Я по тебе прибув, моя голубонько! — говорив козак, беручи дівчину з рук циганки і пригортаючи її до себе. — Тікаймо на Україну! У мене вже й коні стоять напоготові.

Пекельна мука стиснула серце молодій дівчині. Кільки хвилин вона стояла мовчки, припавши до плеча милого, і тільки стан її, що бився й тріпотів в обіймах козака, виявляв, що вона не вмерла. Нарешті з грудей дівчини вибілося розпачливе ридання, й вона почала відхилатися од козака.

— Не можу я вже бути твоєю, Іване... — над силу вимовляла Марина, — не можу! Я вже зреклася своєї долі.

Немов кригу вкинули ті слова Богунові у серце, і якимсь невідомим йому самому голосом він спитав:

— Ти стала жінкою хана?

— Не стала ще... але подала слово стати, якщо хан допоможе вам визволити Україну з-під лядської кормиги.

— Як? Такою ціною заклалася наша спілка? — скрикнув Богун. — Хвала тобі, Мариночко, за любов до своєї неньки України, але бусурман не смів вимагати від тебе такої жертви. Ти вільна порушити умову, бо вона не вільна, а примусова.

— Ні, я сама надумала й заклала ту умову, і хоч як мені тяжко зречтись тебе, мій бажаний, але я не зламаю свого слова, і доки хан буде оборонцем і заступником України, я буду йому вірною дружиною. Якщо ж зрадить він козакам...

Марина недоказала і, припавши до козака, почала його милувати й голубити.

— Прощай, мій Іване... Прощай, соколе мій! Спасибі, що одшукав мене, сиротину, але не судилося нам з тобою щастя-долі мати.

— Ні, голубко моя нещасна, я не можу оддати тебе бусурманові на поталу. Не дам загинути такій перлині дорогої. Я примусом візьму тебе і повезу на Україну.

— Ні, я не можу! Я піду! — одповіла Марина вже рішучо і відкинулася од козака.

— А я візьму! — скрикнув Богун і вхопив дівчину на руки.

— Схаменися, божевільний! — почувся з-за скелі голос, і могутня рука Хмельницького вхопила Богуну за плече. — Я чув усе, — казав далі Хмельницький, — бо стежив за тобою. Чи ти ж поміркував про те, що вчинив би хан, коли б його нові спільники украли у нього жінку?

Руки у Богуну рознялися, й Марина стала на землю.

— Замість помочі й спілки хан пішов би на нас війною разом з поляками і поруйнував би Україну дощенту.

— Немає за що помщатись ханові, — одповів Богун. — Я не грабую його добра, а хочу тільки вернути своє добро, свою наречену, що він у мене пограбував.

— Хоч, може, й твоя правда... — сказав Хмельницький, — але обміркуй же те, що я дав ханові у заставу все, що мені лишилося дорогого на світі. Я лишаю у Бахчисараї свого сина, надію свою — Тимоша... Ти хочеш згубити не тільки його й нас усіх, але й те, що я уладнав — спілку мою з ханом. Ти хочеш роздратовати хана і навіки лишити Україну в неволі.

Богун зблід на виду. Бажання щастя разом з надією на нього геть одлинули од козака, і холодний розум узяв перемогу над пориванням серця.

— Боронь, Боже, мене від того! — сказав він. — Перша мета мого життя — це боротьба за волю України. Моя кохана вже поклала своє серце на жертвеник рідної країни, так нехай же й моє розкраяне серце ляже поруч з її серцем. Прощай, Марино. Умремо для себе й для свого щастя, а житимемо тільки для боротьби за волю України та за щастя рідного народу.

— Прощай, соколе мій! — знову припавши до милого, ридала Марина. — Прощай навіки! Краю нашому рідному вклонися низенько, коли будеш біля вільного Бугу! Радій там радістю вільних земляків, коли визволиш їх... І тоді мене згадай!..

Дівчина, не тямлячи себе, цілувала козака в уста, у чоло й очі, аж поки зомліла впала до рук старої циганки.

Через півгодини дві тіні у легких зачиналах нечутно наближалися до ханського палацу тими самими вулицями й стежками і попід тими самими тополями, що простяглися до узгір'я. Тільки тепер не радісною таємницею було налито душу Марини... Її оповила темна пудьга. Тепер не бігла вона, як тоді, жвава й міцна своєю рішучістю віддати себе за щастя рідної України; тепер її, знесилена, ледве вела під руку вірна подруга її неволі, циганка Астара.

А до другого краю Бахчисарая твердими кроками відходили тіні двох дужих козаків, що поклялися віддати своє життя за щастя та волю України.

Другого дня, вважаючи на горе Марини, Астара почала заспокоювати її й розважати.

— Не тужи, доню...— говорила вона, милуючи дівчину.— Не вдавай твого серденька в розпуку. Доли своєї не переробиш, а якщо хочеш знати, яка вона буде, я тобі поворожу.

Марина байдужо простягла їй руку, і Астара почала уважливо ту руку розглядати. Через небагато часу очі циганки заграли таємним огнем і, наче прозираючи прийдешнє, вона почала:

— Скорботне буде, голубко моя, твоє життя. Ти будеш першою, найбільше улюбленою дружиною хана, і влада твоя над ним буде велика... Всі жінки по всьому Криму будуть заздрити твоєму щастю, але ти не будеш щасливою й прийматимеш серцем муки, бо ніколи не покохаєш хана. Хан помре не своєю смертю... І неначе ти до того будеш причетна...

— Я не лиходійка! — сказала ображена Марина.— Скоріше я собі збавлю віку, аніж комусь іншому.

Щодалі пророкування Астари все дужче зацікавлювало дівчину, і, забувши своє горе, вона вже з напруженням чекала, що циганка говоритиме далі.

— Твоєму милому буде загрожувати на війні велика небезпека, а якщо тільки його не вб'ють, то ти ще його побачиш, і ви навіть поєднаєтесь...

Хоч Марина й не дуже вірила тому, щоб людина мала силу зазирати у будучину, але слова циганки, мимо її волі, запалили у її серці надію на те, що колись може прийти інше, бажане, життя.

— Зроби, Астарочко, так, щоб мого Івана не брала ні куля, ні шабля, ні інша зброя,— говорила дівчина,

припадаючи до циганки.— Адже ти зможеш се зробити. Якщо ти любиш мене, Астарочко, то замов мого Івана.

— Як його замовити без його волі? Хіба от що: одріж свого волосся. Я те волосся замовлю, як сама знаю, і передам твоєму козакові. Якщо він не забуде тебе й іншої не покохає, то носитиме те волосся на своєму тілові, а поки носитиме на собі — не візьме його ані куля, ані шабля, ані інша ворожа зброя.— Марина відрізала пасму свого волосся, і Астара понесла те волосся з покоїв, щоб ніхто не побачив, як вона буде його замовляти.

Ще через день після того, коли Богун сидів у своїй хаті, сумний та замислений, до нього увійшла Астара.

— Може, ти не пізнав мене, славний козаче?... Я та сама, що зо мною до тебе виходила твоя наречена. Ось вона передала тобі на спомин про себе своє волосся.

Богун узяв до рук пасму м'якого, пахучого, чорно-золотого волосся любої дівчини. Сльоза набігла на око завязаного козака і, щоб не побачила тої сльози стороння людина, Богун повернувся набік і похапцем почав витягати з чересу червінці.— Спасибі тобі, невідома жінко...— сказав він, опанувавши собою.— Звеселила ти моє серце. Перекажи моїй дівчині, що поки життя мого, носитиму я її волосся на грудях біля серця. Оці червінці ти візьми собі за те, що любиш беззаступну сирітку та вірно їй слугуєш.

Астара, вклонившись, узяла гроші й хотіла йти, але Богун спинив її та, знявши з своєї руки перстень, додав:

— Віддай сього персня моїй нареченій на спомин про мене!

Астара заховала червінці й перстень і, вклонившись Богунові, вийшла з хати.

Через тиждень хан з честю вирядив Хмельницького та його товаришів з Бахчисарая, обділивши їх коштовними подарунками. Вітали козаків на прощання по-братерськи й мурзи татарські, нахваляючись незабаром зійтися й стояти поруч у бойовищах.

Гулко вдарили копитами козацькі коні кам'януватий Бахчисарайський шлях і вихорем понесли козаків від Бахчисарайської брами на північ. Блакитні гори, що стіною піднімалися за Бахчисараєм на півдні, почали присідати і неначе поринали у землю, а зелені узгір'я все густіше сповивалися млою.

Через невеликий час козаки знову були у степу і, поринаючи глибоко у травах, посувалися по ньому, немов

дрібні комашки, але тепер тих комашок було не сім, а шість, бо Тиміш лишився у Бахчисараї.

Справа визволення України заклалася і заклалася добре, як і бажалося, але боляче ті закладини відбилися у серці Богуна, бо навіки відлучили його від власного життя.

V

На Україні постали великі й славні події.

Як тільки Хмельницький прибув із Криму до Січі, його зараз було обрано гетьманом козацького війська. Опріч славних товаришів, що були у Криму разом з Хмельницьким, тепер до нього приєдналося чимало січового лицарства, що вже вславилося своєю запеклою вдачею під час повстань Павлюка та Остряниці.

Поки Хмельницький упорядковував військо до походу, сотні старих та покалічених запорожців пішли з Січі на Україну з кобзами та бандурами, а як хто, то й так, убравшись старцем, щоб, переходячи від села до села, з міста до міста, розповісти людям про те, що прийшов час усім узятися до зброї й, ставши одностайно за свої права, вирятуватися з-під лядської кормиги.

Не марнуючи часу, гетьман із кількома тисячами запорожців рушив назустріч польському війську, що під проводом сина коронного гетьмана Потоцького прямувало степами на Запорожжя. Становище Хмельницького було дуже небезпечно: з правої руки у нього лишалася над Дніпром міцна польська фортеця Кодак, до якої Дніпром з Черкас плив байдаками Барабаш, отаман реєстрових українських козаків, тих козаків, що корилися полякам і тягли їхню руку, а назустріч йому сунув з військом Потоцький. Доводилося поділити і без того невеликі сили запорожців і, посуваючись до Жовтих Вод, забезпечити себе з боку Дніпра.

Порадившись з полковниками, гетьман вирядив Богуна й Нечая з тисячею козаків добути Кодак, Джеджалієві та Ганжі доручив перестріти реєстрових козаків на Дніпрі та, не допустивши їх до Кодака, умовити передатись на бік своїх братів; сам же гетьман з Перебийносом, Небабою та Чорнотю попрямував Диким Полем напередими Потоцькому до Жовтих Вод.

Нечисленні були ті орли, що перші стали за волю України, але міцні душею й любов'ю до рідного краю, і не страхалися вони йти на сильнішого та краще узброєного ворога.

Богун, що уславився на Запорожжі жвавістю й веселістю, тепер, повернувшись з Криму, став задумний і обережний. Він уникав козацької гульні, і ніхто тепер не бачив на устах його усмішки, і навіть веселий гультьай, побратим Івана, Данило Нечай не мав сили його розважити. Всі думки Богуна тепер наведені були на те, як би ліпше послужить справі визволення України, і ті думки й гадки він ховав у собі. Ось і тепер, наближаючись до Кодака, він уже надумав, як його добути, але не похвалився тим навіть Нечаяві.

Добути Кодак, не маючи гармат, неможливо було не те що з тисячею, але й з десятима тисячами козаків. Богун добре знав, що після того, як Кодак був зруйнований гетьманом Сулимою, Конецпольський його поновив і ще дужче зміцнив, через те він намислив добути цю фортецю хитрощами. Щоб поляки не довідалися про козаків, Богун наблизвся до Кодака поночі по глибокому байраку і, аж надіждавшись півночі, підняв козаків з байраку і потай наблизвся до фортеці. За півгонів до Кодацьких окопів він спинив козаків і звернувся до Нечая:

— Поклади, брате мій, козаків на землю та й нехай лежать, аж поки почувеш від замкової брами постріл, а як почувеш постріл, то чимдуж поспішайся до брами мене рятувати, бо як не поспієш, то загину.

Після того Богун узяв Бурляя, Довбню, Влучка та ще дванадцять охочих запорожців, одяг їх у вбрання реєстрових козаків, а сам убрався хорунжим польського війська, і пішов з тим товариством понад байраком аж до Дніпрових скель.

Ніч була хоч і зоряна, але темна. Під ногами козаків, ховаючись у темній безодні, шумів і стогнав Кодацький поріг великої річки. Нижче й вище порога пелена широкого Дніпра визначалася блиском зірок, що грали на тихій воді своїм промінням, смуга ж самого порога була темна, як роззявлена паща примари.

Од височених побережних скель Богун повернув до Кодацьких окопів, що починалися зразу над кручею Дніпра і, розмовляючи з товаришами навмисне голосно по-польському, одверто пішов до північної брами замку, де поблизу лежав у залозі Нечай з козаками.

Тільки що козаки почали наближатися до брами, як з башти на них нагукав вартовий. Богун знав, що у Кодаку сподіваються полковника Кречовського та отамана Барабаша, і сміло одповів по-польському:

— Я хорунжий Бенъовський, посланець полковника Кречовського, з реєстровими козаками.

— А де ж сам полковник? — спитав вартовий.

— Прибуде за дві години разом з Барабашем та шістьма тисячами війська. Одчиняй браму — мені треба перестерегти вашого полковника, щоб привітав гостей!

Не сподіваючись нічого лихого, вартовий одсунув у брамі засова і трохи відхилив її. Але ще не встиг він глянути в очі Богунові, як упав од його пострілу, а козаки, надавши на браму дужими плечима, зовсім її відчинили.

Біля брами збився галас, зчинилася колотнеча. Вартові на постріл бігли з усіх боків і намагалися знову зачинити браму, але Богун з товаришами грудьми її заступали і рубали ворогів шаблями. Над головою Богуна вже не раз блищали ворожі шаблі, та він вибивав їх з рук ворогів. Хтось випалив у нього з мушкета, але куля влучила саме у ремінь черес і відскочила від червінців, що були у чересі. Наостанку він трохи не загинув був від ворожого списа, та на поміч йому підскачив Довбня і перебив списа своїм келепом.

Ворогів щохвилини більшало, і козаки знеслювалися; на щастя, скоро почулося тупотіння тисячі ніг, і до брами, мов степовий вихор, набіг Нечай з товариством. За кілька хвилин бурхливою весняною потокою козацтво затопило Кодак, заливши його ворожою кров'ю.

Так була добута ця неборима фортеця, не зробивши жодного пострілу з своїх великих гармат. Через скільки день Богун вже догнав гетьмана на Саксагані.

Ганжі та Джеджалію пощастило ще дужче. Біля Кам'яного затону вони перестріли полковника Кречовського, що колись приятелював з Хмельницьким. Той плив байдаками з півотною реєстрових козаків окремо від Барабаша, і Ганжа легко умовив його козаків стати за свою віру та за волю України й приєднатись до Хмельницького. На другий день коли прибув до Кам'яного Затону Барабаш з усіма реєстровими козаками і став на ніч табором у березі, Ганжа почав збирати козаків купами й умовляв усіх згадати про кривду польську та про муки єдиної козацької неньки України, і допомогти Хмельницькому визволити рідний край.

Розмова завязаного запорожця робила на слухачів великий вплив, і козаки почали хвилюватись, вагаючись, на який бік стати. Сумління тягло їх, щоб приєднатись до своїх братів, але жах того катування, якому були свідками

на своїх товаришах за попередні повстання, ще тримав багатьох у своїх пазурах. Щоб прискорити справу, Джеджалій взяв свій довгий спис і пішов до Дніпра, де у байдаці вже ліг спати Барабаш.

— Де зрадник, що продав козацьку волю ляхам за панські ласощі? — гукнув Джеджалій. — Де панський прибічник, що переховував і таїв од нас королівські привілеї? Бийте, пани-брати, ляхів і недоляшків, ворогів України!

Барабаш прокинувся, а на нього вже був направлений гострий спис Джеджалія.

— Молися Богу, зрадливий перевертень, бо прийшов твій останній час!

З тим Джеджалій проштрикнув Барабаша своїм списом і, піднявши угору, вкинув у бурхливі хвилі Дніпра.

Побачивши, що Барабаш загинув, реєстрові козаки надалі вже не вагалися, а почали кидати у річку всіх поляків та українських перевертнів, що були за старших над реєстровиками.

П'ятого травня 1648 року, ще до схід сонця, молодий Потоцький почав виводити своє військо з табору і становити його до бою. Блискуче й пишне було польське військо. Увесь берег невеликої річки Жовті Води і степ позад неї вкрилися вершниками. Декільки повків тих вершників були у блискучих панцирах та мідних шоломах; другі були з звірячими шкурами через плече; треті — у блакитних, золотом гаптованих, кунтушах з блискучими китицями понад плечима; ще інші були вбрані великим пір'ям. Були тут і улани, й драгуни, й жовніри, й німецькі рейтари. Більше десятка тут було славних повків з кількома десятками гармат... А понад усім тим військом, немов квітки по полю, маяли на довгих списках різноколірові прапори.

Почало вставати з-за безкрайого зеленого степу червоне сонце і заграло своїм рожевим промінням на тому пишному війську та на його вигостреній, загартованій зброї.

— Не втечуть тепер од нас хлопці! — говорив задоволено Потоцький своїм прибічникам. — Хоч і не варто б об них поганити зброю — канчуками годилося б розігнати цю наволоч! — коли ж клятві зберуться знов у другому місці, так ліпше вже виб'ємо це бидло відразу!

Тим часом у козацькому таборі військо стояло великим колом, а посеред нього, оточений полковниками, красувався на коні, з булавою в руці гетьман Богдан Хмельницький, а над ним маяла біла корогва Війська Запорозького.

Нещодавно став гетьманом Богдан Хмельницький, але міцно, сміливо й твердо держав він у руці булаву, і всі, хто бачив у цю хвилину його постать, розуміли, що з рук гетьмана не випаде булава додолу.

Ось він підняв булаву угору, щоб козаки потишилися, і почав промовляти:

— Брати мої рідні... Лицарі-молодці! Нехай буде відомо всім, що не заради слави й здобичі взяли ми за шаблі, а обороняючи життя й волю свою та дітей і жінок наших. По всіх землях люди обороняють життя й волю свою, навіть тварюка нерозумна — і та робить те саме! Годі вже нам бути невольниками у своїй власній хаті! За те, що ми проливали свою кров, захищаючи од ворогів Польщу, ляхи одібрали од нас і землю, й волю, й віру, і навіть честь! Чи не нас звать вони проклятими хлопами й бидлом? Чи не вони замордували гетьманів наших Сулиму, Наливайка, Павлюка й Острияню? Сердешні страдники, що сконали від рук катів, простягають до вас з того світу свої руки, бажаючи помститись за їхню кров і за ньеньку нашу Україну. Невже ж не станемо ми, як один, за волю України?

Застогнала земля й зашуміло повітря од вигуків кількох тисяч козаків:

— За волю! За віру! За ньеньку Вкраїну!

Голосно розійшлася луна понад Жовтими Водами й одгукнулася аж у Княжих Байраках, що зеленіли своїми ясними дубами позаду польського табору. А в тих байраках саме під той час Перебийніс з своєю ватагою козаків перекочував шляхи, рубав засіки та копав вовчі ями, щоб не дати ворогам України втекти й уникнути козацької помсти.

Разом з реєстровими козаками у Хмельницького стало стільки війська, скільки й у Потоцького; але під рукою Хмельницького у залозі був ще Тугай-бей з чотирма тисячами татарів. З другого боку, поляки були озброєні далеко краще за козаків та татарів і мали багато гармат, тоді як у Хмельницького було всього одинадцять поганеньких гармат з Запорозької Січі, і ніхто б не вгадав зараз, хто буде переможцем.

Після промови гетьмана засурмили в сурми у козацькому таборі. По тому гаслові, мов маків цвіт, висипали до річки у червоних жупанах запорозькі вершники. Слідом тяглися піші реєстровики, а обабіч ішла запорозька сірома: лугарі та голоколінчики у білих сорочках та в яких припало штанях, а як хто, так і без нічого, тільки підперезаний рядною, з списом або з косою у руках.

Різноманітне й кепсько озброєне було військо Хмельницького, але могутне духом і завзяте бажанням віддати життя за волю рідної країни.

Праве крило козацького війська повів Джеджалій, лівим керував Богун, а серединою сам гетьман.

Тільки що вибухнули з польського боку гармати, як запорожці, мов вихор степовий, перехопилися за річку і вдарили на блискучих гонористих ворогів. Заблищали списи, забряжчали шаблі, затріскотіли рущниці, засвистіли кулі, збився нелюдський галас, стогін та прокльони, і зелена степова трава почервоніла од крові.

Становище Богунового крила було тяжке, бо під його рукою було найбільше пішої голоти, незвиклої до бою; з лядського ж боку на нього налягала велика сила драгунів з двадцятьма гарматами. Борці за волю падали з своїми косами, розірвані надвоє великими бомбами раніше, ніж наближались до ворога. Проте вони дійшли-таки до нього й зчепилися у смертельній січі. Серед галасу й прокльонів Богун почув поміж драгунами українську мову і догадався, що всі драгуни були набрані поляками з українців і що він розливає братню кров.

— Брати мої! — почав гукати Богун до драгунів: — Чи не одна ж нас ньенька породила? За що ж проливаєте кров братів своїх православних?

Засмутились драгуни:

— Адже ми братів своїх вбиваємо! Великий гріх приймаємо на душу, і не буде нам на тім світі помилювання!

Один по одному драгуни почали передаватися на бік козаків, а далі всім повком вибігли набік у степ і з усіма гарматами приєдналися до Богуна. Миттю той повернув драгунські гармати на поляків і почав бити їх зблизька. Змішалось все праве крило польського війська і почало тікати до окопів та до табору. Побачивши перемогу Богуну, гетьман дужче надавив з січовиками на середину польського війська, і через небагато часу все пишне й блискуче вороже військо кинулось тікати до своїх окопів.

Надійшов вечір і припинив те криваве бойовище. За ніч козацтво одпочило, поперецьязувало, як хто знав, один одному порази, поховало братів, що поклали голови за волю батьківщини, і, як тільки зійшло сонце, кинулось на окопи, що оточували польський табір. Богун знову звів ліве крило. Йому доводилося штурмувати редуту, і через те він узяв з собою тільки піше військо, вершників же послав обходити ворожий стан степом. Всі, хто мав погану зброю,

мусили покинути її, а рубати чагарники та закидати в'язками хмизу рівчаки поперед окопів.

— Пани-брати, славні молодці! — гукав Богун. — Повчили ми вчора ляхів, повчимо й сьогодні! Бачите, вони вже, мов кроти, у землю позаривалися. Нумо їх добивати!

Щільною лавою кинулися козаки до окопів, у рівчак полетіли оберемки чагарника, і як хвиля морська набігає й заливає бережні скелі, так козаки затопили своєю різноманітною лавою рівчаки й вихопилися на верх окопів.

— Або слави добудемо, або дома не будемо! — гукав Богун, ставши на версі окопу разом з Довбнею.

Вибігли й поляки назустріч козакам, і почалася шалена січа. Вороги билися шаблями й списами, стріляли з пістолів, а витративши набої й поламавши зброю, збивалися грудьми й котилися з валу у рівчаки у смертельній боротьбі.

— Оце вам за вашу пиху! За те, що не схотіли з нами як з братами жити! — гукав Богун, накладаючи своєю довгою шаблею купи ворожого трупу.

— Оце вам за те, що вам жиди-збойці любіші були, ніж козаки-молодці! — додавав Довбня і, як довбнею, гатив поляків по головах своїм залізним келепом.

З півгодини тяглася ця пекельна боротьба, але хвилиною хвилиною ворожа сила зменшувалася, й, нарешті, всі польські недобитки кинулися тікати, маючи ще надію врятуватися у таборі. Але марна була та надія; втікачів переймали вершники і упень рубали.

— Хвала Господеві!.. Слава козакам! — гукав Богун, махаючи своїм прапором на версі окопу...

І все поле круг окопу загуло вигуками радості. Увесь цей день билися козаки з ворогами, як роздратовані леви, аж поки великий дощ припинив це нелюдське бойовище. Козаки опанували всіма, повними ворожого трупу, окопами, і поляки, збившись в одну купу, оточилися возами у своєму таборі.

На другий день, ранком Потоцький підняв свій табір і почав відходити з усім військом назад, маючи надію здибати з військом свого батька, що повинно було йти йому на поміч із Корсуня. Хмельницький зрадив тому, що вороги йшли у пастку, бо саме на шляху полякам були Княжі Байраки з ямами, засіками, рівчачками, козаками Перебийноса та ордою Тугай-бея. Він радів тому, що не пролетіть більше дорогої козацької крові, бо у Княжих Байраках поляків можна було побрати голими руками. Він тепер

тільки слідкував за ворогом, обгортаючи його з трьох боків і не даючи й на хвилину спинитись.

Через який час польське військо увійшло у байраки і потрапило на засіки й рівчаки. Повки Потоцького замішались, почали давити один одного і скоро пішли у розпорошку, хто швидше. Саме тут на них ударили одразу: Перебийніс — спереду, Тугай-бей — збоку, а Хмельницький, як Божа кара, давив ззаду. Почавсь пекельний бенкет смерті... Куди поляки не кидалися, ніде не було їм порятунку... Багато, багато польських жінок стали у сей день вдовами, і багато дітей польських посиротіло... Сам Потоцький, порубаний козацькими шаблями, упав, заливаючись кров'ю, і розлучився з своїм молодим життям. Решта недобитих поляків просили про милосердя, і гетьман почав спиняти роздратоване військо, щоб припинити різанину.

Не більше, як тисяча поляків, досталося у бранці, все ж останнє польське військо більше, як десять тисяч добрих вояків, за три дні Жовтоводського бойовища лягло трупом від козацької зброї. Поміж бранцями були й українці, що служили у польському війську, між іншим і Виговський, що згодом став Хмельницькому за вірного порадника й військового писаря.

VI

Звістка про Жовтоводське бойовище й славу перемогу козаків над поляками прудкою ластівкою полетіла по Україні, а слідом за звісткою вставали й хвилі народного українського повстання. Не минуло з того й місяця, а Україна, розхвилювана, мов бурхливе море, зривала й збивала з себе все чуже, що за кілька віків уп'ялося в її тіло і ссало її кров. По всій країні від Путивля до Карпатів і од Жовтих Вод до Прип'яті, по всіх містах, по всіх селах і навіть хуторах було єдине гасло: «До зброї за волю!»

Цілими річками текли люде до прапора Хмельницького, знищуючи на шляху все польське і все жидівське. Палали вогнем панські будинки, падали зруйновані замки, й сліду не лишалося од жидівських шинків та крамниць. Все, що не було щиро українське, кинулося тікати. Тікали польські вельможі, тікали й звичайні пани, тікали й українські підпанки — недоляшки, що вже скатоличилися, тікали слідом і жиди-орендарі. Та не всім пощастило добутися до Стири-річки... Цілими тисячами гинули вони од помсти

покривдженого їми народу і по своїх будинках та замчищах, і по довгих, несходимих шляхах України.

Всі, що лишилися ще на Вкраїні, хоругви польського війська поховалися по міцних городах, і тільки Ярема Вишневецький, забувши славу свого стародавнього українського роду, бився проти козаків і, перекинувшись з кількома тисячами поляків з Лівобережної України, крутився по Поділля й Волині, вирізуючи своїх неузброєних кріпаків, що не хотіли тепер йому коритися. Але за ним ганявся його лютий ворог Перебийніс з великим загоном повстанців, не даючи йому й дихнути на одному місці.

Козацьких загонів на Вкраїні ходило кілька десятків, винищуючи дрібні хоругви поляків, а коли було потрібно, Хмельницький збирав усі загони докупі і наступав на гольовне польське військо.

Вже гетьман узяв велику перемогу над поляками під Корсунем і послав у подарунок ханові Ісламу-Гірею бранців своїх, польських гетьманів: коронного — старого Потоцького і польного — Калиновського. Після того під Пильвою він, мов отару овець, розігнав велике польське військо, що король вислав проти нього з Варшави. Далі перейшов Хмельницький у Галичину, погостював у Львові, дійшов звідтіля до річки Вісли і наближався до Варшави, та вже тут обрання поляками на королівство Яна-Казимира, що за нього подавав свій голос і гетьман, припинило бурхливий натиск козаків і Хмельницький повернув з своїм військом на південь. Ідучи шляхом на Вкраїну, гетьман вирядив більшість козаків і поспільство по домівках, а сам з кількома повками пішов до Києва.

Україна фактично стала вільною, і на всім величезнім просторі її не було жодного поляка. Знищено було й унію, що її так ненавиділи люде. Всі маєтки й добро панське перейшли до козаків та селян. У всіх стало багато землі й худоби, а у тих, хто ходив у походи, опріч того, з'явилися дорогі польські вбрання, коштовна зброя, золоті та срібні речі й чимало грошей.

На горе, ця воля царювала недовго, бо пани не схотіли зректися своїх маєтків і своїх кріпаків, а польський сейм не схотів стати з козаками до згоди і примусив короля оголосити посполите рушення, себто щоб всякий поляк став до зброї та йшов битися з козаками та рятувати честь і долю Польщі.

Довідавшись, що на Вкраїну знову піднімається велика польська сила, Хмельницький повесні-1649 року знову по-

чав збирати козаків і послав до хана просити, щоб той ішов до нього на поміч з усією ордою якнайскоріше, щоб напосісти на короля, поки той ще не вспів зібрати війська.

У всіх цих подіях Іван Богун брав видатну участь і вславився як своєю одвагою й хистом, так і своїм талантом та щастям у бойовищах. Побратавшись з завзятим Нечаєм, Богун здебільшого ходив у бойовища разом з ним, маючи до того поруч себе вірних прибічників Довбню та Влучка.

Після всякої перемоги над ворогами козаки по звичаю гуляли з музиками, пили й танцювали. У тій гульні над усіма брав гору Нечай, що гуляв, не вгаваючи, по кільки днів; Богунові ж ті дні були найбільш прикрі, навіть огидні, бо він лишався тоді самотнім. Йому не пілося й не гулялося, а душу йому сповивала чорна туга. Він знав, що всяка нова перемога козаків над ворогами все далі одрізняла його від Марини і все дужче єднала дівчину з Іслам-Гіреєм, і серце козака тим гірше боліло, що, як виявилось під час війни, поміч од татарів була козакам цілком не потрібна, та вони її досі й не мали, бо татари всякий раз кидалися до бою тільки тоді, коли поляки вже тікали.

Часом, лишившись у хвилини сердечної нудьги самотнім, у наметі серед походу або у покоях напівзруйнованого польського замку, Богун розстібав сорочку, витягав з-під серця капшучок з волоссям своєї нареченої, виймав те м'яке ніжне волосся з капшучка, торкався до нього рукою, і йому здавалося, що він милує не мертве волосся, а саму свою наречену, як янгол, правдиву й, як Божий світ, хорошу.

Одного разу під час гульні Нечай згадав про свого побратима й прийшов, щоб його розважити.

— Чому не пієш, Іване, з нами? Чому не гуляєш? Невже ти не радий з того, що ми визволили Україну? Адже тепер не тільки козаки, але й увесь люд наш став вільним та заможним?

— Де пак не радий! Щасливий з того... а тільки не п'ється мені й не гуляється...

— Скажи ж, що у тебе на серці?

— Не так тая воля добувається, як годилося б. Нема нашо нам брататися з одвічними ворогами нашими — бусурманами. Вони тільки хліб наш споживають та нашими руками собі здобич добувають. Не треба нам нічийої помочі. Хто хоче бути вільним, той сам повинен собі волю здобувати.

— А ти гадаєш, що мені бусурмани любі? Та я охоче рубав би їх власною рукою. Що не так гетьман робить, то не так! — говорив Нечай. — От тепер чогось послушався

короля й не добув Варшави. Що нам той король, щоб його слухатись? У нас тепер своє королівство... а не королівство, то гетьманство. Україна — от і все! Повинні робити, що маємо за краще для свого народу, а не те, що бажано панам та королеві!

— Я сперечався з гетьманом...— говорив Богун.— Я застерігав його, що треба добувати Варшаву і примусити короля зректися України назавжди, але гетьман зауважив мені, що, на його думку, Україна не зможе вдержати своєї волі, бо оточена ворогами, а що король згодиться на те, щоб Україна була вільною спільницею Польщі.

— Знайшов дурнів! Тобто пани зречуться своїх маєтків? Не буде того, поки не вигубимо їх всіх до одного.

— Те ж саме й я кажу! — зрадів Богун.— Кінчай скоріше свою гульню та рушаймо на Поділля — понад Дністром ще чимало панів переховується по замчищах.

Так Богун ховався з своїм коханням, що не був щирим навіть з побратимом, і свою нудьгу звернув на військові справи.

VII

— Ну, що сьогодні чула, Астарочко? — питала одного ранку Марина свою вірну служницю.— Чи немає якої-небудь новини?

Астара засміялася.

— Фатима полаялася з Ребідюю. За те посварилися... — Ой ні, ні! — перебила Марина.— Не про гаремні новини я питаю,— мені вадить їх слухати. Ти скажи, чи немає яких звісток з України.

— Про те, що Хмельницький прислав ханові багато поляків-бранців, я тобі вже говорила, а от сьогодні справді велика новина: сам хан збирається йти на війну.

Дівчина почала хвилюватися.

— Так, тепер скоро повинно те статись... Україна буде вільною, а я... я буду жінкою хана.

— Так воно повинно бути, моя дитино! Козаки разом із татарами вже й так перемогли поляків, а як ще прийде сам хан з ордою, то, певно, вони вже зовсім знищать Польщу.

Глибока мука відбилася в очах дівчини, і вона кілька хвилин мовчала, далі ж, потишивши голос, соромливо звернула до Астари:

— А про нього нічого не чула? Чи живий він?

— Євнух Гамид чув од Тимоша Хмельниченка, що з прибічників гетьмана вбито тільки Ганжу на герці під Пилявою, а Чорноту поранено під Замостям, та ще Перебийніс помер від пощесті, а Богун та Нечай зажили собі великої слави!

— Слава Господеві! — зітхнувши, промовила дівчина, а у голові її блискавкою промайнула гадка: «Певно, він носить моє волосся... а носить, то не забув!»

Увечері того дня хан, ідучи гаремом, завітав до Марини. Дівчина покірливо його привітала й поцілувала у руку.

— Ну от, дитино моя...— ласкаво промовив Іслам-Гірей,— тепер ти повинна бути певною, що я чиню те, що обіцяв: Тугай-бей по моему наказу допоміг Хмельницькому визволити Україну з-під польських панів, але король ще не хоче ставати до згоди з козаками і збирає нове військо. Щоб, зрештою, збити йому пиху, я йду на війну сам і, будь певна, досягну того, що твій рідний край стане вільним назавжди.

— У тебе добре серце, великий царю! — одповіла Марина.— Тепер я вірю, що ти справді покохав мене, бо приймаєш на себе таку турботу і не боїшся небезпеки війни по моему проханню. Повертайся скоріше з славою і принось із собою щастя України, а я зустріну тебе з коханням у серці.

Через кілька днів після того по вузьких вулицях Бахчисарая сурмили сурми, іржали і нетерпляче били копитами тверду землю баскі коні, а за брамою, на розлогому полі, скільки оком глянь, коливалося й виблискувало зброєю татарське комонне військо. У передньому подвір'ї ханського палацу зібралися мурзи та беї і, сидячи на конях, чекали, поки вийде хан.

Він вийшов поважний і спокійний своєю владою. Вбратий у недовгий жовтогарячий золототканий халат, обутий у жовті з синіми розводами сап'янці, у гостроверхій пухтровій шапці, він мав бравий вигляд, і його трохи посивіла борода не перешкоджала йому скидатися на молодого.

Ханові підвели білого арабського огиря, осідланого золотоканним сідлом з срібними стременами й зброєю. Старший євнух, ставши навколяшки, підставив ханові своє плече, і той, обіпершись на нього ступнею, скочив на коня й поїхав із двору. Слідом, оточуючи хана півколом, поїхали мурзи, і весь цей різноманітний блискучий натовп, проминувши базар, виїхав за браму на поле, рясно вкрите татарським військом.

Хан їхав понад лавами свого війська, оглядаючи його. Ближче всіх до брами стояли гірські татари з кримських

узгір'ів у різноколірових сорочках, з сагайдаками та луками за плечима; далі кримчаки, з степового Криму — у жовтих та білих халатах, з кривими шаблями при боці; ще далі — степові ноги у вивернутих наверх хутром кожу-хах, з довгими списками у руках, і, нарешті, безкрайною лавою простяглися черкеси з Кавказу у своїх довгих киреях з різноманітною зброєю. Всі ці народи підлягали ханові і прислали, виконуючи його волю, своїх синів, щоб іти разом з ним на війну.

Оглядівши всіх, хан махнув рукою, і все це військо рушило шляхом до Перекопу і далі на північ, де до хана мала ще прилучитися Буджацька орда.

VIII

На Чорнім шляху Хмельницький сполучився з ханом, і обидва величезні війська посунулися кількома шляхами на північ та на захід за Случ-річку. Козаків було сто тисяч, а орди ще більше того. Йшов тут і Богун на чолі Вінницького повку. Позад війська довгими гадюками тяглися обози з харчами та військовим знаряддям, а понад військом темними хмарами крутилися чорні круки, чуючи собі велику здобич.

Поляки не спромоглися ще зібрати стільки війська і через те не насміли стати проти спільників у чистому полі, а, довідавшись, що ворожа сила наближається, почали окопуватись під Збаражем. Місце їм добре до того сприяло, бо з одного боку їх захищав міцний замок, а з другого боку і ззаду були великі ставки.

Оглядівши ворожий табір і побачивши, що побіля ставок поляки не встигли поробити окопів, гетьман врядив Бурляя з його повком добувати ляхів з того боку.

Бурляй, той самий старий запорожець, що торік їздив з Хмельницьким у Крим, був зараз гадяцьким полковником. Не первина була цьому славному звитязцеві водити козаків у бій. Знали його вже добре й польські землі, й татарські степи, і Чорне море, й турецькі городи. Не вперше й смерть зазірала Бурляєві в очі... Все тіло цього козацького лицаря було вже порубцьоване, немов помережане ворожими шаблями й списками.

Упорядкував Бурляй своїх гадячан до бою, виїхав наперед повку, перехрестився на схід сонця і промовив:

— Раз мати на світ породила, раз і вмирати!

І махнув перначем...

Збилася поміж ставками курява, і вихорем полетіли козаки на ворожий табір. Вдарили вони на угорське піше військо, що було у наймах у поляків і обороняло табір з цього боку. Не витримали польські наймити козацького наскоку і кинулися тікати до обозу, під захист возів.

Враз вкрилося поле угорським трупом. Козаки рубали втікачів шаблями, кололи списками, били келепами й давили кінями... І багато, багато полягло тут чужосторонніх наймитів, що за гроші прийшли знищувати чужу волю.

Загнав Бурляй ворогів у самий обоз і, забігши поміж вози, і там клав ворогів на обидва боки. Але тут здивався він з другим завзятим лицарем-українцем, що вже зрікся своєї української крові й своєї віри та за панські ласощі й шанобу запродався полякам. То був Ярема Вишневецький. Він з кількома тисячами вершників вдарив гадячанам у бік.

Поміж бозами збився гармидер. Козаки помішалися з ворогами і билися у розсіпку один проти десяткох, а з-під возів угорські втікачі почали бити на них з рушниць. Тяжко стало гадячанам... Не один козак поклав тут голову за волю рідного краю. Багато дітей козацьких посиротіло у цей день, не одна й дівчина у Гадячі буде побиватись, не діждавши свого милого з походу.

Забув гетьман завчасно подати Бурляєві помічі, і притиснув Вишневецький Бурляя з рештою гадячан до ставка, намагаючись всіх потопити.

Бачить з другого боку ставка славний Морозенко, що вскочив Бурляй у тяжку пригоду і знесилюється, одбиваючись од дужчого ворога, та й гукнув він до своїх козаків:

— Гляньте, пани-брати, гинуть наші на тім боці! Зрятуємо братів!

Кинулися козаки за Морозенком поміж ставки і вдарили повкам Вишневецького у бік, але велика ворожа сила і нелегко крізь неї продертись. Не шкодує життя свого славний Морозенко, щоб зрятувати товарища... От він вже недалеко... аж бачить, перебилася надвое гостра шабля — вірна подруга старого богатиря Бурляя, і обступили його вороги тісним колом. Не маючи чим оборонитись, вихопив старий полковник з-за пояса пернача і бив ім ворогів по головах, мов келепом.

Але недовго протягся той нерівний бій, ворожі шаблі сікли українського богатиря і по плечах, і по руках... Ось, ось Морозенко близько... але впав вже славний Бурляй,

порубаний та постріляний, лишивши по собі на світі тільки невмирущу козацьку славу.

Розігнав Морозенко ворогів, що, мов вовки, збіглися до теплого трупа, підскочив до славного товариша, але той вже не дихав і, розкинувши по скривавленій траві могутні руки, дивився у блакить неба мертвими очима.

— Не віддамо, брати, тіла нашого славного лицаря ворогові на знущання! Візьмемо товариша та поховаємо з честю!

Вхопили козаки порубане тіло славного полковника і понесли до козацького табору.

Вирятував Морозенко гадячан з-за ставка, та вже їх було небагато.

Побачивши, яка в Яреми гостра зброя, Хмельницький не схотів далі штурмувати ляхів під Збаражем, щоб не вигубляти багато козаків, а почав добувати їх облогою та безхліб'ям.

Поки тяглася та облога і поляки гинули з безхліб'я, гетьман дістав звістку, що до Збаража наближається, на поміч Вишневецькому, сам король з кількома десятками тисяч війська і посполитим рушенням. По нараді з ханом гетьман лишив полковника Чорноту з пішим поспільством додержувати облоги, а сам з Богуном, Нечаєм, Джеджалієм і з усім ліпше озброєним військом рушив разом з ханом назустріч королеві.

Спільники вистежили польське військо біля міста Зборова, саме на перевозі через річку Стрипу. Діждавши, поки король з половиною війська перейшов двома мостами на другий бік річки, гетьман направив Богуна з трьома повками козаків та з чималою силою татарів на ту половину польського війська, що ще не встигла перейти мостами за річку, а сам з ханом перейшов за річку далеко від мостів, щоб несподівано вдарити на передне військо, де був сам король.

Засівши з козаками у лісі, недалеко від перевозу, Богун чекав обідньої пори, щоб вдарити на ляхів саме під час обіду.

Попід річкою з ранку налягав туман, і поляки нічого не відали про козаків.

Коли в обідню пору туман розвіявся, Богун видрався на дерево, і вся місцевість стала йому, як на долоні.

Через величезні зелені луки срібною гадючкою вкручувалася маленька болотяна річка. На лузі по цей

бік річки стояло, розташувавшись понад річкою, багато возів польського обозу. Вози простяглися й на самий міст, що сполучав тут обидва береги річки, і тяглися шляхом за річкою. Погоничів побіля возів не було, — вони повипрягали худобу і посідали обідати. Обідало й усе польське військо, розташувавшись широко попід возами і геть по зеленому лузі невеликими купами. Не відаючи свого судного часу, поляки порозлягалися на запашній границі так безпечно, неначе ввійшли на полювання.

— Ой, хмільне ж буде сьогодні ляхам пиво, що вони наварили! — звернувся Богун до полковників і, показуючи Довбні на ворожий табір, жартуючи, додав: — Чи не підождати трохи, поки дообідають? Адже нечемно панів турбувати!

Довбня весело сміявся, нетерпляче тримаючи свого келепа, щоб скоріше дати йому роботи.

— А проте починай, батьку!.. — сказав він. — Бо як пообідають, то дужчі стануть!

Польське військо, що було зараз на очах Богуна, наполовину складалося з посполитого рушення з Галичини. Посполиті були православні або уніати, католиків з них було небагато, а проте, розмовляли вони всі по-польському. Це була українська шляхта з Перемишля та з Львова, недоляшки, що так само, як і польські пани, дивилися на український люд, як на щось нижче за себе, і через те не приєдналися до великого руху українського народу і не підтримали змаганнів галицьких повстанців-опришків.

Не встигли поляки й недоляшки дообідати, не встигли чарок допити, а вже Богун, розгорнувши козацькі повки широченною лавою, як Божа кара, вдарив на них, перекидаючи вози й рубуючи всіх, не розглядаючи, чи то пан, чи то простий жовнір.

Нечуваний гармидер збився у польському війську. Хто встиг скочити на коня, той намагався тікати, але тікати через міст було неможливо, там погоничі покидали вози, а перелякана худоба поперекидала їх і щільно загартувала міст од краю до краю. Намагалися тікати бродом, але там знаходили собі смерть у болоті. Піші метушилися поміж возами і там гинули від козацьких списів. Коронне військо намагалося було упорядкуватись, але з його боку вискочили з лісу татари і задавили поляків своєю великою кількістю. Почалася нелюдська різанина. На півмилі вдовж річки вкрили поляки зелені луки своїм трупом. За

годину загинуло тут більше десяти тисяч польського війська, а з того війська добра половина була української крові. Так неблаганна доля покарала тут синів України, що відщуралися свого народу.

Король знав, що гине його військо за річкою, але не мав змоги зарадити йому, бо скоро й його чорною хмарою обступили козаки й татари. Проти короля перед козацькому війську вів славний Нечай. На чолі свого Брацлавського повку наблизився він до поляків і виїхав наперед війська:

— Що ж, мосціві пани? Не потрібна вам була наша оборона від татарів. Кривдою дячили ви нам за неї... Так бийтесь же тепер з татарами самі!

Мовчали поляки... Тільки серцем боліли, передбачаючи неминучу собі смерть.

Почалося бойовище. До вечора козаки погромили ліве вороже крило, а татари розкололи середину ворожого війська, і тільки німецьке наймане піше військо захистило короля і зрятувало від татарської неволі.

Упала на землю ніч і припинила те велике бойовище. Спільники по всьому полю перемогли поляків, і завтра Україна повинна була стати вільною.

У польському таборі не спали всю ніч і робили окопи. Навіть вельможні пани, що зроду не держали в руках лопати, тепер копали землю, засукавши рукава своїх оксамитових кунтушів, і за ніч навколо польського війська вирости добрі окопи.

Побачивши ранком окопи, хан рішуче зрікся їх штурмувати, бо татари ніколи не ходили у бій пішими. Доводилося козакам кінчати розпочату справу самотуж.

Козаки не вважали на те, що татари зреклися їм допомагати. За ніч сюди надійшов Богун із своїми повками, і всім козакам так ясно вже світила в очі зоря їхньої волі, що повки козаці пішли на штурм, мов на весілля.

Чимало славних полягло по рівчачах окопів, чимало козацької крові пролилося й на валах, але не встигло сонце стати на сніданок, як козаки були вже усередні окопів і зчепилися там з ворогом у смертельній боротьбі... От уже порубали вони вози, що нагородили ляхи собі на оборону, уже задавили молодецьким утиском німецьке військо і б'ються вже з королівськими сердюками... Нарешті блищать уже Богунова й Нечаєва шаблі близько од самого короля...

У цю рішучу мить пролунав голос Богдана Хмельницького:

— Згода, пани-брати! Згода!

Побоявся гетьман гріха, щоб не вбили короля, або щоб не дістався він невірним у неволю, і, піднявши свою булаву догори, припинив бойовище.

Недобре подякував король гетьманові: того ж дня почав він перемовлятися з ханом про те, щоб той одступився од козаків, обіцяючи йому і данину платити, і все, чого він забажає. Хмельницькому ж він обіщав лише автономію України у складі трьох воєводств — Чернігівського, Київського та Брацлавського, з окремим козацьким військом і з умовою повернути панам їхні маєтності.

Виходило, що значна частина Поділля в Волині і вся Галичина й Покуття мусили лишитися на волю своїх неситих ворогів.

Хмельницький не згоджувався на такі умови і вимагав повної волі всієї України, разом з Галичиною й Покуттям, по саму Прип'ять, Віслу і Карпати, але лукавий хан побоявся придбати собі такого могутнього сусіду і обстоював на тому, що козакам досить того, що дає король.

Гетьман зібрав всіх полковників на раду, і коли Нечай з Богунем рішуче стали за повну незалежність всієї України і більшість полковників до них прилучилося, то розлютований хан, довідавшись про це, погрожував Хмельницькому стати на бік короля, якщо він не погодиться на королівських умовах.

Таким чином, гетьман був змушений згодитись на обмежену волю, і до того не всієї України, без згоди на те своїх найближчих прибічників і без відома козацтва.

Через кілька днів вороги й спільники розійшлися трьома сторонами: поляки з королем пішли шляхом на Львів, Хмельницький — на Київ, а хан з ордою — через Поділля до Криму.

Жваво й весело верталось козацтво до своїх хат. Попереду війська кобзарі грали та у бубни били, а позаду козаченьки пісні молодецькі виспівували, волю прославляли... Радо привітали побідників по містах та селах люде, а попи, під празникове голосіння дзвонів, виходили козакам назустріч з корогвами, військо святою водою поклякали та воздавали хвалу живим, а тим, що поклякли свої голови за волю рідної країни, вічну пам'ять співали...

IX

Рано сьогодні прокинувся Бахчисарай, а ще раніше ханський палац.

Вчора до Бахчисарая прибігли вісники з тим, що хан, переможець польського короля, випередивши своє військо, повертається сьогодні додому. Мов шалені, бігали сьогодні зранку по гарему євнухи, причепуряючи ханським жінкам празникове вбрання.

Голосніше сьогодні, ніж звичайно, вигукували по мінаретах мули, чепурніше мели невольники ханський двір, а старший євнуч власноручно витрушував подушки з ханської софи.

Звістка про рішучу перемогу козаків та татарів над поляками і про визволення України досягла вже до Марини і болюче відбилася в її серці. Зараз дівчина мовчки одягала на себе нове вбрання, а сльози мимоволі покрапляли те вбрання пекучою росою.

— Про що ж ти, доню? — упадливо спитала Астара, допомагаючи Марині вбиратися. — Тепер те, чого ти бажала, здійснилося — твоя Україна вільна.

— Я з радощів, Астарочко! — не признавалася дівчина. — Тепер до рідного Бугу повертаються з походу козаки. Їх вітають... грають троїсті музики... дівчата пере-стрівують своїх милих... починається кохання... весілля... співи... танці...

Марина не договорила і, впавши головою до подушки, почала ридати, як дитина.

— Чого ж ти, чого, Мариночко? Чого ж ще бажати? У твоїй країні щастя й радість!

— А я... а я, Астаро? Мене немає там! Я тут, у неволі у чужій стороні. Я повинна зректись завтра своєї святої віри, побусурманитись, стати жінкою хана і навіки від-цуратися рідної України.. І його зректись, Астарочко!.. Його... мрії своєї! Пожаль же мене хоч ти, Астарочко!.. Немає на світі моєї неньки... І щастя її, що не діждала вона цього нещасливого дня, коли дитина її, що вона вигоду-вала своїм молоком, що колихала у колиці, приспівуючи пісень, і хрестила на святій сон, зречеться того святого хреста й побусурманиться.

Астара голубила Марину, як рідна мати, і втішала, як тільки зміла:

— Не побивайся, дитино моя! Адже ти не з своєї волі! Ти бранка, і хоч так, хоч сяк, а змушена дістатися

якомусь бусурманові на втіху. Доля вже твоя така нещасли-ва. Доля ж од Бога, а Богові коритися треба!

Марина потишилася, увійшла у себе і більше не виявляла словами своєї нудьги.

Опівдня прибув хан з візирем та Хамамбетом-мур-зою на чолі чималого загону війська. Старший євнуч, вибігши надвір, як і проводжаючи, підставив ханові під ногу своє плече, і той зліз з коня. Тут саме мулли заспівали по мінаретах на намаз, і хан пішов через двір свого палацу до найбільшої ханської мечеті.

Увечері хан завітав до покоїв Марини, а на другий день мулла читав над нею якісь молитви, і дівчина стала бусур-манкою й жінкою хана.

Все це сталося без ніякого змагання з боку Марини. Вона додержала слова, що подала ханові, і перед муллою вдавала з себе байдужу до того, що він з нею робив, а з ханом поводитися ласкаво і вдавала з себе навіть веселу.

Після першої ночі спільного життя з Мариною Іслам-Гірей ще більше закохався у неї, а що далі протягався час того життя, він все дужче та дужче пришивався до своєї молодої жінки Газізі. Щоб догодити їй, він звелів упорядкувати для неї окремі просторі покої у своєму палаці біля гарему. До тих покоїв був відокрем-лений невеликий закуток двору з водограєм і кількома деревами, так що молода жінка мала можливість повсякчас, як забажає, виходити під блакитне небо й дихати вільним повітрям, а щосвята Марині не заборонено було їздити ридваном з Астарою й євнухом по околицях міста. Сам хан приходив тепер у Маринині покої не тільки увечері, але й удень, і часто цілі години сидів у її затишному кутку, смокчучи свій укоханий кальян.

Так минув рік. Іслам-Гірей майже забув про свій гарем і все більше звикав до покоїв своєї Газізі. Вона була тепер всесильна, і євнухи тремтіли з її погляду. Все робилося так, як вона того бажала, але бажання її були дуже невеликі, — вона вимагала тільки, щоб біля неї завжди була її вірна служниця та щоб хан не дозволяв своїм під-данцям чинити хоч і найменшу шкоду Україні.

Одного вечора, рано повесні, хан прийшов до неї сумний і знервований. Марина зразу те помітила. Набивши йому і запаливши, як завжди, кальян, вона сіла біля його ніг на подушці і почала допитувати:

— Бачу, що мій добрий цар сьогодні невеселий, а через що це, того не відаю. Чи не гнівається мій володар на свою маленьку дружину?

— Ой ні, світ моїх очей, Газізію! Чи можна ж гніватись на мою запашну квітку? Навпаки, я прийшов до своєї любові дружиноньки, щоб знайти спокій у ясному погляді її очей.

— Що ж стурбувало великого хана?

— То справа не жіноча...

— Так як же бідна Газізія буде заспокоювати свого володаря, не відаючи про те, що його стурбувало? І через що хан гадає, що Газізія не зможе подати йому пораду в його не жіночих, а у великих справах?

Хан підвів Марину за руку і посадив поруч себе на софу.

— Великий падишах, Газізію, вимагає у своєму до мене листі, щоб я знову йшов з ордою на Польщу.

— Як? — злякано спитала Марина. — Хіба знову на Вкраїні війна?

— Гетьман давно просить мене йти йому на поміч, бо поляки вже знову почали війну проти нього. Але чи повинен же я, прирощений хан Батиевого роду, бути на послугах у гетьмана?

— Певно, йому несла самому обстоювати волю України?

— А мені ж яке до того діло? І як насмів він турбувати падишаха і принижувати мене, великого хана?

— Не гнівайся, великий царю, на гетьмана. У нього ж болить серце за своєю землею й за своїм народом, і любов до рідного краю примусила його вжити всіх заходів, аби захистити Україну од лютого, немилосердного ворога. Поміркуй, чи не вчинив би так само й ти, коли б вороги обсіли твою землю?

— Нехай так, але я не маю ніякої охоти йти у поход.

— Володарю мій коханий!.. — припала Марина ханові до плеча. — Якщо ти любиш свою Газізію, — ти підеш... Ти надаси помочі моїм нещасним покривдженим землякам! Що ж буде, коли ляхи переможуть тепер українців? Їхній пекельний помсті й краю не буде!

Марина милувала Іслама своєю маленькою рукою, обнімала за шию, зазірала в очі...

— Ти зробиш те, про що просить твоя маленька Газізія. Адже ти хвалився, що любиш її.

— Тим-то мені й не хочеться покидати тебе, Газізію, що я тебе шалено кохаю.

У Марини блискавкою виникла думка й надія побачити свій рідний край, почути рідну мову і бути близько од свого милого. Вона пригорнулася до хана й почала його цілувати.

— А ти не кидай мене, коли любиш... Візьми свою Газізію з собою, щоб вона мала можливість і у поході розважати та давати втіху своєму доброму володареві.

— Як? — здивувався хан. — Ти не боїшся їхати у поход на спеку, на дощі, на вітри?.. Звичайно ми беремо у поході не жінок, а невольниць!

— Ні, ні, я нічого не боюся! Я не хочу розлучатися з тобою на такий довгий час!

Ханові подобалося бажання дружини. Він зрозумів його як кохання до себе, повеселішав, почав жартувати, і вони умовилися на тому, що хан піде у поход і візьме з собою й Марину з Астарою.

X

На Вкраїні тим часом займалася кривава зірниця. Сейм у Варшаві не ствердив деяких пунктів Зборовської умови; Хмельницький з свого боку не мав можливості вернути панам їхні маєтки, бо селяне не хотіли знову коритися панам.

Богун, що був тепер полковником Вінницьким, разом з Нечаєм, полковником Брацлавським, рішуче підтримували селян і допомагали їм зганяти панів з тих маєтків, де вони спромоглися знову осісти, через межі ж своїх повків вони не пропускали на Вкраїну панів узброєною рукою.

Пани скаржилися королеві, той вимагав од гетьмана смертної кари непокірливим полковникам, а Хмельницький дорікав Богунові й Нечаєві про їхні вчинки у листах. Але полковники не корилися.

«Коли ти, — писав Богун гетьманові, — намовляв через нас селян до повстання, то обіцяв їм волю. Де ж тепер буде та воля, як посадиш на них знову панів? Що ж до Зборовської умови, то коли поляки не додержали її і не пустили нашого владика у сенат, то й нам та умова виходить не обов'язкова».

Тим часом у Галичині й по тих місцевостях Поділля, Волині й Полісся, що по Зборовській умові знову під-

лягали Польщі, пани почали з своїми кріпаками не-людську розправу: непокірливим одрубували руки, ви-ймали очі, садовили на гострі палі. На Поділлі панам несила було підбить під себе непокірливих повстанців — опришків та левенців, але туди прийшли з військом польський гетьман Калиновський та Лянцкоронський, вигубили й покалічили людей і таки оселили панів по їхніх маєтках.

Упоравшись з Галичиною й Поділлям, ті гетьмани з великим уже польським військом перейшли межу України і рушили на Брацлав, ведучи за собою кілька сот панів, щоб допомогти їм оселитись на Україні. Нечай, не відаючи, що у ворогів дуже велика сила, похапцем кинувся навпере-йми полякам, не зібравши навіть до купи всього свого повку. У місті Красному, де він зчепився з удесятеро дужчим ворогом, з усіх боків його оточили, і славний полковник загинув там у бойовищі з усім своїм повком, заживши собі невмирущої слави як лицар і певний оборонець волі українського народу.

Через кілька днів після кривавої ночі у Красному поляки так само несподівано напали й на Богуна у Вінниці, але славний козацький ватажок не дався накрити себе мокрим рядном. Він заманив частину польського війська на лід річки Бугу і там потопив ворогів у зарані порубаних ополонках, від останнього ж війська одбивався у монастирі біля Бугу, аж поки гетьман надіслав йому помічі.

Побачивши, що поляки зрадливо почали війну, і довідавшись, що король знову збирає на козаків поспо-лите рушення, гетьман послав Джеджалія у Стамбул до султана просити помічі, а сам почав скликати козаків і поспільство, щоб знову всі, хто тільки має силу, ставали до зброї та збиралися до Чигирина. Проте на цей по-клик гетьмана люде йшли вже не з таким захопленням, як позаторік. Вони не встигли відпочити, а у багатьох навіть не позагоювалися ще поразі з часів попередньої війни.

Повесні Хмельницький рушив з військом із Чигирина, а спільник його Іслам-Гірей під той же час рушив з ордою з Бахчисарая.

Позаду татарського війська у обозі їхало два ридвани, заграбовані колись татарами у Польщі. Один із ридва-нів був для хана, хоч той і мало коли сідав у нього, а здебільшого їхав верхи з мурзами, у другому ж рид-вані їхала Марина з Астарою.

Орда йшла, не поспішаючись, щоб не стомлювати коней, а на ніч ставала рано, до захід сонця. Щовечора ханові й мурзам напинали намети; хан порядкував військові справи й радився з мурзами, ночував же він у наметі жінки, на ліжку, що складалося з килимів та подушок.

Марина почувала себе щасливою. З ранку до вечора вона бачила Божий світ: з початку походу — безкраї розлогі степи Дикого Поля, а далі — веселі гори Украї-ни, з прозорими річками та з зеленими байраками. Орда йшла недалеко Бугу Чорним шляхом, і хоч не по той бік річки, де жила Марина, але все-таки країною цілком рідною.

Обабіч шляху рясно стояли села, з любими біленькими хатками, що їх Марина так довго не бачила, з кучерявими вишневыми садками та з довгокрилими вітряками. Все це було таке любе та миле серцю Марини, що вона мліла з солодкої втіхи. Траплялося ридвану проїздити самі села вулицями, де на тини спиналися здивовані діти, а матері, вхопивши їх на руки, несли геть і ховали по льохах, страхаючись татарів, хоч ті на сей раз не чинили їм і най-меншої шкоди. Марина чула тут рідну мову і, здавалося, сама жила рідним життям.

Кожний день орда посувалася далі на північ і, нареш-ті, літом сполучилася біля Зборова з козацьким війсь-ком, а звідтіля спільники разом рушили на польське військо, що стояло під Берестечком.

Вороги зійшлися біля річок Стир і Пляшівка, але і Хмельницький, і хан побачили там те, чого не сподіва-лися: у поляків було зібране величезне військо у 300 000 вояків, проте, як у спільників, малося тільки 100 000 татарів та 80 000 українців. До того ще у поляків було кілька сот добрих гармат, у козаків же їх було кілька десятків, а у татарів ні одної.

Хан зразу зрозумів, що перемога буде на боці короля, і зважив за краще покинути Хмельницького і обмірку-вав тільки, як би зробити це так, щоб Хмельницький не догадався про зраду, не поскаржився б султанові і не помстився б на ньому. Ця думка ще більше зміц-нилася у ньому, коли увечері до нього прибули посланці від польського короля й почали умовляти його од-ступитися від козаків, обіцяючи йому великий окуп.

«Чи годиться ж мені вигубляти своїх людей за Украї-ну? — міркував хан. — Якщо козаки й мають рацію віддавати своє життя за волю своєї землі, то мої татари

не мають до того ніякої рації. Далеко розумніше я зроблю, як візьму з ляхів окуп і одведу орду цілою по домівках. А християне нехай собі змагаються. Зрозуміло, що король погромить Хмельницького; так йому й треба, щоб не ліз до султана та не робив з мене свого підручника. А поки поляки кінчатимуть козаків, я б безпечно повернувся з ордою до Криму».

Розміркувавши так, хан згодився взяти з поляків окуп і сказав посланцям, що завтра татари тільки вдаватимуть, наче б'ються, і ще до півдня покинуть козаків.

Марина знала, що у хана були королівські посланці, і коли він, покінчивши справи, прийшов увечері до неї, вона почала допитувати, про що у нього була розмова з поляками. Хан знервовано одповів, що то таємні військові справи і не годиться їх нікому розказувати.

У серці Марини виникло зневір'я. Вона зблідла на виду, але, перемігши себе, покірливо спитала:

— Я певна, що мій любий володар не покине свого спільника у пригоді, бо то було б не по-лицарському.

— Той спільник, — роздратовано скрикнув хан, — замість того, щоб порядкувати військом, пиячить. Я вчора був у нього, але він лежить, як колода. Йому, кажуть, зрадила жінка, і він з того п'є!

— Володарю мій! — почала Марина, намагаючись бути ласкавою. — Через те ще дужче треба Хмельницького пожаліти й допомогти йому. Уяви собі, як би тобі було, коли б я тобі зрадила?

— Що? — грізно насупив брови хан. — Ти не знаєш що говориш!

Марина мовчки повернулася од хана, а той схвильований ходив по наметі й вигадував, як би краще заховати свою зраду од дуже цікавої дружини. Згодом він взяв її за руку.

— Не бійся, я не відступаюся від спілки з козаками, але становище наше зле. Ляхів удвічі більше, ніж нас, я навіть боюся лишити тебе на ніч у таборі, бо завтра буде таке бойовище, якого світ ще не бачив, і невідомо, що судить нам завтра Аллах. Буде безпечноше їхати тобі зараз далі од табору і од бойовища.

Марина намагалася, було, сперечатись, але хан ляснув у долоні й звелів євнухам одвезти Маринин намет за милою назад, а для безпеки оточити його кількома тисячами вершників.

Зневір'я ще дужче опанувало Мариною, і не вспів хан вийти з намету, як Марина покликала Астару.

— Астарочко, голубко! Нас зараз перевезуть геть з табору, а поки ще не рушили, ти зроби мені велику послугу!

— Рада тобі догодити, дитино моя!

— Чи бачила, Астарочко, де стоїть козацький табір?

— Бачила.

— Знайдеш його поночі?

— Знайти — знайду, а тільки він дуже далеко!

— Ну, що ж робити... Неодмінно треба однести листа до мого Йвана!

— Ой доню!.. Та мене ж вартові піймають!

— Я ось дам для татарської варти перстень хана, а для козацької — перстень мого Йвана. Він так уславився, що його всяк козак знає.

— Ну, і що ж далі?

— Ти тільки віддаси листа Богунові і зараз повертайся, а якщо мене не застанеш, то тобі шлях покажуть. Тебе ж євнухи вільно по табору пускають.

Астара почала убиратися, а Марина взяла олівець і написала:

«Бережися, Йване, зради. У хана були посланці од короля й про щось з ханом умовлялися».

— Астарочко, кохана!.. — говорила Марина, доручаючи циганці листочок. — Коли б цей клаптик паперу потрапив до рук ханові, то мені була б за нього смерть!

— О, не бійся, доню, циганка вміє ховати!

— Та скоріше, Астарочко! Якщо до світу не передаси, так мерщій вертайся.

Астара вийшла од Марини і зникла поміж наметами. Вона бігла непомітна, мов та чорна кішка у темряві ночі, викручуючись поміж кінями, шатрами й огнищами. Табір уже потишився, голоси замовкли, тільки де-не-де чути було, як татарський вояка гострив на завтра шаблю або споряджав коня.

Астара бігла упродовж ряду огнищ на північ довго, поки стало духу, далі йшла ходою, після того знову бігла й знову йшла, а обабіч неї все біліли шатри татарського війська, і здавалося, що їм не буде й краю. Але, нарешті, край той знайшовся, вона вибігла на вільне поле, а за ним розгляділа оддалеки високі намети козацького табору.

Астара огляділась і вжахнулася: на сході вже почало благословлятися на світ.

У козацькому таборі її зразу спинив вартовий.

— Куди біжиш, циганко? Стій.

— Скажи, козаче, де мені знайти полковника Богуна?
— Огого! Дуже швидко! Так я тебе й пустив до Богуна!

Астара показала вартовому Богунів перстень, і тоді той пустив її.

— Тільки далеко тобі, тітко,— сказав він.— Оце, де ми стоїмо, ліве крило табору. Тут Джеджалій кермує. У середині буде військовий осавула Гурський за старшого, а Богун аж на правому крилі. До схід сонця, мабуть, не добіжиш.

Циганка знову побігла, обминаючи вози й намети. Тут табір уже прокидався, й козаки цілими ватагами сновигали між табором і Пляшевою, напуваючи коней. Поки Астара добігла до середини табору, там козаки уже узброювалися й лавами ставали поперед наметів, а назустріч Астари сунувся великий натовп з корогвами й хрестами у руках. Налякана циганка забігла за віз і звідти виглядала, поки той натовп промине її.

То попи і ченці несли корогви благословляти військо на бій. Попереду всіх верхи на коні їхав грецький, корінфський митрополит Іосаф. Він був у золототканому митрополічому вбранні, з миртою на голові та з хрестом у руці.

— Братія моя, вояки Христові! — промовляв він до козаків.— Стійте, як один, за віру православну, а Господь з високого неба буде вам пособником і заступником. Не страхайтеся вмерти за віру батьків наших, бо душі ваші янголи візьмуть на лона свої і понесуть до престолу Божого!

Козаки лавами упадали навколюшки, а митрополит кропляв їх святою водою.

Діждавши, поки процесія пішла далі, Астара побігла до правого крила козацького табору і, нарешті, добрела до намету Богуна, але було вже запізно: Богуна вже не було у наметі, він повів уже свої повки на ворога.

Знесилена і приголомшена розпукою, що не виконала доручення коханої господині, Астара впала на землю і вже через якийсь час тільки пішла назад до татарського табору.

XI

Зійшло сонце 20 червня 1651 року, але промінь його не сяяв, а був зап'ятий хмарами, немов умисне не хотів бачити того, що мало зараз скоїтись.

Ворожі війська, скільки оком глянь, мов сарана, вкрили широченну долину, збиваючи копитами коней велику куряву. Поміж лавами ворожих військ, одрізняючи їх од одного, лишилася тільки не дуже широка зелена смуга степу, простягшись між ними, немов річка між двома берегами. З одного боку тієї зеленої смуги стояли польські повки з безліччю різноколірних прапорів; з другого боку, на півночі — сині козацькі чумарки та білі й жовто-сірі татарські халати.

Посередині козацького війська стояли у три ряди сковані поміж себе ланцюгами вози... З тих возів складався великий чотирикутний рухомий табір, усередині того табору щільним натовпом стояли піші козаки. Цей четверокутний табір мав уїхати всередину польського війська і розколоти його надвое, а кілька комонних повків мусили вскопити у ту розколіну й бити ляхів з боків.

Тим рухомим табором кермував військовий осавула, шляхтич з Києва, Гурський. До нього, як і до шляхтича Виговського, Хмельницький мав велике довіря, не відаючи, яка гадина сиділа у тому недоляшку, і не догадуючись, що Гурський вже понадився на польську принаду й умовився з другим зрадником, запеклим ворогом України Яремою Вишневецьким, щоб згубити козацьке військо.

Богун керував правим крилом козацького війська і стояв недалеко од річки Стирі, чекаючи гасла від гетьмана, щоб вдарити на ворога. Козаки його знервовано поглядали на блискучих ворожих гусарів і теж нетерпляче дожидалися гасла. Нарешті всередині козацького війська вибухнула гармата... То й було гасло від гетьмана.

Побачивши, що середина козацького війська з табором рушилася, Богун махнув перначем до своїх комонних повків.

Застогнала земля під копитами коней, заголосили сурми, і, наставивши на ворогів гострі списи, козаки, мов бурхлива хвиля, широкою лавою вдарили на ляхів, настромляючи їх на залізо, скидаючи з коней і розтопчуючи на землі.

Заревіли з польського боку сотні гармат і заховали своє військо сивим димом, але Богунові козаки не вважали на ті пекельні вибухи гармат і на гудіння бомб, а все глибше та глибше уїдалися у ліве вороже крило. Не встояли проти їхнього наскоку блискучі польські гусари і показали хвости своїх коней, не витримали наскоку й улани польські, урозтіч розбіглося різноманітне посполите рушення.

Мов бурхлива річка, вливалися козаки усередину лівого польського крила, притискуючи його до річки, аж поки

здибалися з німецьким військом. Люто вдарили козаки й на нього, але німці стояли, мов непорушна скеля, захистивши польські хоругви, що тим часом знову почали упорядковуватися.

Обернувся під той час Богун до середини козацького війська і віри не дойняв очам: по полю, мов несамовиті, бігали вони з возами розірваного табору, роздавліючи недобитих козаків, а короґва Вишневецького маяла глибоко усередині козацького війська. Там сталася ганебна, зрадницька подія.

Рушивши з табором на поляків, Гурський послав свого хорунжого на правий бік табору сказати, щоб надержували передній ріг у праву руку, і зараз же послав другого козака на лівий бік з наказом надержувати передній ріг у ліву руку. Через ті зрадницькі накази ланцюги, що ними були вози поміж себе сковані, напружилися й почали рватися, а вози роздиралися надвоє. За кілька хвилин четверо кутний табір розірвався надвоє, і спільник Гурського Вишневецький зразу ж ускочив з шістнадцятьма повками королівського війська усередину табору і розбив його на шматки. Разом з тим Гурський втік до польського короля, лишивши середину війська без керманичого.

Покинуті Гурським, козацькі повки під приводом своїх полковників билися завзято, не шкодючи життя, але у великому бойовищі відвага окремих вояків важить небагато, і, не маючи загального керманичого, козаки гинули під натиском ворогів, і повки козацькі танули, як страшні свічки.

Слідом за Вишневецьким усередину козацького війська вдерся з кільканадцятьма повками ще й Конєцпольський, і збите копитами поле ще дужче залилося козацькою кров'ю.

Де ж був гетьман, що не дав середині війська другого ватажка? Він гнався за ханом. А хан? Хан, почавши з ранку показне бойовище, зразу ж повернув свого коня назад і, звелівши мурзам одводити татарів до Дубна, поскакав геть з кривавого поля, покинувши своїх спільників ворогам на поталу.

Хоч і далеко від свого війська, але Хмельницький таки догнав хана.

— Зглянься, на бога! — гукав він ханові. — Що ж ти зомною робиш! Заверни орду до бою! Ще ж бойовище тільки розпочалося. Доля ще зглянеться на нас! Ми ще переможемо!

Але хан не хотів його й слухати, а коли гетьман почав йому дорікати, то Іслам-Гірей звелів його арештувати і повіз із собою до Криму.

Розірване надвоє, козацьке військо лишилося само проти учетверо дужчого ворога й до того без гетьмана, без військового писаря, що теж був при Хмельницькому, і без військового осавула, що зрадив. Вже видно було, що змагання козаків даремне, але Богун не стратив віри у козацьке завзяття й у міць козацького духу. Побачивши, що сталось усередині козацького війська і в таборі татарів, він лишив проти лівого ворожого крила два повки, а з трьома зважився йти на поміч середині.

— Брати мої любі! Лицарі завзяті! — гукнув він до своїх козаків. — Покинули нас зрадливі спільники-бусурмени. То й на краще, бо не годилося нам з невірами брататися. Тепер не бусурмени, а сам милосердний і його святі будуть нам спільниками і допоможуть нам оборонити свою волю. За мною, панове товариство! Кому судилося вмерти, того смерть і на ліжку знайде, а кому не судилося, того ні куля, ні шабля не візьме!

Розгорнувши козаків лавою, Богун несподівано й грізно, мов Божа кара, вдарив у бік повкам Вишневецького й Конєцпольського. Вихром летіли за своїм ватажком козаки, лишаючи позад себе купи ворожого трупу.

У ворогів збився гармидер. Вони не розуміли, звідкіля наскочили на них козаки і скільки їх, а бачили тільки запальне козацьке завзяття, що несло їм смерть.

Спинилися польські повки і відкинулися назад, як полохлива отара, побачивши вовка... Ще один такий наскок — і перемога буде на боці козаків... Але заблудилася сьогодні козацька доля: не розгляділи за курявою пушкарі середніх повків, що то біжать лавою їхні спасителі козаки, думали, що то нове вороже військо, і почали громити Богунові повки з гармат...

Тяжко засмучені подіями сього нещасливого дня, козаки одійшли надвечір ближче до річки Пляшевої і, не вважаючи на втому, почали окопуватися і лагодитись на завтра до нового бою.

На другий день польське військо почало облягати козаків півколом, притискуючи до річки.

Джеджалій, що йому гетьман передав керманіцтво, почекавши день, скликав увечері козацьку раду. Всі нестерпляче виглядали Хмельницького, але його не було, і ніхто нічого про нього не чув. Козацтво хвилювалося.

— Гетьман зрадив і покинув нас ворогам на поталу! — гукали козаки. — Оберімо нового гетьмана!

Обрали таки ж Джеджалія. Він зразу ж послав до короля посланців просити, щоб поляки помирилися на Зборовських умовах, а щоб вороги не подумали, що козаки їх налякалися, Богун вдарив з козаками на окопи, що поляки почали вже насипати проти козацьких.

— Гине козацька слава, пани-брати! — гукав він до козаків. — Рятуймо її.

І козаки чесно рятували свою славу. Мов блискавка, налетіли вони на нескінченні ворожі окопи і почали кри- вавий бенкет. Всі випереджають один одного, щоб більше вбити ворогів, але за всіх прудчіше летить конем Довбня, і ворожі голови, мов спілі кавуни, репаються од його важкого келепа. То він прокладає шлях своєму побратиму полковнику Богуну, що, піднявши догори шаблю, на чолі трьох повків забігає тепер упродовж окопів і винищує ворогів... І славно скінчився сей день для козаків: полягло поза окопами більше двох тисяч поляків.

Під той саме час Джеджалій водив другі повки за річку Стир, але там козаки здибали не поляків, а німців, і як не насадили на них, а не вибили з шанців і мусили повернутись на свій бік.

Щоб помститись на німцях, Богун, діждавши півночі, коли німці, втомлені бойовищем, послули, перебрів з двома сотнями охочих козаків через Стир, увійшов нишком у шанці, і поки одна сотня, з Довбнею на чолі, колола та вбивала сплячих німців, лядських прислужників, він зняв з окопів три гармати і перетяг їх з другою сотнею козаків на свій бік річки.

Тим часом німці почали прокидатись, зарепетували на гвалт, і почалася колотнеча.

— Повертай козаків на сей бік! — гукав Богун Довбні.

— Ще раз вертайся за гарматами! — одгукнув Довбня.

Ми вдержимо німців!

Богун ще раз по пояс у воді перебрів через річку і ще раз зачепив і потяг з своїми козаками три гармати, але німців піднялося вже кілька сот, і вони почали утискувати сотню козаків.

Люто довбає німців Довбня по ребрах та по головах своїм келепом, одходячи помалу з своїми козаками до річки.

— Перетягли! — почувся Богунів голос. — Стрибайте у річку, а ми будемо бити німців з рушниць!

У цю мить Довбня так вдарив якогось німця келепом, що келеп вирвався у нього з руки і впав поміж ворогів.

— Келеп, келеп! — гукав Довбня до товаришів. — Келеп вирвався! Не дайте, діти, ворогам на поталу мого келепа!

Козаки знову наперли на німців, кількох вбили, і Довбня вхопив був свого келепа, але у цю мить німець влучив його шаблею по правій руці і розрубав її до маслака. Зціпивши зуби, Довбня вхопив келепа лівою рукою і, одбиваючись од ворогів, потяг з козаками до річки і перебрів її під захистом куль Богунової сотні.

Вертаючись до табору, заспокоєний удачею щасливого дня, Богун згадав про Марину, і йому заманулося її бачити. Козак не знав, що його наречена була тут, біля нього, на цьому самому зеленому, политому тепер кров'ю, полі. Зрада хана одміняла становище його нареченої.

«Хан зрадив умові... — міркував Богун. — Він порушив спілку з нами і тим зробив Марину вільною од її слова. Вона тепер владна покинути хана і повернутися у рідну країну».

Ці міркування вкинули у серце Богуна надію на можливість повороту Марини до нього, і він, оживши душею, почав дивитись на світ іншими очима.

На другий день до табору повернулися од поляків двоє з посланців Джеджалія і принесли дуже лихі вісті: поляки вимагали, щоб козаки перш за все віддали їм всі свої гармати, далі — щоб видали всіх полковників, а самі щоб віддалися на милість короля. Друга звістка була про те, що третій козацький посланець, полковник Криса, зрадив і передався до ляхів.

Вдарили козаки у котли, скликали раду, почали хвилюватись. А тут ще під той саме час привезли до ляхів великі гармати з Львова й з Замостя, і вони розпочали таку пальбу по козацькому табору, що, здавалося, зараз земля розсядеться, й на раді ледве можна було чути голоси. Багато з козаків і всі посполиті, що ніколи не чули такої пальби, скибли духом і згоджувалися просить милосердя.

Почувши вигуки легкодухого селянства про згоду, Богун зблід на виду. Його серце поїнялося страхом за те, що тут, під Берестечком, можуть бути знищені здобутки всього великого повстання. Так ні! Ще він, Богун, краще вмре, а не попустить, щоб кров братів, що три роки проливалася, загинула марно і не лишила по собі ніяких наслідків. Він вийшов на середину кола і вклонився товариству:

— Дозвольте, панове товариство, слово сказати!
— Говори! Будемо слухати! — почулося з натовпу, і козаки потишилися.

— Славне лицарство! Чи можна ж нам тепер мати надію на почесну згоду з ляхами, коли вони бачать свою перемогу? Віддати себе на милість... Та хіба ви не знаєте панської милості? Запряжуть вони знову вас і дітей ваших у ярма та й будуть вами землю орати, будуть батогами вас підганяти та бидлом звати ще гірше, як раніше було. Чи на те ж ми кров свою проливаємо вже три роки?.. Чи на те ж поклали свої голови тисячі товаришів наших, славних лицарів, щоб ми, легкодухи, знову віддали Україну у неволю? Що таке єсть життя людини, навіть життя десятків і сотень тисяч людей у порівнянні з життям, із існуванням всієї країни? Не ляхи нам страшні, і не вони нас перемогли... Згубив нас зрадливий спільник та наші перевертні-недоляшки... Зараз король непереможний, бо зібрав собі на поміч і німців, і угорців, але вони не завжди будуть коло нього. Ліпше ми вчинимо, коли вийдемо звідцля по ворожому трупу, а як тільки ні, то хоч і всі поляжемо головами, а щоб не робити згоди тоді, коли ми у найгіршому, яке може бути, становищі. Не губіть же, пани-брати, козацької слави та волі ваших дітей і не ставайте до згоди з ворогом. Нехай не вмирає козацька слава!

Навіть страшного реву гармат почути тепер стало неможливо за вигуками козаків:

— Не погубимо козацької слави! Битися будемо до загибуні! Гетьманом Богуна!

Богуна закидали шапками, і він згодився бути гетьманом, але тільки наказним, поки вернеться Хмельницький.

Сім день після того бився Богун з ляхами невпинно. Він забув, що то є сон і що то значить спочинок. Він брав польські окопи, псував їм гармати, винищував несподівано цілі хоругви і при тому завжди водив у бій козаків сам. Поруч нього падали сотні товаришів од куль і шабель, він же був цілий і здоровий. З цих днів поляки почали клясти Богуна, як найлютішого ворога, а козаки почали дивитися на нього з острахом, вважаючи за характерника, через те, що його не брала ні куля ворожа, ні шабля.

Богун знав, що йому не перемогти поляків, бо війська у нього було тепер у п'ятеро менше, ніж у ворогів, і до того цілу третину його війська склали селяне з косами, що були не тільки цілком не придатні до великого бойовища, але при тому становищі, у якому опинилося козацьке військо, вони

йому заважали. Через те Богун зважив за найліпше вибитись з облоги і йти на Україну.

На восьмий день облоги Богун довідався, що погоничі і всі селяне без його відома збирали чорну раду і умовилися там, щоб захопити несподівано його самого й усіх полковників і видати ляхам, себто вчинити те, що було зроблено під Кумейками.

Богун не розгнівався.

— Не розуміють, що чинять! — говорив він, зібравши полковників. — Але я розумію їх: вони бояться, що поки ми тут гаємо час, там, на Україні, наші зрадливі спільники, татари, забирають їхніх жінок та дітей у неволю.

На нараді полковники вирішили не гаять більше часу, а завтра ж робити через Пляшеву й через болото три мости або греблі, і за день такі греблі були зроблені з возів, кухов, всякої деревини, лантухів, кожухів і з усякого збіжжя.

До ночі греблі були закінчені, але поляки довідалися про заміри Богуна і послали Лянцкоронського за річку Пляшеву, щоб заступити козакам шлях. Становище Богуна було дуже тяжке, але він зважився пробити собі шлях зброєю: викотив на греблі по дві гармати і звелів, стріляючи, посувати їх уперед, а за гарматами йти козакам.

Бойовище почалося поночі. Богун перепускав через греблі по черзі то піші, то комонні сотні, і ті зразу за греблями ставали до бою. Було темно. Поляки стріляли наосліп і до ручного бою ставали несміло, до того ж козацький ватажок скоро притиснув їх до болота, і вони пішли врозтіч.

Одігнавши ворогів, Богун знову вернувся до гребель і звелів придержати комонних козаків, а раніше перетягти всі гармати та пропустити піше військо. За який час перетягли всі 58 годящих гармат, а 23 попованих покинули. Слідом за гарматами посунулися піші козаки, а перед світом рушили й комонні. Богун, доручивши передне військо Джеджалєві, сам був весь час біля гребель, доглядаючи, щоб козаки не товпились і не поповували гребель.

Світом до Богуна наблизився Влучко.

— Що ж це ти, гетьмане, покинув військові корогви?

— Ні, — одповів Богун, — запорозькі корогви я всі побрав, а ті, що жаловані нам польськими королями, покинув умисне, бо не годиться нам шанувати корогви того, з ким воюємо. Нехай ворог наш, король, бере їх собі назад.

— Владика ще лишився у таборі! — обізвася до Богуна полковник Пушкаренко, переходячи греблю з своїми полтавцями.

Богун послав за митрополитом, але той odmовився йти, сказавши, що перейде греблю останнім.

Поспільства Богун ще не переводив, бо світом напереді знову почулася пальба, і там потрібне було добре узброєне військо.

Давно вже встало сонце, але був туман, і в головному ворожому таборі досі не знали про те, що Богун уже виходе з усім військом. До десятої години він перевів через греблі 47 000 козаків і лишив у таборі тільки 3000, щоб захищати поспільство. Ті три тисячі з своїм полковником Нечипайлом мали перейти останніми.

Дійшла, нарешті, черга й до селян. Їх було у таборі біля 25 000 чоловіка, і Богун мав надію, що за дві години вони перейдуть усі.

У цей день було саме Петра, і селяне вже сіли у таборі розговлятися, коли од наказного гетьмана прибіг посланець з наказом рушати їм до гребель. Поспільство не хотіло кидати обіду й не рушилося з місця. Щоб прискорити справу, необачний посланець хотів налякати селян і гукнув:

— Та вже ж усе військо і старшина на тім боці. От зараз ляхи всіх вас поріжуть!

Почувши такі слова, селяне зчинили страшенний бешкет, неначе їх справді ріжуть, хоч з боку поляків не було досі жодного пострілу, і кинулися величезним натовпом, як сполохана отара, до гребель. Біля гребель вони давили один одного: задні спихали передніх прямо у річку мимо гребель, а на самих греблях збивали один одного додолу, давили ногами, вкидали у болото... Даремне Богун гукав їм з того боку, що ніхто за ними не женеться, що немає ніякої небезпеки, — селяне, здається, стратили розум з переляку, і от ті греблі, що витримали вагу гармат і цілих повків комонного війська, тепер не встояли і під вагою безладного натовпу почали поринати у болото.

Тим часом поляки, почувши несамовитий галас поспільства, наблизились і, побачивши, що в козацькому таборі такий гармидер, ударили на козацькі окопи.

Полковник Нечипайло хоч і знав, що з трьома тисячами козаків він не зможе вдержати ворогів, проте, одважно перестрів їх на окопах, зваживши краще вмерти, ніж покинути селян без оборони. Козаки привітали ворогів кулями з рушниць, а далі хрестили списами й шаблями. Вони билися, як леви, почувавши велику вагу свого обов'язку, і гинули один по одному, віддаючи своє життя за дорогу ціну.

Владика Іосаф ходив по табору з хрестом, умовляючи селян не давити і не топити один одного у річці, а йти назад та обороняти разом з козаками окопи. Чимало було таких, що послушалися його слова, але було вже запізно: десятки повків польського війська вже задавили оборонців окопів, вскочили у козацький табір і почали різати українських косарів. Ніякі благання про милосердя не помагали, ляхи різали навіть погоничів, пекарів і кухарів, витягаючи їх з-під возів...

Збилися українські недобитки з косами біля владики, і той, піднявши хреста, благословляв їх на смерть. Всі полягли косарі, віддав Богу душу разом з ними і владика Іосаф, порубаний шаблями ворогів православної віри.

Небагато слави придбали собі поляки Берестечком, бо вони вигубили тут більше двадцяти тисяч неузброєних селян, узброєних же козаків, що мали чим оборонятись, за всі вісім днів бойовища під Берестечком загинуло не більше, як десять тисяч.

Богун визволив козацьке військо з-під Берестечка, але воно було без обозу і без харчів. Харчуватись од мешканців, їдучи великим військом, було неможливо, і через те наказний гетьман пустив козаків іти різними шляхами, наказавши всім зійтися до Білої Церкви та до Маслового Броду.

XII

Коли Богун вийшов з облоги, між ним і ханом було дев'ять днів походу, проте, знаючи, що з великим військом хутко йти неможливо, він мав надію скоро догнати хана. При Богуні були Влучко, Довбня з перев'язаною рукою і кілька сот козаків; з ним була й військова скарбниця — шухлядка з чотирма мішечками червінців.

Шлях, що їм сунулася орда, добре визначався трупом коней і силою чорних круків, що злетілися до цього шляху з усієї України. Два тижні, преміняючи коней, Богун гнався цим шляхом за ханом і на третім тижні нагнав його у Костянтинові.

Від Берестечка до самого Костянтинова всі татарські гареми везли поперед війська, і Марина два тижні не бачила хана. Тільки добігши сюди, хан упевнився, що погоні не буде, і зважився відпочити і побачитись з жінкою.

Марина зустріла його непривітно. Вона знала, що хан з усією ордою покинув козаків, знала й те, що він взяв у полон Хмельницького й військового писаря Виговського, і те навіть чула, що він має думку оддати і гетьмана, і писаря королеві за кількох мурзів, що поляки захопили у бранці під Берестечком. Молода жінка два тижні боліла душею за долю України, що мала знову лишитися без гетьмана, і вже скільки разів посилала до хана листи з проханням догнати її та дати можливість побачитись з ним, але все було даремно: хан хоч і дуже нудьгував за дружиною, але не наважувався побачитись з нею, опасуючись, що Марина буде вимагати, щоб він вернувся до козаків під Берестечко; тепер же вороття було вже неможливим, і він наважився побачитись.

Хан увійшов у захисний, розкішний намет своєї жінки, вдаючи з себе байдужого до того, що було, і навіть веселого. Після привітання він сів на складену з подушок софу і хотів посадовити жінку собі на коліна, але Марина випручалася, сказавши, що раніше, ніж жартувати, вона хоче почути од хана, що саме сталося під Берестечком, бо од цього залежить те, чи бути їй дружиною хана, чи мати його за ворога.

— Отже, я так і знав, Газізію, — почав Іслам, — що ти тут на мене ремствуєш, а проте, я ні в чому не винний. Я розкажу тобі все, як було. Поляків було далеко більше, ніж татарів та козаків. Узброєні вони самопалами й гарматами, тоді як татари списами та сагайдаками; з козаків же половина мала у руках тільки коси. Як же було нам з поляками змагатися? До того ж у козацькому таборі зразу сталася зрада, а мої мурзи, побачивши ту зраду, подумали, що козаки навмисне піддаються полякам, щоб спільно з ними вигубити татарів. От мурзів і охопив жах такий, що вони кинулися, хто куди, а за ними й уся орда. Невже-таки ти, моя люба, гадала, що я, славний лицар і нащадок великого Батия, своєю охотою поклав би на свою голову таку ганьбу?

Останні слова зробили на Марину вплив: «Справді, — міркувала вона, — не може цар своєю охотою зажити собі такого сорому, щоб утекти з бойовища».

Марина глянула на хана ласкавіше і сіла поруч. — Ну, а на що ж ти забрав од козаків гетьмана саме під той час, коли він був там найбільше потрібний?

Хан трохи замішався, але почав викручуватись. — Сам він до мене приїхав і заїхав зо мною аж за милою од свого табору. Як було мені пустити його самого,

коли поляки зразу ж оточили козацький табір з усіх боків? Ніякий господар не пустить свого гостя на видиму небезпеку.

— Ну, а тепер чому його не пускаєш? Та ще я чула, неначе ти хочеш видати гетьмана королеві!

— Дурниці це, Газізію! І на думці не мав я його видати. Мені потрібні гроші, щоб викупити моїх мурзів, що вскочили у бранці, а позаяк в усьому винний Хмельницький, я й вимагав, щоб він дав мені гроші на викуп мурзів.

Речі хана здавалися Марині щирими, і вона все більше заспокоювалася.

— Ну, от бачиш, моя зоре ясна! — весело говорив хан, радіючи, що вибився-таки на сухе. — Ти хотіла їхати з військом, щоб мене розважити, а замість того дорікаєш мені і гніваєшся на мене тоді, коли мене спіткала не доля і мені й без того гірко.

Марина почувала себе трохи винною і, поклавши йому руку на плече, сказала ласкаво:

— Ну, пробач мені, мій володарю, коли я винна. Ти знаєш, як болить моє серце за рідним краєм. А ти все-таки пусти гетьмана, — він гроші тобі й так оддасть!

— Не тільки що пустю, а навіть знову допоможу йому перемогти поляків. Я од спілки з ним не одрікаюся.

Марина повеселішала, почала шуткувати з ханом, набила йому, як завжди, кальян і сіла на подушках біля його ніг, та й він дуже любив.

На другий день до Костянтинова прибув Богун. Тяжка й сумна була його розмова з гетьманом. Почувши, як зайшло поспільство на очах Богуна біля гребель і як поляки вирізали всіх, навіть неузброєних селян. Хмельницький заплакав, як мала дитина; звістка ж про те, що військо зовсім не має обозу й харчів, дуже його стурбувала. Тут же українські ватажки після наради стали на тому, щоб з ляхами не миритись, поки не буде упорядковане військо, маючи на увазі, що коли під рукою гетьмана буде військо, то й умови згоди з поляками будуть легші для України.

У той же день Богун перебалакав з ханом, заплатив йому за Хмельницького й Виговського вісімдесят тисяч талпрів, і хан зразу почав поводитись з гетьманом не як з бранцем, а як з співлиником. Виряджаючи його від себе, він дав гетьману на почет п'ять мурзів, а Богун дав сотню своїх козаків, і з тим Хмельницький поїхав на Поволоч і далі, на Корсунь, збирати військо, Богун же другого дня мав їхати

до своєї Вінниці скликати козаків з Поділля і з ними йти до Білої Церкви, куди мали зібратися козаки з-під Берестечка.

Про те, що Богун у Костянтинові та був у хана, зараз же довідалася Астара, а через неї й Марина. Молоду жінку обхопило жагуче бажання побачити милого, що був так близько, у сусідньому наметі.

«Це ж не буде зрадою ханові, — упевняла себе Марина. — Мені б тільки глянути на нього, й більше нічого. Я й з того була б щаслива».

— Астарочко, голубонько... — припала Марина до своєї вірної служниці, — хочу глянути на милого!

— Що ти, що ти, Газію! Схаменися!

— Мені б хоч єдиним оком!

— Єдиним оком?.. Ну давай зробимо у наметі дірочку, і як він ітиме від хана, ти зможеш його бачити.

— Ах, ах, як славно! — аж заплескала в долоні Марина. — Зараз давай ножика і проріжемо намета!

— Тільки обережно, Газію, — спиняла циганка. — Помітить євнух — буде погано.

Марина довго стояла поміж ламами намету, припавши оком до маленької дірочки, і таки діждалась, коли Богун вийшов з ханського намету. Тепер вона уп'ялася у нього своїм оком, і їй здавалося, наче вона увійшла у свого милого і йде разом з ним... От він озирнувся раз і вдруге... Обвів очима навкруги і зник за наметами.

Марина бліда як крейда, хитаючись, наблизилася до софи і впала на неї.

— Що тобі? Що? — допитувала Астара, припавши до своєї господині.

— Як він постарів... Який він змучений!..

— Не дивно те. Скільки турбот він зазнав! Скільки день, мабуть, не злавив з коня, доганяючи нас!

— Ні, не сама втома відбивалася в його очах... — говорила Марина задумано.

— А що тобі здалося?

— Нудьга у нього в очах. Нудьга його постарила! Астарочко, мені того не досить, що я його бачила... Поки не бачила, мені було легше... Тепер я не можу... Я повинна з ним говорити... Повинна розважити його... заспокоїти...

— Ох Газію, облиш те! Поговориш — дужче вразить своє серденько... Забути його тобі пора!

— Забути? — здивовано спитала Марина. — Ні, того ніколи не буде, Астарочко! Я повинна бачити Йвана і гово-

рити з ним. Це я зважила непохитно. Ти уладнаєш це, Астарочко? Адже ти мене любиш?

— Схаменися, Газію!.. Та це ж смерть!

— Ах, що та смерть тіла, коли вмирає душа? Невже тобі життя таке дороге? Ти зараз слідкуй за Іваном і довідайся, де він ночуватиме.

Астара злякано дивилася на свою улюблену господиню. Навіть рукою полапала її за чоло:

— Ти не в собі, дитино!.. Чи, може, ти надумала втекти з милим? Так хан же сплюндрює всю Україну, а знайде тебе!

— Ні, я не втечу. Я вернусь сюди, а тільки я повинна говорити з Іваном. Він озирався... він шукав мене очима...

— Так як же це зробити?

— Я тобі сказала! Слухай, учора хан хвалився, що увечері сьогодні, після намазу, він збере до себе всіх мурзів, щоб обміркувати, як іти далі до Криму і кому саме яким шляхом іти. Поки тут буде нарада, я збігаю до Івана, а щоб мене не злапали євнухи, ти вбереш мене у своє вбрання і розмалюєш мене так, щоб була схожа на тебе. Я побіжу, а ти лишишся у наметі. Сюди ж ніхто з євнухів не насміє увійти, бо про те давно, по моему прохання, хан дав наказ.

— Загинемо ми обидві, дитино моя... — сумуючи, говорила Астара. — Але чиню твою волю.

Вірна служниця побігла за Богом...

Надійшов вечір, і коли добре смеркло, Марина, перероблена на Астару, вийшла з намету. Біля входу вона побачила вартового, а коло сусіднього намету стояв євнух, приглядаючи за наметом ханської жінки.

— Цілий день сьогодні швендяєш! — гукнув він до Марини, маючи її за Астару.

Марина мовчки обминула його, пробігла поміж наметами, як її навчала Астара, а далі вийшла у поле і попростувала до міста, що визначалося на вечоровій зірниці неба банями двох церков.

Почуття волі обхопило всю істоту молодої жінки. Обабіч неширокого шляху, що простягся по обніжку, хвилювалася спіла пахуча пшениця. В пшениці на всі голоси цвірічали цвіркуни, розповідаючи про чари ночі, а з-поміж квіток по обніжку на Марину дивилися своїми сумними очима зачаровані блищаки.

Боже, як давно ходила вона вільними ногами по полю, як давно всього цього вона не бачила, не чула, не почувала!.. Це було ще тоді, коли живі були її батько й ненька, коли вона ще дитячими своїми прудкими ногами бігала по царині

своїх власних ґрунтів! Як давно те було! Здається, що минув з того цілий вік, а проте, вона досі живе.

Марина хутко наближалася до міста. З недалекого ставу чути було квакання й скрекотіння жаб, але той гармидер голосів нагадував щось близьке, нагадував її дитинство і здався за найкращі музики.

Ось ворота міста. Марину спинив вартовий козак. Мешканці міста не доймали віри своїм спільникам і тримали рушниці напоготові.

— Я до полковника Богуна, по його наказу!

Марина показала перстень Богуна. Старший на варті пропустив її і послав разом з нею козака до самої хати, де жив Богун.

Через кілька хвилин молода жінка увійшла до свого милого. Той сидів замислений, але, угледівши циганку, зрадів, бо це визначало, що й Марина тут близько.

— Сам Бог тебе посилає! — скрикнув він. — Чи здорова твоя господиня?

— Це я, Йване! Я тільки вбрана циганкою, щоб мене не пізнали!

Богун з несподіванки поточився од неї.

— Марино! Се ти? Ти покинула хана? Ти уткнула до мене?.. — Козак ухопив її в обійми. — Ми втечемо сю ж ніч... — говорив він, не пам'ятаючи себе. — І даю клятьбу, що не тільки хан, а й саме пекло не одніме тебе у мене!

Він посадив Марину на лаву, горнув її до себе й цілував палко й ніжно, як сонце, що цілує своїм пекучим промінням спілу ягоду. Вона не змагалася. Сили покинули її, й вона вся отдалася його запальним обіймам і поцілункам. Вона мліла у його обіймах і не мала сили перечити щастю, що його так довго, так жагуче бажала.

Нарешті вона опам'яталася:

— Рідний мій! Я бачила сьогодні тебе, коли ти виходив од хана. Як ти постарів, голубе мій! — Марина милувала рукою його трохи посивілі вуса і вкрите зморшками чоло. — Скільки турбот, скільки стражданя зазнав ти за дні того пекельного бойовища!

— Нудьга в'ялила мене, моя горлице... Нудьга не тільки через недолю України, але й за тобою, моя бажана!

— Я вгадала це! — сказала Марина. — Я побачила по твоїх очах, що ти нудьгуєш, і не мала сили, щоб не побачитись з тобою і не сказати тобі, що люблю тебе, як і колись любила.

— І тільки?! — з мукою спитав він.

— Тільки, моє серце! Я повинна вернутись до хана! Руки козака впали і випустили її з обіймів. Щастя хвилини було розбите, як розбивається кришталевий кухоль з солодким питвом...

— Ти вернешся до зрадника, що згубив Україну?

— Ні, Йване. Я сама так гадала, що він зрадив, але вчора я з ним перебалакала. Все склалося так через нещастя. Татари налякалися великого польського війська і втекли. Хан запрягнувся мені, що не розірве спілки з Хмельницьким і буде давати поміч Україні й надалі.

— І ти ймеш йому віри?

— Подумай, друже мій дорогий, що було б, коли б я втекла з тобою... Хан погнався б слідом, шукав би мене й тебе по всій Україні і дощенту сплюндрував би нашу нещасну землю. Він догнав би тебе і забрав самого в неволю на тяжке катування, а не впіймав би нас, так забрав би з України у неволю сотні тисяч безвинних людей, однявши батьків од дітей, а дітей од батьків.

— Проклята доле! — скрикнув з розпачем Богун. — Коли ж ти візьмеш мене з цього огидного світу? Коли ти увірвеш пекельну муку моєї душі? Те, що ти говориш, Марино, правда! Будь вона проклята, та правда, але тобі неможливо тепер покинути хана! Ще гірше неможливо, ніж було тоді, у Бахчисарай!

Богун сів до столу, змагаючись з своїм почуттям. Марина сіла поруч і, обнявши його рукою, милувала й заспокоювала. Але час не стояв... Час хутко біг. Хан, скінчивши нараду, запевне зараз прийде до своєї Газізі... Що ж буде тоді?

Нещасна невільниця схопилася. Богун сам одвів її за браму і повів полем, держачи її руку у своїй руці. Закохані розмовляли про останні події і будучину України так, наче скоро мали знову побачитись. Нарешті Марина стала просити Богуна, щоб він лишив її, бо їй самій безпечніше добігти до татарського табору.

— Прощай же, моє серденько, — сказав полковник, притуляючи свою кохану до серця. — Мені недовго на світі поневірятись. Колись же ворожа куля таки мене знайде. І я тому буду радий... Мине час набуття, і я знову побачусь з тобою на тім світі. Там зійдемося і ніколи вже не розлучимося!

— Де моє волосся? — зненацька спитала Марина.

— Під серцем у мене, моя бажана! Я ніколи не знімаю капшучка.

— Подай же мені слово, що носитимеш його під серцем, аж поки ми знову зійдемося.

— Охоче, голубко, бо я й сам ніколи б з твоїм волоссям не розлучився!

— Ну, тепер прощай!

І, поділувавши милого, Марина пташкою випурхнула з його обіймів і побігла до татарського табору.

Нарада у хана справді скінчилася, і Астара сиділа ні жива ні мертва, чекаючи всяку хвилину, що хан прийде і, довідавшись, що його Газізі немає, власноручно зніме їй голову своєю шаблею.

Не вспіла Марина вскочити у намет, як почувся поклик євнуха, що хан іде. Збентежені жінки сховалися поміж полами намету, і там Марина почала рвати з себе вбрання своєї служниці, а Астара, вхопивши кухоль води, почала змивати їй обличчя.

— Що ж це моя Газізія сьогодні мене не зустрічає? — почувся голос хана зсередини намету.

— Я була хвора, мій любий володарю! — одповіла Марина, тремтячи всім тілом. — І ось тепер я чепурюся, щоб не здатись бридкою своєму милому!

— Я навіть голосу не пізнаю своєї дружини! Бідна Газізію!.. У тебе, певно, пропасниця, Чи не дме тут десь вітер попід полами намету?

— Не турбуйся, коханий, — це минеться!

Через кілька хвилин Марина вийшла до хана загорнута у легкі сатові запинала. Іслам-Гірей уже сидів на подушках і, притягнувши молоду дружину за руку, посадовив її собі на коліна.

Чи може бути більша мука для жінки, як та, щоб з палких обіймів милого перейти у холодні обійми нелюба? І Марина сьогодні зазнала тієї муки. Тіло підстаркуватого хана здавалося сьогодні Марині кістяком мерця, а його довгі руки холодними гадюками. Вона билася в його обіймах, як пташка у пазурах kota, й викликала до себе смерть так само, як за годину до того кликав до себе смерть Богун.

Ранком другого дня хан підняв орду й рушив далі до Криму.

XIII

Викупивши гетьмана, Богун, по умові з ним, подався до Вінниці і порозсилав своїх козаків по всьому Надбужжю набирати нове військо. Завзяті подоляне знову піднялися,

і через тиждень Богун навчав строю вже великий повк у п'ять тисяч комонних козаків. З тим військом він хутко пішов до Білої Церкви, щоб там заступити шлях польському війську.

Шляхом Богун перестривав ватаги козаків, що йшли з-під Берестечка, і хоч ті були обдерті, голодні й поспішали до домівок, Богун умовляв їх прилучитися до нього.

— Розійдетесь по хатах, — говорив він до козаків, — то всіх вас переб'ють ляхи нарізно і дітей ваших у бидло повернуть, а як станете разом зі мною, то перепинемо ляхів, і зрятуєте свої домівки від лядського руйнування.

Більшість козаків слухалась улюбленого полковника і прилучалася до нього у такому числі, що під Білу Церкву Богун прибув уже з десятьма тисячами. Там він зразу почав окопуватися й узброювати Білу Церкву гарматами, щоб дати ляхам одсіч.

Тим часом Хмельницький перестрів ті повки, що пішли з-під Берестечка до Корсуня й Маслова Броду, і теж прибув з ними до Богуна.

Наближалися до Білої Церкви й вороги. З-під Берестечка з великим військом сунувся Потоцький, а з Литви — Радзивіл. Знову наближалася рішуча хвилинка. Поляків було далеко більше кількістю, ніж українців, і Хмельницький, не наважуючись зчепитись з ними, послав посланців, щоб перебалакати про згоду. Поляки згоджувалися замиритись, але тільки з тим, щоб лишилася автономною сама Київщина, всі ж останні землі України щоб знову підлягали Польщі, як було до повстання.

Богун і з ним багато козаків не хотіли приставати на такі умови.

— Ти ж бачиш, — казав Богун гетьманові, — люде не хочуть коритися ляхам. Навіть неузброєні селяне дають ляхам одсіч. Цілі села і міста гинуть, змагаючись з ворогом, маючи за краще вмерти, ніж скоритися неправді, ти ж маєш військо і не ведеш його у бій.

— А що буде, — одповідав Хмельницький, — коли ляхи й тут переможуть нас, як перемогли під Берестечком?

— Тоді знову будемо битися з ними біля Корсуня, Чигирини, на всякому місці... Продержимо ляхів під зброєю до зими... Вигубимо їх безхліб'ям, морозами! Та вони й до Різдва не додержаться! У тебе козаків щодня буде більше, а ляхів щодня буде менше. Хіба не знаєш, що як непереливки, то вони зараз тікають. От тоді, коли заженемо їх

знову за Случ та за Стирь, тільки тоді можна про згоду умовлялись.

Проте Хмельницький не зважився стати до бою. Він бачив, що після Берестечка козаки й старшина не так уже прихильно ставляться до нього, як колись, і боявся, що коли знову трапиться йому пригода, то його скинуть з гетьманства і оберуть іншого. Навіть Богуна, не вважаючи на всі його послуги, Хмельницький тепер не любив за те, що той часто не згоджувався з ним у військових справах і не корився його волі, а Богунова слава тільки дратувала його. Хмельницький боявся, що Богун може скинути його й стати гетьманом.

Богунові козаки — подоляне й волинці — рішуче не хотіли ставати до згоди, бо їхня країна мала підлягати полякам. Вони од себе послали до Потоцького посланців з погрозами, що не стануть до згоди, якщо поляки не згодяться на Зборовські умови. Але ніщо не пособило, і Хмельницький підписав умову, власноручно убивши при цьому булавою кількох козаків, що у вічі лаяли його зрадником.

Після Білоцерківської згоди становище України стало далеко гіршим, ніж після Зборовської. Польські жовніри й драгуни стали на зиму по всьому Поділлі, Волині, Брацлавщині, і по всій Лівобережній Україні. Під захистом свого війська, туди зразу ж набігли польські пани й підпанки з своїми орендарями-жидами. Пани поодбирали у селян землю, що її селяне вже три роки орали, пооднімали худобу і всяке збіжжя, люто помщалися на своїх кріпаках і в кого знаходили зброю, того катували.

Завзяті подоляне й волиняне не хотіли коритися панам і лізти знову в те ярмо, що його вже три роки своєю кров'ю скинули. Вони збиралися у ватаги, переховувалися по лісах і звідти билися з панамі; поляки ж, захопивши таку ватагу, нещадно катували селян, вигадуючи на них такі муки, що здається, й саме пекло того б не вигадало.

Одного ранку Богунові, що, стерявши через згоду гетьмана своє полкове місто Вінницю, жив тепер в Умані, сказали, що до нього прибули земляки з Поділля. Богун вийшов на ганок і з жахом поточився назад: двір був повен страшних примар. Тут були неначе тіні людей з чорними ямами під чолом замість очей; були такі, що замість носів та ушей у них на обличчі червоніли розятрені рани; були кістяки з вишкіреними зубами, бо людям було відрізано губи; де в кого, замість рук, були цурупалки, а по землі,

мов павуки, каталися люде без ніг і без рук. Всі ці примари простягали до Богуна руки або цурупалки од них і казали до нього нелюдським стогоном і ревом, бо у більшості їх були урізані язики.

Стогін вибився із грудей посивілого у січах полковника. Він зрозумів, що то за примари, бо ще під Білою Церквою передчував, яка буде помста панів.

— Брати мої рідні! — з риданням кинувся Богун до калік. — Земляки мої нещасні! Побила вас лихая година. Знущаються ляхи над нашою кров'ю, над нашим безголов'ям!

— Гетьман відцурався нас! — гукали ті, хто мав можливість гукати. — Покинув нас ворогам на поталу, так хоч ти згадай про земляків своїх! Ми вже загинули, але ще не всі, там, понад Бугом та понад Дністром, ще змагаються, рятуй хоч тих!

— Нехай мене скарає Господь... — одповів Богун, — коли я покину шаблю, поки ляхи пануватимуть на Україні! Ідіть усі й везіть безногих у Чигирин до гетьмана. Нехай подивиться, до якої згоди з ляхами призвів він Україну! А я дам вам грошей, поводарів і листа до нього.

У листі до гетьмана Богун писав:

«Глянь, Богдане, на братів наших з Поділля! Хоч ти рубай мені голову, а я зараз іду з своїми козаками до Бугу. Ліпше десять раз умерти, ніж бачити те, що ми бачимо!»

Ті каліки й рішучий лист Богуна зробили вплив на Хмельницького. До того ж ще сейм у Варшаві не ствердив Білоцерківської умови, і гетьман був вільний не рахуватися з нею.

Повесні 1652 року Хмельницький дав кілька козацьких повків своєму синові Тимошеві й звелів іти на поміч Богунові, а сам з кількома повками пішов позаду.

Тиміш Хмельниченко сполучився з Богуном, і вони разом пішли на Буг до гори Батіг, де стояв з польським військом коронний гетьман Калиновський. Там козаки так погромили поляків, що з їхнього війська мало хто лишився живим. Було вбито навіть самого Калиновського.

Після славного Батозького бойовища знову піднялося на Україні все поспільство, а все панство кинулося тікати, кому куди пощастило потрапити. Козацькі сотні без наказу і навіть без дозволу Хмельницького вибивали по Україні польських жовнірів та драгунів. Богун з своїм повком рушив з-під Батога на Поділля, добив решту польського війська й знову опанував своєю рідною Вінницею. Минув

місяць, і все Поділля, Брацлавщина, і Волинь, і вся Лівобережна Україна були знову вільні од ляхів та панів. Радість велика стала по всій Україні: люди, зустрічаючись, цілувалися й обнімали один одного, як на Великдень. Наслідки Берестечка були знищені.

Та не дуже довго протяглося те щастя. За осінь та зиму поляки назбирали нового війська, і весною 1653 року на Україну з 15 000 війська набіг новий польний гетьман Чарнецький. Він намислив вжити нових засобів щодо війни з Україною, а саме: вирізувати всіх українців, хоч козаків, а хоч і посполитих, не дивлячись на те, чи узброєні вони, чи не узброєні, не лишати живими навіть жінок і дітей, щоб з рештою викоренити український непокірливий народ, а заселити українські землі поляками.

Несподівано набіг він з Полісся на Брацлавщину, попав до останньої хати міста Самгородок, Прилуки, Липовець, Ягубець, Линьці та Борщовку і до ноги вирізав там усіх людей. Ніколи в світі, навіть за часів Батия, не робилося того, що виробляв на Україні Чарнецький. По руїнах сел та міст, вкритих непохованим людським трупом, бігали цілі табуни собак та вовків, розтягаючи трупи на шматки, а гайвороння допомагало їм білувати кісті.

Вжахнувся Богун, почувши про лицарську роботу Чарнецького, і, не вважаючи на те, що мав під рукою тільки один свій повк у три тисячі коней, кинувся наперейми Чарнецькому до замку Монастирище, щоб там заступити йому шлях.

У Монастирищі дуже зручно було оборонятися, бо з одного боку козаків захищали високі муровані стіни та башти напівзруйнованого замчища, з другого — під кручею бігла річка, з третього ж, де підходило поле, Богун почав робити окопи.

— Тут і помremo, — сказав Богун сотникам, — якщо гетьман не дасть помочі.

— Мені то воно б і час уже... — обізвася Влучко. — Уже з мого товариства нікого немає на світі. Я один досі топчу травицю, не знаходячи собі смерті.

Довбня з Влучком не погодився.

— А у мене ще здорово на ляхів рука свербить. Тепер ось правиця загоїлася — саме добре буде гатити їх келепом.

Довідавшись, що у Монастирищі засів Богун тільки з одним повком, Чарнецький дуже радів тому, що нарешті таки злапає проклятого українського бунтаря, що вже так

дався узнаки полякам. Ставши табором недалеко міста, він зразу ж кинувся з кількома повками на козацькі окопи. Шалений був його наскок, але Богун дав йому таку одсіч, що після того козаки три дні закопували трупи поляків, що лишилися по рівчачах поперед окопами.

Ця одсіч не спинила Чарнецького. Війська у нього було уп'ятеро більше, ніж у Богуна, а принада захопити славного козацького ватажка була занадто велика, і він щодня почав водити своє військо на нові штурми, переміняючи повки, щоб давати їм час спочити і щоб дужче стомити козаків.

Через кілька день Чарнецький помітив, що на штурмах у нього гине багато полковників та хорунжих і що всі вони гинуть од стріл. Один вернеться з вибитим оком, другий з розірваним носом, а декому стріли доходили й до серця. То була робота Влучка. Він здерся на башту замку, простягся там собі, як пан на софі, курич люльку та виглядав побіля окопів польських привідців, а як кого наглядить, так той вже й його. Натягне добре тятину свого лука, а стріла вже знайде, кого їй треба.

Чарнецький лютував з цього, але не міг додивитись, звідкіля летять стріли.

Два тижні вже тяглася облога, а гетьман не йшов Богунові на поміч, і навіть звістки від нього ніякої не було. Козаки стомилися й ставали байдужими. На третім тижні, щоб надати їм жвавості, Богун послав Чарнецькому листа:

«Мостивий пане, — писав він, — я чув, що твої земляки прославляють тебе, як завзятого лицаря. Бажалося б мені подивитись, як ти б'єшся. Виходь зо мною на герць. Хто кого перемаже, того й буде Монастирище. Не будемо й крові наших вояків даремно проливати».

Пославши листа, Богун виїхав на доброму коні за окопи і почав викликати Чарнецького. Козаки рясно вкрили окопи, любуючи на молодецьку вдачу свого полковника. Втоми як не було; завзяття у всіх заграло в очах. Скоро й поляки почали виходити з табору, але Чарнецький не виїздив.

Богун басував своїм конем по полю, чекаючи супротивника... Аж ось затрусилася земля, і забряжчали шибки у Монастирищі од вибуху кількох десятків польських гармат, і Богун впав разом з своїм конем на землю. То Чарнецький у відповідь на його листа звелів вдарити на нього з гармат...

Але не впала ще з неба Богунова зірка: розірвало бомбами на шматки його коня, і ніде самого не зачепило. Кинувся до полковника з окопів Довбня з козаками, але Богун уже встав і шаблею погрожував Чарнецькому за його зраду. Ледве вспів Богун повернутись до своїх окопів, як Чарнецький вдарив на Монастирище всім своїм військом. Скажений був цей штурм. Поляки лізли на видиму смерть, сотнями давили один одного по рівчаках окопів і, загативши їх своїм трупом, вискочили на вали.

— Діти мої рідні! — гукав Богун до козаків. — Пам'ятайте, що зараз ви захищаєте всю Україну од нелюдського ката. Не погубіть же козацької слави!

Але козакам не треба було нагадувати про козацьку славу, — вона була тут, вони самі творили козацьку славу, і сотня козаків на передніх окопах вся полягла разом з славним своїм сотником Дрозденком, не покинувши й на фрок окопу. Люто б'ються козаки й по других окопах, дорогою ціною оддаючи своє життя; не зважають вони й на те, що замок від бомб зайнявся. Гасять вони пожежу і б'ються одночасно.

Багато полягло вже навкруг Монастирища ляхів, але ще у них сила велика, і Богун зрозумів, що задавлять вони козаків, бо вже вдерлися в окопи. Разом він помітив, що Чарнецький пригнав уже під стіни всі до останнього повки і що табір у нього порожній. Умить Богун скористувався з цього, і, доручивши військо Довбні, сам з тисячею козаків вибіг назад замку на поле і, оббігши польське військо стороною, ускочив у їхній табір і підпалив намети та скирти сіна.

Поки тягся цей пекельний штурм, Влучко робив своє діло: вибивав на вибір ворожих ватажків. Аж ось очі старого запорожця заграли лютим вогнем: він углядив на окопі з піднятою шаблею у руді самого Чарнецького. Мить одна... брязнула тятива, жалісно заголосила стріла і впав Чарнецький, залившись кров'ю: стріла пробила йому обидві щоки, пройшла крізь рота й зачепила язика.

Вхопили поляки свого гетьмана, витягши йому з рота стрілу, і понесли на руках до табору, але табір уже горів, а з-поміж польських наметів, мов вітер, вихопився Богун і вдарив на поляків, що були побіля окопів, зраду. Вжахнулася поляки, не маючи майже нікого з привідців, і, мов отара овець, кинулися урозтіч, лишивши козакам у своєму таборі все награвоване по Брацлавщині добро.

Чарнецького вони вспіли-таки покласти на воза і повезли у Польщу, а всіх останніх, більше трьох тисяч, поранених

покинули на волю козаків. Всього вигубив Богун під Монастирищем вісім тисяч поляків, сам же стеряв козаків всього кілька сот душ.

XIV

Богун гнав решту польського війська через усю Волинь і знову — зробив Україну вільною од ляхів, але скоро на заході сонця почали збиратися чорні хмари: Король польський Ян-Казимір, побачивши, що сам України не здолає, став до спілки з волооським господарем та семиградським королем і тепер сам ішов з великим військом на Поділля, а з-за Дністра туди ж сунулися волохи й Ракочій Семиградський.

Довідавшись про те лихо, Хмельницький знову звернувся до хана за поміччю і з тим же звернувся й до турецького султана. Султанові не до вподоби була спілка волохів з поляками, і він звелів ханові йти на поміч Хмельницькому. Хан зібрався неохоче і в розмові з Мариною ремствував на українського гетьмана.

— Шість років уже, — говорив він, — як через Хмельницького я не знаю спокою. Виходе, справді, так, наче я на послугах у гетьмана. Час уже скінчити з цим.

— Друже мій! — умовляла хана Марина. — Це ж тобі такий гарний випадок, щоб оддячити королеві за берестький сором! А то ще вороги твої заберуть собі у голову, що татарська міць унівещ повернулася!

Але ханові не так-то кортіло піднімати свою славу. Він тепер прийшов до думки, що вже час зовсім порушати спілку з Україною, бо за ці шість років, що він не брав з неї ясиру, невольники у Криму і по всій Туреччині дуже подорожчали. Міркував він, що, ставши тепер до згоди з поляками і набравши на Україні добрі гурти бранців, він може мати велику користь.

— Тепер, Газію, — сказав хан з посміхом, — ціна на славу поменшала. Тепер гроші важать більше за славу.

— Невже все можна цінувати на гроші? Ну, наприклад, за скільки б ти продав мене, коли б знайшовся покупець?

Іслам засміявся і, притягши Марину за руку, посадив її до своїх ніг на подушку:

— Ах ти, моє блазенятко! Продають тільки те, що самому не потрібне, ти ж дорожча мені над усе на світі... ти втіха мого життя, і коли б не ти, яке б воно було сумне...

— Чи справді ж ти так мене любиш?
— Я ніколи не гадав, що можна так любити жінку, як я тебе люблю.
— Ну, так я певна — ти візьмеш мене на війну, як і той раз?

Хан почав одраджувати їй те. Він боявся, що Марина буде йому заважати у тій справі, яку він надумав:

— Чи годиться ж тобі, Газію, їхати? Заходить осінь. Треба сподіватися, що й всю зиму доведеться пробути у поході. Де ж таки тобі поневірятись у наметі. Мені й той раз шкода було тебе. Скільки ти лиха зазнала! Це було б себелюбством з мого боку, коли б я тепер взяв тебе у поход.

— А мене так вабить ще раз побувати на рідній Україні, — сумуючи, говорила Марина.

Ці слова були ханові дуже неприємні, і він насупив брови.
— Годі тобі вже про Україну марити думками! Де ж твоє кохання до мене, коли тобі досі Україна рідна, а не Крим. Вже чотири роки, як ти мені дружина, і час тобі звикнути до того, що ти правовірна і татарка!

Марина зблідла на виду і встала з подушки. Ніколи в світі вона не буде татаркою й бусурманкою, як ніколи не забуде й своєї рідної України. Схвильована, вона залишила цю розмову, маючи надію, що згодом вона таки умовить хана взяти її з собою.

Надії Марини не справдилися. На сей раз хан уперто одмовив їй у її домаганні. Восени він вийшов з ордою у поход, зовсім не взявши гарему.

XV

Одночасно з ханом вийшов з Чигирина в поход з двадцятьма повками козаків і гетьман Хмельницький.

Наближалася осінь. Україна була вкрита копицями, ще знать було, де складена покошеного хліба. По коліру копиць жовте жито, а де срібно-жовтий овес. Зайшла саме возовиця, і по царині було чимало людей з возами.

— Дивись, яка курява на сході! — гукнула з воза жінка до свого чоловіка, що подавав на вилах їй на віз снопи. Чи не татари йдуть, боронь Боже!

— Хіба татари зі сходу йдуть? — обізвався чоловік, придивляючись. — Певно, козаки з Чигирина.

Хмара куряви наближалася, і скоро з-за кряжа виникло велике комонне військо.

— А он і з заходу курява! — скрикнула жінка, показуючи на захід. — Матінко! Оце ж пропали ми, бо з заходу, певно, ляхи та тут будуть битись з козаками!

Чоловік заметушився, запрягаючи волів, і поїхав геть далі од шляху.

Зі сходу наближалася козацьке військо. Чепурне те військо, і на добрих конях всі козаки, як один. Ідуть сотня по сотні, повк за повком, коливаючись та виблискуючи на сонці гострими списами. Попереду сам Богдан Хмельницький їде на буланому, оточений пишною старшиною. То їде він походом на Поділля, аж до Дністра, бо туди наблизивсь і став під Жванцем з великим військом його ворог, король польський, а за річкою біля Хотина стали його спільники — волохи й угорці.

Побачив гетьман, що назустріч наближається військо, і здивовано приглядається. Розглядив він і те, що попереду того війська їде віз, а на возі щось чорне лежить...

— Панове, — звернувся гетьман до старшини, — що воно таке?

Полковники, хто був з молодшими очима, вже розгляділи, що те чорне була труна, і догадалися, що то везуть тіло гетьманського сина Тимоша, але ніхто не хотів того сказати уголос.

— Тиміш!.. Тиміш! — з розпачем скрикнув, нарешті, гетьман.

Хмельницький мав уже звістку, що у бойовищі з ляхами й волохами під Сочавою Тимоша було тяжко поранено, і тепер, розглядивши труну, зразу догадався, хто в ній.

— Сину мій нещасний, любий! Надіє моя!
— Не побивайся, гетьмане! — кажуть полковники. — На все Божа воля.

— Слава Господеві! — скрикнув гетьман, опанувавши собою. — Слава Господу, що мій син помер як козак і не дався ворогам до рук!

Гетьман зліз з коня. Зійшла з коней і вся старшина. Військо козацьке спинилося. Всі поскидали шапки. Віз з труною наблизився. З-позад війська надійшли попи і за-співали «Вічну пам'ять». Пішов з кадила синенький дим і розвівався по вільному повітрі. А в повітрі над труною весело щебетали пташки, байдужі до людського горя.

Поцілував гетьман труну свого сина.

— Рано ти, сину мій, ліг спочивати. Попередив свого старого батька!

Вклонився до землі гетьман і рушив з військом далі, щоб захистити Україну від ворога.

Поблизу Жванця Хмельницький сполучився з ханом і, щоб вигубити польське військо, порадив ханові послати загопи на Волинь та Галичину, щоб перетяти королю шляхи до Львова та Варшави.

Порада гетьмана була влучна, і через який час у польському війську почало вже не вистачати харчів, а тут ще надійшли морози, і польські жовніри почали мерзнути й гинути. Військо польське скоро почало ремствувати на короля й хвилюватись, а далі кинулося ватагами розбігатися. Спільники Яна-Казимира теж пішли до своїх домівок у Волощину та Угорщину, і король опинився у скрутному становищі.

У початку грудня Хмельницький почав умовляти хана, що саме тепер час вдарити на поляків, але саме тут і король, знаючи своє кепське становище, почав перемовлятися з ханом про згоду. Ханові того тільки й треба було: він взяв з короля сто тисяч червінців і зрікся своєї спілки з козаками й Хмельницьким.

Таким чином гетьман з козаками лишився сам поміж двома великими ворожими таборами і мусив потайно одвести козацьке військо далі од зрадливого спільника, а через кілька днів зовсім пішов з Поділля за Буг.

Богун не дійшов з гетьманом до Бугу і повернув до своєї Вінниці, але скоро до нього надійшли звістки, що татари палять села й беруть людей у неволю. Полковник кидався з своїм повком в усі боки, розганяючи татарські загопи і визволяючи невольників, але мало що йому пощастило зробити, бо вся татарська орда у сто тисяч коней розпорошилася по Поділлю й Побужжю, мов сарана.

Великий плач і стогін стали по Поділлю: татари ловили молодих дівчат та молодичь, парубків та чоловіків, в'язали їм за спину руки, прив'язували одного до одного і так гнали до Криму.

Тяжко зажурилися Богунові товариші, бачачи навкруг себе руїну.

— Тепер загине Україна, — говорив Довбня. — Немає їй захисту ні з якого боку. Скрізь вона оточена ворогами.

Проте Богун з ними не згоджувався:

— Ліпше знати, що навкруг у нас вороги, аніж мати за плечима таких спільників, що потайно кидаються на тебе тоді, коли тобі найбільше скрутно.

Так говорив Богун і хоч болів серцем за долю України, але радів, що нарешті Україна не має лукавого спільника і буде поклатися тільки на свою силу.

XVI

Тяжкі думи гнітили душу гетьмана, коли він вертався з-під Жванця. Шість років пекельної боротьби з ворогами, шість років походів, турбот, пригод і небезпеки у бойовищах, цілі річки пролитої крові, тисячі поруйнованих міст... все те мало піти й лишити Україну знову без волі й безпеки. Тепер уже яскраво визначалося, що коли б Україна самотуж перемогла Польщу, то їй допомогли б татари або угорці й волохи, і Україна завжди мала б двох ворогів. Ні з якого боку вона не мала захисту. Не воювало її тільки Московське царство, й посполиті люде, що бажали собі тільки вільного та спокійного хліба, зрозуміли це і зараз після Берестечка чимало людей з Поділля, щоб уникнути панської помсти, піднялися і, побравши своє збіжжя, потяглися на східний бік Дніпра до Оскола, Харкова та річки Донця.

Побачивши, що поляки знайшли собі спільника у кримському хані, Хмельницький зважив за потрібне шукати собі інших спільників, і він прямо з походу послав посланців до швейського короля та московського царя просити їх про спілку й поміч.

Цар згодився прийняти Україну під свою зверхність, і 8 січня 1654 року у Переяславі одбулася велика рада, на якій гетьман, забезпечивши Україні добру автономію, умовив козаків присягнути цареві на підданство.

Більшість козацької старшини і простих козаків пристала на умову гетьмана, але Богун та запорозький кошовий Сірко хоч і не сперечалися проти спілки з Московським царством, але зреклися присягнути на підданство.

Не всів Богун повернутись з Переяслава до Вінниці, а вже у Варшаві знали і про те, що Хмельницький присягнув московському цареві, і про те, що Богун зрікся присягнути.

З цієї незгоди козацької старшини король схотів скористуватись і послав до Богуну посланців, щоб прихилити його на свій бік.

Богун чемно привітав послів і почастував хлібом-сіллю та доброю чаркою, а після обіду старший посол, шляхтич Олекшич, почав виконувати доручення короля. Він повів розмову з Богом від тих часів, коли українці жили у добрій згоді з поляками, не одрізняли навіть себе од поляків і мали державу польську за свою батьківщину. Далі він перейшов на ті часи, коли за гетьмана Сагайдачного козаки з славою билися поруч з поляками і були Польщі у великій пригоді, а Польща з свого боку пролила кров своїх синів, захищаючи Україну од турків.

— І от тепер, — провадив посланець далі, — Хмельницький знищив це єднання і залив кров'ю всю Україну й Польщу. Він упевняв усіх, наче б'ється за волю свого народу, а врешті, зрадив своєму народові, оддав його на вічні муки у московське ярмо. Ти, полковнику, єдиний на Україні певний та меткий вояка й ватажок. На твоїх плечах п'яниця Хмельницький їздив увесь час, і коли б не ти, то він нігде не взяв би над нами перемоги. Не йому, п'яниці непросипному, бути гетьманом України, а тобі — лицарю славному. Ми чули, що ти зрікся присягнути московському цареві, і от його величність король дарує тобі за те з усім твоїм родом шляхетство, доручає тобі гетьманську булаву й жалує тобі на власність староство, яке тобі найлюбіше. А щоб ти мені вірив, ось тобі королівський лист з печаттю!

Богун взяв листа, прочитав його, сховав за кунтуш і вже тоді одповів:

— Ти довго, вельможний пане, говорив, а я все тебе слухав, тепер послухай ти мене. Московському цареві я не присягнув, але не через те, що бажав би служити королеві, а через те, що вільному народові, як зараз ми, не личить нікому присягати. Булави од короля я не приймаю, бо вільному народові не личить приймати клейноди з чужих рук. Гетьманом України я не згоден бути, бо з цього пішов би розбрат поміж козаками і поділ України надвоє. Україна має гетьмана, обраного вільними голосами. Той гетьман — Хмельницький, і у військових справах я йому корюся.

Ще кілька день після того посла умовляли Богуна взяти булаву, але він рішуче одмовився.

— Перекажи його величності, — сказав він наостаннє Олекшичу, — що я дуже дякую за честь і дуже радий жити з поляками у згоді, та тільки по-сусідському, як вільний поруч вільного, а не у підданстві.

— Будеш каятись, полковнику! — сказав Олекшич, сідаючи вже на коня. — Польща могутня. Прийдемо ми на

тебе з великим військом, поб'ємо твоїх козаків, тебе заберемо у бранці, а Україну сплюндруємо так, що й живої душі на ній не лишиться!

— Буде те, що Бог дасть! — одповів Богун. — А прийдете з зброєю, то битимуся з вами на смерть, як і до цього бився.

XVII

Марина нетерпляче дожидала хана з походу, щоб довідатись про долю України. Він прибув до Бахчисарая біля Різдва, випередивши, як і завжди, своє військо.

Того ж дня, сподіваючись увечері хана у свої покої, Марина вбралася у своє найкраще вбрання, оздобила своє чорне шовкове волосся блискучою золотою пряжкою, на білу шию наділа кілька разків перлового намиста, а на ноги — блакитні, сріблом гаптовані, черевички. Молодій жінці тепер минуло двадцять чотири роки, і вона саме розквітчалася чарівною красою української вроди і налилася, мов спіла ягода.

Побачивши свою укохану дружину, Іслам-Гірей прямо зачарувався її красою і довго не мав сили одвести од неї очей.

Марина привітно посадила хана на софу, подала йому кальян і сіла біля його ніг.

— Розповідай же, мій володарю, своїй Газізі, як склався твій похід? Чи благословив Аллах твою зброю? Чи добре погромив ти польського короля?

Хан зарані надумав, що говорити жінці, і одповідав, не вагаючись:

— Аллах був дуже милосердний до татарів. Він, всемогутній, вчинив так, що я, не проливши й краплі крові, добув усе те, чого бажав.

— Як же те сталося? І що саме ти добув? — спитала Марина трохи збентежено, бо здобуття на війні перемоги без змагання здавалося їй неймовірним.

— Ми з Хмельницьким безхліб'ям примусили короля згодитись на наші домагання. Я взяв окупу сто тисяч червінців, а Україні добув потвердження Зборовської умови. Україна тепер знову вільна.

Марина, радіючи, поцілувала хана в руку:

— Я знала, що в тебе добре серце, мій царю! За те я тебе й люблю.

З радощів Марині справді здавалося, наче вона любить Іслама, і вона припадала до нього, пестила рукою його бороду, милувала його чоло і дуже весела була весь цей вечір.

Після того дня життя Марини пішло, як і в попередні роки. Здобувши собі од хана дозвіл їздити ридваном по околицях міста не тільки щоп'ятниці та по великих святах, коли їздив увесь ханський гарем, а й повсякчас, коли б їй не забажалося, Марина часто користувалася цим правом. Хан вимагав тільки, щоб його дружина додержувала закону і запиналася так, щоб тільки одне око її було видно, але й цього закону Марина додержувала тільки на людях, виїхавши ж за місто, вона зовсім скидала душе заминало.

Надворі почало теплішати. Сонечко в Криму рано почало пригрівати землю. Гори понавколо Бахчисарая й тополі у дворі ханського палацу зазеленіли, і Марину потягло за місто. Їй подали ридван, і вона з Астарою та озброєним євнухом на передку поїхала.

З усіх околиць Бахчисарая Марині найбільше сподобався шлях до річки Качі, де понад річкою понависали такі дивовижні, чудово хороші скелі та кручі. Проте під той час біля Качі було що вогко, Марині ж заманулося побачити просторе небо без гір і побути на степовому повітрі, схожому до рідного повітря України, і вона звеліла везти себе на північ, до річки Альми.

Ридван виїхав за ворота міста і покотився степом. Молода жінка упивалася свіжим повітрям, любуючи на зеленій килим з степової трави, що вкривав невисокі розлогі кряжі, схожі до кряжів її рідного Поділля. Через годину на півночі виникла з-під гори широка долина річки Альми, помережана садами, виноградниками й тютюнищами і підперезана двома довгими рядами високих струнких тополів.

Марина знала, що під цими тополями слався шлях до Перекопу й на Україну, і полинула думками далеко по шляху на північ, у край веселий, на тихі води та під ясні зорі рідної України.

— Чи не час нам повертати назад? — спитав, обернувшись до Марини, євнух.

Зачарована далеким краєвидом і замислена згадками про рідний край, Марина здригнулася з несподіванки, і поглядаючи впа на великі натовпи людей, що були трохи осторонь од шляху. Люде були у сіряках, але обдерті, ноги ж їхні були босі й заюшені кров'ю. Сотні змарнілих, замордованих дівчат сиділи під тополями окремо од чоловіків, при-

гортаючись одна до одної і з нудгою похиливши свої голови. Понавколо натовпів стояли й їздили татарські вершники з довгими батогами.

Скрик вибився з грудей молодій жінки... Вона зразу розпізнала, що то були за люде, бо вони були їй рідні, близькі, а нудьга й муки їхні були їй зрозумілі, бо вона й сама їх колись зазнала... То були бранці — невольники з України.

— Як? — скрикнула Марина. — Бранці з України?

— З України! — одповів їй євнух, не гадаючи, що тим робить ханові велику прикрість. — Це ще тільки передня валка. Кажуть, що їх, як сарани, женуть!

— Не може бути! Це ж наші спільники!

— Гяури хіба можуть бути спільниками правовірних? — говорив необачний євнух, задивляючись разом з тим на гнівну красу ханської жінки. — Гяури тільки існують на те, щоб працювати на нас, правовірних.

— Привертай коней у праву руку, до дівчат! — сказала Марина.

— Нащо ж до них? — скаменувся євнух. — Тобі не годиться ні з ким стороннім розмовляти!

— Я буду з ними розмовляти! — власно сказала Марина. — Привертай!.. А як ні, то я злізу з ридвана і піду до них пішки!

— Зглянься на Бога! — злякано скрикнув євнух. — Ти схотіла, щоб мені одрубали голову?

— Підвертай! — вже з серцем скрикнула Марина. Євнух штовхнув візника, щоб той підвернув ридвана до бранців, а сам обернувся до Марини й сказав нишком:

— Тільки гляди не хвались старшому євнухові або ханові, бо буде і мені, й тобі лихо.

Марина не слухала його, бо вся уп'ялася очима у бранців. Ридван спинився біля купи дівчат.

— Звідкіля ви, дівчаточки? — спитала Марина. Дівчата здивовано поглядали одна на одну: татарка заговорила до них по-українському.

— Не дивуйте на мене, сестрички... Я така ж бранка, як і ви... Скажіть, звідкіля ви?

— З Бугу-річки! З-під Ладжина! — почувлися голоси.

— Боже милосердний! — скрикнула Марина з жахом. — Землячки ж ви мої рідні! Як же вас побрато в неволю, коли у гетьмана з ханом спілка?

— Добра спілка! — почувлося з натовпу чоловіків. — Нема чого говорити!

Марина глянула на голос і побачила поміж бранцями-селянами молодого козака у темно-синій військовій чумарці.

— Побила нас лихая година і покарав Господь за ту спільку з бусурманами, — говорив козак. — Хан зрадив нас. Покинув Хмельницького самого полякам на поталу та ще й зруйнував усе Поділля й Надбужжя. Декого захопили татари, чи селянина, чи козака, всіх погнали сюди. А в мене ж сироти дома... тройко маленьких дітей!.. Хто їх нагодує?..

Марина відкинулася назад ридвану. Ридання забило їй дух, і вона зомліла. Прочуяла вона аж тоді, коли ридван котився вже далеко від Альми. Тут ридання вибілося з ханської жінки, і, загорнувшись з очима у своє біле запинало, вона билася у руках своєї вірної служниці.

Тихо та сумно було надвечір у покоях Марини. Вона не мала сили бачити сьогодні хана і листом його сповістила про те, що хвора і не може його привітати... Вона за весь день нічого не їла й сиділа весь час на софі мовчки.

Астара не турбувала її, щоб дати серцю переболіти, а тільки часто навідувалася подивитись, чи не треба їй чого. Коли вона заглянула у покій смерком, Марина спинила її:

— Сядь, Астарочко, тут, біля мене!..

Астара сіла біля її ніг.

— Він повинен вмерти, Астаро!.. — пошепки сказала Марина.

— Хто, Газізію?

— Той, хто дурив мене... Хто зрадив Україну і вигубив моїх земляків... Ти знаєш, хто...?

— Заспокойся, доне моя. Хіба з того pomoжеться?

— Ні, я не заспокоюся, поки він буде живий! Як? Подарувати поганцеві те, що він зрадою взяв мій дівочий вінок? Грався моїм коханням?.. Тішився моїм тілом?.. Коли я віддалася йому, то — ти знаєш — зробила те заради волі рідної країни; коли б же я знала, що він порушить слово, то я тричі б прийняла смерть, а не опоганила б себе з ним! Зрозумій, що тільки недавно, прибувши з походу, він брехав мені, а я йняла йому віри... Я цілувала його у руку... дякувала... милувала... А, та що й говорить?.. Цього знущання над собою я не подарую! — Марина перевела дух і грізно, зиркаючи очима, повела далі: — Він повинен вмерти... і ти, моя єдина порадице, мені допоможеш. Не один раз уже ти служила мені вірні служби, послужи, може, востаннє. Оддячити або заплатити тобі я не маю чим:

все, що у мене є, — не моє. Та чи й є що такого, щоб тобі було потрібне?

— Твоя ласка мені потрібна, моє серденько! Тільки одна твоя ласка, і більше нічого!

— Я вся твоя, Астарочко. Скажи: коли б тебе, дівчину, хтось принадив і одурив, ти подарувала б йому те?

— О ні! Циганки того не дарують. Я помстилася б люто!

— Ну, от і у мене таке ж серце. Так ти мені допоможеш? Ти знаєш всякі зілля, то, певно, знаєш і отруті.

— Отрутою небезпечно... — сказала Астара. — Отрута хутко зводить з світу... Догадаються на нас і катуватимуть на смерть.

— Байдуже!

— Ні, не байдуже, бо нас не зразу скарають, а будуть мучити довго... скільки день...

— А хоч і так! — перебила Марина. — А то от що: ми разом і самі вип'ємо отрути і не дамося їм на катування.

— Ну, добре, я знаю, що зроблю. Завтра ранком я побіжу у Чуфут-Кале. Там поміж руїнами стародавнього міста повинно рости одно зілля, таке, що як висушити його корінці, розтерти їх та всипати у воду і дати дихати парою з тієї води людині, то у людини будуть отруєні груди, і вона поволі, за тиждень або два, помре.

— Як же ми дамо йому дихати з тієї води? — пошепки, мов злодійка, спитала Марина.

— Я всиплю зілля у воду кальяну...

— А!

Марина встала з софи й почала ходити. Молоду жінку обхопило почуття огиди до самої себе, як до злодійки, і вона знову почала обмірковувати своє становище і шукати собі якогось викруту, але врешті знову-таки дійшла до думки, що іншого кінця не може бути.

XVIII

Увесь ранок другого дня Астара нишпорила по руїнах Чуфут-Кале, оглядаючи траву, що росла поміж каміннями, а не знайшовши там, чого хотіла, зійшла з гори у Йосафатову долину на стародавнє кладовище. Через який час вишукування вона скрикнула з радощів і витягла з землі невеликий корінець.

До вечора все було зроблено, як циганка знала, і кальян був готовий, але коли до Марини увійшов хан, вона не

подала йому кальяну, як завжди бувало, а хотіла ще раз пошукати шляху до його серця й сумління, щоб уникнути недолі стати душогубкою, і, сівши, як звичайно, коло його ніг на подушки, з великим напруженням нервів почала розмову.

— Що, коли б я звернулася до мого володаря з великим проханням, чи він вчинив би по моему бажанню?

— Чого ж хоче моя зіронька? — ласкаво спитав хан. — Я радий був би догодити своїй коханій дружині.

— Я бачила, що до Бахчисарая пригнали багато бранців з України. Чи випустив би великий хан всіх їх на волю, коли б я про те його попросила?

Хан замішався й насупився, вигадуючи, як би викрутитись:

— То правда! Я, як ти знаєш, випередив військо, а мої вояки без мене там не втерпіли й набрали на Вкраїні трохи ясиру. Проте пустити на волю бранців тепер ніяк неможливо, бо вони не моя власність, а тих, що їх побрали.

— Але ж ти говориш, що те зроблено без твоєї волі й згоди... Ти владен одібрати у свавільників усіх бранців і пустити їх на Вкраїну.

Хан знову замішався і ховав од Марини свої очі, дивлячись набік:

— Бачиш, Газізію, коли стрілець уб'є пташку, що висиділа малих пташенят, то чи не добріше він вчинить, взявши пташенят до своєї хати, щоб догодувати їх, ніж покинувши їх у гнізді на голодну смерть? Або питаю, чи можна жити пташкам у зруйнованому гнізді? От так і тут: куди подінуться на Вкраїні дівчата, що взято їх у неволю, коли батьків їхніх повбивано? Куди подінеться жінка, коли чоловіка її вбито, а хату спалено? Для кого працюватиме там чоловік, коли жінку взято, а дітей, може, потоптано кінями?

— Так ти все це знаєш і гадаєш, що бранцям краще тут, у неволі, ніж у рідній країні?

— Що зроблено, те зроблено, і того вже не переробиш.

— Так ти не пустиш бранців назад, на Вкраїну?

— Про це не може бути й балачки! — сказав хан знервовано. — Кіт не пускає мишенятка, коли вже вгородив у нього свої пазури... І залишимо, Газізію, цю розмову назавжди. Чому ти не подаєш мені сьогодні кальяну?

— Пробач, пробач! Тепер я вже можу подати.

Марина принесла кальян і подала його ханові, не вагаючись і не почувуючи вже себе душогубкою, бо дорешти упев-

нилася у тому, що хан свідомий і запеклий кат і ворог України.

Знервований хан не вгавав:

— Обридло мені чути від тебе, Газізію, про Україну та українців. Здається, я вже просив тебе викинути їх з своєї голови.

— Пробач, пробач, мій володарю! Це вже встанне я повела з тобою про них розмову... — говорила Марина, придивляючись і прислухаючись, як булькотіла у кальяні вода, коли хан тяг з чубука дим. — Від сьогодні ти вже ніколи од мене про них не почувеш. Будемо говорити про щось інше.

Але вона вже не чула, про що далі говорив хан, бо її думками опанував жах, що хан лишиться у неї на ніч. Марина вже бачила у ньому труп і не мала сили навіть дивитися йому в очі. У великому напруженні нервів вона ледве діждала, поки хан викурив два кальяни, і після того почала скаржитися на хвороби так, що незадоволений хан мусив іти від неї.

На другий день Іслам-Гірей почав кашляти і став хворіти. Через чотири дні до Бахчисарая прибули посланці від польського короля, щоб намовляти хана йти спільно з королем походом на Хмельницького, але ханові вже так погіршало, що він не допустив посланців до себе, і ті поїхали у Стамбул до султана.

Поки минув тиждень, хан Іслам-Гірей лежав уже тяжко хворий. Він кашляв, не мав чим дихати і не вставав з ліжка, а всі справи вершив найближчий до хана мурза Хамамбет.

Передчуваючи свій кінець, Іслам-Гірей покликав до палацу найближчих своїх мурзів та старшого євнуха і почав з усіма прощатись.

— Всемогущий Аллах, — над силу промовляв він, — кличе мене до себе. Скоряюся його волі. Дякую вам усім за вірну мені службу й слухняність і хочу кожному з вас щось подарувати, щоб ви, маючи ті подарунки перед очима, повсякчас мене згадували.

Тут хан почав перелічувати, кому й що він дарує: тому — найлюбішого коня, тому — сидельце, сріблом коване, іншому — шаблю з самоцвітами...

— А тобі, Хамамбет-мурза, — сказав він, коли дійшла черга до Хамамбета, — як першому моему прибічникові й порадникові, дарую я, на спомин про себе, найлюбішу мою жінку Газізію. Не кривди її й поведься з нею чемно й обережно, бо вона шляхетського українського роду й дуже гонорлива...

Всі мурзи припадали навколюшки до ханського ліжка і цілували його у руку.

На другий день після того хан помер: його поховали, як годиться по татарських звичаях.

У гаремі ханському стояв стогін і ридання. Жінки хана бідкалися про свою долю, не відаючи, куди їх подінуть. Тільки Марина була до цього байдужа, бо всі її думки були у тому, як би подати звістку Богунові, що тепер вона вільна і бажає утекти на Україну.

Через кілька день по Марину прийшли євнухи, щоб одвести її до гарему Хамамбета, але вона ставила свої вимоги:

— Я піду тільки разом з своєю служницею Астарою!

— Але Хамамбетові подарована тільки ти, а не Астара, — сперечалися євнухи.

Марина правила своє:

— Нехай Хамамбет купить Астару. Перекажіть йому, що я не буду жити без Астари і накладу на себе руки.

Марину лишили ще на який час у ханському гаремі, поки застережений ханом про завзяту її вдачу Хамамбет одкупив Астару. Тоді разом з нею улюблена ханом жінка Газізя перейшла до Хамамбета.

Нелегко розповісти про ті муки, що за останній час пережила молода жінка. Перші дні після отруєння хана вона ще жила почуттям задоволеної помсти на ханові за себе й за Україну, й те почуття заступало всі інші, але через який час, коли серце вже досить упилося помстою, Марина побачила, що смертю Іслама не досягнуто аж ніякої мети, бо Україна і надалі буде гинути під натиском татарів та поляків, її ж, Марини, особиста доля буде далеко гіршою, ніж за життя з ханом. Надія на те, щоб передати Богунові звістку та ще й дістати од нього порятунок, щодалі все більше покидала молоду жінку, бо тепер, коли татари були ворогами України, до Бахчисарая не приїздили ні козацькі посланці, ні українські крамарі. Що не день, то Маринину душу все дужче сповивала нудьга, а серце заливалося розпукою, і вона вже двічі умовляла Астару, щоб та дала їй отрути й не допустила її достатись на знущання ще й другому бусурманському ласунові.

Хамамбет навідувався до покою Марини, але поки що не чіпав її, бо і у бусурманів існує звичай, щоб жінки додержували який час жалобу по чоловікові.

Тим часом ханом став брат Іслам-Гірея, Махмет-Гірей, і у Стамбулі йому було наказано, по проханню королівських

посланців, іти разом з польським королем на Україну і сплюндрувати її дощенту за те, що Хмельницький прилучився до Москви.

Хамамбет почав збиратись у поход, і у Марини виникла думка попроситись, щоб він узяв її з собою, а там, на Україні, під час походів та бойовищ, утекти на волю. Тепер уже не було чого опасуватись, щоб прогнати татарів своєю утечею, бо вони були одверті вороги України.

З такою думкою одного разу, коли Хамамбет завітав до Марини, вона почала у розмові з ним пригадувати, як її брав з собою хан, як вона з того раділа й як любо їй було жити з ханом у наметі.

Чарівна врода Марини, разом з її вихованням та вдачею, вабила до неї Хамамбета ще тоді, коли він звернув на неї увагу хана, тепер же, коли молода жінка пишно розквітчалася і була вже його власністю, мурза хижо поглядав на її молоде тіло, нетерпляче сподіваючись того часу, коли скінчиться жалоба її по ханові. Зваживши на бажання Марини і підлічивши, що жалоба її скінчиться під час походу, Хамамбет згодився взяти Марину з собою у поход разом з Астарою і другою своєю жінкою Гафіфе.

XIX

Придбавши собі спільником кримського хана, польський король послав коронного гетьмана Потоцького і з ним під сто тисяч війська руйнувати Поділля. Хмельницькому неможливо було заступити Потоцькому шлях, бо з Криму, мов чорна хмара, наступала на Україну орда, і Поділля лишилося необороненим.

Потоцький з своїм великим військом сунувся понад Дністром, вимагаючи од людей покірливості до панів, але завзяті подоляне, що шість років уже проливали кров за свою волю, все ж таки не хотіли скорятися, не вважаючи навіть на велику силу поляків. Вони узброїлися хто косою, хто вилами, хто сокирою, а більшість самими кийками та ножами, і з тією зброєю обороняли свої села й міста. Певна зброя, як рушниці й шаблі, мало у кого траплялася, бо її вже кілька раз одбирали по Поділлю поляки під час своїх наскоків. Зрозуміло, що, не маючи доброї зброї, подоляне тисячами гинули від куль і шабель добре узброєного, комонного польського війська, а села їхні займалися від огню польських гармат; проте, розпука серця геть

знишила у подолян почуття страху, й вони, не вагаючись, йшли на видиму смерть.

Лишаючи позад себе пожарища й купи трупу, Потоцький дійшов до міцного замчища Буші, де засіло шість тисяч подільських ловенців та галицьких опришків. Всі вони, як і узброєні мешканці Буші, бачили собі неминучу смерть, проте, зважили за краще вмерти всім разом з жінками й дітьми, аніж датись живими до рук немилосердного ворога.

Почалися під Бушею щоденні бойовища й штурми. Подоляне й галичане билися, як роздратовані звірі... Всякий дбав тільки про те, щоб якнайдорожче віддати своє життя; але сила була занадто нерівна, і до того у Буші не було гармат, у Потоцького ж їх було більше сотні, й він громив замок бомбами.

Довго оборонці Буші давали ворогам одсіч, поки, нарешті, поляки спустили воду з ставка, що захищав Бушу з одного боку, і через той ставок вдерлися у місто. Українці почали битись вулицями, запалювали свої хати й заганяли ворогів у вогонь, перекопували вулиці рівчачками, щоб тим вигубляти ворогів, але сила брала своє, і кількість оборонців щогодини зменшувалася, а через деякий час не було вже кому змагатися. Тоді жінки, що весь час бились поруч з чоловіками, почали власноручно вбивати своїх дітей і самих себе, решта ж їх збилася у льосі, де переховувався порох, і там дружина вбитого сотника Зависного запалила бочку пороху і поховала всіх під руїнами замку.

З-під Буші Потоцький повернув до Бугу на Брацлав. Щоб заступити йому шлях на Чигирин, гетьман зібрав до Брацлава повки Лубенський, Брацлавський та Вінницький.

Не вважаючи на те, що Хмельницький знав, як Богун тільки сей рік віддурався гетьманської булави, він все ж таки не доймав Богунові віри, опасувався його і заздрило його славі. Свою неправдиву невдячність до Богуна гетьман яскраво виявив тепер у тому, що зібрані у Брацлаві повки доручив не Богунові, а молодшому полковникові, Мизко Дубині, призначивши його наказним гетьманом. Проте Богун не був себелюбцем, не ремствував і, щоб не пошкодити справі, корився Дубині.

Порадившись поміж себе, полковники зважили було оборонятися у Брацлаві, але скоро до них надійшла звістка, що татари йдуть на необоронену Умань, мають перейняти козакам шляхи до Чигирини й гетьманського війська, і через це Дубина зважив за потрібне покинути Брацлав і йти до Умані. Тут, під час перевозу через Буг, Дубину було

вбито польською бомбою і за старшого знову-таки лишився Богун.

Перебивши військо за Буг і одвівши його на дві милі од берега, Богун отаборився на ніч біля невеликої річечки. Гіркі думи обсіли тут завязаного полковника. Вороги чорними хмарами заступили Україну з заходу й з півдня. Новий спільник і державець України помочі їй не подавав, гетьман же, замість того щоб обороняти рідну землю, послав двадцять тисяч козаків із Золотаренком у Литву, щоб добувати литовські городи для Московського царства. Сила України розкидалася й гинула, і по Поділля й Брацлавщині горіли міста та села від рук ворогів, а часом і самі селяне палили свої оселі, щоб не доставалися вони ворогам, і виходили після того до Дніпра й далі, на Лівобічну Україну.

Як смерклося, Богун з Довбнею та Влучком пішов обдивитися по табору, чи чатують вартові, чи добре посковані ланцюгами на ніч вози понавколо війська, чи чатує біля гармат залага і чи все у таборі наготові на випадок несподіваного наскоку ворогів.

Стояв місяць грудень, і ніч була морозна. Земля біліла од снігу, а на темному небі сяяв молодик, оточений безліччю зірок, що грали своїм промінням на снігових кристалах, мов на самоцвітах. На заході сонця, за Бугом, на обрії неба відбивалося червоне полум'я пожежі, розстилаючи по снігу жовтогарячі стежки.

Козацтво ще не спало, а, порозкладавши огнища, сиділо коло них купами.

Почувши біля одного огнища бандуру та спів кобзаря, Богун наблизився туди. Козаки трохи розступилися і дали місце полковникові й його товаришам.

Не старий ще, але з темними ямами замість очей, кобзарю співав про Перебийноса, як той за Дашевом, під Сорокою, вигубив велику силу ляхів. Чимало поміж слухачів було ще тих самих, що ходили з Перебийносом і знали його криваву славу, і як тільки дума скінчилася, всяк з них почав додати своє, чому був свідком.

Набалакавшись досить про Перебийноса, козаки знову звернулися до кобзаря:

— Ану, Дмитро, про Нечая! Нечая заспівай!

Кобзар попідтягав струни, спробував голоси й почав:

Ой у Краснім на ставочку
Туман осідає,
Чатували козаченьки
У зеленім гаї.

Ой поставив козак Нечай
Та сторожу в місті.
А сам пішов до кумоньки
Звінок риби з'їсти...

Довго, довго виспівував кобзар про славного козацького лицаря Данила Нечая, а побратим Нечая, Богун Іван, слухаючи ту думу, весь пірнув у згадки про минуле, що було всього шість років до цього, але здавалося дуже давнім. «Хто ж ще лишився живий з нас,— міркував він,— що вийшли з Січі поруч з Богданом?.. Перебийніс, Ганжа, Нечай, Морозенко, Полов'ян, Мозир, Небаба, Чорнота, Бурляй, Мизко Дубина — всі вже поклали свої голови за неньку Україну... От про побратима Данила вже співають кобзарі... Чи й про мене ж співатимуть?.. І чи скоро заспівають?»

— Від кого ти навчився цих дум? — спитав Богун, коли втомлений кобзар спинився.

— Ні від кого не вчився! — одповів той, повернувши до Богуна своє незряче чоло.— Сам усе те бачив. Сам скрізь з ляхами бився, а як захопили вони торік мене пораненого та випекли мені очі, так оце мені Господь милосердний так дав, що я все, що було, пригадую та й виспівую.

Кобзаря почастивали горілкою, і він почав заїдати салом. Богун придивлявся до співця і пригадував, що схожий на нього козак бував і біля нього у походах.

— Чи ти не Дмитро Верша? — спитав він.

— Та Верша ж! А ти хто?

— А я Богун Іван!

— Ну, поздоров тобі, Боже, що ти впізнав мене, незрячого! — сказав кобзар і, знявши трохи шапку, вклонився Богунові.— Ти славний козак і коли помреш, то я й про тебе пісню складу. Тільки живи собі на здоров'я, а Україні на славу!

— Що ж ти про мене співатимеш?

— А що мені Господь скаже! А от тільки не у гнів тобі, Богуне, скажу: Нечай любіший за тебе нам був.

— Але через що саме?

— Бо веселіше з ним було. Хіба б отак у таборі було, коли б ми оце з Нечаєм зараз стояли? Та тут би горілка, музики, танки! Земля, було, стогне од гопака. То певний козак був; а ти хоч і великий войовник і лицар, та тільки не козацької вдачі — не п'єш, не гуляєш, сумуєш чогось...

— Так уже мені Бог дав! А чи добре ж, що Нечай так гуляв? І сам поліг головою, і повк свій вигубив...

— Полягли вони, правда... Проте дай, Боже, і всякому так! Чого довго по світу поневірятись? Аби слави козацької здобути!

У цю хвилину позаду почулися голоси. Хтось питав про наказного гетьмана.

Богун підвівся і побачив з десяток селян, узброєних хтось чим.

— Що скажете, добрі люде?

— Куди ж це ти, пане полковнику, з козаками мандруєш, а нас знову на поталу неситим панам покидаєш?

— А ви звідкіля? — спитав Богун.

— З Демівки. У нас зібралося аж три тисячі козаків. Не хочемо ми ані панам коритися, ані осель своїх покидати... Будемо битися до останнього. Дай же нам помічі, бо чутка є, що ляхів, як сарани, йде!

— Не воля моя, щоб вам, брати мої, помічі дати, бо йдуть татари на Умань, і мусю я те місто заступити, щоб на Чигирин татарів не пустити.

— А як же ми? — бідкалися селяне.— До нас же з околиць люде позбігалися. Самих жінок та дітей більше як десять тисяч скупчилося. Знущатимуться з них ляхи, жінок гвалтуватимуть!

— Що маю чинити...— з сумом у серці говорив Богун.— Радий я сам десять раз вмерти, щоб тільки не бачити нашого безголов'я, але не можу я про одне село дбати, коли треба дбати про долю всієї України!

— То вже дай нам хоч ватажка! — загукали селяне всі враз.— У нас нікогісінько з досвідчених козаків немає, самі посполиті.

— Ватажка дам,— сказав Богун і обвів очима понавколо, шукаючи, кого б дати.— Вам треба такого, щоб радий був іти на видиму смерть.

— Дозвольте, брати, мені вмерти! — вклонився Богунові старий Влучко.

— Ти хочеш піти за ватажка? А ти ж знаєш, скільки ворогів?

— Знаю добре і хочу вмерти за рідний край! Показував я вже на своєму віку досить. Час уже й годі сказати; а то щоб часом, боронь Боже, не захворіти та не вмерти по-жіночому, на ліжку.

Защеміло у Богуна серце. Тяжко йому було з вірним товаришем навіки розлучатися, але не пустити козака за рідний край вмерти не годилося...

— Жаль мене за серце бере, розлучаючись з тобою, мій друже вірний,— сказав Богун.— Не віддавай же за дурницю свого дорогого життя!.. А ви,— звернувся Богун до селян,— глядіть, бережіть мого товариша, славного на всю Україну! Заступайте його від ворожих шабель та стійте одностаино, а як ні, то нема чого й заходжуватись до змагання!

— Про те не турбуйся,— відповідали селяне.— На чому стали, те й вчинимо: всі поляжемо, як у Буші полягли, а не дамося живі ворогам на знущання. Відаємо всі, що прийшов нам час... Ще вчора гріхи свої на духу спокутували.

— Візьми сотню козаків! — звернувся Богун до Влучка.— Викликай очохих.

Селяне, радіючи, кланялися Богунові, а Влучко зараз же зліз на воза і почав гукати на весь табір:

— Агов! Козаки-молодці, славні лицарі! Хто з вас світом нудить?.. Ідіть до мене! Кому життя обридло, той мені буде братом! Хто хоче голову за неньку Україну покласти, той мені найлюбіший товариш. Всі йдіть до мене!

За кілька хвилин Влучко оступив цілий натовп очохих, так що довелося навіть міряться, кому достанеться йти.

Богун зняв шапку, поцілував вірного товариша наостаннє, й старий козак повів свою ватагу.

Влучко знайшов те, чого шукав. Коли через кілька днів до Демівки наблизилася передне польське військо і почало її добувати, він з демівцями добре його погромив і вигубив чимало ворогів, але через день до неї надійшло велике вороже військо з гарматами, запалило бомбами хати і штурмом вдерлося у місто. Тоді вулицями й по хатах зчинилася смертельна січа. Українські діти засипали полякам піском очі, жінки й дівчата обливали їх окропом, а селяне рубали сокирами, різали косами й кололи вилами. Цілий день, всю ніч і ще півдня, не вгаваючи, тяглася ця різанина, поки вулицями потекла кров, як після дощу тече вода, а трупи лежали вже скиртами.

Сам Влучко на сей раз не стрілами бив ворога, а рубався шаблею, обстоюючи окопи, а коли поляки вскочили вже у місто, він з козаками продрався поміж ворогами до церкви і обороняв її, аж поки вона не зайнялася. Тут біля пожежі, на майдані, він і поліг головою з усіма козаками, дорого віддавши своє життя.

Демівці додержали свого слова: всі вони полягли за рідний край разом з жінками й дітьми.

Прибувши до Умані, Богун похапцем почав рещтувати її та узброювати мешканців. На окопи, що були пороблені навкруг міста, повнятали гармати і понатягали колод, щоб кидати їх на ворогів, коли ті лізтимуть наверх; а щоб лізти було трудніше, Богун звелів носити на окопи воду та поливати нею передні стіни. Вода зразу замерзла, бо саме заходило Водохреща і стояли люті морози, через це окопи скоро стали мов крикані.

— Ну, й хитрий же наш Богун...— гомоніли поміж себе козаки, поливаючи окопи.— І вигідає ж отаке! Ну, хто б таки його надумав, щоб з окопів зробити скобзалку? Саме добре тепер на громаках спускатись!

І козаки робили з криги громаки і, весело пустуючи, спускалися з окопів у рівчаки, не думаючи про те, що, може, завтра по цих самих окопах вони покладуть свої голови.

Ледве вспів Богун упорядкувати Умань до облоги, як з півдня, мов та сарана, висипала з лісу орда, а з заходу темною хмарою підступили ляхи. Ті і другі поєдналися й облягли Умань з усіх боків так, що, здавалося, й гадюці не було де пролізти, і скільки не дивився Богун понавколо, ані в який бік не бачив він краю ворожого табору. Ворогів було більше, як двісті тисяч, у нього ж під рукою було дев'ять тисяч козаків та тисяч п'ять узброєних мешканців, уманців.

Ставши табором, Потоцький послав до козаків посланця, умовляючи їх не змагатись даремне, а піддатись на милість короля. Замість одмови Богун звелів палити у ворожий табір із гармат. Тоді Потоцький викотив усі свої гармати і почав запалювати місто бомбами, але козаки накривали хати повстями та шкурами і не давали вогню розпалитися.

Побачивши, що бомбами нічого не вдіють, спільники на третій день пішли на окопи штурмом. Чимало поляків і татарів полягло від козацьких куль, поки добігли вони до рівчаків, а вже вилізли з тих рівчаків на верх окопів не судилося нікому через склизоту. Тим часом з поля ляхи й татари сунулися й сунулися, і у рівчаки, мов весняна повідь, уливалися нові повки.

Скоро по рівчаках не було вже місця, щоб стояти, а з поля все сунулися поляки й плігали прямо на голови своїм, бо не мали сили здержати тиск задніх натовпів. Тут почалася по рівчаках боротьба ляхів з ляхами, а татарів з татарами,

бо всяк намагався бути на версі, а не насподі, під ногами натовпу. Вороги давили один одного ногами й різали зброєю, аби не лишитися насподі. За годину рівчаки були повні трупу й живих людей, що гинули під вагою трупів.

Загативши своїм трупом рівчаки, вороги почали лізти вже вище на вали, але через склизоту вони падали назад, ріжучись об власну зброю. Почали тоді ляхи рубати лід шаблями та робити приступки, але це брало багато часу, і козаки вбивали їх з рушниць, а як бачили, що де-небудь вороги долазили вже догори, то з стін кидали колоди, і всяка колода давила кілька десятків ворогів.

Потоцький та Хамамбет-мурза, що керував татарським військом, не вважали на велику страту людей, бо війська у них було більше, ніж треба, і зважили на тому, щоб хоч би як, а добути Умань і взяти Богуну у бранці. Як не славно й завзято оборонялися козаки, а все-таки станом вище їхнє щогодини гіршало, бо щодалі скирти лядського й татарського трупу зростали вище та вище і скоро мали досягти до верху окопів, і тоді б уже ніщо не перешкодило ворогам вскочити у місто і люто помститися на козаках.

Побачивши, що в одному місці ляхи вже ось-ось вилізуть на окопи, Богун покликав Довбню:

— Бери, брате, півтисячі козаків і держися тут до загину, а я вдарю на ляхів ззаду.

Сам Богун взяв тридцять сотень вершників і, вибігши з ними за браму, гукнув:

— Ану, діти, покажемо ляхам козацьку вдачу! Невразливість під час усієї війни та незмінна вдача у бойовищах зробили те, що Богун тепер прямо грався з смертю й виробляв з ворогами такі несподіванки, що нікому б того і в думку не впало. Так і тепер, коли поляки досягли вже верху окопів, зчепилися там груди до грудей з Довбнею і, здавалося, зараз захоплять собою Умань, несподівано позад штурмових повків заблищало шаблями тридцять сот комонних козаків, і вдарили ті козаки на них, мов блискавка з дошової хмари.

Жах узяв поляків, і, утиснуті з двох боків, кинулися вони врозтіч. Богунові того тільки й треба: справив він тут їм такий кривавий бенкет, що такого не було від Батозького бойовища. Угледіли татари, що їхні спільники тікають, кинулися й собі геть до свого табору.

Задзвонили в Умані в усі дзвони, і з церков вийшли на майдан попи з корогвами, щоб там зустріти й поблагосло-

вити свого охоронця — славного побідника численного ворожого війська, а Богун на чолі трьох тисяч завязятих козаків, красуючись у червоному жупані на білому огирі поміж синіми козацькими чумарками, мов пишна рожа поміж васильками, минув уже уманську браму і під радісні вигуки уманців прямував до майдану.

Два дні відпочивали поляки й татари після невдалого штурму, вагаючись, що почати, а на третій день піднялися обома таборами і пішли на схід сонця. Це дуже збентежило Богуну, бо зі сходу він сподівався на поміч собі гетьмана, а позаяк гетьман не відав, яка велика сила буде у поляків і що вони вже сполучилися з татарами, то й міг з невеликою силою ускочити спільникам до рук.

Як Богун гадав, так воно справді й було: Хмельницький ішов на Умань, маючи при собі не більше, як тридцять тисяч війська разом з москалями, що, нарешті, прийшли йому на поміч. Провідавши про таку невелику силу гетьмана, спільники й пішли йому назустріч, щоб погромити його на шляху і не допустити сполучитися з Богуном.

Щоб перестерегти гетьмана і врятувати його й останнє українське військо, Богун знову викликав три тисячі охочих козаків, вершників, і кинувся за ворогами. Всю ніч і день ішов він походом Чигиринським шляхом, а на другу ніч почув, як на схід сонця ревіли гармати.

Богун зрозумів, що йому не пощастило перестерегти гетьмана, і той, застуканий несподівано величезним ворожим військом, неминуче мусить загинути з усіма козаками або, ще гірше, дістатись ворогам у бранці, що було б смертю всієї України.

Всі ці думки, мов блискавка, опекли славного полковника і викликали у ньому шалене, нечуване завзяття: він зважився з трьома тисячами козаків вдарити на численне вороже військо, аби зчинити у ньому гармидер, і тим полегшити становище гетьмана.

— Брати мої любі, славні лицарі! — звернувся Богун до своїх козаків. — Чуєте, як на сході ревуть гармати? Там з малим військом гине наш козацький гетьман Богдан Хмельницький, що визволив Україну з тяжкого ярма. Ліпше, діти мої, нам усім тричі вмерти, аніж допустити, щоб гетьмана було взято у бранці. Вдаримо на ворогів ззаду і будемо продиратись до гетьмана на поміч. Що буде, те й буде, а не покинемо товариства у пригоді і не дамо потоптати козацької слави! Чи згодні ви вмерти разом з мною?

— Куди ти, батьку...— загуло по полю,— туди й ми за тобою! Хоч умерти, то й умерти!

Кинувся Богун на постріли і набіг на задне польське військо. Ніхто його не сподівався, ніхто поночі не знав і не бачив, скільки у Богуна війська. Розгляділи поляки козаків тільки тоді, коли вони кришили вже їх шаблями.

Кинулися задні повки врозтіч,— козаки вдарили на середніх; поточилися на обидва боки й середні,— зчепилися козаки з передніми.

Продерся Богун з своїми козаками через численні повки ворогів і збив у їхньому війську гармидер саме тоді, коли поляки й татари зовсім напосіли на Хмельницького, роздерли козацьке й московське військо надвоє і одняли вже в останнього чимало гармат. Тепер, поки поляки билися з Богуном, а сполохані татари теж припинили свої наскоки, Хмельницький упорядкував своє військо і, обклавши свій табір валом з мерзлого трупу, мав уже змогу дати ворогам добру одсіч.

П'ять день поляки й татари добували Хмельницького й Богуна, але далі не витримали морозів, і пішли поляки палити села по Поділля, а татари розпорошилися мало не по всій Україні забирати ясир.

XXI

Марина була свідком всіх подій під Уманню. Як тільки вона разом з Хамамбетом-мурзою прибула під Умань, всі думки її полинули туди, за окопи, де був її милий. А що він був там, про те говорили всі навкруги, страхаючи Богуном один одного поміж жартів.

Перед молодого жінкою стояла тепер тільки одна думка, одна мрія: утекти з татарського табору і добігти до козацьких окопів, що блищали кригою на сонці, мов кришталеві будинки у чарівній казці. Ті окопи були так недалеко, що по ним навіть вартових було видно, і добігти до них здавалося так легко... Проте догляд за Мариною у Хамамбета був далеко сильніший, ніж у хана, бо хан кохав її справжнім коханням, вірив їй, давав багато волі й навіть боявся збити їй щось прикре; Хамамбет же, що не був ще її чоловіком, не дуже-то потурав їй. До того ж Марина була у наметі мурзи не одна з Астарою, а ще з жінкою Хамамбета, Гафіфе. Ця остання дуже не любила Марину, бо бачила

у ній свою скору розлучницю, і стежила за всяким рухом осоружної їй українки.

Криючись од татарки, Марина радилася нишком з Астарою про втечу, але ніякого випадку до того не траплялося.

Через кілька день почався великий штурм Умані, про який уже розповідано. Земля трусилася від реву гармат і стогнала від тупотіння десятків тисяч коней та галасу незчисленного війська. Стоячи біля намету, Марина бачила, як до блискучих, зачарованих козацьких окопів, мов морські хвилі, линули великі лави татарського та польського війська і зникали десь по рівчаках, не заступаючи сяйва крижаних стін. Серце її замирало страхом за долю братів по крові й по вірі та рвалося полетіти туди, де точилася гаряча козацька кров за волю рідної України, щоб самій схопити шаблю і битися поруч з славним оборонцем Умані, її коханим.

Аж ось почувся від Умані нелюдські вигуки жаху й розпуки, і Марина побачила, що всі натовпи татарів та поляків біжать од окопів, мов сполохана отара овець од вовків, а слідом за ними широкою лавою летять кінями, з блискучими шаблями у руках, як один, браві й завзяті козаки, рубають втікачів по головах, по шиях... плечах... А попереду всіх козаків, мов божий гнів, розкидав смерть крем'язний велетень у червоному жупані.

— Богун!.. Богун!..— несамовито ревіли жахливими голосами татари і, добігши до свого табору, ламали натовпом гарби, рвали намети й давили один одного, хоч козаки за ними й не гналися, а повернули на польське військо.

— Іване! — мимоволі вибілося у Марини з грудей, і вона, приваблена мужньою, лицарською красою свого милого, зробила рух бігти до нього, але до неї, помітивши той рух, підскочив євнух, а Астара схопила її за руку і скоріше повела у намет.

Змагатися з собою далі Марина не мала сили і тієї ж ночі зважилася утекти з татарського табору, а щоб зробити це непомітно, вони з Астарою надумали одягтися у чоловічі татарські халати та понадівати на голови шапки. Астара того ж дня купила у таборі два халати, шапки й чоботи з повбиваних татарів і, криючись од євнухів, принесла їх до намету.

Увечері, коли смеркло, Марина з Астарою залізли поміж поли намету й почали переодягатися чоловіками. Руки їхні тремтіли з хвилювання і не слухалися своїх власниць, а серця колотилися так, що одна чула серце другої... Треба

було поспішатись, щоб ніхто їх не застукав... Ще кілька хвилин — і вони будуть на волі.

— Ножа ще дай, Астаро! — прошепотіла Марина. — Я візьму його на всякий випадок.

Вони обидві побрали ножі, сховавши їх у халяви чобіт.

Заправивши після того деяк коси свої під шапки, жінки, мов кішки, пролізли під полою намету і почули вже себе на вільному повітрі, на волі, але враз дужі руки вхопили їх у залізні обійми.

— Держіть, держіть! — галасувала біля них жінка Хамамбета, Гафіфе. — Кличте сюди великого мурзу!

Гафіфе давно помічала, що Марина й Астара все шепочуться, і це їй здавалося непевним, сьогодні ж вона підглядала, як Астара принесла халати й шапки, і зразу вгадала, про що умовлялися й чого таїлися Марина й Астара. Вона навіть підглядала, коли вони убиралися, і зраділа, що може згубити свою розлучницю.

Скрик розпуки вибився з грудей Марини.

Її разом з Астарою привели назад у намет і прикликали туди Хамамбета.

— Вони хотіли втекти! — підскочила Гафіфе до мурзи. — Я захопила їх і врятувала тебе від зради й сорому, любий чоловіче!

— Дайте світла! — гукнув сердито Хамамбет.

Принесли світло. Жінки стояли перед Хамамбетом у чоловічому вбранні з шапками на головах.

На виду невольниць вже не було ні жаху, ні розпуки, — вони були спокійні. Смерть, що мала зараз зняти їхні голови своєю гострою косою, не лякала їх... Тільки сум одбивався в очах Марини... Сум за страченим життям... за розбитими мріями.

Хамамбет дивився на Марину здивовано й глузливо: — От яка, подарована мені ханом, жінка! Захотіла до своїх гяурів-хлопів. Ні, голубко моя, сього не буде... я надіну на тебе пута!.. А ти, зраднице! — звернувся далі гнівний мурза до Астари. — Ти так слугувала своєму володареві? Відтяти їй голову мечем!

Астару вхопили євнухи за руки.

— Володарю! — впала навколяшки Марина. — Або її помилуй, або й мені разом накажи голову відтяти. Не можу жити без неї. Все одно я собі смерть заподію!

Тут до Хамамбета обізвалася Гафіфе:

— Найліпше вчиниш, володарю мій, коли скараєш і її на смерть, бо все одно вона тобі зрадить!

— Ні, цій ще рано покидати землю! — сказав мурза, мимоволі задивляючись на красу Марини, що у чоловічому вбранні здавалася ще більше чарівною.

— Молю тебе, володарю! — припала до ніг мурзи Марина. — Я ноги тобі цілуватиму — помилуй Астару!

— Дурниця це! — скрикнув Хамамбет і, показуючи на втікачок, додав твердо: — Молодій надіти пута, а старій відтяти голову!

— Прости мене, Астаро, це я тебе згубила! — скрикнула Марина, ламаючи з розпуки руки.

— Прощай, дитино моя! — обізвалася Астара вже з-за намету. — Не рви свого серця. Мені однаково, як вмерти...

В цю мить Марина вихватила з халяви свого чобота ножа й хотіла вгородити його собі у серце, але євнухи вхопили її за руки, одняли ножа, переодягли знову в жіноче вбрання й, посадовивши на софу, спутали їй ноги сирицею.

XXII

Зрятувавши гетьмана з скрутного становища і почувши, що татари забирають по Україні людей у неволю, Богун, по згоді з гетьманом, повернувся з своїми козаками до Умані, взяв там три повки козаків і почав винищувати по Україні татарські загони та одбивати забратих у неволю людей.

Мов той орел, літав він по Київщині й Брацлавщині, звідкіля тільки мав звістку про наскок татарів; шулікою несподівано падав на бусурменів і вигубляв їх до ноги або брав у бранці; дуже часто траплялося, що той, хто за годину до того гнав українців до Криму батою, тепер сам ішов з пов'язаними назад руками або з мотузком на шії.

У походах та у бойовищах минуло три тижні. Налякани Богуном, татари кидали ясир і тікали на південь. У початку четвертого тижня найбільший татарський загін з великою кількістю невольників перейшов за Буг. Не гаючись, козацький ватажок послав Довбню з сотнею козаків вистежити той загін, сам же з трьома повками посунувся слідом по ньому.

Надвечір другого дня Довбня повернувся й розказав, що великий загін татарів сплюндрував Саврань, набрав ще ясиру й розташувався біля Саврані табором, упорядковуючи невольників. Розпитавши Довбню, де й як саме стоять татари, Богун прямо з походу направив полковника Глуха

з Уманським повком стати в лісі, на східному боці Бугу проти Саврані, а сам з останнім військом перейшов на західний бік Бугу і обійшов за ніч Саврань з півдня, вистежив за нею татарський табір і, як тільки почало благословлятися на світ, мов вихор, налетів на татарів, витолочуючи кіньми тих, що ще спали, і рубаючи тих, що вже прокинулися.

У таборі збився нечуваний гармидер. Татари натовпом кинулися до коней, що паслися косяком оддалеки, але кілька сот козаків вже зайняли татарський косяк і, переймаючи тих, що бігли до нього, упень їх рубали. Побачивши, що коней уже не добудуть, татари намагалися тікати пішки на південь, але тут так само чекали козацькі шаблі, і за півгодини все поле біля Саврані вкрилося татарським трупом.

Про ясир тепер татарам годі було й думати, всяк рятував тільки самого себе, і козаки вже розв'язували бранців, а ті падали навколяшки, прославляючи Милосердного, що зглянувся на їхню долю.

Дуже мало кому з татарів пощастило вихопитися з табору й уникнути козацької помсти; тільки ті врятувалися, чий коні стояли на припоні біля наметів та возів; всі останні бусурмани, побачивши, що на південь їм нема шляху, кинулися до Бугу, намагаючись переходити його бродом, але тут саме вибіг до берега Глух з своїм повком і вдарив на татарів з того боку. Жах обхопив тоді бусурманів, і, впавши навколяшки, вони просили про милосердя.

Богун лютував сьогодні, як ніколи. Він смакував смерть бусурманів, помщаючись разом і за зраду козакам хана Іслама-Гірея, і за загублену долю своєї нареченої, і за руїну України, але коли йому сказали, що біля річки татари вже покинули зброю і просять про милосердя, він зараз кинувся туди, щоб припинити різанину. Його сивий кінь хутко ніс свого славного вершника поуз намети й гарби спорожнілого ворожого табору до Бугу, красуючись перед іншими кіньми, немов розуміючи, що його володар найголовніший і найславніший тут за всіх, але враз могуча рука Богуна примусила його стати на місці: від одного з наметів Богун почув своє ім'я: «Іване!» Хоч неголосно пролунав той поклик, але Богун пізнав той голос, що кликав його: то був голос його милої, його нареченої Марини.

Раптом, повернувши коня на поклик, Богун побачив Марину, що, мов пташка з перебитим крильцем, то вставала з землі й простягала до нього руки, то знову падала додолу.

Він зскочив з коня й кинувся до неї. Марина бліда, як смерть, впала йому на груди, заливаючи свого милого гарячою кров'ю, що цівкою вибивалася з її грудей.

Татарський загін, що його тільки що погромив Богун, належав мурзі Хамамбетові. Як тільки в його таборі збився гармидер і він побачив, що козаки зайняли його косяк, татарський хижак зразу зрозумів, що його військо загинуло і, щоб не вскочити козакам до рук, йому треба тікати якнайскоріше. Зваживши це, Хамамбет з кількома мурзами скористувалися з того, що коні їхні стояли на припоні у самому таборі, скочили на тих коней і кинулися тікати, але раніше вони власноручно покололи ножами своїх жінок, щоб ті не досталися живими ворогам.

— Голубко моя, нещасна! — промовив Богун, не вдержавши сльози, що впала з очей на голову Марини. — За що ти прийняла такі муки?

Він послав до річки Довбню, щоб припинити там різанину, а сам поніс зомлілу Марину знов у намет, поклав на подушки, розрізав пута, що глибоко в'їлися в її ноги, і покликав до пораненої знахаря.

Через який час у намет до Богуна надійшли полковники Пушкаренко та Глух. Вони підраховали здобутки славного бойовища: живих татарів захоплено було у бранці дві з половиною тисячі, вбито ворогів було більше трьох тисяч, коней захоплено було біля семи тисяч, а скільки було визволено невольників, того ще не підічили, хоч уже й налічили більше, як десять тисяч. Опріч усього того, захоплено було біля сотні возів, навантажених срібними та золотими речами, награбованими татарами по Україні.

Маринина поразка була не смертельна, і того ж дня, коли поразка була добре перев'язана, Богун вирядив свою наречену санками до Умані, щоб там у сім'ї полковника Глуха вона вилежала, поки поразка загоїться; сам же він, пославши татарських бранців гетьману у подарунок, знову подався переймати татарські загони та визволяти бранців і громив орду доти, поки не лишилося на Україні жодного бусурмана, та ще й Сіркові на Січ Запорозьку послав звістку, щоб переймав орду у Дикому Полі.

XXIII

За невеликий час Україна знову стала вільною у найбільших своїх межах, разом з Покуттям, Галичиною й Забужжям. Сталося це через спілку Хмельницького з королем

свейським та королем семиградським. Спільники обступили Польщу з трьох боків, і козаки разом з спільниками опанували Львовом, Краковом і Варшавою, сам король польський мусив утекти під захист австрійського цисаря у Відень.

Польща майже не існувала, і, завдяки тому, напівзруйнована Україна, нарешті, хоч тепер мала надію скільки років одпочити.

Богун прибув з походу до Умані. На ганку будинку полковника Глуха його радо привітала чарівної вроди молодиця, вбрата у коштовне, сріблом гаптоване, українське вбрання, з червоними коралами та перловим намистом на білій шиї.

Та молодиця була Богунова наречена, Марина, а все її вбрання складалося з його подарунків, що полковник вислав їй з походу, — з Перемишля й зі Львова.

Богун тут же, на ганку, взяв Марину у свої міцні обійми і з щирим серцем почав цілувати, але вона, вся засоромлена, випручалася з його рук, а щоб не образити його тим, скоріше почала запрошувати до горниць.

Тепер, ставши вільною, Марина почула серцем, що не має права важити на Івана як на свого нареченого.

«Іван був моїм нареченим, — міркувала Марина ще задовго до його приїзду, — це правда, але те було ще тоді, коли я була дівчиною. З того минуло сім років... Та яких довгих років... Скільки за ті роки я перебула, перестраждала... Я не дівчина тепер, а вдова, що була бусурманкою... Нарешті, я злочинниця... Чи годиться ж після всього того мені важити на славного українського ватажка?»

Через такі міркування Марина тепер здавила своє серце і, поки вони увійшли у покій, примусила себе поводитись з своїм нареченим тільки як з стародавнім приятелем.

Богун зразу помітив і зрозумів, які думки сповили Маринине чоло і яке почуття обхопило її душу. Він угадав, що молода жінка тільки примушує себе бути такою, бо знав про її до себе кохання, й щоб враз підняти свою наречену з непевного становища, взяв її по-друзяцькому за руку і почав говорити навпрямки:

— Тепер, Мариночко, коли Україна вільна від ворогів, здається ми маємо право подбати про свою власну долю. Ми так довго сподівалися її, що тепер маємо право й не відкладати надалі свого щастя. Чи не пішли б ми завтра ж до церкви шлюб узяти, якщо тільки ти не важиш мене за дуже старого для себе? Що ти мені на це скажеш?

Марина зблідла на виду. Їй доводилося говорити не те, чого бажало її серце й до чого линули думки, і вона не мала сили дивитися в очі тому, кого кохала, бо знала, що тоді вона не буде владна над собою.

— Ні, Іване, — журливо одповіла Марина, — спасибі тобі за твоє щире серце, але те, що ти був колись моїм нареченим, не накладає на тебе обов'язку брати зо мною шлюб після всього того, що було.

— Що ти говориш, Марино? — пригніченим голосом спитав Богун. — Який тут обов'язок? Неначе ти не знаєш, що я кохав тебе ввесь час, що я нудився без тебе і тільки у бойовищах знаходив собі розвагу? Як сонечка ясного, сподівався я сього бажаного часу, коли ми з тобою поєднаємося, щоб більше не розлучатися довіку!

— Ти не будеш зо мною, Іване, щасливий, бо я не можу дати тобі тієї чистоти першого кохання й дівочтва, що їх повинна принести своєму молодому всяка дівчина. Я вдова бусурмана.

— Не згадуй, Мариночко, того, що було. Воно минулося й не вернеться. Все, що ти робила, було з моєї згоди і заради щастя України. Душа ж твоя лишилася чистою за сльозину. Вона, твоя душа, мені потрібна, щоб з'єднати її з моєю.

— Душа, ти кажеш, чиста?.. Ти ще не відаєш... Душа моя чорна, як паша пекла. Я душоубка. Я отруїла Іслама-Гірея за його зраду Україні.

Марина говорила це пригнічено, жахливо; Богуні ж відразу стало чогось дуже весело.

— Невже правда, Мариночко? Ну, й завзята ж ти!.. Але мене цим не налякаєш. — Він обняв її за стан і, пригортаючи до себе, казав далі жартовливо: — Я не боюся отрути, Мариночко!.. Мені ти не даси її, бо ти мене кохаєш. Ну, глянь же на мене, моє сонечко... Усміхнись скоріше... Куди ховаєш од мене свої очиці ясні?..

Він горнув молоду жінку до себе й зазирає в очі. Тепло його тіла діходило Марині до серця, й сили кидали її...

— А все-таки, Іване, обміркуй... — почала вона нерішуче.

— Мовчи, мовчи!.. — затулив він їй рота. — Я здобув тебе мечем у бойовищі з Хамамбетом-мурзою. Ти моя бранка і повинна коритися моїй волі. А воля моя у тому, щоб ти була моєю дружиною.

Сили більше не було... Марина схилилася на могутні груди свого милого:

— Скоряюся, мій любий... мій бажаний!..

Після шлюбу молоді поїхали до Вінниці, бо Богунів Вінницький повк знову стояв у своєму місті. Проживши там тільки один тиждень, Богун налагодився оглянути землі свого повку, щоб дати їм лад, і в ту подоріж взяв із собою й дружину.

Багато міст та сел по Вінницькому повку траплялося поруйнованих та попалених. Багато людей покинули свої оселі та подалися за Дніпро на Слобідську Україну, а слідом за ними збиралися туди ж і інші. Натрапивши на такі села, полковник умовляв селян не покидати политу сльозами й кров'ю предківщину і не йти в чужі краї, а тим з селян, у кого були поруйновані оселі, він давав гроші на нове господарство.

З міст, що лишилися цілими та в достатку, полковник збирав податки і передавав гроші тим, хто лишився без нічого; на ті ж землі, що були зовсім покинуті, він переселяв з міст таких, у кого зовсім землі не було, і таким чином знову залюднював спустошену країну.

Марина була без краю щаслива оглядати свою рідну країну, розпитувати людей про їхнє лихо і давати їм поміч, і захопилася працею свого чоловіка навіть більше за нього самого.

Проїздивши по Поділлію все літо і вертаючись уже до Вінниці, молоді заїхали на свої предківські маєтки, одібрані колись панамі.

Марина ще здалеку впізнала надбережні кручі річки Бугу, що біля них жила малою, і по тих кручах знайшла, де стояла оселя батьків. Від тієї оселі лишився тільки смітник та купа цегли, все ж останнє було зруйноване й попалене. Проте які дорогі були ті руїни для Марини!

Вона ходила понавколо них, придивляючись до землі, що по ній колись бігала маленькими ногами. Всякий горбочок землі або ямка викликали у душі молодої жінки цілу хмару далеких згадок, переносячи її у щасливі, залітні соняшним промінням, дитячі роки з ласкою матері й батька.

Нарешті Марина побачила й живого свідка свого дитинства — то був сад. Він жив і зеленів ще й тепер, тільки порідшав, постарів, заріс лободою й дивився на Божий світ, як старий дід, покинутий своїми дітьми без догляду.

Побачивши повні сліз очі своєї любої дружини, Богун узяв її за руку:

— Хочеш, Мариночко, я збудую тут хатку, і будемо на те літо тут жити?

Марина глянула на чоловіка вдячними очима.

— Мені здається, що я з того була б ще щасливішою!..

З подорожі молода жінка повернулася до Вінниці з задоволеною й заспокоєною душею.

У щасливому житті молодих минула осінь і зима, повесні ж Богуніві довелося знову виступати у похід, тільки вже не на поляків що сиділи тепер тихо, а на татарів, що знову з'явилися на Поділлі.

Коли Богун вбирився вже у свій червоний жупан, Марина принесла капшучок з своїм волоссям, той самий, що його Іван носив на грудях вісім років і зняв тільки після шлюбу.

— Нащо ж, Мариночко, його тепер надівати? Адже ти моя тепер, моєю й будеш! — говорив здивований полковник.

— Надінь, надінь, мій любий. Він обереже тебе од смерті й поразі, як всі вісім років оберігав.

— Він оберігав?..

— А ти гадав, що таке твоє щастя? Чи можливо ж людині бути у таких бойовищах, по яких ти був, кидатись прямо в обійми смерті, як ти кидався, і лишитися вісім років цілим? Це волосся, що я передала тобі у Бахчисараї, було замовлене небіжкою Астарою, і через нього тільки ти й живий досі.

Богун, жартуючи, покепкував з Марининих забобонів, але, щоб не хвилювати її дурницею, надів капшучок на груди.

Татарські зағони, що набігли на Поділля, були невеликі. За кілька тижнів козаки вправилися з ними і, загнавши на Бужак, повернулися до Вінниці.

Минуло кілька років. Польські пани не сміли й очей казати на Поділля, а як коли-небудь якийсь пан і насмілювався навідатись до своїх колишніх маєтків, то Богун його зразу виряджав назад, не звертаючи уваги на які б не було прохання, навіть самого короля.

Тим часом гетьман Хмельницький тяжко занедужав і, зібравши перед смертю раду, просив козаків обрати нового гетьмана. Він радив обрати або київського полковника

Ждановича, або переяславського Тетерю, або полтавського Пушкаря, або військового писаря Виговського. Про Богуну він не згадав, може, через те, що не любив його, а найбільше, мабуть, через те, що Україна була тепер під рукою московського царя, Богун же у свій час зрікся присягнути цареві.

Старшина козацька знала, що старому гетьманові бажано було, щоб після нього гетьманував його син Юрась, і вона намовила козаків обрати за гетьмана Юрася з тим, щоб, поки він дійде літ, усіма справами заправляв військовий писар Виговський.

Богун ще з Переяславської ради не бував у Чигирині і не брав участі у військових радах, бо подоріж до Чигирина була далеко, Поділля ж завжди було небезпечно од ворогів. Сам він не мав ніякої охоти брати до рук гетьманську булаву. Йому було любіше оберігати волю свого рідного Поділля, до того ж він знав Виговського за дуже освічену й розумну людину і був певний, що той не зрадить Україні і не знищить здобутої самим народом волі.

Марина у цьому з ним не погоджувалася. На її думку, тільки її чоловікові годилося взяти до рук після Хмельницького гетьманську булаву, бо все велике повстання й всі бойовища відбулися на його плечах, і обрання гетьманом Виговського зворушило й образило молоду жінку. Проте цей випадок не перешкодив тому, щоб життя Богунів тяглося далі так само щасливо. До Вінниці, правда, надходили вісті про те, що на Україні почалися сварки, що полковники не хотіли коритися гетьманові, що полтавського Пушкаря Виговському довелося навіть силою задавити, але сам Богун, сидячи далеко від гетьманського міста, не брав участі у тих сварках, і на початку він не надавав їм великої ваги і не дуже турбувався з того.

— Посваряться, поб'ються та й знову погодяться! — заспокоював він свою дружину. — Козак без війни не може... Немає ворогів — поміж себе б'ються... Це вже така козацька вдача.

Старого полковника далеко більше турбувало те, що Марина почала хворіти. Та поразка, що зробив Хамамбет, почала нагадувати про себе. Марині часто колело у грудях, вона кашляла й дуже легко застуджувалася.

Так минуло у шлюбному житті Богунів вісім років. Сам Богун став зовсім уже сивий, хоч був ще крем'язний і досить жвавий. Марина ж, хоч і була далеко молодша за нього, зовсім знесилася своєю хворобою й тіль-

ки під добру годину виходила на повітря разом з своїм чоловіком.

У 1662 році до Вінниці надійшла звістка, що Україна зовсім розірвалася надвоє і що на Правобережній Україні обрато за гетьмана полковника Павла Тетерю. Ця звістка дуже збентежила Богуну, бо поділення України погрожувано їй волі. Марину ж вона ще дужче обурила, ніж колишню звістка про обрання гетьманом Виговського, і вона почала умовляти чоловіка покинути зовсім військову службу.

— Ти, Іване, віддав Україні свої молоді літа й свою міць, тепер же коли ти постарів, то маєш право подбати й про власний спокій.

— Я послухався б тебе, Мариночко, коли б був певний, що Україна лишиться вільна назавжди і що на її волю ніхто не здіє руку; проте, такої певності немає, і через те, поки сила мені сісти на коня, я буду обороняти волю свого народу.

— Так глянь же, кому ти мусиш коритися! — хвилювалася Марина. — Кого повинен слухатись? Якогось Тетерю, що тільки й відомий став людям через те, що одружився з дочкою гетьмана!

— На те була воля козацтва, щоб обрати Тетерю за гетьмана, і я повинен йому коритися.

— Воля козацтва — ти говориш? Розпитай козаків, що прибули з Чигирина... Вони скажуть тобі, чия то була воля... Воля тієї горілки, що Тетеря викочував козакам десятками кухов, та тих грошей, що він роздав. Хто про Тетерю чув під ті часи, коли ти з Хмельницьким віддавав своє життя за Україну та здобував козакам невмирущу славу?

З хвилювання Марина почала кашляти, і у неї пішла з горла кров. Наляканий Богун взяв її на руки і, однівши на ліжку, почав заспокоювати, кажучи, що скоро він чинить її волю, покине полковницький уряд і виїде жити на хутір.

Після сього випадку Маринина хвороба пішла хутко до свого сумного кінця. Вона вже не вставала з ліжка й танула, як свічка. Богун бачив недалекий кінець своєї любої дружини, і серце йому розривалося, але ні один з знахарів, що викликав він з Києва й з Львова, не зарадив хворій і на крихту.

Через кілька місяців до полковника прибув од гетьмана посланець з листом. Прочитавши того листа, Богун зблід

на виду, а далі з обуренням вдарив кулаком по столу. Знаючи свого чоловіка за дуже спокійного, Марина догадалася, що у листі єсть щось непевне, і попросила показати їй листа. Богун схаменувся, зрозумівши, що вчинив небережно, але було вже запізно: не показати Марині листа тепер виходило б роздратувати хвору і зробити їй велику прикрість. Богун мусив дати їй листа.

У листі гетьман Тетеря повідомляв Богуна, що підписав з польським королем на віки вічні згоду про те, що Україна знову приєднується до Польщі, як рівний до рівного, мусить мати своє вільне козацьке військо й старшину, а позаяк козаки й поляки тепер уже не вороги, а спільники, то на Україну вільді повернутись польські пани й осісти на своїх маєтках.

У кінці листа Богунові наказувалося не тільки не чинити панам ніяких перешкод, а навпаки — сприяти тому, щоб вони осіли на своїх маєтках, а як часом де-небудь селяне не коритимуться панам, то примушувати їх до того озброєною рукою.

Марина з жахом в очах кілька разів перечитувала гетьманського листа, немов не доймаючи віри своїм очам; далі вона перевела очі на свого чоловіка, скрикнула щось не своїм голосом і впала на подушку, заливаючись кров'ю.

— Мариночко, Мариночко, заспокойся! — кинувся до неї Богун. — Я не виконаю цього наказу. Тепер я бачу правду твоєї думки, що неможливо коритися всякому пройдисвіту, що єдиним підписом своєї зрадливої руки може нищити здобутки довголітньої кривавої народної боротьби!

Але Марина вже не чула свого чоловіка, — смерть вже брала її у свої дупкі холодні пазури...

Через два дні Марина лежала на столі, вбрата в те саме вбрання, що у ньому зустріла колись свого нареченого в Умані, напередодні шлюбу. Украй посивілий за ці дні Богун стояв біля труни тієї, що дала йому таке недовге щастя і покинула його, старого, доживати віку самотнім.

Старий полковник молився і в молінні своєму просив Бога послати йому якнайскоріше смерть, щоб швидше з'єднатися на тім світі з своєю нещасною дружиною; тільки смерть не на ліжку, а лицарську, з шаблею у руді, як годиться козакові. У цю хвилину він згадав, що у нього на грудях Маринине волосся, те саме, що, як вона говорила, захищає його від такої смерті, якої саме він і бажає...

І хоч не доймав старий козак віри замовленням, але зняв з себе капшучок з волоссям і поклав його у труну.

Скоро після того до полковничих горниць прийшли попи і понесли небіжку до монастиря над любові річку Буг, де Богун неодмінно хотів поховати свою любов дружинну там, де він колись цілий місяць з славою оборонявся од польського війська.

XXVI

Минув ще який час у сумному самотньому житті славного вінницького полковника. Тепер єдиною близькою до нього людиною лишився такий, як і він, старий побратим його Довбня. З ним Богун і жив в одній хаті, і радився у справах. Час, що минув од смерті Марини, oprіч журби за нею, дав старому полковнику ще багато прикрого. Польські пани, покладаючись на умову короля з Тетерею, посунули на Поділля, Богун же виряджав їх назад і по всіх сотнях свого повку сповістив, щоб не пускали панів на Україну озброєною рукою.

Тетеря слав йому накази з погрозами, але Богун робив своє.

Тоді, щоб вгамувати упертого вінницького полковника, Тетеря прислав йому наказ їхати до Павлочі і бути павлоцьким полковником, Вінницький же повк доручив слухняному своєму прибічникуві.

Цей лукавий універсал Тетері вразив Богуна у саме серце, і коли б тільки була жива Марина, він, запевне, зовсім покинув би службу; тепер же, лишившись бурлакою, він не наважився покинути працю і з великим болем та нудогою у серці мусив попрощатись з повком, що їм керував п'ятнадцять років, і їхати у Павлоч. Проте й там Богунові недовго довелося пробути, бо восени він дістав наказ іти з усім своїм повком до Білої Церкви, бо, як сповіщав Тетеря, Україна у спілці з Польщею починає війну з Московським царством, що порушило Переяславську умову.

Богун зібрав свій повк і пішов у поход. У Білій Церкві старий полковник побачив багато новин. Понавколо гетьмана майже зовсім не було українських та запорозьких козаків, а все крутились панки та наймане, охоче військо, що звалося затяжним і складалося з німців, угорців та поляків. Стародавні козацькі звичаї, що пану-

вали за часів Богдана Хмельницького, тепер зникли, і у гетьманських покоях все відбувалося по-панському, на польський зразок, сам же гетьман намагався вдавати з себе короля.

Розкоші й пиха, що були понавколо Тетері, не спинили Богуна, і він під час першого побачення висловив йому свою догану.

— Що ж це ти робиш, пане гетьмане? Ми з славної пам'яті тестем твоїм, Богданом, все життя своє билися з ляхами за волю України і річки рідної крові пролили, поки визволили її з панського ярма та спорожнили од польського війська, а ти оце знову напустив у рідний край наш польського війська та ще хочеш і панів напустити, щоб знову ярмо на людей наших надіти. Не по правді ти, гетьмане, чиниш і не про Україну дбаєш, а, мабуть, про власну свою користь!

Тетеря не звик, щоб з ним так говорили. Він аж позеленів з образи, але здержав себе і, вдаючи байдужого до того, що почув од Богуна, одповів глузливо:

— А тобі любіші московці? Пробач, полковнику, я не знав того. Коли б був знав твої бажання, то поєднався б з Москвою.

— Даремно глузуєш, пане гетьмане! Мені однаково чужі й поляки, й московці. Мені любі славні українські козаки, і на їхню силу та на міць українського люду годиться гетьманові спиратися, а не на чужинців.

Тетеря далі не сперечався, але взяв собі на серце помститися за образу й збутися упертого полковника, що сміє не коритися його наказам та ще й повчати його, як треба гетьманувати.

Через кілька день до Білої Церкви прибув польський король з своїм військом і разом з гетьманом та козацькими повками рушив за Дніпро. Спілка з тими, з ким шістнадцять років воювали, дуже дивувала на Україні всіх козаків та селян, і скрізь було чути гомін незадоволення з того.

За кілька тижнів спільники дійшли вже до Глухова, маючи думку йти звідтіля далі, у московські землі, але глухівчане разом з кількома сотнями козаків, що там стояли, не схотіли впустити ляхів у місто і почали змагатися.

Таке становище Тетеря визнав саме підходящим для своєї помсти. Не наважуючись нічого зробити Богунові, щоб не обурити проти себе козаків, він намислив збутися

небажаного йому полковника з допомогою короля. З тією метою він передав козацьке військо Богунові, як наказаному гетьманові, а сам вернувся з-під Глухова до Білої Церкви, щоб звідтіля написати королеві на Богуна наклеп.

Одного вечора, після того, як поляки вже кілька разів штурмували Глухів, а глухівчане всякий раз давали їм одсіч, Богун та Довбня сиділи біля полковницького намету та курили люльки.

— Чув ти, брате, — звернувся Богун до побратима, — якого я сьогодні дістав наказа від короля?

— Як скажеш, то почую... — спокійно одповів Довбня.

— Щоб я з козаками добував завтра Глухів разом з ляхами!

Довбня здивовано вииняв люльку з рота:

— Та там же наші, козаки!

— Тож-то бо й є, що наші козаки! Так отож король і хоче, щоб ми самі своїх братів вигубляли, бо тоді, бач, йому легше буде нас осідлати!

— А не діжде католик проклятий! Адже не діжде, Іване? Ти того не вчиниш?

— Зрозуміло, не вчиню. Я радий би глухівчанам помочі дати, а не бити на них. І що воно таке повелосся на Україні? Хто кому спільник, а хто кому ворог, я тепер ніяк не розберу. Ляхи, що завжди були нашими найлютішими ворогами, тепер, як гетьман говорить, наші спільники; у Глухові ж сидять наші брати, а гетьман говорить, що то наші вороги. Зажилися, брате, ми з тобою на світі, через те й не знаємо, на яку ступити. Час нам на той світ виряжатись.

— Та що й казати? Зажилися ми на світі, та ще й здорово! От під Глуховом, глянь, скільки зараз козацьких повків зібралосся, а чи ти ж хоч одного бачив з тих славних товаришів, що вийшли колись разом з нами та Богданом з Січі визволяти Україну?

— Жодного не бачив! Хіба, може, й є ще такі, що були під ті часи зовсім ще молоді, а з товаришів наших немає нікого. Всі вже полягли... Всі вже спочивають... І щасливіші вони, брате, за нас, бо знали, що клали голови за волю України, а ми з тобою тепер і не вгадаємо, за що поляжемо, бо вже не вороги нищать волю України, а свої гетьмани.

На другий день Богун не виконав королівського наказу: не подав помочі полякам, коли вони штурмували Глухів,

і глухівчане так погромили поляків, що король мусив зняти облогу і йти за Десну.

На поході він зібрав своїх прибічників на нараду з приводу неслухняності наказного гетьмана Богуна. Ставиться вороже до козацького війська король боявся, бо становище поляків і без того було скрутне од московців.

— Богун — це найбільший, запеклий наш ворог! — скаржився король під час наради. — Він ще за часів Хмельницького не пускав наших землевласників на їхні українські маєтки і тепер не слухає свого гетьмана, чинить те ж саме і навіть мені не хоче коритися.

Між різними порадами про те, як вгамувати непохитного козацького ватажка, королеві найбільше подобалася вигадка коронного гетьмана Чарнецького, щоб прикликати Богуна та його підручних на нараду до короля, заарештувати їх у польському таборі і потай од козаків розстріляти, як бунтарів; проте, король вагався так вчинити, бо боявся, щоб козаки не помстилися за свого улюбленого полковника.

Саме під той час до короля прибув посланець з листом од Тетері, і в тому листі гетьман перестерігав короля, нібито Богун хоче при нагоді передатись на бік Москви і з допомогою московського війська захопити навіть самого короля у бранці.

Король дуже зрадив, діставши такого листа од гетьмана, бо тепер, скаравши на смерть Богуна, можливо було звернути все на гетьмана. Вичитавши листа всім, що були на нараді, король, уже не вагаючись, припоручив Чарнецькому облагодити справу з Богунем так, як він пропонував, вживши всіх заходів до того, щоб козаки не довідалися про те, куди подівся Богун.

ЕПІЛОГ

Через кілька день недалеко від міста Новгород-Сіверського та від річки Десни, у таємному закутку віковичної діброви, стояв прив'язаний до великої ялини славний козацький ватажок Іван Богун. Поруч нього, прив'язаний до другої ялини, стояв побратим його Довбня, а трохи оддалеки від них купою стояли польські пани з своїм коронним гетьманом Чарнецьким.

Спокійно й неначе з презирством, але без найменшого страху, дивився Богун на своїх одвічних ворогів, польських

панів, що набивали рушниці йому на смерть. Його спогорда підняте, суворе й навіки запалене вітрами обличчя скрашали довгі, білі, як сметана, вуси та пишні й рясні брови, що збіглися до самого перенісся, і вся постать оборонця волі України у порівнянні з його ворогами була така велична, як велична правда перед подіями неправди.

— Отакої, полковнику, діждали ми з тобою смерті... — обізвався до побратима Довбня. — Мов злодіїв нас пов'язали та постріляють, немов старих, знесилених шкап!

— Не наші голови, брате, укріє сором, а їхні, — одповів Богун. — Помирати нам вже час, і за життям я не сумую, а от що крає моє серце перед смертю, що не бачить нашої смерті товариство і ніколи не довідається, куди поділися Богун та Довбня. Ніхто не розкаже дітям та онукам, якою лукавою зрадою узяли нас пани й як катували. Не заспівають по Україні про нашу смерть кобзарі, як виспівують про смерть Байди, Нечая та інших, і помре наша слава, як і ми помremo, не лишивши по собі сліду нащадкам на науку.

— Ну, попрощалися ви вже з життям? — обізвався до козаків Чарнецький. — Спокутували гріхи?

Очі Богуна заграли з-під сивих брів глузливим вогнем, а уста усміхнулися.

— Пане Чарнецький! Бач, який ти тепер смілий та грізний, коли я прив'язаний до ялини... А чому ти не вийшов до мене на герць під Монастирищем, коли я викликав тебе по-лицарському?

Чарнецький насупився. Він був людиною одважною і поважав старого козацького полковника за його лицарство та войовничий хист, але Богун був ворогом Польщі, і зього було досить, щоб Чарнецький шукав його смерті.

— Чому не взяв гетьманської булави, коли король доручав її тобі? Чи розумно ж ти вчинив?.. Не взяв ти, узяв Тетеря. Присягни зараз на підданство королю та на вірну йому службу, і я верну тобі волю!

— Не на те я, гетьман коронний, увесь свій вік з вами воював, щоб на старість вам присягати. Вільним я був, вільним і вмерти хочу.

— Ну, це твоє діло. А все-таки скажу тобі, що хоч ви, козаки, й не присягайте нам, а як були ви нашим бидлом колись, так і знову будете.

Товариші Чарнецького зареготали:
— Віват ясновельможному! Будуть бидлом, будуть!

— Брешете, собаки! — гукнули разом Богун і Довбня.—
Не дїждуть і нащадки ваші, щоб козаки бидлом польським
були!

Напружилися з серця козаки, щоб порвати мотузки на
руках та кинутися на ворогів своїх... Навіть ялини затру-
силися від їх могучого поруху, але Чарнецький махнув
рукою до своїх товаришів, і в ту ж мить пролунало більше
десятька пострілів. Одгукнулися ті постріли луною по за-
кутках темної діброви і зашуміли по розлогих віттях віко-
вічних ялин... Геть кинулися налякані пострілами звірі та
птахи від поганого місця, де скоїлася ганебна подія, і знову
у діброві стало тихо, як у домовині.

Схилилися до грудей сиві голови українських богатирів,
погасли їхні очі, а могутні, волелюбиві душі їхні полину-
ли у горішне царство шукати правди на тім світі.

З ДНІПРА НА ДУНАЙ

Оповідання для юнацтва
з часів скасування Запорозької Січі

